

3.3/2p-6k B/
7-544
C-19685

ЗОРЛУКТУ

ЭФЕНДИЛАНЫ С.
АХМАТЛАЙНЫ И.
ГУСЕЛАНЫ Ж.

ЭФЕНДИЛАНЫ С.
АХМАТЛАНЫ И.
ГУЗЕЛАНЫ Ж.

20

ЗОРЛУКЪ

С 19639

НАЛЬЧИК «ЭЛЬБРУС» 1996

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

9(0104)
3341

ЭФЕНДИЕВ С. И. И ДР.

Э Реквием / С. И. Эфендиев, И. Х. Ахматов, Ж. М. Гузеев.— Нальчик: Эльбрус, 1996.— 384 с.

ISBN 5-7680-1014-9

Сборник, представляемый тремя профессорами, докторами наук КБГУ С. Эфендиевым, И. Ахматовым, Ж. Гузеевым, состоит последовательно из документального очерка, повествующего о геноциде балкарского народа и движении общественной мысли в конце 80-х и начале 90-х годов в КБР. Весомым и ярким дополнением к вышеозначенной главе выглядят песни-плачи, сложенные балкарцами в годы депортации и воспоминания очевидцев о событиях тех трагических дней.

4702100600-046
Э М125(03)-96 без объявления

ISBN 5-7680-1014-9

© Эфендиланы С., Ахматланы И.,
Гузеланы Ж., 1996

I

ЖАШАУНУ
КЪЫЛАНЧ
ЖОЛЛАРЫ

АЛ СЕЗЮ

Хар адамны къадары аны халкъыны тарыхы бла къаты байламлыды. Аны себепли къачан да адам халкъыны историясын билирге суйгендй. Таулуланы ол излемлери бусагъатда бютюнда бек ёстенди. Аны сылтауу кёпдю.

Белгилисича, алгъаракълада, бизни къыралда «коммунизм жетишимли къуралып баргъан кезиуде», адамланы ауузларына бугъоу салынып тургъанды. Аланы суйгенлерича сагъыш этерге, оюмларыны юсюнден ачыкъ айтыргъа эркинликлери болмагъанды. Аны себепли адамланы жюреклеринде бир зат, сёзлеринде башха зат болгъанды. Суйген да, суймеген да большевикле тохташдыргъан, ала жюрютген артыкълыкъгъа къарс къакъгъанлай, неге да чыдагъанлай, эки бетли болуп, кюе, бише жашагъанды. Ол кёплени сындыргъанды, кёплени ууатханды. Бир-бирлени уа «жаннет жашаугъа» чыгъаргъанды. Тюзлюк, тенглик келтирирге айтып, совет власть ётюрюкчю болгъанды, къан тёге, намысны, сыйны, адетни, динни малтай келгенди.

Аны себепли ол ууалмай къалалмагъанды. Сталинчилени, бериячыланы чигинжилери чирий, юйлерини башлары оюла баргъаны сайын, ала келтирген къатылыкъны къанатлары къыркъыла баргъанды. Алай ол иш гитче халкълагъа жумушакълыкъ келтиралмагъанды, нек десенг, законсуздукъ, сыйсызлыкъ жерлеринде къалгъандыла. Тозурауну ахыры КПСС-ни къоратыу бла, СССР-ни чачуу бла бошалгъанды. Демократия келди деп, андан артында хар ким, жарып, къарс къакъгъандыла. Алай бла жангылгъан этгендиле: бизде алыкъа демократияны ийиси да урмагъанды.

Адамла совет властью бек ийнанып турдула. Андан бек кёп зат сакъладыла. Алай ол, акъла, къызылла деп, аланы экиге юлешип, бир бирни къырдырды. Ёмюрледен бери мюлк жюрюте келгенлени жойдурду. Феодал къурулушдан социализмге кёчюребиз деп, тауда ата-бабадан къала келген хунерликини, усталыкъны къурутдула. Саулай къалгъанланы жерден айырдыла. Алагъа жаш тёлони иш усталыкъгъа юйретир онг бермедиле. Алай бла бизни ишчи терегибиз тюбю, тамыры бла кесилип атылды. Бюгюн бизни эллерибизде не окъа жокъ, не окъа согъа билген жокъ. Эллерибизде тауда сыра къалай этилиучюсюн

айталлыкъ адам табылмайды. Коллективизация этебиз деп, жаланда Украинада ачдан алты миллион адам ёлтюргендиле. Ол заманда бизде ненча адам ёлгенди? Аны киши да билмейди. Быллай затланы юсюнден айта келип, биреу былай жазады: «Чукчалагъа бла ненецлеге орус коммунист келмесе эди, аланы... пролетариат этмесе эди, ала бюгюн Американы Бирлешген Штатларында бла Канададагъы эскимослача къалай жашаялмаз эдиле?»¹ Кесини «Къайдады революция?» деген назмусунда Семенланы Исмайыл былай жазгъанды:

Чыкъгъанды алгъа экибетлик,
Аны онг жанына — алдау, ётюрюк.
Тил этну болду жашаугъа тамал,
Тапмайды тюзлюк кёрюнюр амал.

Хар жерде зорлукъ тюзлюкге — такъмакъ,
Оночу болгъан — къай ары чакъмакъ,
Акъыл юйретген — кеси къысхаакъыл,
Онгсузну халы — кюн-кюнден такъыр.

Онгсузну халы — онглугъа кюкю...
Талауул болду къыралны мюкю.
Ишлемегенле алсала хакъны,
Къаны бузулад урунган халкъны.

Бу затла былай барлыкъ болсала,
Сатлыкъла орун алып турсала,
Халкъ бош сормаиды, ачыуун тыя,
Нек этилгенд деп революция?

Быллай соруула бизге да туадыла. Бизни халкъыбыздап жигер, андан огъурлу, андан чыдамлы халкъ болургъа амалы жокъду. Дуния бузулмай турса, бирле болгъанлай, таулула да болур эдиле. Алай, не медет, ала жашагъан уллу къыралда уллу история ишле таулулагъа соруп этилмейдиле. Гитлерчи фашистлени бери ким чакъырып келтирген эди? Ала уруш ачмасала эди, бери жетмеселе эди, малкъарлыланы, къарачайлыланы туугъан жерлеринден кёчюрмез эдиле деп, кёпле алан айтадыла. Болсада, белгилисича, кесини байрагъында «къарындашлыкъ», «шуёхлукъ» деген сёзлени жазгъанлыгъына, СССР халкъланы арасында тенглик, шуёхлукъ да тохташдыралмагъанды. Ол бек алгъа бир адамгъа табыныуну хатасындан болгъанды. Ол адам жанлы болмагъанланы кёрутуп баргъандыла. Ётюрюк тилчиликге, жалгъан даулагъа ийнанып, Сталин эм аны тегерегиндегиле къыралда къара таныгъан адамланы сибирип, гунч этип тургъандыла. Аны себеп-

¹ Хелемендик С. В. Инстинкт самоубийства // Русский вопрос. — Л.: Эхо, 1991, с. 28.

ли кыралда —ышангысыз адамланы» саны ёсюп баргъанды. Сталинчи миллет политикагъа кёре, аллай адамланы бирлерин ёлтюрген, къалгъанларын кёчюрген этгендиле. Сёз ючюн, 1936—1938 жыллада тыш кыралла бла чекде жашагъан кёп тюрю миллетли адамланы Къазахстанга эм Узакъ Востокга кёчюргендиле.

Китап эки кесекден къуралгъанды. Аланы биринчисинде, басмаланган материаллагъа таянып, авторла малкъар халкъны арт жылладагъы историясын кысха халда кёрюздедиле. Мында айтылгъан затланы кертиликлерине шагъатха ала бирси халкъланы историяларындан аллынган шартланы да бередице. Китапны экинчи кесегин кёчюнчюлюкге жораланган эсгернуле, жырла, назмула эм башха материалла къурайдыла. Бу китапны авторларына аланы жыяргъа Къабарты-Малкъар кырал университетни студентлери иги болушхандыла. Эсгернулерин айтханланы, жазып келтиргенлени атлары, тукъум атлары китапны «Башлары» деген бёлюмюнде бериледице.

Бизни халкъыбызны бир заманда бир тюрю терслиги болмагъанды. Аны азлыгъы башына къуруда ауруу тюшюргенлей тургъанды. Бирле суймей, бирле ангыламай, аны болмачы затла бла терсегендиле. Болсада ол халкъдан не кыралны жашырынларын сатхан, не самолётларын урлап, чекден ётдюрген, не, сауутланып, жыйын къурап, биреуге чапхан, не аны аскерин сатхан адамла чыкъмагъандыла. Ёзгени къой, мюлклерин сыйырып, кеслерин а тутуп, кырып тургъанлагъа окъуна таулула къол кётюрмегендиле. Ууакъ сабийли тиширууланы, саусуз къартланы кече арасында уятып, тёшеклеринден айырыл, «тана» вагонлагъа жюклегенлеринде окъуна, ала, бусурманлыкъларын тас этип, бир жанны да ачытмагъандыла.

Алагъа ол азапны чекдиргенлени бир-бирлери бюгюн да саудула. Алашы кир къоллары жоулени, минглени къанларына боялыпдыла. Заманны кыйынлыгъына хорлатып, кюйсюз иш этгенлери ючюн, бюгюн Аллахны, адамны аллында да тобагъа къайтыргъа керек эдице.

Быллай затланы юсюнден эндиге дери жазылгъан бир-бир китапланы авторлары талай халкъны туугъан жеринден кёчюрюлгенини юсюнден тюз сёз айтмайдыла¹. Ол зат кимни да жюрегин кыйнайды. Биз къолгъа къаламны аны себепли алгъанбыз. Халкъны арт жылладагъы историясыны юсюнден, кысха болса да, тюз сёз айтыуну биз кесибизни баш борчубузгъа санайбыз. Бу китап зорлукъда артыкълыкъ бла ёлтюрюлген къартларыбызгъа, ата-аналарыбызгъа, замансыз жоюлгъан эгечлерибизге, къарындашларыбызгъа, жашау кёрмей кетген сабийлерибизге сын таш болур деп, мурат этебиз.

Китапны авторлары

¹ Аны юсюнден бу ишлеге къарагъыз: Попутько А., Христинин Ю. Именем ВЧК. — Ставрополь, 1988; Авксентьев А. Крепче будет единство. — Ставрополь, 1988; Лайпанов Х. Молчание не всегда золото // Газета «Ленинское знамя», 1988, 25 августа.

МУРДАРЛЫКЪ ИШЛЕ

Белгилисича, алгъын адамланы, халкъланы араларында тенглик болмагъанды. Къарыулу къарыусузну басынчакълап тургъанды. Ол зат къарангы халкъгъа ёмюрлени ичинде ауур азап чекдирип тургъанды. Ол кезиуледе илму, техника артыкъ уллу айнымасала да, адамланы асламысы къарангы болсала да, аланы араларындан билимли, окъуулу, ётгюр адамла чыкъгъандыла.

Ала халкъны къыйынлыкълардан жарыкъ жашаугъа чыгъарыр ючюн, кёп жылланы кюрешгендиле. Аны алайлыгына къайсы ёмюрню тарыхы да толу шагъатлыкъ этеди. Сёз ючюн, Россейни тарыхында декабристлени 1825 жылда 14-чю декабрьде болгъан къозгъалыулары уллу жер алгъанды. Урунган халкъны азатлар ючюн, В. И. Ленинни башчылыгъы бла большевиклени къаллай ишле бардыргъанлары окъуучулагъа белгиледи. Зулмучу патчах тахтадан тайдырылып, Уллу Октябрь социалист революция хорлагъанда, тюзлюк келтириледи, адамланы араларында тенглик тохташдырылады деп, битеу дуняны урунган адамлары чексиз къууанган эдиле. Бизни къыралны адамларыны кёллери бютюнда жарыгъан эди.

Совет властыны болушлугъу бла жер-жерледе сабийлеге, абаданлагъа да школла ачылгъан эдиле. Жапгыртылгъан халкъ мюлкню специалистле бла жалчытыр ючюн, уллу ишле бардырылып тебиреген эдиле.

Битеу совет халкъла, тюзлюк, тенглик келтириледи, жарыкъ социализм къурайбыз деп, заводлада, фабрикалада, совхозлада, колхозлада, кёллери кётюрюлюп, кече-кюн демей урунгандыла. Ишни къыйынлыгъындан киши къачмагъанды. Ишлерини хайыры болмагъанына да къарамай, адамла, патрнот сезимлери бийик болгъаны себепли, къысха заманы ичинде эл мюлкню эм промышленностину аякъ юсюне салгъандыла. Заводла, фабрикала ачылгъанларына бурундан бери унугъуп келген халкъла уллу ёхтем-

лик бла тубегендиле. Промышленностьну, илмуу айныуу бла байламлы хар областьда, республикада миллет интеллигенция эм ишчи класс жаратылганды. Алай бла, хар халкыны миллет сезими, билими, культурасы кетюрюлгенди. Бу иште кыраалда халкъланы араларында экономика эм политика жаны бла байламлык тохташдырынуу уллу магъанасы болганды.

Тышындан кыраган адамла СССР-де халкъланы араларында тюзлюк, тенглик орнатылган сунуп тургандыла. Алай ол уллу жангылыулук болганды. Заман оза барганы сайын, адамла аны алайлыгына теренден-терен тюшуне баргандыла.

20-чы ёмюрню 30-чу жылларында большевикле, байны бла жарлыны арасын айырабыз деп, адамланы кызыллагъа бла акълагъа юлешип, кеси кыйынылары бла мюлк жюрютген огъурлу адамланы байлыкъларын кълдырмай сыйыргандыла, тутмак кырап, уруп-туюп, чексиз уллу азаплык сыпатхандыла. Аланы асламын, сабийлери бла бирге, сюдсюз, законсуз, узакъ жерлеге — Сибирьге, Кызахстанга, Орга Азияга — жибергендиле. Алай бла, хаталары болмаган адамла, ол санда кыарыусуз кыартла, тиширыула, сабийле киши жеринде, уллу сыйсызлык сынап, ачдан, жалангачлыкдан кырылгандыла. Терсликери болмаганлай тутулганланы араларында битеу ююрлери, тукъумлары гунч болганла да аз туйюлдуле.

Ол затла адамланы чексиз сындыргандыла. Саула ёлгенлеге бек жарсыгандыла, болсада, асыры кыоркыгандан, абери айталмагандыла, жукъ эталмагандыла. Алагъа айып этерча болмаганды. Нек десенг, ГПУ бла НКВД жер-жерледе «тройкала», «эичи кенгешуле», «комиссияла» кыурагандыла. Ала барысы да законсуз органла болгандыла. Кюйсюзлюкleri бла адамланы кыоркытуп, амалсызлыкда жашатхандыла.

Ачыкылыкны, демократияны келшулерини хайырларындан бусагъатда басмада ол затланы юсюнден кеп тюрлю материал чыгады. Сёз ючюн, «Совет экран» журналны 1989 жылдагы 14-чю номеринде «Пробный посев ада» деген статья басмаланганды. Анда айтылганига кере, тутмакъланы саулыкълуларын лагерьлеге жибергендиле, кыяулу адамланы уа, кеме бла элтип, жанлары саулай, Акъ тенгизге батдыргандыла. ГПУ-чуланы бла НКВД-чуланы аманлыкчыла болганларын билмей, совет властыны жауларын кыурутабыз деп, бир-бирле аллай ишлени тартдырып этгендиле. Ёзгени кыой, палачла болуп окъуна ишлегендиле. Ол заманда бек кеп адам тутулганды. Аланы араларында «тройкаланы» оноулары бла ёл-

тюрюлюрге буюрулганла аз болмагъандыла. Сёз ючюн, белгили жазычу А. Жигулин «Литература газетде» жазгъаннга кёре, Берияны тюремелеринде талай миллион адам ёлтюрюлгенди. Аланы кырыр ючюн, кёп минг палач керек болгъанды. Ол мурдарланы асламысы жашаудан кетгенди. Алай «Труд» газетни басмадан 1991 жылда 11-чи апрельде чыккыган номеринде айтылгъаннга кёре, Прокофий Степанович Горький (Нижний Новгород) шахарны тюремесинде ишлерге кеси ыразылыгы бла баргъанды. Анда аны «энчи командагъа» кийиргендиле. Ол командада ишлегенлени борчлары тутмакъланы ёлтюрюу болгъанды. Кырал аланы хар кереклерин иги тапдыргъанды. Спиртни да суйгенлери чакълы бир бергендиле. Башкесле, ишге кириширни аллында андан ичип, кеслерини «къащларын сууутхандыла». «Бизни командада,— дейди Прокофий Степанович,— алгъа алты адам бар эди, артда уа — жыйырма бла төрт. Алгъа 24 къабырчы жетише эди, артда уа, иш асыры кёпден, 72 адам окъуна аны кючден-бутдан тамамлай эди. 1937—1938 жыллада хар бирибиз бир-бирде кюннге элли эм андан да аслам адамны ёлтюре эдик. Кертиди: мен кесим кыргъанланы санамаучу эдим. Алай эрттенликке къолларым маузерни тутаргъа жарамай къала эдиле. Аны себепли тюмени врачына мени къолларыма массаж этерге тюше эди».

Бу статьяда аллай шартла кёпдюле. Ахлулары тутулгъанла, кийим, аш-азыкъ келтирип, тюмени къабагыны аллында кёп кюлени, кечелени суюлгендиле. Ала кеслерини жууукъларыны зарауатлыкъ сынап ёлгенлерин билмегендиле. Аш-азыкъны беребиз деп, башкеслеге баш уруп тургъандыла. Жаналгъычла уа ёлгенлени юлюшлерин алып, юлешип ашагъандыла.

Аланы бир-бирлери, этген аманлыкъларын кёгюралмай, акъылдан шаухандыла. Бир-бирлери кеслерини ушкок бла атып ёлгендиле. Прокофий Степановични эсинде «тамата къабырчы» Федька Тараканов бютюнда иги сакъланганды. Қъабырлагъа келтирилген ёлюклени арасында атасыны бла къарындашыны ёлюклерин кёргенлей, Федька алайда кесин терекке асханды.

Прокофий Степанович андан ары былай айтады: «Тутмакъланы тырнакъ тюплерине ийеле сукъгъан аякъларыдан байлап, ёрге такъгъан эм къол аязларына чюйле уруп, кергичге керген жыртхыч следовательле да эсимдедиле».

Кюйсюз ишле битеу кыралда да болгъандыла. Қъара

танымагъан огъурлу адамла, бир тюрлю терсликлерни болмай, тутулуп, туйюле кетселе, абызырап, тозурап, палачланы къолларындан, ёлсек да, башыбызгъа эркин болайыкъ деп, кеслерине жалгъан дауланы алып, ётюрюк протоколлагъа къол салып тургъандыла. «Адамланы тутуу, жоюу — ол социалист къурулушда алгъа барыуну керекли жолуду», — дегенди И. В. Сталин¹.

Адамланы тюрлю-тюрлю ётюрюк сылтаула бла тутуп болгъандыла: атны жауур этгенсе, маллагъа иги къарамай, кётюрем этгенсе, урлукъну жерге асыры терен сепгенсе да, тирлик иги болмай къалгъанды, къоншунгу тауугъуна, бахчанга киргенде, таш атханса. Быладан тышында да, адамланы ачытыр ючюн, колхоз жашауну суймейсе, анга аман ниет тутаса, башха къыралла бла байламлыкъ жюрютесе деп терсlegendиле ёмюрюнде таудан тюзге бир кере да энмеген огъурлу къартланы².

Бизде ахлусу, жууугъу ачымагъан, мюлкю тозурамагъан хазна адам къалмагъанды. Адамла асыры кёп тутулгъандан, жоулгъандан, къыралны мюлкю уллу тозурагъанды. 1929—1932 жыллада къыралда тууарланы саны 20 миллионнга, атланы саны 11 миллионнга аз болгъанды. Ууакъ аякълы малны саны уа 2,5 кере азайгъанды³.

Сынаулу малчыла бла бирге, жерни суйген фахмулу сабанчыла да ишлеринден айырылгъандыла. Берияны тутмакъ юйлеринде, Сибирьде, Узакъ Востокда, шахталада, агъач кесген сууукъ жерледе къырылгъандыла. Аны хатасындап къыралгъа ачлыкъ киргенди. 1932—1933 жыллада кёп жерде адам этни ашау «тёре болгъанды». Аны юсюнден 1993 жылда 3-ю февральда «Комсомольская правда» газетде жазылгъанды.

Урлукълукъ, азыкълукъ мирзеулерни сыйыфтып, халкъны башыи быллай къыйынлыкъллагъа салгъанла Сталин, Молотов, Каганович, Постышев, Қосиор, Шкирятов эм ала кибикле болгъандыла. «Огонёк» журналны 1990 жылда чыкъгъан 22-чи номеринде армавирчи Ф. Сибиряков быллай жазгъанды: «Сталин бла бирге ишлеген партия къуллукъчуланы, хазнасыны къалмай, къоллары Ата журтубузну таза ниетли адамларыны къанлары бла жууулгъандыла».

Къыралда жюрюген бу ачы ишле адамланы араларын

¹ «Грозненский рабочий» газет, 1989 жыл, 23-ю февраль.

² Наумов В., Красиков И. «Труд» газет, 1992 жыл, 11-чи август.

³ История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории Советского государства. — М., 1991, с. 183.

бузгъандыла, бир бирге жау этгендиле. Большевиклени эркинликлери бла ГПУ-чула тилчиликге, жалгъан даучу-дукъгъа кенг жол ачхандыла. Хар зар адам кесинден ма-жалны, игирек жашагъанны совет властьха жау, кулак этип баргъанды. Алай бла, кыралда тюремелени саны чек-сиз ёсенди. «Колхоз кырулушну жаулары» юч кыаум-гъа юлешгендиле: 1) революциягъа кыжаула. Быллай-лагъа советлени, колхозланы юсюнден тапсыз хапар жайгъанла саналгъандыла. 1929 жылда аллайладан 60 минг юйюрню кыра чёпге салыргъа деп белгилегенди-ле, ол юйюрлени таматаларын а тутаргъа оноу этилгенди. Кёчюрюлгенлени саны уа кёп болгъанды; 2) кулаклары бек байлары эм алгъынчы помещикле. Ол жылны ичинде быллайладан 150 минг юйюрню кыралны узакъ, сууукъ жерлерине жибергендиле; 3) ючюнчю кыаумгъа кыалгъан «кулакка» кире эдиле; аланы, кыалдырмай, бир жерге жыйып, ызларындан кырап, кёз туурада жашатыргъа деп белгилешгенди. Бу оноугъа кёре кёчюрюлюп жашагъанла, жерлеринден, юйлеринден, мюлклеринден айырылгъанла да аз болмагъандыла

ХАЛКЪ КЪОЗГЪАЛЫУЛА

Быллай кыыйынлыкълагъа, артыкълыкъларгъа чыдаям-май, жер-жерледе адамла большевиклеге кыжау кётю-рюлгендиле, кыозгъалыула бардыргъандыла. Аллай ишле битеу кыралда, Шимал Кавказда, ол санда бизни жери-бизде да, болгъандыла. Сёз ючюн, Кызылжар районунда Шонаковну башчылыгы бла уллу жыйын кё-тюрюлгенди. Шонаков кеси середняк болгъанды. Аны жыйынына 2884 адам кыатышханды. Ала адамлары керек-сизге тутханлагъа, аланы атсыз-чуусуз этгенлеге кыжау сюелгендиле. Тутулгъанлары асламысы жарлы эллиле болгъандыла. Шонаковну отряды аланы башларына бош этерге кюрсенгенди. Аны жаланда 62 ушкогу бла 5 кероку болгъанды. Большевикле аладан кёп эдиле. Аланы сауут-лары да эркин эди. Аны себепли Шонаковну штабында ишлегенле биринчи серменде окыуна дырын болгъан эди-

¹ Страницы истории КПСС: факты. Проблемы. Уроки // Сост.: В. К. Горев, В. Н. Донченко, С. А. Степанов / Под ред. Н. И. Кушова. — М.: Высшая школа, 1988, с. 315—343.

ле. ГПУ-чуладан оибеш адам ёлген эди, оиююсю уа жаралы болган эдиле. Сводкада кёргюзтулгениге кёре, кёзгъалыугъа къатышханладан а 400 адам къырылганды, кълалганлары уа, тутулуп, тюрмеге тюшгендиле. Абаданладан тутулмай, ёлмей адам кълалмагъаны себепли, большевик аскерни аллына, акъ байракъны алып, сабийле баргъандыла.

Бу иште къатышыргъа унамагъанлары ючюн, талай къзаахлы партиядан къысталгъандыла, аланы ишлери аскер трибуналгъа берилгенди¹. Ол заманны юсюнден жазылган затлада айтылганнга кёре, Къабартыда Т. Шипшевни башчылыгы бла иги кесек адам коллективизациягъа къажау ачыкъ сюелгенди. Жарлыла да болушуп, къызыл аскерчиле ол жыйынны 1928 жылда март айда ууатхандыла. Аллай ишле Къабарты-Малкъарда дагыда болгъандыла. Басхан² кълалада болган кёзгъалыула аланы арасында энчи жерни алгъандыла. Ала 1928 жылда 8-чи июндан 12-чи июныга дери баргъандыла.

Келир жылны жайында Огъары Курида да аллай кёзгъалыу болгъанды².

Бу затланы юсюнден бизни тарыхчыларыбыз алыкъа тюз жазмагъандыла. Хар кёзгъалыуу кулаклагъа, дин ахлуларына атайдыла. Аланы уа халкъгъа къажау этип кёргюзтедиле.

Кертисни айтсакъ, коллективизация жарлылагъа да аз къыйынлыкъ келтирмегенди. Аны себепли кёзгъалыулагъа аладан да иги кесек адам къатышханды. Аны юсюнден бусагъатда басмада ачыкъ айтылады³.

Коллективизацияны кезнуонде, халкъгъа жетдирилген къыйынлыкъгъа чыдаялмай, эр кишиле угъай, тишируула окъуна кётюрюлгендиле. Сёз ючюн, Адыгеяда 1928 жылны июнь айында Блечесни деген ауулда 50 тишируу, жыйылып, эллилени мюлклерни сыйырыу жаны бла бардырылган ишлеге къажау сюелгендиле⁴.

Аллай кётюрюлюле Чеченде артыкъда кёп болгъандыла. 1929 жылда анда Истамуловну башчылыгы бла

¹ Квятковский О. Белый флаг несли дети // «Труд» газет, 1992 жыл, 22-чи сентябрь.

² История Кабардино-Балкарской АССР.— М.: Наука, 1967, т. 2, с. 160

³ Къулбайланы Алийни «Малларын — колхозгъа, кеслерин — Сибирге» деген статьясына къарагъыз («Заман» газет, 1993 жыл, 13-чю февраль).

⁴ Эфендиев С. И. Формирование и развитие советского патриотизма и социалистического интернационализма народов Северного Кавказа. — Нальчик, 1978, с. 127.

къозгъалыу башланганды. 1930 жылда анга къатышхан-
ланы бла Къызыл Аскерни араларында сѣлешю барды-
рылгъанды. Алай бла, быллай келишим этилгенди: Къызыл
Аскер халкъгъа къажану бардырылгъан ишни тыйсын.
Къозгъалыугъа къатышханла да ырахатлыкъгъа къайыт-
сышла. Болсада, ол келишиулеге кѳре, къозгъалыу тохтап
къалмагъанды. Истамуловну ГПУ-чула агып ѳлтюргенди-
ле. Андан артында 1931—1935 жыллада къозгъалыугъа
башчылыкъны аны къарындашы Хасан этгенди. 1932 жыл-
да Чечени Пожай-Юрт эм башха районларында да къоз-
гъалыула болгъандыла. Ол кезинде адамланы тутуу, ѳл-
тюрюу тохтаусуз баргъанды. Аны ызындан келген жылда
анда алгъын къызыл партизан болуп тургъан Ибрагим
Гельдегенни башчылыкъы бла жангы къозгъалыу башлан-
ганды. 1934 жылда ол да чекистлени къолларында жоюл-
гъанды ¹.

Быллай ишле халкъны къыйышыкъдан сакълаялма-
гъандыла. Алагъа къатышханладан ГПУ-чула бла
НКВД-чыла кѳп да къарыулу болгъандыла. Аланы залым-
ликлеринден къоркъгъандан, адамла не тюрюу къыйын-
лыкъгъа да чыдап баргъандыла. Тутулмаз, жоюлмаз ючюн,
кѳпле миллетлерин, тукъумларын тюрлендиргендиле. Сѳз
ючюн, Таукенланы Басханукъну, кулакса деп, къара чѳпге
салгъандыла да, Узбекистанга ийгендиле. Басханукъ са-
бийлерни палахдан къутхарыр ючюн, аланы къабартылы-
ладыла деп жаздыргъанды. Ала бусагъатда I Чегемде
жашайдыла. Аллай ишле Айдаболланы, Абайланы, Ша-
ханланы, Суююнчланы эм башха тукъумланы юслеринде
да болгъандыла. Езгени къой, тукъум адамланы арасында,
амалсыздан, атасыны агын тюрлендиргенле да аз туююл
ѳдиле.

Ахматланы, Айдаболланы, Хочуланы, Абайланы, Сую-
юнчланы, Диналаны, Таукенланы, Сараккуланы эм кѳп
башха тукъумланы адамларына бютюнда уллу къыйын-
лыкъ сынатылгъанды. Ёмюрлени ичинде жыйгъан малла-
рып, ырысхыларып сыйырып, мажал адамларып тутуп,
зарауатлыкъ, намыссызлыкъ сынатып, тюремеледе ѳлтюр-
гендиле. Аланы кѳн юйюрлерни къыралны бек сууукъ, къы-
зыу, жашану этерге къыйын жерлерине жибергендиле.
Къалгъанларып а, къара чѳпге салып, окъургъа, ишлерге
онг бермей тургъандыла. Терсени, тюзно арасы кереклисича
айырылмагъаныны хатасындан, аланы туудукъларыны бю-
гюн-бюгече да жюрек ырахатлыкълары жокъду.

¹ Тернистый путь к свободе. — Грозный, 1992, с. 61.

ПЛАН БЛА ТУТУУ, ПЛАН БЛА ЁЛТЮРЮУ

Башда айтылган ишлени барысы да сылтаусуз туу-магъандыма. Қыралда жангыз адамга табынуу ууу намыс, сый, закон деген затланы жашаудан тамырлары бла кырутханды.

30-чу жылланы ахырына кызылны, акыны арасы да айырылып, эл мюдж да, промышленность да жангыртууну жолуна чыгып, айнып башлагъандыла. Аны себепли кыралда огъурлулукъ, ырахатлыкъ тохташыргъа, адамлагъа ышаныргъа замап келген эди. Аны алайлыгына ийнанып, жарыкълыкыгъа, жангы жашаугъа чыкдык деп, халкъ асламла сабаплада, заводлада, фабрикалада, кырулушлада жангы кюч бла уруна эдиле. Алай, жарсыугъа, партия эм совет оночуланы кабинетлеринде, халкыны кёзю жетмеген жерледе ачы оноуланы этилиулери тохтамагъан эди. Сталин эм аны бла бирге ишлегенле, халкыны арасында совет жашауну жаулары бардыла деп, репрессияны чархын жангы кюч бла бургъандыла.

Архив материалла аны алайлыгына толу шагъатлыкъ этедиле. Отузунчу жылланы ахырына алгын тутулганланы ёлмей кыалганлары кеслерини туугъан эллерине, жерлерине кыайтхандыла.

1937 жылда, 3-чю июньда ВКП(б)-ны АК-сыны заседаниясында советлеге кыажалулукъ этген адамланы юсюнден вопросха кыаралгъанды. Ол жыйылыуну протоколунда былай айтылады: алгын кулакга саналганла эм аманылыкчыла тутмакдан жерлерине кыайтхандыла. Ала советлеге кыажану ишле бардырадыла. ВКП(б)-ны АК-сы область эм край партия организациялагъа бла край эм республика НКВД-ны келечилерине ол адамланы кыалдырмай эсепге алыргъа буюрады. Аланы араларында совет властыха бек кыажану болганланы мычымай тутаргъа эм, ишлерине «тройкалада» кыарап, ушкок бла атып ёлтюрюрге оноу этиледиле. Кыалганларын а, эсе да, совет властыха азыракъ кыажану болганланы, барысын да чотха тюшюрюп, НКВД буюргъан районлагъа ашырыргъа керекди деп буюулады.

Партия организацияла ВКП(б)-ны Ара Комитетине беш кюнню ичинде бу затланы билдирирге керекдиле: областьлада, крайлада, республикалада нечашар «тройка» бо-

лургъа керекди, ненчашар адам ёлтюрюлюрге эм кёчюрюлюрге керекди.

Бу протоколну ахырында Ара Комитетни генеральный секретары И. Сталин къол салгъанды.

АК-ны ол жыйылыуундан сора бир непча кюнден, 1937 жылны 9-чу июлунда, партияны Ара Комитетини Политбюросуну заседаниясында, биягъыча, советлеге къажау адамланы юсюнден ишге къаралгъанды. Анда къыралны бир талап жеринде «тройкалагъа» кирликлени атлары, кёчюрюллюклени бла ёлтюрюллюклени санлары тохташдырылгъанды.

Республика НКВД-ланы Наркомлары эм органланы край, область управлениялары кергюзтген шартлагъа таянып, СССР-ни Ич ишлерини халкъ комиссары Н. Ежов кесини 1937 жылда 30-чу июльда этилген ашыгъышылы буйругъу бла областьлада, крайлада, республикалада ненчашар адам кёчюрюлюрге эм ёлтюрюлюрге кереклисини планын къабыл этгенди.

Ол план буйрукъда былай бериледи:

Областьланы, республикаланы атлары	Ёлтюрюллюклени саны	Кёчюрюллюклени саны	Эки къаууму нуда саны
1	2	3	4
1. Азербайджан ССР	1500	3750	5250
2. Армян ССР	500	1000	1500
3. Белорус ССР	2000	10000	12000
4. Грузин ССР	2000	3000	5000
5. Къыргъыз ССР	250	500	750
6. Таджик ССР	500	1300	1800
7. Туркмен ССР	500	1500	2000
8. Узбек ССР	750	4000	4750
9. Башкир АССР	500	1500	2000
10. Бурят-Монгол АССР	350	1500	1850
11. Дагъыстан АССР	500	2500	3000
12. Карель АССР	300	700	1000
13. Къабарты-Малкъар АССР	300	700	1000
14. Къырым АССР	300	1200	1500
15. Коми АССР	100	300	400
16. Къалмукъ АССР	100	300	400
17. Марий АССР	300	1500	1800

1	2	3	4
18. Мордва АССР	300	1500	1800
19. Немец АССР	200	700	900
20. Северо-Осетин АССР	200	500	700
21. Татар АССР	500	1500	2000
22. Удмурт АССР	200	500	700
23. Чечен-Ингуш АССР	500	1500	2000
24. Чуваш АССР	300	1500	1800
25. Азов-Черномор край	5000	8000	13000
26. Узакъ-Восток край	2000	4000	6000
27. Запад-Сибирь край	5000	12000	17000
28. Краснояр край	750	2500	3250
29. Орджоникдзе край	1000	4000	5000
30. Восток-Сибирь край	1000	4000	5000
31. Воронеж область	1000	3500	4500
32. Горький область	1000	3500	4500
33. Запад область	1000	5000	6000
34. Иванов область	750	2000	2750
35. Калинин область	1000	3000	4000
36. Курск область	1000	3000	4000
37. Куйбышев область	1000	4000	5000
38. Киров область	500	1500	2000
39. Ленинград область	4000	10000	14000
40. Москва область	5000	30000	35000
41. Омск область	1000	2500	3500
42. Оренбург область	1500	3000	4500
43. Саратов область	1000	2000	3000
44. Сталинград область	1000	3000	4000
45. Свердлов область	4000	6000	10000
46. Север область	750	2000	2750
47. Челябинск область	1500	4500	6000
48. Ярослав область	750	1250	2000

УКРАИНА ССР

1. Харьков область	1500	4000	5500
2. Донец область	1000	3000	4000
3. Одесса область	1000	3500	4500
4. Днепропетровск область	1000	2000	3000
5. Чернигов область	300	1300	1600
6. Молдавия АССР	200	500	700

1	2	3	4
---	---	---	---

КАЗАХ ССР

1. Север-Қызақстан область	650	300	950
2. Юг-Қызақстан область	350	600	950
3. Запад-Қызақстан область	100	200	300
4. Қустанай область	150	450	600
5. Восток-Қызақстан область	300	1050	1350
6. Ақтүбинск область	350	1000	1350
7. Қарағанда область	400	600	1000
8. Алма-Ата область	200	800	1000
НКВД-ны лагерьлери	10000	—	10000 ¹

Бу тарихлени кеплюклерин кёрюр ючюн, бусагъатда кыралда битеу тутмакъланы саны бир миллионнга жетмегини эсге алыргъа керекди.

Берия тутулгъандан сора, партияны АҚ-сына эм П. С. Хрущёвну кесине совет адамладан кеп письмо баргъанды. Ала, бизни жууукъларыбызны — хагалары болмагъан адамланы — революциягъа къажан иш бардыргъандыла деп, жалгъан даула бла тутхандыла, ёлтюргендиле деп тарыгъа эдиле. Аны бла байламлы 1953 жылны ахырында, туугъан журтну сатхычларыдыла деп, 58-чи статья бла ненча адамгъа сюд этилгенини юсюнден Н. С. Хрущёвха берирге деп, справка жарашдырылгъанды. Ол къагъытда айтылгъанына кёре, 1921 жылдан 1953 жылны ахырына дери ОГПУ-ну коллегиясы, НКВД-ны «тройкалары», энчи кенгешиу, Аскер Коллегия, сюdle эм аскер трибуналла, революциягъа къажан ишле бардыргъансыз деп, 3 миллион 777 380 адамгъа сюд этгендиле. Аладан 649980 адам ёлтюрюлгенди, 2 миллион 365 миңг 220 адам 25 не андан аз жылгъа тутулгъандыла. Аланы тюремелеге бла лагерьлеге жибергендиле. Тутулуп, узакъ жерлеге уа 765 180 адам кетгенди. Ол справкада айтылгъаннга кёре, 2,9 миллион адамны ишине, законнга кёре сюд угъай, ОГПУ-ну коллегиясы, НКВД-ны «тройкалары» эм энчи кенгешиу къарагъандыла.

¹ «Труд» газет, 1992 жыл, 4-чю июнь («Расстрел по разнарядке, или как это делали большевики» деген статьягъа къарагъыз).

Бусагъатда тюремеледе, деп айтылады андан ары справкада, контрреволюция ишлери ючюн тутулгъанладан 467 946 адам барды; андан тышында, аллай тутмакъланы тюремде олтуруп чыкыгъанларындан 62 462 адам жангыдан ссылкагъа жиберилгендиле ¹.

Ол заманлада кыралны баш прокуроруну къуллугъунда А. Я. Вышинский ишлегенди. Ол тохташдыргъан жорукъгъа кёре, адамны терслиги жокъ эсе да, къалай да этип, терсме деп айтдыралсанг, аны жууапха тартыргъа керек болгъанды ².

Бу законнга таянып, НКВД-чыла тутмакъланы жанып, туюп, не суйселе да, аны айтдырып болгъандыла. Айтыргъа унамагъанланы уа, кече да чакъырып, жукъларгъа кыймай, кече, кюн да аякъ юслеринде тутуп, къолданкъолгъа алып, жанларындан тойдуругъа жетдиргендиле. 1938 жылда Москвада Бутыр тюремде Бессонов, Н. К. Илюхов бла бир камерагъа тышюп, кёрген кыйынлыкъларыны юсюнден хапар айтханды. Сюдге чыгъарыны алынында мени талай кюнню ичинде тохтаусуз эзгендиле, дегенди Бессонов, 17 сутка чакълы заманны ичинде мени, не жукъларгъа, не олтуругъа кыймай, следовательнони алларына сюеп, соруу этип тургъандыла, туюп, буйреклерими тышюргендиле, алай бла кыяулу этгендиле ³.

Быллай артыкълыкъланы эсге алсанг, ол жыллада НКВД-ны, ОГПУ-ну жаханым тюремелеринде жарашдырылгъан протоколланы эм алагъа салынган къол ызланы кертиге санаргъа жарамазлыкъларын кёресе, къулагъынга туюлген, эзилген адамланы ачы ынчаулары, амалсыз кычырыкълары, къарыусуздан жан алыулары эшитиледи, санларынг титирейдиле, аркъанг къалтырайды.

Чечени Атагши элини ара орамында, терен подваллары бла, терезелеринде да темир чалдишлери болгъан, кызыл кирпичден ишленген уллу юй сюеледи. Мында алгъын НКВД-ны район бёлюмю болгъанды. Ол бек иги мекамды, болсада анда киши жашамайды, нек десенг, ол тюремде болгъанды, анда туюлген адамланы кычырыкълары бюгюн, бюгече да эллилени эслеринден кетмейди. Ол юнню арбазында азап сынап ёлгенлени къабырлары да бардыла. Ол къабырлада ёлгенлени кыйын ынчхагъан тауушлары бюгюн да эшитилгенлей тургъанча кёрюнеди. Аны себеп-

¹ «Аргументы и факты» деген газет, 1990 жыл, № 5(486), 8-чи бети.

² Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки.— М., 1983, с. 454.

³ История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории советского государства. — М., 1991, с. 206—207.

ли бу мекамгъа «Халкъны чамланыууну бла бушуууну юю» деп атагъандыла. Аллай юйле бизни кыралны къалайында да кѣпдюле. Ала Нальчикде да бардыла. Бизни къартларыбызны, къарындашларыбызны, эгечлерибизни намысларын алада сындыргъандыла, къанларын алада тѣкгендиле, жанларын алада алгъандыла.

Жарсыугъа, бизни халкъыбыздан ненча адам жоюлгъаны алыкъа белгили туюлдю. Аны сылтауу кѣидю. Бек алгъа архив материалланы халкъгъа ачыкъ болмагъанларын белгилерге керекди. Ол материаллада кѣп ѳтюрюк зат болур, бериячыла жарашдырып. Болсада ол къагъытла бла артыкълыкъ бла ѳлтюрюлгенлени тизмелерин тохташдырыргъа боллукъ эди. Кимле ѳлтюрюлгенлерин, аланы ненчаулап болгъанларын, кимлени къолларындап жоюлгъанларын ол замаплада ОГПУ-да, НКВД-да ишлегенле игирек биле болурла. Алай архивлени эшиклерини бугъоула салынып тургъанча, аланы ауузларына салынган киритлени да тот басхаплай турады. Ала «динге къачап къайтырыкълары» халкъ билмейди. Ала бизни ариу жерлерибизде огъурлулукъдан, ишден башха жукъ билмеген адамланы къанларын нек тѣкгенлерин ачыкъ этерле, ол кюйсюзлюклери ючюп сауладан, жерден, кѣкден да кечгинлик тилерле деп, биз ийналмайбыз. Аланы асламысы кеслерини бу жашырыпларын биргелерине алып, кеслери жойгъанланы жанларына кетип, къорап барадыла.

АЧЫ УРУШНУ КЮНЛЕРИНДЕ

Бир адамгъа табыныуну хатасындан кыралда не уллу къатылыкъ болгъан эсе да, не кѣп адам жоюлгъан эсе да, совет адамла кеслерини Ата журтларына сюймекликни тас этмегендиле. Аланы хар бир кесини ишинде жигер урунганды.

Жашау эндинге дерн алайлай барып гурса, бизни къадарыбыз мындан башхаракъ боллукъ эди. Алай, не медет, билмей тургъаныбызлай, битеу Европаны ууучлап келген фашизм бизни кыралгъа да чабыууллукъ этди. Битеу совет халкъ бла бирге таулула да гитлерчилеге къажау сюелдиле. Бизни эллерибизде къолуна таякъ алаллыкъланы барысы да Ата журтну къорууларгъа къаяча сюелдиле.

Бир-бир ата-апала аскерге бир ненчашар жашларын жибердиле. Сѳз ючюп, Гюрхожандан Этезланы Хамзат бла Налжан тѳрт жашларын (Олийни, Жамалны, Тахирни,

Билялыны) ашыргъандыла. Басмада айтылгъаанына кёре, гитче малкъар халкъ Уллу Ата журт урушха 15 миңден аслам жашын ашыргъанды. Ала Итилни (Волганы) жагъасында, Севастопольда, Москва тийресинде, Белоруссияда, Украинада, Польшада, Венгрияда эм кёп башха жерледе болгъан сермешлеге жигер къатышхандыла. Алапы талайы Берлинге дери жетгендиле. Байсолтанланы Алимге бла Уммайланы Мухажирге Совет Союзну Жигити деген сыйлы ат аталгъанды. Уруш аулакълада батырлача сермешгендени араларында Хулчаланы Махтими, Этезланы Зекерияны, Мамуколаны Муратны, Черкесланы Сарбийни, Атмурзаланы Магометни, Эфендиланы Абдуллахны, Рахайланы Ачахны, Жашайланы Масхутну, Чеченланы Шамилни, Залийханланы Магометни, Сотталаны Адилгерийни, Мисирланы Алийни, Кючюкланы Магометни, Жаппуланы Муссаны, Селяланы Махтими, Теммоланы Юсюню эм кёп башха жашларыбызны атларын уллу хурметлик бла айтабыз. Таулу жашланы жигитликлери аскерчи тенглерин кёп кере сейсиндиргендиле.

Эсирик душманны аллын тыяр ючюн, жер-жерледе кеслери ыразылыкълары бла жыйылгъанладан аскер бөлүмле къуралгъандыла. Къабарты-Малкъарда туугъан 115-чи Кавалерия дивизияны, 225-чи Чечен-Ингуш полкуну атлары бизни халкъларыбызны тарыхларына киргендиле.

Къабарты-Малкъарда аскерге бармай къалгъанла: къартла, тиширыула, сабийле — фронтха, къолларындан келгенни аямай болушхандыла. Ала фронтха 280 тонна мирзеу, 47 тонна чеплеу, 97 миңг центнер эт, 165 гекталитр сют, 50 миңг тонна картоф, 27 миңг ат, 160 миллион сом ахча, 23 вагон жылы кийим, дагъыда 200 вагон аш-азыкъ жибергендиле. 1941 жылны сентябрь айындан 1942 жылны май айына дери Къызал Аскерге болушдукъга деп, Чечен-Ингушетиядан 150 миңг жылы кийим жиберилгенди. 1943 жылны жалаанда он айыны ичинде чеченлиле бла ингушдула ары 400 вагон аш-азыкъ жыйып ашыргъандыла. Кеслерини белгили революционерлери Асланбек Шериповну атын жюрютген бронепоездни ишлер ючюн, ала 14 миллион сом ахча жыйгъандыла. Къарачай автоном область, «Северо-Кавказский комсомолец» деген авиаэскадрильяны ишлер ючюн, 6 миллион сом ахча жыйып бергенди. Андан сора да Къарачай бла Черкессия

¹ Эфендиев С. И. Формирование и развитие советского патриотизма и социалистического интернационализма народов Северного Кавказа. — Нальчик, 1978. с. 144, 147—148.

кѳоруулауну фондуна 1941—1943 жыллада 52 миллион сом ахча жыйып бергендиге ¹.

Кѳартла, жаш келинле, сабийлерини аууз кѳабынларындан окѳуна бѳлюп, кѳазауатдагылагѳа жиберип тургандыла. Ол ишге кѳатышмагѳанлай бизни эллерибизде бир адам да кѳалмагѳанды.

Жашгы юйдегили болуп, экинчи кюн окѳуна аскерге кетгенле да аз болмагѳандыла. Ол жашла, уруш аулаклада Ата журт ючюн жан берип, жаш келинле эм суйгенлери аскерден кѳайтмай кѳалгѳан кѳызла, аланы кѳараларын кийип, биринчи суймекликлерине кертичи болуп, бюгюнге дери да юйдегили болмай кѳалып турадыла. Ала бизни халкѳыбызда адамлыкѳны, намысны, сѳзлерине кертичиликни уллу багѳасы болгѳанларын кѳргюзтедиле. Жыр жазгѳан, китап жазгѳан да аллайланы юслеринден жазсын.

Кесини жерини ариулугѳу, байлыгы бла Кавказ битеу дуниягѳа белгиледи. Аны себепли Гитлер анга эрттеден жутланып, мыллыгын атып болгѳанды.

Кавказда халкѳланы аралары осалды, биз ол затны эсге алыргѳа, аны бла хайырланыргѳа керекбиз деп болгѳандыла гитлерчиле. Ала, Грозныйны, Бакуну кѳолгѳа этгенден сора, битеу Кавказда фашист низам орнатыргѳа, ызы бла уа битеу тау миллетлени жокѳ этерге деп план салгѳандыла ².

Келгенлеринде уа, халкѳгѳа кѳыйынлыкѳ сынатыр ючюн кѳоймагѳандыла. Аланы кѳолларындан Кѳабарты-Малкѳарда 4 мишден аслам адам кѳырылгѳанды. Ол бизни хар элибизге жияу-сыйыт келтиргенди.

Таулула ол кюледе жаланда бу кѳыйынлыкѳланы сынап кѳалмагѳандыла.

Дунияда адам улуну тарыхында кѳп тюрлю уллу кюй-сюзлюк болгѳанды. Сѳз ючюн, гитлерчи фашистле Уллу Ата журт урушну жылларында Белоруссияда Хатынь деген элни адамларын саулай кѳыргѳандыла. 70-чи жыллада америкалы лѳтчикле вьетнам урушну кезикунде Сонми деген элни бомбала атын кюйдюргендиле.

Алай урушну иши урушду. Урушханла бир бирге иеллей аманлыкѳ да этерле. Аны ангыларгѳа, бир-бирде уа кечерге да болады. Алай арталлыда кечерге жарамагѳан артыкѳлыкѳ ишле да боладыла. Сѳз ючюн, 1942 жылда 28-чи ноябрде ынкывыдычы аскер бѳлюм Огѳары Малкѳаргѳа келеди. Анга капитан Ф. Д. Накин таматалыкѳ этеди. Ол, баям, кѳп адамны ѳлтюрген болур эди. Аны ючюн

¹ Карачаевцы. — Черкесск, 1978, с. 49.

² «Советская Россия» газет, 1970 жыл, 13-чю июль.

анга киши, махтаган болмаса, тырман этмегенди. Аны себепли ол къанич адам болганды. Накин таматалыкъ этен солдатланы асламысы да кюйсюзлюкleri бла анга хорлатмагъандыла. Адамланы ёлтюрюп кетгенни ала тукге да сапамагъандыла. Малкъарлыланы уа артыкъда кёрюп болмагъандыла. Таулула аны сезип тургъандыла. Бериячы солдатланы бла аланы араларында сёз туугъанды.

Капитан Накин аны кечип къоялмагъанды. Экинди кезиуде аскерин бирге жыйгъанды да, Саутуну бла Глашланы элни тийрелерине келтиргенди. «Не сабий, не къарт къоймай къырып, бу эки элни кюйдюрюп, жер юсюнден къурутугъуз!» — деп, буйрукъ бергенди. Аны айтханын этмеге солдатланы онглари жокъ эди. Болсада аланы араларында огъурсуз капитанны ишин жаратмагъанла да бар эдиле.

Къарангы кёз байларгъа, ала Саутугъа, Огъары Четеге эм Глашлагъа киредиле. Жашлары аскерге кетген къарыусуз къартланы, бешикдеги сабийлени, аскерден батырлыкълары ючюп къысха отпускга келгенлени, ауурлукълары болган тиширууланы, урушдан къолларын, бутларын тас этип къайтхапланы — битеу тапхан адамларын автоматладан, ушкоккладан, керохладан атып, къырып башлайдыла. Малкъар ауузун къычырыкъ-хахай бийлейди. Жарлы таулуланы от жагъалары, босагъалары, арбазлары къандан толады. Къычырыкъла, ачы ынчаула. Тёшек къартла, жаш апала сабийлени къоюнларына къысаргъа кюренедиле. Солдатла, атып, аланы къанларын бирге агъызадыла. Ундурукъ тюплерин, жыйгъыч артларын къозгъандыла. «Бир жанны да къоймазгъа! Бу кийик адамладан сини бюгюнню батырлыгъыгъызыны кёрген шагъат этемасын! Къырыгъыз. Берия аны сизге унутмаз!» — дей эди Накин. Солдатла адамланы къырып, бир бирге эришгенча, юйлени, халжарланы кюйдюрюп бара эдиле. Ушкок от ийне таула ичине жайылады. Халжарла, къысха жыйылган биченле жанып, от кёкге жетеди. Малла ачы ёкюредиле. Ала, къабынып, шишлик ийис этедиле. Итле улуйдула. «Къачханла бардыла! — дейди Накин. — Тёгерекге къарагъыз!» Солдатланы бир къаууму тыгъырыкъ бла ёрге къачып барган сабийчиклени ызларындан къысха тюшедиле. Къалганлары юйге киредиле. Анда уа артында алыкъа баш ауу ачылмаган, тийреге кёрюмеген жаш келип эри бла бирге тура эди. Солдат аны эрине: «Ёрге тур, къолларынгы кётюр!» — деп, керох бла атып, мангылайына урады. Жаш, къарап-къарагъынчы, жан алады. Глашланы Кулизар аны таба атлар умут этеди. Алай солдат аны автоматны ёшюнуне тиреп тыяды. Сора, негерине

айланып: «Жолдаш Настаев, бу тиширыуну уа атып урургъа керекмиди?» — деп сорады. «Керек болмай а!» — деп жууаплайды ол. Солдат, атып, жаш келиини башына урады. Окъ аны кёз жаны бла чыгъады. Ауурлугъу болгъан жаш тиширыу, эси ауа, жыгъылады. Настаев, халкъгъа бир уллу хайырлы иш этгенча, Кулизарны да, эрича, ёлген сунуп, нёгери бла бирге ёхтем-ёхтем атлай, юйден чыгъады. Насынха, Кулизар сау къалады. Бусагъатда жашы бла бирге жашан турады. Бу ачылыкъланы унуталмайды¹.

Саутугъа ынкывыдычыла кирип, тегерекни ушкок тауушха алдыргъаппай, Санният, эки гитче сабийчигин да альп, амалсыздан, къачып, къоншуланы юйлерине киреди. Юйлеринде эркегырыулары болмагъанлары себепли, бирси юйледен да, къачып, ары талай адам келеди. Санниятныча, аланы да эр кишилерни аскерге кетип эдиле. Жанларын къолларына аллыкъ болуп, ала эшикни къылычын этедиле. Эшик суху къагъылады.

— Анам! Мени агам келе болур дейме! — деп, Санниятны бешжыллыкъ жашчыгъы, къолундан ычхынып, кесин эшик таба атады. Ушкок къалагъы хыны тийип, эшик кенгнге ачылады. Солдатладан бири, автоматдан атып, жашчыкны адурады, сора къалгъанланы къырады.

Гузойланы Санният бир ыйкъдан сора эс жыяды. Сора уюгъан къанны ичинде ёлюкленн алларында кесини сабийлерини гунпушла болуп, къатып тургъан ёлюклерин кёреди. Автомат окъла аны бут сюеклерини ууатхандыла. Жаякъ сюеклеринде къалгъан окъланы иги кесек заманы ичинде чыгъара-чыгъара тургъандыла. Окъла бла бирге Санниятда, къол жаулыкъгъа туююлюп, санларындан ууалып тюшген сюек саныкъланы да кёрюрге боллукъду².

Жаланда Саутуда 67 адам, ол санда 33 тиширыу, 21 сабий эм Уллу Ата журт урушну инвалидлеринден экеулен ёлтюрюлгендиле.

Глашланы эр кишилерини араларында бир сатхыч, бир къачхынчы, бир бандит да болмагъанды. Ала аскерде къыралгъа тюз къуллукъ этип тургъандыла. Эллеринде уа саулай жаланда сегиз адам къалгъанды. Аладан да ючюсю, жаралары къыйнап, бир жылдан ёлгендиле.

Огъары Малкъарда, басмада айтылгъаннга кёре, 7000 чакълы адам ёлтюрюлгенди³.

Малкъар ауузунда ол кезинде 19 эл болгъанды. Ала сегиз колхоз эдиле. Окъуучула сейирсинген да этерле,

¹ «Гражданский мир» газет, 1991 жыл, 3-чю номери.

² «Гражданский мир» газетни биягъы номерине къарагъыз.

³ «Кабардино-Балкарская правда» газет, 1992 жыл, 1-чи декабрь.

алай аладан бирине «НКВД» деп, налат атны атагъандыла. Ол къуллукъчуланы ишлери болгъанды. Ала халкъгъа барысы да бир кёзден къарамагъандыла. Огъары Малкъарда эл Советлени бирини председатели телефон бла Филатовха:

— Хатасыз адамланы нек ёлтюресиз? — деп соргъанды.

— Кесинги ишинги эт! Ол бизни ишибизди! — дегенди ынкызыдыны таматасы. Быллай «батырлыгъы» ючюн эл Советни председателин тутмай къярыкъ туююл эдиле. Аны себепли ол, къолуна ушкок алып, таугъа кетеди. Алай бла аны да атын бандитге чыгъарадыла.

Бир башха эли эл Советини председатели уа Малкъар ауузунда таулуланы немислиле къыргъандыла, юйлени ала кюйдюргендиле эм халкъны мюлкюн да ала урлагъандыла деп, ётюрюк акт жарашдырып, анга къол салгъанды. Ол къагъытны тубюнде эл Советни секретары Осман улуну да къол ызы сакълаинганды¹.

Къуллукъчуланы араларындача, аскерчилени ичинде да эллилеге жан аурутханла болгъандыла. Ол къыйын кюлдеде аладан экиси, бири — азербайджанлы, экинчиси — оруслу, Курнаят элге жиберилгендиле. Анда онсегиз юйор жашап болгъанды. Таулула эки солдатны да адетде болгъаныча сыйлагъандыла, кетин тебирегенлеринде, жол азыкъ бергендиле. Солдатла, алагъа жан ауруп: «Мындан теркирек къачыгъыз. Намысыгъызыны тюшюрлюкдюле. Биригизни да къоймай, къырлыкъдыла. Буйрукъ барды. Былайда таш юсюнде таш къоярыкъ туююлдюле», — дегендиле. Буйрукъну толтурмагъанлары ючюн, Накинини отрядына къайтханларындай, эки жашны да илишанинга саладыла. Аланы атларын билмеселе да, огъары малкъарлыла огъурлу сифатларын эслеринде сакълагъандыла².

Кеслерини къанлы ишлерини башын жабар ючюн, ынкызыдычыла энци отряд къурайдыла. Ол отряд, бу ишни кёрген адамладан сау къалгъан иш болур деп, экинчи кюн тегерекге-башха къарайды. Анда-мында жаралы адамланы табады, ёлтюреди. Ёлюклени бирге жыядыла. Кюйдюредиле.

Бериячыла аны бла чекленип да къалмайдыла. Бу къанлы ишлерини немецлилеге атайдыла. «Немецлиле Глашлада бла Саутуда хатасыз адамланы къыргъандыла», — деп, энци сводкаларында ётюрюк жазадыла.

Алай бериячыла таулуланы къыргъан заманда Огъары Малкъаргъа бир жангыз немецлини аягъы да басмагъанды.

¹ «Гражданский мир» газетни биягъы номерине къарагъыз.

² Ол газетге къарагъыз.

Немецилле ол ауузгъа 1942 жылда 10-чу декабрьде киргендиле.

Законсуз ишле этгенлерин ынкывыдычыла бек иги ангылагъандыла. Алай болмаса, кеслерини къанлы ишлерин бетсизле бирлеге атап кюрешмез эдиле.

Тоталитар системаны хатасындан бу затланы юсюнден 50 жылны ичинде абери айтылмай тургъанды. Аны сылтаулары кеп болгъандыла.

Немец аскерле республикабыздан къысталгъандан сора, 1943 жылда Къабарты-Малкъарны партия, совет органлары, район къуллукъчула (ала кимле болгъанлары халкъны эсиндеди) Малкъар ауузунда болгъан къан тегюлюулени юсюнден акт жарашдыргъандыла. Кеслерини аманлыкъларын жашырыр муратда ала ол къагъытда былай жазгъандыла: «Бу аманлыкъчы ишлени немецилле эм ала жанлыла этгендиле». Алай бла кеслерини «мелек этип», терсликни халкъгъа жакъгъандыла.

Ол заманда Огъары Малкъарда 519 юй кюйдюрюлгенди, 500 тууар эм андан кеп кере аслам ууакъ аякълы мал къырылгъанды эм сюрюлгенди.

1992 жылда 24-чу ноябрьде Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини Президиумуну аны юсюнден энчи бегими басмаланнганды. Башда келтирилген шартла ол документде кёргюзтюлгендиле².

1992 жылда башда айтылгъан ишлени ачыкълау жаны бла комиссия къуралгъанды. Къабарты-Малкъарны Баш Советини Президиумуну оноуу бла анга жамауатны келечилери, алимле къатышхандыла. Ол комиссия кесини ишин бошагъандан сора, Огъары Малкъарда таулуланы уруш жыллада къырылгъанларыны 50-жыллыгына жораланнган бушуу митинг болгъанды. Анга къатышханла ынкывыдычыланы къанлы ишлерини юслеринден уллу чамланып селенгендиле, бериячылагъа налат бергендиле. Аланы оноуларына кёре, бу кюйсюзлюкде ёлюп, къабырсыз къалгъанлагъа, кюйдюрюлюп кюл болгъанлагъа Малкъар ауузунда эсгерме салынырыкъды.

Биз тапхан документлеге кёре, Ф. Д. Накин кесини аскер таматасы Е. И. Шикинге жиберген къагъытында былай айтханды: «Аяусуз ишлейме, халкъны къалдырмай къырама, ~~жымыланы~~ кюйдюреме...»³. Андан ары аны къагъытында 1500 адам ёлтюрюлгенди, сауут сакъланнган

¹ «Кабардино-Балкарская правда» газет, 1992 жыл, 1-чи декабрь.

² Биягъы газет, 1992 жыл, 24-чу ноябрь.

³ Биягъы газет, 1992 жыл, 1-чи декабрь.

склад чачдырылгъанды, талай элни адамы къалмай къозгъалгъанды деп белгиленеди.

Башда айтылгъан комиссия тохташдыргъанига кёре, ишле аскерге чапмагъандыла, аланы аллай онглары да болмагъанды. Ала жанларын къолларына алып, аскерден таугъа къачхандыла. Накинини башда сагъынылгъан къагъытында 3 аскерчи ёлгенди деп жазылады. Бериячы Накин айтхан керти болуп, битеу Малкъар ауузуну адамы аскерге чапса, андан жаланда юч адамдан сора къорамай къалай къалыр эди!

Къанич аскер башчы айтханыга кёре, бизни эллерибизде сауут складла болгъандыла. Ол ётюрюк болгъаны кимге да белгилиди. Сауут складла аскер тургъан жерде боладыла. Малкъарда угъай, битеу Шимал Кавказда окъуна, Бериячы палачла айтханча, къыралгъа къажау сюелген аскер бёлюмле болмагъандыла.

Накинини кюйсюз ишлерин аны кесини аскер таматалары окъуна жаратмагъандыла. 1942 жылда 9-чу декабрьде аскер бёлюмю тамата политругу Сэсков 37-чи армияны политика бёлюмюю начальниги Осадчийге къагъыт жибергенди. Анда былай айтылады: «Мени акъылыма кёре, Накинини аскер бёлюмю бандитле бла байламлыкълары болмагъан кёп хатасыз адамны къыргъанды»¹.

Е. Н. Шкин, Ф. Д. Накинден сабийлени бла тиширыуланы къырма деп тилегенди. Алай Накин анга эс бурмагъанды².

Бизни халкъыбызны ол замандагъы тарыхыны юсюнден айтханда, жазгъанда бир-бирле, артыкъда бериячыла, ала жанлыла, малкъар халкъны бандитлери болгъандыла деп, аны аягъындан тутаргъа кюрешедиле. Бандит деп кимге айтадыла? «Бандитле» деп, властыны къолгъа алыр ючюн, мюлк, ырысхыны сыйырыр ючюн эм аллай башха чабыу-уллукъ, тонау ишле бардырыр ючюн къуралгъан, уставы, штабы, сауут-сабасы болгъан жыйынлагъа айтадыла. Бизни эллерибизде аллай жыйынла болмагъандыла. Эллерибизден талай адам, къачып, таугъа чыкъгъаны кертиди. Аны сылтауу кёп тюрюк болгъанды. Анга кёре, таугъа быллай адамла чыкъгъандыла: 1) коллективизацияны заманында ырысхысы сыйырылып, адамлары зарауатлыкъда ёлтюрюлюп, намыслары сындырылып, тюремге къыйынлыгъын сыпагъанла; 2) урушну кезиуюнде амалсызлыкъ бла пленнге тюшгенле; 3) эллилери жалгъан даула, ётюрюк, тилчилик бла къара чёпге тюшюргенле.

¹ «Кабардино-Балкарская правда» газетни биягъы номери.

² Ол газетге къарагъыз.

Бусагъатдагъы жашауну алып айтсакъ да, адамланы араларында тенглик жокъду. Ырысхы жаны бла къарасанг, аланы эки уллу къауумгъа юлеширге болады: жарлыла, байла. Байла кимледиле? Уручула, къыралны тонагъанла, тилчиле, саудюгерчиле.

Бусагъатда, алгъын большевикле этгенча, адамланы къызыллагъа бла акълагъа юлешип, бир къауумуну мюлклерин сыйырып, кеслерин, ахлуларын да тутуп, тюремеледе азап чекдирип башласанг, иш къалай болур эди? Аны тюзге санаргъа жарармы эди?

Тилчиликни бизни халкъыбыз арталлыда кёрюп болмайды. Аны юсюнден парт сёзледе, жомакълада да аз айтылмагъанды. Бизни халкъыбызны белгили адамларындан бирн Отарланы назмучу Саид былай жазгъанды:

Зарны тили тюзюю отха атады.
Кир тили бла гюняхсызны сатады.
Жюрюй келгендиле дунняда кир кюрешле.
Баштакъ адамны жашаууду ол ишле.

Адам териденди аллайны жагъасы,
Гадурачы итге жетмей багъасы.
Олду битеу хар жаманлыкъны улу,
Олду халкъ жийиргенген тилни къулу¹

Бизни республика немец ууучлаучуладан эркин этилгенден сора, аллай адамланы аралары бютюнда аманга кетгенди. Уллу зат, гитче зат да бармакъгъа чёргелгенди.

Бу сылтаула бла байламлы, 30-чу жылладача, жонгдан тутулмаз ючюн, къырылмаз ючюн, жап къоркъуулукъларын этип, адамла кеси башларын алып, къачып, амалсыздан таугъа чыкъгъандыла.

Ала къыралгъа бир тюрюю чабыууллукъ этмегендиле, къоркъуулукъ салмагъандыла. Ёзгени кьой, кишини жолун тыймагъандыла, мюлкюн тонамагъандыла. Бизни жерибизде властхы къажан саутланган жыйыла болмагъандыла. Аллай жыйыла жашауда угъай, ыккывыдычыла жарашдыргъан ётюрюк къагъытлада бардыла. Башхача айтсакъ, бизни халкъыбызны уруш жылладан бери сынап келген къыйыплыкъларын ыккывыдыны органларында ишлегенле туудургъандыла. Партия, совет органла да алагъа жакъ басхандыла.

¹ *Отарланы С.* Назмула бла поэмала,—Нальчик: Эльбрус, 1959, 87-чи б.

Таугъа бизни эллерибизден жанларын алып ненча адам кетгенин тохташдырыргъа кыйынды. Алай биз билген бир зат барды: ол заманда органлада ишлегенле аланы кеп этип кёргозтгендиле. Ала ол ишни анча жауну ачыкъладыкъ, мынча бандит тутдукъ деп, бир бирге эришип этгендиле. Алай бла ала кыйрал саугъала алып тургъандыла. Ала бетлерин жойгъан, къадарларын ууатхан адамланы араларында халкъына таза инетлик бла ишлеп келгенле, уруш кыйынлыгъын сынагъанла аз болмагъандыла. Ынкывыдычыла бла аланы саугъалагъан къулукъчула уа, ушкок отну ийсин да сынамагъандыла, немецлиени кенгден къарап да кёрмегендиле. Болсада ала бюгюнледе кеслерин миллет батырла этип айланадыла, халкъларына бир уллу жарагъанча.

Шимал Кавказ немец фашистледен эркин этилгенден сора, 1943 жылда, ынкывыдычыланы ётюрюк къагъытларына таянып, Къабарты-Малкъар АССР-ни ич ишлерини наркому К. П. Бзиава, Кыйрал Къоруулау наркому С. И. Филатов, партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары З. Д. Кумехов республикабызны аскер-политика халыны юсюнден Бериягъа къагъыт ийгендиле. Анда, ётюрюк шартлагъа таянып, ала малкъар халкъ сатхычды, Ата журтха инети тюз туююлду деп, терслегендиле. Ала ючюсю да къол салып жиберген справкада былай айтылады: «СССР-ни Къоруулау жаны бла Комитетини членине, СССР-ни Ич ишлерини халкъ комиссарына, Кыйрал къоркъуусузлукъну баш комиссарына — Л. П. Бериягъа. Башда айтылгъаннга таянып, малкъарлыланы КЪМАССР-дан тышына кёчюрююню юсюнден вопросха къарауну кереклиге санайбыз»¹.

Кертисин айтсакъ, таулу халкъны азап жолгъа бу къагъыт чыгъаргъанды. Бир-бир авторла аны ачыкъ айтмайдыла, башын жабадыла. Сёз ючюн, Д. Шабаев Къабарты-Малкъардан башына къагъыт бармаса да, Москвада малкъар халкъны кёчюрюрге оноу этилген эди дерге кюрешеди². Алай бла Бзиаваны, Филатовну эм Кумеховну ариуларгъа умут этеди.

Бериягъа быллай къагъытла башха жерледен да баргъандыла. Сёз ючюн, Чечен-Ингуш АССР-ни Ич ишлерини министрлерини халкъ комиссары Албогачиев ич ишлеин жер-жерли органларына мынчашар политика бандит, немецлилеге болушханла табаргъа керекди деп, буйрукъ

¹ Шабаев Д. В. Правда о выселении балкарцев. — Нальчик, 1992, с. 7.

² Шабаев Д. В. Биягъы ишине къарагъыз.

Бергенди. Чечен-Ингушетияны территориясында уруш болмагъанына, немецли фашистлени ары жетмегенлерине тарых кеси шагъатды. Алай Албогачиев кибиклеге, къалай алай да этип къуллукъларын сакъларгъа, Бериягъа иги кѣздеп кѣрюнюрге керек эди.

1942 жылда август айда Албогачиев Бериягъа быллай къагъыт жазгъанды: «Фронтну жуукълашыуу бла байламлы совет властхъа къажару сюелгенлени, бандитлени саны кѣнден-кѣп бола барады, ала кеслерини ишлерин бютюнда бек кючлендиредиле. Бусагъатда республикада 240 бандит барды. Аланы жокъ этну жапы бла ишни къаты бардырабыз»¹.

Малкъар, къарачай, чечен, ингуш, къалмукъ эм башха халкъланы кѣчюрюу айгып-айтмазча огъурсуз, кюйсюз иш болгъанды. Анга да къарамагъаилай, бир-бирле ол ишни тюзге сараргъа кюршедиле. Сѣз ючюн, 1988 жылда Ставрополь китап басмада «Именем ВЧК», «Крепче будет единство» деген китапла басмалангандыла.

Ол китапланы авторлары къарачай халкъны эрши кѣргюзтедиле. Ала бизни заманны суловчуларыдыла. Къарачай-Черкес пединститутну алгъыннгы ректорлары К. Кипкеев бла Х. О. Лайпанов да бардыла аланы араларында.

Кипке улу Къурман, КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну пленумунда сѣлеше, кесини халкъын аямай аманлагъанды².

Белгилисича, Тѣбен Тебердини тийресинде бизни заманыбызда уллу эсгерме салгъандыла. Анда былай жазылгъанды: 1942 жылны август айында былайда бандитле эм Ата журтну сатхычлары Евпатория шахарны сабий юйюню 150 сабийни бла алагъа къараучуланы ѳлтюргендиле.

Бу терсликни партия-совет органла бла ынкывыдычыла М. А. Суловну болушлугъу бла къарачайлылагъа атагъандыла. Кѣп жылланы ичинде ол ауур жюк аланы жюреклерине къара тамгъа салып тургъанды. Бу затны ѳппе-ѳтюрюк болгъаныны юсюнден арт жыллада басмада тынгылы айтылгъанды. Ол къарачайлыланы бла малкъарлыланы жюреклерине асыулукъ салгъанды.

«Къурт этни кесинден чыгъады» деп, халкъда тюппе-тюз айтадыла. Лайпанланы Хамит къарачай халкъны аманлауда Кипке улуна хорлатмагъанды³, аны озгъан окъуна

¹ Джургаев М., Джургаев О., Круги ада.— Грозный, 1989, с. 5.

² Карачаевцы. Выселение и возвращение. 1943—1957.— Черкесск, 1993, с. 24, 33; Чомаев К. Наказанный народ.— Черкесск, 1993, с. 15—18.

³ Аны юсюнден бу китапха къарагъыз: Чомаев К. Наказанный народ. Черкесск, 1993, с. 14—18.

этгенди. Къарачайлылары арасында бандитле болгъандыла, ала анча-мынча мингиге жетгендиле деп жазып, ол кесине аны бла ырасимлик алыргъа кюрешгенди. Аны ол кир ишине къууаниганла, аны махтагъанла да болгъан болурла. Алай халкъ а бююн-бюгече да аллайлагъа налат этгенлей турады. Къарачайны хы деген жашлары кеслерини халкъларыны намысын сакълар ючюн жигер кюрешгендиле. Сёз ючюн, Къобанланы А. Лайпан улуну аманлыкъчы ишини юсюнден КПСС-ни Ара Комитетини дери жазгъанды, тюзлюк ючюн кюрешгенди. Аны себепли Къобан улуну кёп къыйнагъандыла, партиядан къыстагъандыла. Алай, эртте-кеч болса да, тюзлюк кесини орунуна тюшмей къалмайды — бусагъатда халкъы аны атын хурметлик бла эсгереди ¹.

Быллай шартла кёргюзтгеннге кёре, бир-бирле партианы ХХ съездини оноуларын ревизия этерге гынтты этгендиле, миллетчилик этедиле деп, къарачайлылагъа кир жагъаргъа, алай бла аланы ырбынга къысаргъа, бериячылары зулмучу ишлерин тюзге санаргъа итингендиле. Партияны Къарачай-Черкес обкомуну алгъынныгы 1-чи секретарлары Ф. Бурмистров, В. Мураховский аллайлагъа басмада, радиода эм телевиденияда кенг жол ачып тургъандыла.

Быллай затла кёп заманы ичинде адамлары жүреклерин къыйнап тургъандыла. Болсада алаамат къарачай халкъ кюнча жарыкълай, эрттенлик чыкъча тазалай къалгъанды ². Аны насыбына, Къарачайны кеси жашлары бла бирге башха миллетли адамла да, ол санда алимле С. А. Арутюнов, Я. С. Смирнова, Г. А. Сергеева, сусловчулары, бериячылары къарачай халкъгъа къажар бардыргъан ишлерине чамланганларын басмада ачыкъ айтханды ³.

¹ Хабичев М. Миф из новейшей истории // газ. «Социалистическая индустрия», 1989, 18 июля; Гарифуллина Н. Тень вокруг памятника // газ. «Советская Россия», 1990 г., 2 сентября; Она же. Отстоявшие честь // газ. «Советская Россия», 1990 г., 14 октября; Хабичев М., Костинский Ю. Долгий след клеветы // газ. «Комсомольская правда», 1989 г., 7 сентября; Логинов Ю. Боль моя, Карачай // газ. «Социалистическая индустрия», 1989 г., 14 мая.

² Коркмазов А. Гуманизм и социальная справедливость в национальных отношениях на Северном Кавказе. — Ставрополь, 1993, с. 30—38.

³ «Советская этнография» деген журналны 1990 жылда басмаланган 2-чи номерине къарагъыз.

МУРДАРЛАНЫ ОГЪУРСУЗ ОНОУЛАРЫ БЛА

Урушну аллындагы жыллада халкъла аралы халлада уллу тюрленуле болгъандыла. Гитлерчи фашизм, кючленип, чабыууллукъ этин, Европада талай кыралны къолгъа алып, СССР-ге да къоркъуу салгъанды. Советлени кыралыны таматаларын ол бютюнда сагъышлы этгенди. Алагъа СССР-ни жууукълашып келген жаудан сакълау жапы бла мадарла этерге керек болгъанды. Ол зат бла байламлы кырал башчыла бек алгъа чекни къоруулауу юсюнден сагъыш этгендиле. Украинаны бла Белоруссияны кюнбатыш районларында ол заманда иги кесек полякыла жашагъанды. СССР-ни Халкъ Комиссарларыны бегими бла 1936 жылда 28-чи апрельде полякылары ол жерледен кёчюрюрге оноу этилгенди. Ала битеу да 35 820 адам болгъандыла. Кыралны кюнбатыш жапындагы жерлерин тазалау полякылары кёчюрюу бла тамам болуп къалмагъанды — совет власть кеси ышанмагъан адамланы кёчюрюу ишлерин андан ары бардыра эди. 1937 жылда узакъ жерлеге 173 миңг корейли кёчюрюлгенди. Алагъача, Сталин немецлилеге да ышанмайды. СССР-ни Халкъ Комиссарларыны эм партияны Ара Комитетини 1941 жылда 12-чи августда этилген оноуларына кёре, 28-чи августда Волганы жагъасында жашагъан немецлилени кеслерини республикаларындан кёчюрюрге деп указ чыгъады. Анга кёре, Къазахстанга, Орта Азиягъа, Сибирьге 1 миллион 209 миңг 430 адам кыысталгъанды.

Андан артында кёп бармай, уруш кыыстау бара тургъан кезнуде, кыралны Баш Советини Президиумуу 1943 жылда 12-чи октябрьдеги указына кёре, Халкъ Комиссарлары Совети къарачайлылары туугъан журтларындан кёчюрюрге деп оноу этеди. Анга ол жыл 14-чю октябрьда къол салынады. Алай бла 68 миңг 938 адам азап жолуна атланадыла.

1943 жылда 28-чи декабрьда В. М. Молотов къол салып, кыралны Халкъ Комиссарларыны Советини къалмукъ халкъны кёчюрюу юсюнден бегими болады. Ол кюн окъуна, эсе да, жангы жылны аллында, аланы, 93 миңг 139 адамны, Алтай, Краснояр крайлагъа, Омск, Томск, Новосибирск тийрелерине эм башха сууукъ жерлеге чачадыла.

Къалмукълулары ызларындан къара кюн чеченлилеге бла игушлулагъа келеди. Немец аскер бу халкъланы жер-

лерние жетмегенди, анда уруш бармагъанды. Болсада ала-ны Кавказдан къоратыуну юсюнден ишге Берия «кёлю бла» къарагъанды. Ол ишни юсюнден оноуну СССР-ни Къырал Къоруулау комитети 1944 жылда 31-чи январьда, НКВД уа ол жыл 21-чи февральда этгендиле.

Белгилисича, малкъарлыланы от жагъаларындан 1944 жылда 8-чи мартда айыргъандыла, къырым татар-лыланы — ол жыл 11-чи майда, месхетин тюркюлени уа — 31-чи июльда.

Кёчюрюлген халкъланы адамларыны санларын бу таб-лицада кёргюзтюрге болады.

Кёчюрюлген халкъла	Алапы адамларыны санлары
1. Полякылыла	35 820
2. Кореиле	173 000
3. Немециле	1 209 430
4. Къарачайлыла	68 938
5. Къалмукъдула	93 139
6. Чечендиле	310 630
7. Ингушдула	81 100
8. Малкъарлыла	37 044
9. Къырым татарлыла	191 044
10. Месхетин тюркюле, курдула, хемшилдиле	96 000
Барысы да бирге	2 млн. 296 145 ¹

Кёчюрюлген адамланы асламысы ууакъ сабийле бла тиширыула болгъандыла. Сёз ючюн, месхетин тюркюлени, курдуланы, хемшилдилени араларында 96 мишден 65 мишг 767 адамы оналты жылы толмагъан сабийле эдиле².

ХАЛҚЫҒА УРУ ҚАЗЫУ

Белгилисича, 1943 жылда январь айда Къабарты-Мал-къар немец ууучлауцудадан эркин этилгенди. Андан ар-тында ышкывыдычыла бла кыгыбычыла кеслерини ишле-

¹ Бу санга аскерде, малчы кшошлада, анда-мында окъууда эм башха жерледе къалып, артда кёчюрюлген адамла кирмейдиле.

² Бугай Н. Ф. Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депор-тировать». — М., 1992, с. 12.

рини юсюнден Бериягъа хар ыйыкъ, ай сайын къагъыт ийип болгъандыла. Ол къагъытлада малкъар халкъны юсюнден кѣп болмачы зат айтылгъанды, анга кѣп жалгъан дау этилгенди. Немецлиле, тау элдеде къыралгъа къажар суюлген отрядла къурап, аланы сауутландырып кетгендиле; ол отрядла халкъгъа, совет аскерини бѣлумлерине чабыууллукъ этедиле, мюлкню, ырысхыны сыйырадыла, алай бла къыралгъа, колхоз жашаугъа къоркъуулукъ келтиредиле деп жазыла эди ол къагъытлада.

Алагъа аллай онгуну тамата къуллукъчула бергендиле. Сѣз ючюн, К. П. Бзнава 1943 жылда 10-чу июньда Къабарты-Малкъарда НКВД-ны таматасына салыннганды. Ол кезинде, деп жазады жангы къуллукъчу Бзнава Бериягъа, мен, С. И. Филатовдан документлени ала туруп, бир зат эслегенме: ынкывыдычыла бандитлени санларын асыры аз этип кѣргюзтедиле, алагъа жумушакълыкъ этедиле.

Таматаланы быллай тилчилик ишлерини кѣрюп, НКВД-да, НКГБ-да къуллукъ этгенле кеслерин жарашдыргъан къагъытлада, таякъ тутар онгу болгъан таууланы барысы да бандитле болгъанча, уллу тарихлени кѣргюзтедиле. Ол заманда ким кѣп «жауну» ачыкъласа да, махтауну ол алып болгъанды, чыны да аны бийикге кѣтюрюлгенди.

Кертини: бир-бир къуллукъчула аллай кир ишлени тюзге санамагъандыла. Сѣз ючюн, Ш. Церетели — Грузияны НКВД-сыны таматасы — Бериягъа былай жазгъанды: «НКВД-ны ишинде бир къауум кемчилик болгъанды, аны бла байламлы бандитлени санлары къагъытлада асыры кѣп этилип кѣргюзтюледиле»¹.

Булгъана-чулгъана келген къара булутладан дуняны элтген ырхы туугъанча, ынкывыдычыла жарашдыргъан ѳтюрюк къагъытла бизни халкъыбызны атын сатхычлыкъгъа чыгъарадыла, туугъан жерлеринден айырып, жаханым къыйынлыкъ сынатадыла.

Башда айтылгъаныча, КъМАССР-ни Ич ишлерини халкъ комиссары К. П. Бзнава, Къырал Къоруулау комитетини халкъ комиссары С. И. Филатов эм ВКП(б)-ны обкомуну биринчи секретары З. Д. Кумехов бизни республикада болгъан аскер-политика халны юсюнден уллу справка жазып, Л. П. Бериягъа * жибергендиле.

¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». — М., 1992, с. 111.

* Берия ол кезинде СССР-ни Къырал Къоруулау комитетини члени, СССР-ни Ич ишлерини халкъ комиссары, Къыралны къоркъуусулугъун сакълауну баш комиссары болуп ишлегенди.

Ол справка ышкывыдыны бла кыгыбыны район эм эл күүлүкчулары жарашдыргъан жалгъан къагъытлагъа кёре жазылгъанды. Малкъар эллени хар биринде да таулула, жыйылып, сауутланып, аскер бөлүмле кзурап, Совет властьха къажау кюрешедиле деп белгиленигенди ол справкада.

Къарачайлыланы бла къалмукълуланы, ызы бла чеченлилени бла ингушлуланы туугъан жерлеринден кыстап бошагъанлай, мурдар Берия бла аны иёгерлери, башда айтылгъан жалгъан даулагъа таянып, таулуланы кёчюрююню юсюнден ишни къолгъа кысха алгъандыла. Чеченлиле бла ингушлула кёчюрюлгенден сора, бир кюн озгъанлай, Шимал Кавказ республикаладан ВКП(б)-ны биринчи секретарьларын эм совнаркомланы председателлерин Берия Орджоникидзе шахаргъа чакъыртханды. Ары бизни республикадан З. Д. Кумехов бла Ч. Б. Уянаев да келгендиле. Берия анда ксиши окъётмез вагонунда жыйылыу бардыргъанды. Анга, ол жыйылыугъа, Кумехов, Филатов, Бзиава къатышхандыла. Кумехов биргесине алып баргъанлыкъгъа, таулуланы келечиси Уяна улуну уа тегерегини автоматчыла сакълагъан вагонну тийресише да къоймагъандыла. Берия анда малкъарлыланы кёчюрюрге деп оноу этилгенин айтханды.

Ол иш 1944 жылда 25-чи февральда болгъанды. Аны экинчи кюнүнде уа Берия «Малкъарлыланы Къабарты-Малкъар АССР-ден кёчюрюу бла байламлы ишлени юсюнден» деген буйрукъгъа къол салгъанды.

Ол буйрукъгъа кёре, малкъарлыланы кёчюрюуге хазырланыу жаны бла ишлени бардырыуда эм кёчюрюуде тамагъа генерал-майор И. И. Пияшев, аны орунбасарларына уа полковникле Бзиава бла Филатов эм генерал-майор Сладкевич салынадыла. Таулуланы Къабарты-Малкъардан кёчюрюу жаны бла бир пенча бөлүм кзуралады. Аланы биринчисине Эльбрус район киреди. Анда жашагъанланы кёчюрлюк аскерни Тёбен Басханда (Тырныаузда) тохтатыргъа деп буюрулады. Экинчи бөлүмню Чегем районда кзурайдыла. Анда жашагъанланы кёчюрлюк аскерлени уа Тёбен Чегемге келтирирге деп оноу этиледи. Холам-Бызыгы районну эллери ючюнчю бөлүмге киредиле. Аланы от жегъаларындаи айырлыкъ солдатланы Къашхатаугъа келтирирге деп белгиленеди. Тёртюнчю кёчюрюу бөлүмню Черек районну эллери кзурайдыла. Аланы кёчюрлюкле Къоспартыгъа жыйылыргъа керек эдиле. Нальчикчилени, ташлыталачыланы, хабазчыланы эм кичибалыкчыланы кёчюрлюк аскерчилени Нальчик шахарда тохтатыргъа деп, Берияны буйругъунда алай белгилене эди.

Ол бѐлюмлени хар биринден адамланы кѐчюрюрге таматалыкъ этериклени да ол буйрукъда атлары жазылгъандыла. Андан тышында Берияны буйругъунда малкъарлыланы кѐчюрюу ишге къайсы аскер бѐлюмле къатышырыкълары белгиленеди. Ала была боладыла: Москваны илишанчы дивизиясы (1-чи полку къоратылып), 23-чю илишанчы бригада, 263-чю илишанчы полк, 266-чы илишанчы полк, 3-чю мотоцикл-илишанчы полк, 136-чы илишанчы полк, 170-чи илишанчы полк, Москваны аскер-техника училищеси, аскерни политика жаны бла къуллукъчуларыны билимлерни кѐчюрюучю школ — была барысы да 17 минг адам болгъандыла. Ынкывыдан бла ынкыгыбыдан алагъа дагъыда 4000 адам къошхандыла. Ала ашыгъышлы ишлени тамамлаучула эм адам тутуучула эдиле. Алай бла, малкъарлыланы тутар, кѐчюрюу ючюн аланы эллерине хар эки адам сайып биришер сауутланган аскерчи келгенди. Баям, Берия хатасыз халкъны кѐчюрюрге айланганын иги билгенди. Аны себепли ол таулула, жерибизден кетмейбиз деп, аскерге къажар кѐчюрюллюк сунганды. Алай болмаса, уруш кыстау бара, халкъ ачлыкъдан, жалангачлыкъдан къаты къыйнала тургъан заманда хар эки сабийге, къартха неда тиширыугъа азап сынатыр ючюн, биришер солдатны, офицерни сауутландырып келтирмес эди. Жер башына адам улу жаратылгъанлы берн да болгъан болмаз быллай мурдар иш.

Болсада бир таулу адам, быллай артыкълыкъгъа окъуна тѐзюл къойгъан болмаса, къолуна ушкок алмагъанды, аны тарх деп атмагъанды. Быллай огъурлу адамланы бериячы Кумехов, Бзнава, Филатов эм ала кибикле властха къажар кюрешедиле, къозгъалуула бардырадыла деп терслегендиле, алай бла жерлеринден кыстатхандыла.

Кѐчгюнчюлени, жолда къачырмай, барыр жерлерине жетдирирге НКВД-ни 244-чю конвой аскерини полкуна буюрулгъанды. Ол затладан тышында, Берияны буйругъунда малкъарлыланы туугъан жерлеринден 1944 жылда 10-чу мартда кѐчюрюрге деп жазылгъанды ¹.

Аны оноуу бла «студебеккерлеге» жюкленген аскерчиле, ауур сауутланып, март айны ал кюнлеринде жолгъа атланадыла. Мотор тауушла тауланы къалтыратадыла. Кѐкню къара булутла басадыла. Халкъ къайгылы болады. Элледе тюрлю-тюрлю сѐзле жайыладыла. Бирле: «Тауланы кѐчюрген этерикдиле», — дейдиле. Башхалары: «Ай, аны бла къойсала уа! Быллай бир аскер неге керек эди?»

¹ Бугай Н. Совершенно секретно // «Кабардино-Балкарская правда» газет, 1991 жыл, 5-чи март.

Бизни кырыргъа айлана болурла»,— деп даулашадыла. Аскерчиле уа, тар ауузлада келген жерлерин толтуруп, бир анда-мында къазан асып кёрюнедиле, бир маршха барадыла, бир къарасанг а, илишан ата, окопла къаза тургъанларын кёресе.

Ала бери бир-бир халкъланы кёчюрюп, ол иште уллу сынамлары болуп келгендиле.

Малкъар эллени бериячыла хазырлагъан карталары бла шагъырей боладыла. Аланы хар биринде ненча юйор болгъанын эсепге аладыла. Экишер-ючюшер болуп, къайсы юйлеге барлыкъларын, кимлени кёчюрлюклерин белгилейдиле. Орамлада, тыгъырыкълада айланадыла, тегерекге-башха къарайдыла, кеслери барлыкъ жерле, юйле бла шагъырей боладыла, машиналары къалайлада тохтатырыкъларын белгилейдиле. Алай бла, кюйсюз ишлерин иги тамамлап, Бериядан махтау алыргъа хазырланадыла.

Жетинчи март. Бюгюн Зубер Кумехов бирси кюнледен эсе эрттерек турады. Терен сагъышлыды. Ол биледи: малкъарлылары кёчюрюу анга алыкъа кёп къайгъы келтирликди. Анга ишге эрттерек барыргъа керекди: халкъланы кёчюрюу жаны бла уллу сынауу болгъан кюйсюз генерал И. А. Серов бюгюн аны кабинетинде жыйылыу бардырлыкъды. Ол малкъар халкъны кёчюрлюк аскер бёлюмлени таматасыды. Анга кереклисича тюбемесенг, жарамаз: ол Берияны заместителиди. Жыйылыугъа республиканы партия эм совет кзулукъчуларын чакъырады. Алагъа ол не айтырыкъ болур? Сёзню малкъарлылары кёчюрюуню юсюнден бардырлыкъ болур. Алай ол неге керекди? Кзулукъчулары кёчюрмей ишми кюярыкъ болур? Айны онуна алыкъа заман а барды. Алгъадан ол кюн малкъарлылары мындап кзурутурукъларын былагъа ачыкъ этип къалай кюяр? Бизге: «Бу затны юсюнден кишиге дып демегиз!» — деп бек къаты айтхандыла да.

Быллай сагъышла башын бийлеп, Кумехов кюнюн кюлуна иш алмай кетереди. Обкомда ишлегенле барысы да кетип, кёз байлангандан сора, кзулукъчула аны кабинетине жыйылдыла. Ала да сагъышлы эдиле. Билмей тургъанлай, эшикден бир генерал хыны кирип келеди. Аны бла Орджоникидзеде тюбегени себепли, Кумехов генералны таный эди.¹

¹ Белгили историк Рой Медведев жазгъанга кёре, Бельгияны коронасы тас болады. Аны кёп заманны ичинде кёп жерде излейдиле. Алай табалмайдыла. Ахырында корона Серовда табылады. Кесини СМЕРШ деген аскер разведканы таматасы болгъаны бла хайырланып, СССР-де КГБ-ны таматасы Серов, кёп башха багъалы затла бла бирге, Бельгияны коронасын да урлагъанды. Коронаны дауурсуз-сууурсуз

— Бу генерал Серовду, кыралны НКВД-сыны таматасыны экинчиси,— деп, ол жыйылганлагъа алай айтады. Аны айтханын эшитмегенча, аны таба боюнун буруп да кырамай: «Келликле барысы да мындамыдыла?» — деп сорду генерал. Ол олтурмаган эди да, бирсиле да сын кыатып сюледиле. «Хау!» — деди, абызырай, партияны обкомуну секретары. Генерал, бууунда сагыатына да кырап: «Башында жангы оноу этилгенди, Кыбарты-Малкыар республикагъа мындан ары Кыбарты республика деп аталады. Малкыарлыла уа, ол оноугъа кёре, мындан башха жерге кёчюрюледиле», — деди генерал.

Бери чактырылганланы араларында Эльбрус, Чегем, Черек, Холам-Бызынгы районланы партия, совет эм башха органларыны таматалары Насталаны Сохта, Залиханланы Жанакъайыт, Аттоланы Магомет, Бабаланы Муса эм башхала болгандыла. Бу хапарны эшитгенлей, аланы тиллери тутулады. Болсада Залиханланы Жанакъайыт: «Коммунистленидамы кёчюрюлюкдюле?» — деп сорады. «Отун жаргъанда, юзгелеле чачыладыла. Сиз да халкыгызыны юзгелелерисиз. Ала бла бирге барлыксыз», — деп жууаплады генерал.¹

Генералны бу сёзлерин киши жаратмады. Болсада Серов аланы жүреклерин бираз жапсарды: «Бу затланы юслеринден бир жаннга да сёз айтыргъа эркин туюлюсюз. Кесигиз а, хапчук, азыкъ жыйышдырып, жолгъа хазыр болугъуз».

Аллай соруу Серов бирси республикалада бардыргъан жыйылыулада да тууганды. Сёз ючюн, кыалмукъланы кёчюрюню аллында Элистада бардырылган жыйылыуда совнаркомну председателини орунбасары Джорджи Гахаев Серовха: «Партияны членлери уа кыалай боллукъдула?» — деп сорганды «Сизни ишигиз анда, Сибирьде, кесигизни кыалай жүрютгенигизге кёре боллукъду!» — деп, хыны жууап бергенди Серов.²

Жыйылыудан кыуллукъчуланы юйлерине сауутланиган солдатлагъа ашыртхандыла.

Ол иш кече жассыдан сора болады. Баям, Серов ала таулуланы кёчюрюлюклерин адамлагъа айтырла деп

иелерине кыайтаргандыла, халкыла аралы уручу Серовну уа кыуллугъундан кыыстагандыла (Аны юсюнден Рдй Медведевни «Н. С. Хрущёв. Политическая биография (М., 1990)» деген китабыны 129 бетине кыарагъыз.

¹ Котлярова М. Залог достатка — мир и согласие // газ. «Кабардино-Балкарская правда», 26 декабря 1992 г.

² Убушаев В. Калмыки: выселение и возвращение. 1943—1957 гг. — Элиста, 1991, с. 19.

кьоркъя болур эди. Жыйылыну алай кеч генерал ол хыйсап бла бардыргъан болур эди.

Халкъны кечюрлюклерин аллай къуллукъчула угъай, элни активи окъуна биле болур эди, баям. Биз алай нек сунабыз? Ынкывыдыны уполномоченныйлери (жууаплы адамлары) элдеде, районлада, партия-совет къуллукъчуланы эм эл активистлени, эл советлени болушлукълары бла жер-жерледе къагъытла жарашдыргъандыла. Ол къагъытлада хар элде ненча юй, ол юйледе ненчашар адам, ол санда ненчашар эркегыруу, тишируу, сабий эм мал, журт, ырысхы болгъаны кёргюзтюлгенди. Ынкывыдыны жууаплы адамлары, партия-совет актив бла бирге элни тилчилерине таянып, хар элни, орамны, тыгъырыкъны картасын салгъандыла. Анда машина жюрюрюк жерлени, темир жолгъа барыллыкъ жолланы эм башха керекли затланы кёргюзтгендиле. Андан тышында, ала, хар элни адамын кечюр ючюн, ненча кыгыбычы, ынкывыдычы эм автомобиль улоу керек болгъанын белгилеп, къагъыт жарашдыргъандыла.

Бериячыла халкъны кечюрюуде планны быллай къагъытлагъа таянып салгъандыла.

Элде бу ишни бардырылгъанын абадан къуллукъчула угъай, район эм эл советледе ишлегенле окъуна кёрюп тургъандыла. Жарашдырылгъан справкаланы ала къабыл этгендиле.

Быллай хазырланыу иш бирси халкъланы кечюрюрню аллында да бардырылгъанды. Алай ол ишни нек этилгенин ынкывыдычыла халкъдан жашырып болгъандыла.¹ Болсада бериячыланы кир ишлерини планын ол кезиуде органлада ишлегенле, абадан къуллукъчула билмей тургъандыла деп ийнанган къыйынды.

Жыйылыудан келген къуллукъчула, кьоркъмай, бу ишлени юслеринден кишиге айтмагъандыла. Башларын къайгъы бийлеп, тешек, жастыкъ тышлагъа хапчук-харакет жыядыла, машоклагъа, къапчыкълагъа, тулукълагъа мирзеу къуядыла. Бир-бирлери, жунчумай, азыкъгъа деп мал окъуна соядыла.

Аланы эллилери уа, дуниядан хапарлары болмагъанлай, жаз башы ишлени юслеринден сагъыш этедиле. Насыпха, быйыл жаз башы эртте келгенди да, мал аш тынгылы жетерикди. Кюн жылынып, сабан сюрюу башланганды. Къошлада къойладан тёлю алыу къыстау барады.

¹ Убушаев В. Калмыки: выселение и возвращение. 1943—1957 гг. — Элиста, 1991, с. 25.

Колхозчула, бу затланы сагъышларын эте, жассы намаздан сора тынчайыргъа таянадыла. Сабийле, бауур уюгъанлай, ырахат жукълайдыла. Андан-мында бир-бирде итлени къайгъылы юрген тауушлары эшитиледиле. Таза кёкню бауурун жапхан жулдузла, миичакълача жылтырай, къалтырагъанча кёрюнедиле.

Аскерчи къауумла, эл тынчайгъанлай, орамлагъа, тыгъырыкълагъа сингедиле. Алагъа совет властаха эриши кёзден къарагъанланы тутаргъа деп буйрукъ берилгенди. Тутулукъланы тизмелерин алагъа, солдатлагъа, эртте жарашдыргъандыла. Солдатланы биргелерине аланы юйлерин кёргюзтюрге элли адамла да жюрюйдюле. Ала арбазлагъа жууукълашыргъа, итле къатыдан-къаты юрюп башлайдыла. Анда-мында ушкок атылгъан, ит сынсыгъан тауушла эшитиледиле. Дауур-сууур бютюнда уллу болады. Ыккывыдычыла эшиклени, терезелени автомат къалакълары бла суху къагъадыла. Чакъырылмай келген къонакълары болгъан юйледе эм аланы къоншуларында сабийле элгенип уянадыла. Къартла, тишируула, къоркъа, къалтырай, эшиклени ачадыла.

Солдатла, къара чёпге тюшгенлени атларын айтып, ол мындамыды, бу мындамыды деп сёлешедиле. Къартлары, сабийлери оу-шау эте тургъан къарангы таулула мындама деп, тешеклеринден чыгъып, ыккывыдычыланы алларында жалаплай сюеледиле. Автоматчыла алагъа: «Терк кийинип, аллыбызгъа чыгъыгъыз!» — деп, буйрукъ бередиле. Юйлерин къозгъайдыла.

«Чечен-Ингушетияда эркегырыууланы барысын да юйлеринден айырып жыйгъан эдик. Мында уа жалаанда бир-бирлерин тутуп нек къоя болурбу?» — деп, сагъыш эте эдиле солдатла.

Тутулгъанланы, уллу межамлагъа жыйып, тегереклерин жъуршалап сакълай эдиле. Къалгъанла, жилий, сыйыт эте, тешинип жатмай, олтура эдиле.

ДУНИЯНЫ СИБИРГЕН ЫРХЫ

Отларыгъыз кѣп ёчюлдю,
Боран, ырхы да кѣчюрдю.
Дагъы халкъ халкълап кечинди.

К я з и м

Бир-бирле таулулагъа келлик кыйышлыкъ аны бла бошаны кваллыкъ суну эдиле. Алай ала жангылгъан эте эдиле.

Кѣкню къарангы булутла басадыла. Шимал жанындан уллу жел уруп тебирейди. Ол юй башланы элтипми къояды деп къоркъурча боласа. Март айны аллында эртте келген жылыуну сууукъ алышындырады. Къартла: «Урлукъ себебиз деп тура эдик. Уллу Аллах халны былай къалай тюрлендирип къойду! Тоба, тоба! Юйлени элтип кетеди да! Халжарланы башларын алгъан болур»,— дей, арбазлагъа чыгъадыла. Тау бийиклени буз уруп, андан ырхы келгенча, жерни титиретген тауушла эшитиледиле. «Астофируллах! Бу не сейирди! Къыямамы айланады?» — деп, къартла халжарлары таба барадыла. Ачы тауушла жууукълашадан-жууукълаша келдиле. Тау тарланы бир ол жанларына, бир бу жанларына жарыкъ урады. Аны кѣргенде, ала бютюнда сейирсинедиле. Кѣпню кѣрген къартланы санлары титирейдиле.

Машинала тау ауузлада шошлукъну буза, аланы жүреклерине ачы къоркъуу саладыла.

Къошну къартла бир бирге тюбеп, хапар сорадыла. Къарт къатышла да сагъайып, тышына чыгъадыла. Гюрюлден, тар орамланы толтуруп келген машиналары кѣредиле. Аланы бир-бирлери, къоркъууп, юйлерине киредиле, бир-бирлери, къартлагъа жанлап, аладан хапар билрге умут эдиле.

Дуния жаратылгъанлы таулагъа быллай дауур келменди. Андан къоркъууп, итле юредиле, сынсыйдыла, малла къозгъаладыла, тауукъла орунладан чыгъып, изгилтин болуп, ары-бери урунуп айланадыла.

Машинала, тѣгерекни жарыта, элле ичине сингип, андамында тохтайдыла. Солдатла аладан муштухул тюшюп, мыллыklarын арбазлагъа атадыла. Ит юрюле кѣпден-кѣп боладыла. Керох, автомат атылгъан, ит сынсыгъан тауушла эшитиледиле.

Аскерчиле эшиклени, терезелени ушкок къалакъла бла туюдиле. Сабий-субюй да, башхалары да элгенип уянады-

ла. Элени сабий кычырыкыла, тиширыулары оу-шаулары бийлейди.

Аланы тегереклерин кзуршалап турган аскерчиле пулемётларын, автоматларын кзурадыла.

Юйледе картоф, фатеген чыракыла жапдырадыла. Эшикледен суху кирген солдатла: «Терк кийинигиз! Кечюрюлген этесиз! Кзолугузга бек керекли затланы алып, эл ичинде машинала саклаган жерлеге жетигиз! Сизге 15-20 минут бериледи»,— дейдиле.

Халкыга тынгысызлык келеди. Тиширыула, кзартла саусузларын, сабийлерин ашыгып кийиндиррге кюрешедиле. Жукзулары белюнген сабийле, жагын этип, жилийдыла, тынчыклары кетген аналарыны жюреклерин кыйнайдыла, инжитедиле.

Бир-бирле уа ууак сабийлерин, кзарыусуз кзартларын кенде тохтаган машиналары кзатларына кюден-бугдан элтедиле. Азык, хапчук алып мурат бла ала юйлерине кзайтадыла.

«Кзумганмы бла намазлыгымы унутма, маржа!» — деп, кзартла аланы ызларындан сдешедиле. Жашлары, баш иелери аскерде болган тиширыула, кююрлеринден чыгырып, туюмчеклеге бек алга кбинликлерин сугадыла. Кзарыуу-кючу болганла, эски-бюскюден тышында, кзапчык бла, тулук бла мирзеу алырга кюрешедиле. Бир-бир солдатла саусуз кзартлагга, аскерден кыяулу болуп кзайтхан адамлагга жап аурутадыла. Аланы жюклерин машиналагга ташырга болушадыла. Бир-бирлери уа, кзартланы, тиширыулары ашыкдырып, кзолларына абери алырга кыймайдыла. Машинада кеп жер аллыкдыла деп, тазларын, челеклерин, чемоданларын сыйырып, бир жапына быргайдыла. Адамланы ашыкдырып, сабийлерин аналарындан айыра, башлары гетен бла жабылган машиналагга жыядыла. Тобукларын жыйыртып, бир бирге кысып олтуртадыла.

Адамланы кзайгылары уллуду. Бирле саусуз кзартым еледи деп кзоркыадыла, бирле кзаканак сабийлерини кзайгылары этедиле. Аланы араларында сабийлери кзоншуда, жууукларында кзалганла да бардыла. Жарлы аналары жюреклери анга кыйналады. Алай ынкывыдычы солдатла, ала не бек тилеселе да, жалынсала да, жумушамайдыла. Езгени кый: «Былайдан бир жары тайганы, Тууган журтну жаууна санап, атып уруп кзоярыкыбыз!» — деп жаныйдыла. Жаш анала, инжилеп, тобуклары туюп жилийдыла. Солдатла аланы сюйреп машинага атадыла. Кертиди, аланы араларында да халкыга жап аурута билгенле чыгадыла. Сзз ючюн,

халкъны эсинде быллай иш къалгъанды. Быллымда бир жаш солдат ажашхан жашчыкыны къююнуна алып, аны апасын излеп, машинадан машинагъа ётюп айланады. Аны кёрюп, базыкъбоюн, алаша бойлу капитан Сидоров солдатны кесине чакъырады, айталгъан аманын айтады. «Былайдан думп бол!» — деп къыстайды.

Халкъгъа быллай артыкълыкъ этилгенин кётюралмай, жаш солдат, кете барып, кесин керох бла атып ёледи. Аны кёргенде, капитан Сидоровну эсине быллай зат тюшеди: чеченлиле бла ингушланы кёчюре туруп (ол 23-чю февральда болгъанды), Совет аскерни Кюнюне жораланган жыйылыу бардырабыз деп, эркегырыулары, алдап, майданга жыйгъан эдиле. Сора: «Сизни кёчюрген этебиз. Чечен-Ингуш республика къурутулгъан этерикди. Каспий тенгизден ары ётдюрлюкбюз», — деп билдиреди базыкъбоюн капитан. Тёгереклерини сауутланиган солдатла къуршалагъан чеченли эм ингушлу эр кишиле, бир бирге эришгенча, дауур-сууур этедиле, къанлары бузулады. Аланы къоркъутур ючюн, бериячы солдатла пулемётланы ёрге айландырып, тарх-турх этдирип атадыла. Майданга жыйылгъанлары араларындан чыгып, бир чеченли офицер, ёшюнлери да саугъаладап толуп, ачыуларып:

— Сиз неле айтасыз?! Мен совет офицерме! — деп чамланды.

— Генерал окъуна бол! Чеченли эсенг, Ата журтну сатхычыса! — дейди анга ынкывыдычы капитан. Ачыу хорлап, намысы сындырылгъан чеченли тамата лейтенант, ынкывыдычы офицерни ауур сёзюн кётюралмай, адамлары араларындан уруп чыгъады, керилип, ачы сёзлю капитанны жаягына ша-а-ап деп жетдиреди. Солдатла, чабышып барып, чеченли офицерни къоллары артына бурадыла, алайдан алып кетдиле да арлакъда атып ёлтюредиле.

Быллай артыкълыкъланы кеп сынагъаппладан бирини, оруслу лейтенант жашны, чеченлилени, ингушлулары инжилгенлерин кёрюп, кёзлеринден жилимукълары келдиле. Бу мурдар ишге къатышаллыкъ туююлме деп, адамлары къатларындан бир жанына кетип, ол керох бла кесин атып ёледи.¹

Ол зат эсине тюшгенде, базыкъбоюн Сидоров жумушай да бир келди. Болсада эллиге хыны этиуюн, къычырыуун къоймады. Аланы уа бир-бирлерини жууукълары, ахлулары таулада малчы къошлада эдиле. Бир-бирлени сагъыш-

¹ Джургаев М., Джургаев О. Круги ада, — Грозный, 1989 с. 10—11.

ларын бютюнда терен этген ишле неледиле десегиз, аланы жууукъ адамлары, кыйын ауруп, больницада эдиле.

Былымчылагъа жан аурута ёлген лейтенант кёплени жарсыуларын унутдурады. Аскердеги жашлары аланы эслерине тюшедиле. «Муну анасы да бизнича ижиле тура болур, харип»,— деп жилимсырайдыла тиширыула. Капитан а, жашны ёлюгюне къарап: «Тонгуз тонгузча ёледи!»— дейди.

Танг белги бере башлайды. Хар кимни аякъ тюбюнде уруна айланган тауукъла, алларын кёрюп, тири кымылдай тебирейдиле.

Машиналагъа жыйылганла гыжгъыл-мужгъул болушуп турадыла. Сабийле жилийдыла, саусузла ынчхайдыла. Элни тегерегин къуршалаган солдатла, команда берилгенча, анда-мында пулемётланы кёкге айландырып атадыла. Машиналаны моторлары бнягъыча гюрюлдеп тебирейдиле. Къаяла зынгыр айдыла, жер тетирейди, палах энди келгенча, адамла жангыдан къозгъаладыла. Тиширыула сарнайдыла. Къартла, аллахутагъаладан болушлукъ тилеп, дууа окъуйдула. Американ автомобильле, халкыгъа келтирген къарангы тангларына ёхтемленгенча, эришип гюрюлдейдиле, бир бири ызларындан болуп, тар орамладан энишге саркъадыла.

Итле улуп, сынсып, иелерини ызларындан чабадыла. Къойла макъырадыла, тууарла ёкюредиле. Аланы кёрюп, артыкълыкъ сынаган муслийманланы жүректери бютюнда бек эзиледи.

Машинала, юслериндеги адамла жилиу-сыйыт эте, тюздеги эллени ичлери бла энишге ётюп тебирейдиле. Къоншу миллетлени келечилери, орамлагъа чыгып, малкъар халкыны ырхы элтгенча, от жагъаларындан айырып барганларын кёредиле. Машинала акъырыныракъ барган жерледе бир-бир эркегырыула, тиширыула аланы ызларындан чабып, кетип барганлагъа бир затла узатыргъа кюрешедиле. Тиширыуланы араларында жаулукулларып тешип, тобукъларын туююп жилигъанла да боладыла. Бир-бирле уа, кърккуп, юлгерине кирип, эшиклерин, терезелерин этедиле. Аны кёрюп, солдатла бир бирге сейирсинип къарайдыла.

Адамладан ауур жүкленген автомобильле Нальчик шахарда тохтамай, озуп тебирейдиле. Адамла сейирге къаладыла. «Была бизни Нальчикден да оздуруп, къайры элтедиле?» — деп, бир бирге сорадыла. Алай ол соруугъа киши да жууап тапмайды.

Бир кесекден машинала, бир бири ызларындан келип, кенг ёзенде тохтайдыла. Тегерекни автоматчыла къурша-

лап эдиле. Алларында — темир жол, анда — арты, аллы кёрюнмеген узун эшелонла. Ала мал ташыучу кир вагонладан кёуралып эдиле. Къарачайлыла, къалмукълула, чеченлиле, ингушлула туугъан жерлеринден бу вагонла бла кёчюрюлгендиле.

Халкъны бу кюнлерини юсюнден Къайсын былай айтханды:

Таулуланы къыстар буйрукъ бергенле,
Аланы тарладан сюрюп келгенле,
От жагъалада отну ёчюлтгенле,
Сабийлени кечегиде элтгенле,

Фронтлада тургъанлайын жашлары,
Аналары сургенле узакъ жары!
Нек эшитмейсиз урушдагъы ёшлени?
Нек тергемейсиз анда ёлгенлени?

Къайдан чыкъдыгъыз, балчыкъ жугъу бола,
Палах, палах жиберген машингала!
Фронтлада ёлгенлени къащлары
Тыялмагъан терслик машиналары!

Энди билеме, билеме: ийдиле,
Билеме мен, билеме: жибердиле
Ол машиналаны халкъны жаулары,
Анга шагъатдыла бийик тауларым!

...О, мартны сегизинчиси, сабийле
Аналары алгъышлагъан кюнлери!
Ол кюн жансыз, отсуз къалып тау юйле,
Анала, сабийле кетдиле кери!

Байрамны орунуна жияу болду
Ол кюн таулу сабийлени барына!
Вагонланы ичи сарнаудан толду,
Кёз жашла саркъдыла мартны къарына.

Эшелон тебиреди. Таула жияу
Этген кибик, олсагъат жауун жауду.
Къап-къара болгъанча чиммакъ Минги тау,
Тийреле эшитдиле ачы жияуну.

Къулий Къайсын. Кёк чинарла.
Нальчик, 1963 ж., б. 50—52.

1944 ЖЫЛ 20-чы ИЮНЬДА

Бериячыла Къабарты-Малкъардан малкъарлыланы кѣчюрюу бла чекленгенмидиле, огъесе башха миллетли адамланы да къыстагъанмыдыла туугъан жерлеринден? Бу соруугъа кѣплѣ жууап излейдиле. Болсада аны юсюнден кѣп зат жазылмагъанды нек эсе да. Алай эсе да, басмадан чыкыгъан материалла ачыкъ кѣргюзтедиле: бериячы къаничле бизни республикадан таулуланы кѣчюрюу бла чекленмегендиле. 1944 жылда 20-чы майда Берия Сталинге къагъыт жазады. Анда былай айтылады: «Малкъарлыланы кѣчюрюп кетгѣден сора, Къабарты АССР-де жашагъанланы араларында ишге, къуллукъгъа немециле салгъан адамланы, сатхычланы, Туугъан жургну жауларыны, кеси ыразылыкълары бла немецилеге тагъылып кетгенлени юдегилери къалгъандыла». Бу къагъытда андан ары айтылгъанга кѣре, хар аллай юйюрню иши бла байламлы материалгъа СССР-ни ынкывыдысы типтип къарагъанды, Къабарты АССР-ден Казах ССР-ге 700 юйюрню 2467 адамын кѣчюрююню тийишли кѣреди эм ол ишни биягъы халда бардырыгъа эркишлик тилейди.¹

Сталин Берияны тилегин мычымай къабыл кѣргенди. СССР-ни НКВД-сы бла НКГБ-сыны, башда айтылгъан къабартылыланы кѣчюрюрге деп, буйрукълары чыкыгъанды. Ол буйрукъгъа кѣре, Къабарты АССР-ни органлары план салгъандыла. Ол планы толтуруу ишге 565 адам, ол санда 400 къызыл гвардиячы къатышханды. 1944 жылда 17 июньда аланы жыйылыулары болгъанды. Анда алагъа адамланы къалай кѣчюрлюклерини юсюнден айтылгъанды, 20-чы июньда уа, эрттенлик сагъат тѣртде, ала адамланы тутуп, Нальчик, Муртазово, Прохладная станциялагъа ташып тебирегендиле. Ол кезиуге Б. З. Кобуловну тилеги бла ары 64 вагон келтирилгенди. Болсада планнга тюшгенлени бир къауумларын — 70—90-жыллыкъ адамланы эм ахлулары Къызыл Аскерде болгъанланы кѣчюрмезге деп оную этилгенди. Алай бла, битеу да 605 юйюр (2051 адам) кѣчюрюлгенди.

1944-чю жылда 20-чы июньда Б. З. Кобулов СССР-ни НКВД-сына бу ишни жетишимли тамамлагъанын билдиргенди.

1955 жылгъа бу кѣчгюнчюледен жаланда 1100 адам къалгъанды.

¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». — М., 1992. с. 117.

БОШ КЪАЛГЪАН ЖУРТДА

Кёчюрюлюп, халкъ элледен чыкъгъандан сора, анда малла, орунларыны эшиклери ачылмай, кёпге дери тургъа/эдиле. Сауулукъ ийнекле, желинлери кызып, амалсыз бола эдиле. Бузоучукъла, кьозучукъла, ачдан ёнлери къарыгъып, макъыра эдиле. Игле, иелерин аман жолгъа элтген машиналааны ызларындан узакъгъа барып, арып къайтып, жилимукълары бара, жата эдиле. Орамлада, тыгъырыкъллада аланы бир-бирлерини мыллыклары кёрюнс эдиле. Малла ёкюрген, макъыргъан тауушла солдатланы жүреклерине къайгъы кийиргеннге ушай эдиле. Болсада, къарыусуз къартланы, сабийлени, тиширыуланы хорлап, машиналагъа къуюп жибергенлерине ёхтемленгенча, аланы кёбюсю жарыкъ эдиле.

Таг иги атхычы окъуна, ала, ата юйлерине киргенча, киши халжарларына кирип, къойланы, тууарланы сайлап чыгъара эдиле, жокку болуп, къадалып соя эдиле. Тау аууздада эргтенлик хауада шишлик ийис узакълагъа бара эди.

Къазанланы тегерсклеринде ынкывыдычы солдатла бла бирге къырал къоркъуусузлукъну органларында ишлегенле, киши кыйынындап жийиргенмеучю адамла жарыкъ лахор эте эдиле. Аланы бир-бирлери, малкъарлы къартла неда ууакъ сабийли тиширыула юйюрлеринден айырылып мында къалгъанча, аланы юйлери къозгъай эдиле. Хар юйде хапчук чачылыпды, тегюлюпдю. Ёзгени къой, солдатла бюгече тешеклени, жастыкъланы окъуна къозгъагъан кёреме. Юй тюплери къуш тюкден толудула. Сауутла, жерге тегюлюп, ууалыпдыла. Терезеледен акъгъан мияла сыныкъла къаничленн аякъ тюплеринде гъыж-гъыж этедиле. Болсада акъ тоглу, сауутланган адамла аны сезмейдиле. Аланы бир-бирлери сюнгюлери бла тешек, жастыкъ къалдырмай чачадыла. Жаратхан затларына не боладыла.

Юч акътон солдат къоншу юйню арбазында итни тохтаусуз ачы сынсыгъанын эшитедиле. Ала аны таба тебирейдиле. Итни жаралары болгъан сунадыла. Бирлери, кенгден окъуна атып, аны ёлтюрюрге умут этеди. Алай негерлери: «Атма!» — дейдиле. Къарасала, — ит къарт Асланны ёлююню жапында тохтап, аны этегинден, женгинден тишлерни бла тарта, иесини ёрге турурун излеп, сынсыгъ эди.

Солдатла алайгъа жууукълашыргъа, ёлюп жатхан къарт Асланны юйюнден бир орта жашаулу адам чыгъады. Ол бу элли эди. Юсюнде — чепкени, башында — мухар бёркю, аякъларында — гён чарыкълары, ол арбазда солдатлагъа

тубейди. Аладан кьоркьуп, юйню ити, сынсей, бир жанына кетди.

— Бу иги адам эди,— дейди солдатлагъа гён чарыкълы, ёлюкню кёрюзте. — Беш жаны да аскердедиле. Алааны аналары уа былтыр ёлген эди. Аслан кыяулу эди, къарыусуз эди. Жангызлай жанай эди.

Къартны ёлюгюню къатында эки ханчук туюмчек атылып тура эдиле. Ол, элге келген кыйынлыкъны кётюралмай, босагъасындан тышына атлагъанлай, жюреги жарылып ёлгенди. Кимле эселе да аны санларыи тюзетип, кёзлерини жабып кетгендиле. Узун сакъалы ёшюнюн жабылды. Бу къууатлы адам ырахат жукълап тургъаннга ушайды.

Гён чарыкълы эркегырыу: «Жанларыны аскерде болгъанларыи айтсам, солдатла мынга жан аурутурла»,— деп ойлагъан эди. Алай ол уллу жангылгъан эди. Солдатланы бири жастыкъ тышха туюлюп тургъан ханчукланы табаны бла урду. Асланны ити, хырылдап, аны юсюне чапды. Солдат автоматны ёрге тутуп, сампалына жабышды. Ит, ёлюмден кьоркъгъанча, юй артха ташайды. «Акъыллы ит кёреме»,— дей, солдат автоматны быргъысын энишге айландырды. «Бар алай! Бу кимди?»— дей, аны нёгерлеринден бири тау таба аралып тохтады. Бирсиле да ары къарадыла. Ким эсе да отунладан жюкленген эшекни ызындан сыртдан тигелеп келе эди. Солдатланы бири анга кёзюлдюреуюк бла къарады. Аны эллиледен бири болгъанын билди. «Къарачы. Кимди?— деп, кёзюлдюреуюгюн гён чарыкълыгъа узатды. Ол таудан эшип келгенин мычымай таңыды. «Асланны кызындап туугъан, 13—14-жылыкъ жанчыкъды. Къошдан келеди»,— деди ол. Сора, бир кесек да мычып: «Эркин этсегиз, аны бла бирге мен ёлюкню асырар эдим»,— деп тиледи. Солдатла бир бирге къарадыла. «Школ аллында алыкъа машина сакълап тургъан малкъарлыла бардыла,— деди аланы бири. — Аладан алып, къартлагъа къабыр къаздырырбыз. Сен а кет былайдан. Ишинги эт».

Аладан кьоркьуп, гён чарыкълы алайдан мычымай къорады. Алайдан бир кесек узайгъанлай, ол гау таба къарады. Юч-тёрт акъ тоглу солдат Асланны кызындан туугъан Мазанны алларына этип, кьоларын да артха тутдуруп, сюрюп келе эдиле. Мазанны эшеги уа, жюгю да бир жанына женгип, аны аудурама деп кьоркъгъанча, тохтап тура эди.

Машиналагъа сыйынмай къалгъанла, малчы къошладан эндирилгенле эл школну арбазына жыйылыпдыла. Мазанны да ары ётдюрюп кетедиле.

Ол школгъа жетерге, алайгъа башы гетеп бла жабылгъан машина келип тохтайды. Андан, тегерекдеги больницаладан келтирип, кыйын ауруулу къартланы, саусуз сабийли аналаны тюшюреди. «Сабий жилий-жилай ёсер, къарт ынычхай-ынычхай ёлюр»,— деп бош айтмайдыла. Къарыусуз къарт къатынланы бла къарт кишилени ауру ынычхагъанлары, сабийлени ачы къычырыкълары жүреклене талайдыла. Къолунда туюмчеги болгъан аны тешип, саусузлагъа деп, жабыу чыгъарып, жерге жаяды, болмагъан юсюнден чепкени, къапталын тешип, бюклен: «Мынга олтурчу, харип».— деп, саусузлагъа, къарыусузлагъа жан аурутады.

Хар элде да хал былай болады. Бир-бир солдатла къой, тууар этле бишген къазанла тегерегинде къаукъалакъ этедиле. Малкёзлери уа шишден, этден да жарлы халкъны клубюрлени, жыйгъыч тюплерин къозгъагъанны сайлайдыла. Ала, таулуланы ёмюрледен бери жыйгъан, ага-бабадан къала келген затлары ала туруп, бир бирден уялмайдыла. Жеталгъан тапханын алып барады. Алтын, кюмюш керекле, бел баула, бууундукъла, туюмеле, къамала, бичакъла, жюзюкле — таулуланы сыйлы кёрюп, кепден бери сакълагъан затларыны барысы да клубюрледен, клубюрчекледен чыгъадыла, къолдан къолгъа ёте, атыз-чуусуз боладыла.

Хар элден, хар райондан телефонограммала уруладыла. Серовну телефону тохтаусуз зынгырдайды. Аны къулагъына: «Эльбрус районда операция жетишимли бошалгъанды. Жаланда узакъ къошладагъы малчыла, больницаладагъы саусузла къалгъандыла. Мен сизге айтырча зат жокъду. Сегиз адам ёлгенди. Бешиси къарыусуз къарт адамла, ючюсю уа ауурлукълары болгъан тишируула эдиле. Къыралны жюз бла беш жауун машиналагъа жюклеп ашыргъанбыз!» — деген ёхтем ауаз эшитиледи. «Мени районум сагъат тёртге Туугъан журтну жауларындан тазаланганды!» — деп къычыра эди андан да жарыкъ ауаз бла майор Петров.

Филатов да, Бзиава да бюгече бир минутха да таянмагъандыла, бир секундха да кёз къысмагъандыла. Болсада, бу ишни былай жетишимли баргъаны себепли, аланы кёллери жарыкъды. «Сизни аламант планыгъызгъа кёре ишлей, ынкывыдыны махтаулу аскерчилери ариу жерли Малкъарны къыралны жауларындан жетишимли тазалагъандыла. Сатхычланы арасындан алагъа къажан сюелир адам чыкмагъанды. Больницаладагъы саусузла, бийик тауладагъы малчыла къалгъандыла. Аланы къоратсакъ, ол а кыйын иш туююлду, биз сизни буйругъугъузну жетишимли тол-

туруп бошарыкьбыз!» — деп, Филатов Серовха телефон бла жойкьууланып селеше эди¹. «Аперим! Аперим! Биле эдим сизин алай иги ишлерингизни. Айтхаг жангылыкълардыгы мычымай Бериягъа билдирейим», — деп эшитилди Берияшы орунбасары генерал Серовну ауазы Филатовха. Филатов, телефонну чолпусун жерине сала, Серовну келюне жетгенине кьууанып, Бзиавагъа: «Алгъышлайма, СССР-ни НКВД-сы бла НКГБ-сы бизни ишибизге бек ырадыдыла, бийик багъа бичедиле», — деди. «Сау болсунла! Ата журтну душманлары бла кюрешде биз мындан ары да кючюбюзню аямазбыз», — деди Бзиава, ёхтемленип.

Болсада ала бек иги биле эдиле: жыл санлары жетген малкьарлы эркегырыулары барысы да аскерде эдиле. Ала халкьны тёртден бири бола эдиле. Бусагъатда жерлеринде жашагъан малкьарлыла 37 миингден асламыракьдыла. Аланы 30 миингден кёбюсю ууакь сабийле, кьарыусуз кьартла эм сабийли тиширыуладыла. Таулу халкьны ичинде аскерге бармай кьалгъан эркегырыула битеу да 7 миинг чакьлы бола эдиле. Ала кимле эдиле? Партия-совет органлада, ынкывыдыда, ынкыгыбыда ишлегенле, сабийликден бери кьыяулула эм кьарыусуз кьартла эдиле. Башха-ча айтсакь, малкьар элдеде немецлиге болушалыр эм алай бла кьыралгъа кьоркьуулукь салыр кюч жокь эди.

Бу затланы барысы да кьагъыт этилип, органлада ишлегенлеге белгили эдиле. Болсада ала ётюрюк айтыргъа, жигер, огьурлу малкьар халкьны амаплагъа, кьыралны жауу деп, дау бла кёчюртюрге бир бирден уялмай эдиле.

Алай партия-совет кьуллаукьчула, немецлиге бизни жерибизни басхаида, керекли кьурау ишленн бардырмагъандыла. Ёзгени кьой, кьыралны бирин жерлериндеча, Кьабарты-Малкьарда партизан отрядла окьуна кереклисича кьуралмагъандыла.

Аллай ишле бардырыны орунуна бир-бир жууаплы адамла Тау артына аугъандыла. Душьяда жаны болгъан затланы барысы да — кьурт-кьумурсха, жапыуар, адам да — кьыйышлыкьгъа тюссе, жапын сакьлар ючюн не да этеди. Амалсыз болса, отха, жерге кирип, кьаядан секирип, суугъа батып да кетеди. Аллах жаны барны барысын да алай жаратханды. Аны ким да ангыларгъа керекди. Аны алайлыгьын кьуллаукьчула кеси жашауларында сынагъандыла. Пленнге тюнгенсе, кулакса, колхоз жашаугъа таза инет тутмайса деп, кеслери кьыргъанланы кьалгъан-кьулгъанлары, залымледен кьоркьуп, жанларын алып,

¹ Бу китапха кьарагъыз: Убушаев В. Калмыки: выселение и возвращение. — Элиста. 1991. с. 13—14.

сыртха чыкыгъанда уа, алагъа бандитле деп атагъандыла. Андан тышында, Тау артына къачалмай къалгъан тюз ишетли адамланы да ала къара чѣпге тюшюргендиле.

Алайсыз да немецлиле алай аз адамыбызны къырмагъан эдиле. Ол да кимлени хаталарындан болгъаны белгилиди. Халкъны айыбын башыбызгъа алабыз деп, къыралны кѳой аягъынлай кемирп тургъанла кеси башларын, юйдегилерин, ахлуларын алып кетгендиле. Сабанчыла, малчыла, къурулушчула, сабийлеге билим берген адамла, аланы саулукъларына бакъгъан врачла — была барысы да, сюрюу несиз къалгъанча, башсыз болуп къалгъандыла. Аны хатасындан къарангы адамла кѣп жерде абынгандыла, сюрюшгендиле, этмез ишлерин этгендиле. Алай бла бир бирни да ачитхандыла, кеслери да ачыгъандыла. Бу хал бла хайырланып, немецли фашистле халкъны иги адамларын аяусуз къыргъандыла.

Къарачайда да (башхамыды?) иш алай болгъанды. Малкъарлылагъача, алагъа да, совет властѳа къажау сюелгенсиз, немецлиле жанлы болгъансыз деп, жалгъан даула айтылгъандыла. Алай бла, бизни жаныбыз киби кѣрген къарындашларыбыз, эгечлерибиз къарачайлыла да, бир тюрю терсликлери болмай тургъанлай, кѣчюрюлгендиле. Аны алайлыгына шагъатлыкъ этген шартла кѣпдюле. Сѳз ючюп, 1990 жылда 28-чи октябрьде къарачай халкъны туугъан жеринден кѣчюрюлгенине жораланган бушуу митинг бардырылгъанды. Анга къатышыргъа Къарачай шахаргъа кѣп адам жыйылгъанды. Алагъа митингде быллай шартла билдирилгендиле: Къарачай фашистледен тазалангандан сора, 1943 жылны апрель айында, областьда тутулгъан адамланы ишлерине сюде къаралгъанды. Совет властѳа къажау иш бардыргъандыла деп, Къарачайда 270 адамгъа сюд этилгенди. Аладан 60-ысы къарачайлы болгъанды. Жюз бла опеки адамгъа, немецлилеге болушхансыз деп, сюд этгендиле. Аланы арасында жалаанда 6 къарачайлы болгъанды. Политика бандитлесиз деп 60 адамны терслегендиле.¹

Урушну жылларында быллай бир адамы абынмай, жангылмай бир халкъ да къалмагъанды. Бериячыла, сусловчула аны бек иги билгендиле. Болсада къарачайлыланы, алагъа керексиз затланы атап, къалдырмай туугъан жерлеринден айыргъандыла.

Муну юсюнден сѳз баргъанда, эсибизге быллай затла тюшедиле: къарачайлыла ол кезнуде 80 минг болгъандыла, аланы хар бешинчиси, башгъача айтсакъ, 16 минг адам,

¹ «Жамагъат» газет, 1990 жыл, №№ 3—4.

урушда болгъанды. Бу адамланы юцен экиси (педа 10 минг бла 700-ге жууукъ адам) Туугъан журт ючюн жан бергендиле. Къартла, сабийли тиширыула, кеслеринден, сабийлеринден аяп, фронтха кѣп тошна жау, бишлакъ эм башха аш-азыкъ жибергендиле. Къырал аскер зайымны планын артыгъы бла толтургъандыла. Къарачайгъа кѣп аманлыкъ этген Суслов кеси да билгенди: ставрополь колхозчу колоннаы бла «Къарачайны колхозчусу» деген авиаэскадрильяны ишлетир ючюн, ол къыйын заманда къарачай халкъ 3,5 миллион сом ахча жыялгъанды.¹

БИРИНЧИ ТОНАУ

Репрессиячы органлада ишлегенле бизге бирсиледен эсе аман болгъандыла. Сѣз ючюн, Волганы жагъасында жашагъан немецлилеге аланы кѣчюрюлюклерини юсюнден бир талай кюн алгъа билдиргендиле. Алагъа кѣчюрюлюу къалай бардырыллыгъын да ашгылатхандыла. Шахарда жашагъанла, бериячыла тохташдыргъан жорукъгъа кѣре, кеслерини мюлклерин шагъырейлерине къоюп кетерге эркин болгъандыла. Ала уа, немецлилени ырысхыларын сатып, он кюнню ичинде ызларындап жиберирге сѣз бергендиле. Сатылмагъан затлары а (малланы, мирзеуню, эл мюлк кереклени д.а.к. затланы) немецлилеге кѣчюп келген жерлеринде берирге айтхандыла. Алай бла, аланы кѣчюрселе да, сабырлыкъ тандыргъандыла. Сѣз ючюн, биргелерине аллыкъ хапчуклары ашыкъмай жыяргъа, алагъа, ажашдырмазча, кеслерини атлары жазаргъа онг бергендиле.

1944 жылны июнь айында, Къырал къоруулау комитетни председатели И. Сталин къол салып, месхетин тюркюлени кѣчюрююню юсюнден бегим жарашдырылгъанды. Анда айтылгъанга кѣре, месхетин тюркюлени хар юйюрлери кѣчюрюлгенде, биргелерине 1000-шер килограмм хапчук эм аш-азыкъ алыргъа эркин болгъандыла.²

Къарачайлылагъа, малкъарлылагъа, къалмукълулагъа, чеченлилеге, ингушлулагъа аллай «жумушакълыкъ» окъуна этилмегенди. Нек десенг, артдан-артха ол халкълагъа къыралны кѣз къарамы тюрлене, къатыдан-къаты бола баргъанды.

¹ Ол газетни биягъы номеринде Къ. М. Алиевни «Заведомая ложь» деген статьясына къарагъыз.

² Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». — М., 1992, с. 151.

Халкъны эсиндеди: жыйырманчы жылланы ахырында битеусоюз тамата М. И. Калинин Қабарты-Малқарда болганды. Ол кезиуде аны қонақъға тау ауузлагға да элтгендиле, эллени кѳргюзтгендиле. Сѳз ючюн, ол Қъочхарташха келгенде, чалгғыны кыстау баргған кезиюу болганды. Калинин таулуланы бичен хазырлауда жигерликлерин кѳрюп, сейирсингенди. Чалгғычыла, зурнуклача тизилип, бийик сыртдан энишге, ызларындан уллу дурула къоя, келе болгандыла. Ол кезиуде, билмей тургғанлай, сакъ жауун жетгенди. Қъонакъны къошха элтгендиле, мал союп, сыйлаггандыла. Қъарап-къарагғынчы кюн ачылып, кѳкню бир жанын тейри кылыч жарытханды. «Табийгъатны быллай ариулуггун эм адамланы быллай жигерликлерин биринчи кѳреме»,— дегенди Калинин. Гоппан аякъ бла къош айранны ичгенде уа, ол бютюнда бек сейирсингенди. Аны не зат болганын соруп билирге кюрешгенди. «Россейде быллай алапат зат болганын бюгюнге дери билмегенме. Мында табийгъатны ариулуггу, эллилени огъурлулукълары, иш кѳллюлюклері тѳгерекде къудурет бла тап келишеди»,— дегенди Калинин.

Битеу кыралны адамларыча, таулула да Калининни уллу огъурлулуггу болгған сунгандыла. Хапаргға кѳре, быллымчыладан бири (кеси да Тебердиладан эди дейдиле), колхоз къурайбыз деп, малларын сыйыргғанларында, жанына тийип, Калининге тарыгъыргға барама деп, жолгға атланганды. Быллымчы кыралны таматасына, Қъочхарташда бир бек жаратхан эди деп, биргесине Калининге берир муратда жолгға гыбыт бла айран алып чыккганды.

Алай ол да, бирсиле да жангылгған эте эдиле. Калининни огъурлулуггу аз эди. Малқарлыланы кѳчюрюню юсюнден указгға къол сала туруп, Калининни эсине таулуланы жигерликлері, огъурлулукълары хазна тюшген болмаз эдиле. Ол указда бизни халкъыбызны атылып къалгған журтларыны, ѳмюрледен бери жыйгған ырысхысыны юсюнден бир сѳз да айтылмагганды.

Аны хатасындан, къуллукъчуланы билмейбиз ансы, къалгған халкъ а юйлеринден абери алмай чыккгандыла. Аны сылтаулары дагғыда болгандыла. Бизни адамларыбызгға ышкывыдычыла кир кѳзден къараггандыла, аман ниетлилеге санаггандыла. Аны себепли къаты болгандыла. Қъартла бла тишируула алагға берилген такъыйкъаланы ичинде сабийлерин уятып, кийиндирип, саусузларын алып да чыгғалмаггандыла. Узакъда тохтагған машиналагға сабий-субюйлерин, саусузларын элтиу да алагға алай тынч болмагганды.

Халкыны тегюлюп кьалгъан ырысхысы уа не болду? Бу соруугъа жууан тапхан кыйынды. Болсада малкьарлыланы эм бирси кечюрюлген халкъланы маллары, юй харакетлери кекге учуп неда жерге батып кьалмагъандыла. Аланы бэрю ашап да кетмегенди.

СССР-ни халкъ комиссарларыны совети, кечюрюлген халкъланы мюлклерин эсепге алыр ючюн, комиссия кьурагъанды. Анга кёре жер-жерледе да аллай комиссияла туугъандыла. Къабарты-Малкьарда таулуланы мюлклерин эсепге алыу жаны бла республика комиссиягъа совнарком-ну председатели Х. Ахохов таматалыкъ этгенди. Элдеде, районлада да аллай комиссияла болгъандыла. Аланы кьалай ишлериклериини, малкьарлыланы ырысхыларын не этериклериини юсюнден энчи инструкция болгъанды. Ол республикабызны кьырал архивинде табылгъанды.

Бу кьагъытда айтылгъанга кёре, кечюрюлюп кете туруп, хар таулу юйор биргесине 500 килограмм жюк алыргъа эркин болгъанды. Алай анда былай айтылгъанлыкъгъа, халкыны андан хапары болмагъанды. Къабарты-Малкьар озгъан жыллада кьыралгъа эт, мирзеу эм башха эл мюлк продуктала бернуде кесини планын толтурмай тургъанды. Аны себепли, деп белгиленигенди башда айтылгъан документде, республика малкьарлыланы мюлклерин жыйып, кьыралны аллында борчун телерге керекди. Андан кьалгъан малыны, мирзеуню уа таулуланы ызларындан, ала жашгыдан жашап башлагъан жерге, нерге тийишлиди. Алай, жарсыугъа, малкьарлылагъа деп мындан Къзахстанга бла Къыргъызстанга мал, мирзеу угъай, жукъ да жиберилмегенди.

Малкьарлыланы мюлклерин эсепге алгъан комиссияланы ишлеринде уллу кемчиликле болгъандыла. Аны юсюнден Д. Шабаевни «Малкьарлыланы кечюрюню юсюнден керти сёз» деген китабында иги кесек айтылады. Анда башда айтылгъан комиссияла жарашдыргъан кьагъытлада берилген тарихле келтириледи. Аланы кёрсенг, малкьар халкъгъа этилген артыкълыкыгъа жюрегинг бютюнда бек кыйналады.

Малкьарлыланы мюлклеринде малчылыкъ уллу жер алгъанды. Ол кьагъытлада уа колхозларында абери болмай, таулула факъыра халда жашагъанча кёргюзтюледиле. Бир-бир комиссияланы справкаларында бирси малланы санындан эсе эшеклени саны кепдю. Бу комиссиялада ишлегенлени жазгъанларына кёре, таулула эшекледен эсе кьойланы бла тууарланы багъалы болгъанларын англамагъандыла. Алай анга киши ийнанмазлыгъы белгиледи.

Архив документлеге тынгылыракъ къарасагъ а, Уллу Ата журт урушну аллында къуру Кёндеденде алты минг тууар, эки минг ат эм отуз беш минг къой болгъанды.¹ Бу затланы юслеринден жазгъан адамланы бир-бирлери аллай шартланы терс кёргюзтедиле. Башда айтылгъан китапны автору, комиссияланы справкаларына таянып, малланы саны аз болгъанышы сылтауун малкъарлыланы кеслерине атайды. Кёчюрюле туруп, ала, жол азыкъгъа деп, кёп мал сойгъандыла, малланы талайын агъачха къыстагъандыла, ала анда ажашхандыла деп, тюрлю-тюрлю сылтаула туудурады Д. Шабает. Ол жазгъаннга кёре, таулула жол азыкъгъа къойланы угъай, тууарланы окъуна сойгъандыла.

Быллай ётюрюкле архив материаллада топпа-голудула. Малкъарлыла кёчюрюлюп кетгенде, аланы эллеринде 16 151 тери, ол санда 1127 тууар тери табылгъанды. Аллай бир малны кёчгюнчюле кеслери ашагъандыла дерге жарамаз. Къартла бла тишируула анча малны аллай къыйын болумда 15—20 минутну ичинде къалай соялыкъ эдиле? Ала жолгъа аллай бир азыкъ алсала, Къазахстаннга, Орта Азиягъа жетгинчи, 562 адам ачдан нек ёлгенди. Башхача айтсакъ, хар 65 адамдан бири ёлгенди. Таулула жолда эт биширип, шорпа ичи барсала, алагъа аллай бир ёлюм, жияу къайдан келлик эди?

Д Шабаетни китабында айтылгъаныча, таулула жол азыкъгъа деп, 15 024 къой бла 1 127 тууар кесип, биргелерине жолгъа алсала эди, аланы хар бирине (ол санда къагъанакъ сабийлеге да!) кюн сайын 1-шер килограмм эт жетерик эди.²

«Кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы юслеринден жазылгъан ётюрюк къагъытланы жыйсанг, кёп минг томлу китап болур эди»,— деп, гюз жазгъанды белгилли алим Ладис Отто.³

Къысхасын айтсакъ, бирси кёчюрюлген халкълача, малкъарлыла да ёмюрледен бери жыйгъан ырысхыларындан къуру къалгъандыла. Къырал аны, эсге алса, алагъа ырысхы жаны бла болушса, огъурлу иш боллукъ эди. Шуёхлукъ жумуш бла Индиягъа келип, анда айтхан сёзюнде Н. С. Хрущёв былай дегенди: «Не кёп заман озса да, ур-

¹ Газ. «Балкарский форум», 1990, № 2.

² Шабает Д. Правда о выселении балкарцев,— Нальчик, 1992, с. 71—101.

³ «Известия газет, 1992 жыл, 20-чы декабрь.

ланиганлай кьалады. Ол иесине процентле бла кьайтары-
лыргъа керекди. Кертиди, бет бар эсе».¹

Адам кьуруда иги умутла бла жашайды. Кечгюнчюлюк-
ню кьыйынлыгъын сынагъанланы ол умутлары алыкъа
алдады.

АМАН ЖОЛГЪА АШЫРУУ

Малкъарлыланы кечюрюрге келген тууар вагонла, жол-
да тизилип, Нальчик шахардан Докшукин станциягъа де-
ри жете эдиле. Аланы, кьолларында автоматлары бла
ынкыгыбыны аскерлеринде: галай минг адам сакълай эди.
Тау элледен ауур жюкленип келген американ машинала,
бир бири ызларындан келип, вагонланы кьатларында тох-
тайдыла. Аладан сауутланиган аскерчиле секирип-секирип
тюшедиле. Бир уллу батырлыкъ этип келгенча, ала, ча-
бышып-чабышып, вагонланы эшиклерин ачадыла. Маши-
наланы жууукъда тохтатып, сабий-субюйлени, кьартланы,
тиширыуланы, оу-шау этдире, вагонлагъа буштукълайды-
ла. Тамата офицерле, этеклери жел эте: «Кёбюрек адам
сыйындырыгъыз!» — деп, солдатлагъа буйрукъ береди-
ле. Ала, таматаларыны айтханларын жерге тюшюрмей эте
юйрениген адамла: «Тапкалагъа минигиз! Бир бирге кы-
сылып олтуругъуз! Хапчукларыгъызны тюбююзге салы-
гъыз!» — деп, дауур-сууур этеди-ле. Тиширыула, саусузла,
сабийлерин кьююларына алып, бир бирге кысылып олту-
радыла. Солдатла хар толгъан вагонну эшигин дынгар-
дунгур этдирип жабадыла, тышындан кылычларын са-
ладыла.

Жукъудан тоймагъан сабийле оу-шау этеди-ле. Кьарт-
ла, аналары, тарлыкъда туюмчеклерин кючден-бутдан
табып, алагъа гыржын бурху узатыргъа кюрешеди-ле. Са-
бийле уа суу излейди-ле, инжиулерин кьоймайдыла. Амал-
сыздап, уятларын атып, жаш келиле, кьартла тургъан-
лай, сабийлеге арну айтып кюрешеди-ле, ёшюн саладыла.

Алай бла кён замап озады. Поезд бирде алгъа, бирде
артха тебеди. Ол кезиуде тапкаладагъыла, жыгъылып ке-
тип, тюбюнде олтургъанланы юслерине тюшедиле. Осу,
бусу ачыгъан сабийлени дауурлары бютюнда уллу болады.

Вагонлагъа жыйылгъан адамла, кюнню узуну кьыйна-
лып, терен сагъышха кьаладыла. Быланы, ярабий, тут-

¹ Белая книга. Из истории выселения чеченцев и ингушей, 1944—
1957 гг. — Грозный — Алма-Ата, 1991, с. 173.

макълагъа жыяргъаamy айланадыла? Кёчюрербиз дедиле. Кёз байланып келеди, нек тебиретмейдиле? Бирге жыйып, кыырыргъа ишми айлана болурла?

Бу тюрлю оюмла тутмакълагъа тынчыкъ бермейдиле.

Бир ол вагондан, бир бу вагондан алада бскленип тургъан адамланы зикир айтхан ауазлары эшитиледи. Солдатла сейирге къаладыла. Биягъы жилигъанмы этедиле деп, вагонланы эшиклерин ачып къарайдыла. Қъартланы, тиширыуланы зикирлери кызадан-кыза барады. «Жыргъаан этедиле!» — деп кычырадыла солдатла кенгде къалауурда сюелген иёгерлерине. Сора, вагонланы ауур эшиклерин дауур-дууур этдирип жабып, кылычларын саладыла.

Вагонлагъа жыйылып тургъан кёндеденчиле, лашкутачыла, къашхатаучула, бызынгылыла, малкъарлыла эм башха эллиле адамланы келтирип келген машиниланы тауушларыны азайгъанларын сезедиле. Бир-бирде алагъа паровозланы ёкюргенлери эшитиледиле.

Кёз байланады. Билмей тургъанлай, поезд жеринден тебеди. Вагонланы чархлары тарх-турх этип башлайдыла. Ёмюрлеринде поезд кёрмеген адамла, жер теппенча, къаугъагъа къаладыла. Сабийле, жанлары кетип, кычырыкъдан кырадыла. Қъартланы бир-бирлери алагъа кёл эгдирирге кюрешедиле, бир-бирлери уа вагонланы терезелеринден тышына къарайдыла. Бийик кёкде жулдузла мутхуз жарый эдиле. Башлары алагъа жете сюелген таула, иелеринден айырылгъанларына къара кийгенча, узакъда къаралып тура эдиле. Аны кёргенде, ёмюрлеринде не кыйынлыкъда да кёз жилимукълары чыкъмагъан къартла, жүреклери эрип, кырыусузлукъ этгенлерин жашырмай, тиширыулагъа тепп болуп, кёз суу эте эдиле.

Эшелонла, бир бири ызларындан болуп, кюнчыгъыш жагына мыллык агып тебирейдиле.

Андан артында бир пенча кюн озгъанлай, СССР-ни кырал къоркъуусузлугъуну халкъ комиссариятыны ючюнчю бёлюмюню таматасы Мильштейн Москвагъа, СССР-ни ыкывыдысына отчёт жибергенди. Анда сёз чеченлидени, ингушлуланы эм малкъарлыланы кёчюрюуде пенча вагон хайырланылгъаныны юсюнден баргъанды. Анда былай айтылгъанды: «Алгъын, сёз ючюн, къалмукълуланы кёчюре туруп, хар вагоннга 40 адам сыйындыргъаандыла. Энди уа ол санны 45-ге дери жетдиргенбиз. Аны алай этерге не болушханды десегиз, кёчгюнчюлени 40—50 проценти сабийле болгъандыла. Алгъын хар паровозгъа 56 вагон такъгъан эдик, энди уа 65 вагон такъгъанбыз. Алай бла 2652 вагон сакъланганды. Ол а 41 эшелон болады. Кёч-

гюнчюлеге уллу жер излери затланы алыргъа кьоймагъанбыз. Аны хайырындан хар ким ууакъ затларын биргелерине алып, вагонга алай миндирилгенди. Алай бла да талай вагонга хапчук жюкленмей къалгъанды. Анга кёре, дагъыда иги кесек зат сакъланганды: 37 548 къанга, 11 834 челек, 3 500 печь».

Бу шартлагъа кёре кёчгюнчюлени саулукуларындан, жашауларындан эсе ырысхы багъалы болгъанды.

Ашлары-суулары жетмей, кёчюрюлген адамла тар вагонлада кыйналып, ауруп баргъандыла. Кёпле кыялу болгъандыла. Ёлген да аз болмагъанды. Мильштейинни эм бирси ынкывыдычыланы аны ючюн башлары ауругъандыла. Ол кесини отчётунда, темир жолну бирси жигер ишчилеринча, Орджоникидзеде темир жолну начальниги Х. Т. Воскановну эм аны орунбасары К. В. Ильченкову, жарлы кёчгюнчюлеге алай къара кюн сынатханлары ючюн, къырал саугъагъа кёргюзтюрге тийишлиди деп жазгъанды.¹

ДУНИЯНЫ СИБИРГЕН ЫРХЫДАН СОРА

Чечен, ингуш, малкъар, къарачай эм башха халкъла кёчюрюлгенлеринде, аладап туугъан жерлеринде кыши къалгъан болурму эди? Кетмейме, кёчмейме деп, бугъуп къалыргъа кюрешгенле болгъанмыдыла?

Кёчгюнчюлюкню юсюнден сёз баргъанда, жаш адамла бу затланы юсюнден кзуруда сорадыла. Бу соруула шёндюгю жаш тёлую сагъыш этдиредиле. Алай ала эсге алмагъан бир зат барды. Сталинчи-бериячы миллет политика дуняда бир заманда да болмагъанча огъурсуз, кюйсюз эди. Аны себепли ынкывыдычыла, чекистле сауутланып, кёчюрюлген халкъланы жерлеринде бийик тауладагъы малчы кёошлагъа дери барып, агъач, дорбун ичи къалдырмай кёозгъап, тинтип айлангандыла. Ала кеслерини алларында бу жерледе кёчюрюлген халкъладап бир жан да кьоймазгъа деп, аллай борч салгъандыла. Адам тапсала, ёлтюрмеселе да, тюргеге атхандыла. Башда айтылгъаныча, Хатында болгъан иш битеу дунягъа белгиледи. Ол ишни этгенлери ючюн, фашистлеге битеу адам уллу чам-

¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». — М., 1992, с. 114—115; Яндарбиев Х. Преступление века. — Грозный, 1992, с. 22.

ланганды. Кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы жашауларында андан эсе кёп да ачы ишле болгандыла. Алай партия-совет органла, ынкывыдычыла аланы башларын жабып тургандыла. Сёз ючюп, белгилисича, чеченлиле 1944 жылда 23-чю февральда (Къызыл Аскерни кюнюнде) кёчюрюлгендиле. Андан артында ынкывыдычыла, чекистде, чеченлилени бла ингушлуланы вагонлагъа жюкленмей къалгъапларын излей, тауда, тюзде да айлангандыла, тапханларын бирге жыйгандыла, тутхандыла, туйгендиле, эзгендиле. Хар жерде табылгъан адамланы Хайбах деген элге жыйгандыла. Ол эл бийик тауда болганды. Къар терен эди. Февраль айы сууукъ эди. Жол осал эди. Аны себепли ол къадар адамны таудан тюзге эндирген къыйын эди.

Аланы араларында къарт, саусуз кёп эди. Асламысы уа сабийле эдиле. Эллилени барысы да 700 адам бола эдиле. Аланы Берия атлы колхозда ат орунга жыядыла.

«Сууукъ боласыз. Машинала келгинчи, мында туругъуз», — дейдиле солдатла. Эллиле ала айтханнга ийнандыла, ат орунга ыразы болуп киредиле. Солдатла, бичен келтирип, жылы этебиз деп, орунну къабыргъаларына къалайдыла. Ынкывыдыны Дальневосток край управлениясыны таматасы, къырал къоркъуусузлукъну 3-чю даражалы комиссары Гвишнани солдатлагъа: «Биченни жандыргъыз!» — деп буйрукъ береди. Чечен-Ингушетияны юстиция наркомуну биринчи заместители Д. Мальсаговну, аны эшитгенлей, санлары титирейдиле: «Не этесиз? Солдатланы тыйыргъыз!» — деп, ол, чабып, Гвишнанини аллына сюеледи. «Была къыялуладыла. Ары-бери жюрютюрге онг жокъду!» — дейди Гвишнани. «Мен маршал Бериягъа тарыгъырыкъма!» — деп, аны къоркъутургъа кюрешеди ингушлу жаш Мальсагов. «Мен Ссровну бла Берияны буйрукъларын толтурама!» — деп къояды Гвишнани.

Солдатла ат орунну къабыргъаларына къалашган биченнге от саладыла. Къургъакъ бичен гур деп жанады. Къарап-къарагъынчы отну тиллери кёкге-кёкге жетип башлайдыла. Ат орунну къабыргъалары къабынып тебирейдиле. Аны ичинде адамланы хахай-тухайлары жюрекленитералтадыла.

Адам, амалсыз болса, не да этеди. Аллай кезнуде анга Аллах уллу кюч берип къояды.

Хауа жетмей тунчугъа, этеклери-женглерни кюе тургъан адамла бирден уруп, ат орунну уллу къабакъ эшигин, тыхар-тухур этдирип, бузадыла. Ол ауар-аумаз эллиле, къолларында ууакъ сабийле къычырыкъ эте, бир бири ызларындан тышына къююладыла.

От асыры уллу жаннгандан, солдатла кенгде сюеле эдиле. Полковник Гвишиани алагъа: «Къутулуп кетедиле! Атыгъыз! Къырыгъыз!» — деп, буйрукъ береди. Бир къадар автоматдан бла пулемётдан, жунчуп, жап-жанларын къармай тургъан адамлагъа окъла атыладыла. Эшик юсю адам ёлюкден толады. Ичинде иссиден тёзалмай, солуу алалмай, тишируула, къартла, ёлюклени юслери бла ётюп, кеслерини тышына атаргъа кюрешедиле. Автоматла, пулемётла жангыдан атыладыла. Адамла къырылып, бир бири юслерине къуюладыла. Эшикни аллы ёлюк къалауну юсю бла адам чыгъалмазча болады. Алай бла, ат орунну ичине жыйылгъанланы бири да сау къалмайды.

Бу башда айтылгъан ишни ингушлу Зияудин Мальсагов бла чеченли Жандар Гаез кеси кёзлери бла кёргендиле. Аны юсюнден З. Мальсагов кесини «Инквизиция» деген статьясында жазгъанды.¹

«Тенглик» деген журналны басмадан 1991 жылда чыкгъан 1—2-чи номерлеринде Далхан Хожасвни «Хайбахны къанлы кюню» деген статьясы басмаланганды. Ол статьяда Хайбахда ынкывыдычыла къыргъанланы тизмеси берилгенди. Кертиди: алыкъа ол тизме толу туююлду. Ёлгенлени жерлешлери алапы атларын тохташдыруу жаны бла соруу-сурау иш бардыра турадыла.

Адам айтып жетишдирамлазча, быллай кюйсюз ишни этип бошагъанлай, къырал къоркъуусузлукъну полковниги Гвишиани Москвагъа бу телеграмманы жибереди:

«Арталлыда жашырын.

СССР-ни Ич ишлерини наркому ж. Л. П. Бериягъа.
Жалаанда Сизни кёзлеригиз кёрсюле деп.

Улоугъа жюклеп, ары-бери жюрютюрге жарамагъанлары себепли эм «Таулу» деген операцияны алжаусуз толтурур муратда, мен Хайбах деген жерчикде 700-ден аслам эллини жокъ этгенме.

Полковник г/б Гвишиани».

Гвишианини бу телеграммасына жууанха башкес Берия быллай жууап къайтаргъанды:

«Грозный. УВД. Гвишианиге.

Хайбах деген жерде чеченлилени кёчюрюде кёргюзтген таукел ишлеригиз ючюн Сиз къырал саугъагъа кёргюз-

¹ Журнал «Справедливость», № 1—2, 1991 г.

тюлгенсиз. Аны бла бирге чыныгъыз кётюрюллюкдю.
Алгъышлайма.

СССР-ни ич ишлерини наркому Берня».

Андан тышында, Берня дагъыда бир телеграмма алады.
Ма ол:

«ВКП(б)-ны эм СССР-ни Къоруулау комитетини атларындаи ОККА-ны, НКВД-ны битеу бёлумлерине.

Шимал Кавказда кырал жумушну жетишимли бардыргъанлары ючюн бюсюреу этеме.

И. Сталин».

Гвишиани кёп бармай саугъа алады, генерал да болады. Аны жашы уа, Косыгинни кызып алып, академик болады.¹

Хайбахда кюдюрюлгенле барысы да хайбахчыла болмагъандыла. Аланы араларында башха элдеде, малчы кёшлада, жолоучулукъда эм башха жерледе къалып табылгъан адамла да болгъандыла.

Бирси элдеде алача тутулгъанланы кимини башын кесгендиле, кимин къаядан атхандыла, кимин суугъа батдыргъандыла. Ёзгени кёй, ауруп, больницалада жатханмагъа окъуна жан аурутмагъандыла. Сёз ючюн, Чечен-Ингушетияда 47 кыйын саусуз болгъанды. Кёрген адамла жазгъаннга кёре, Урус-Мартан элде, баш врач да билип тургъанлай, саусузланы барысын да кыргъан этгендиле.

Басмаланган затлада айтылгъаннга кёре, ол саусузланы жанлары саулай багушлагъа атып басдыргъандыла.²

Кёчюрюлген халкъланы жерлеринде аллай ишле дагъыда кёп болгъандыла. «Къазан отлары» деген журналны 1990 жылдагъы 3-чю номеринде айтылгъаннга кёре, кырым татарлыланы кёчюрюп бошагъандан сора, ынкывыдычыла Арабат айрыкамдагъы татар элlege келгендиле, Ала, анда айланып, тегерекге-башха къарап, кырым татарлыладан талай адам тапхандыла. Аланы барысын да кемеге жыйгъандыла, Азов тенгизни бек терен жерине олтгендиле. Сора, кемени тюбюнде эшигин ачып, адамланы, бирин да къалдырмай, суугъа батдыргъандыла.

Къарачай-малкъар элдеде да быллай залимликле аз болмагъандыла. Башкеследен къачып, хатасы болмагъан адамла тау ыранлагъа чыкыгъандыла. Ахырында, ачдан къарыусуз болуп, кырылгъандыла. Халкъда жюрюген

¹ Тернистый путь к свободе. — Грозный, 1992, с. 18.

² Яндарбиев Х. Преступление века. — Грозный, 1992, с. 10.

хапаргъа кёре, Огъары Малкъарда бийик тау ыранлада талай адам ёлюк табылгъанды.

Зарауатлыкъ адамгъа не зат сыпатмайды. Бу затны юсюнден сагъыш этсенг, эсинге къачып кетип, узакъ тайгада 30-чу жылладан бери жашагъаила — Лыковну юйюрю, Кавказ таулада 30 жылдан аслам заманы ичинде жанын къолуна алып, кишиге кёрюнмей, башы алай бла сакълагъан Жангуланов эм аны нёгерлери тюшедиле.

АХЫРАТ ЖОЛДА

Къайсы халкъны да жолу узун болгъанды. Анда ол кёп тюрлю къууанчха, къыйыплыкъгъа да тюбегенди. Алай кечюрюлген халкъла узакъ жолоучулукъда сынагъан намыссызлыкъны, сыйсызлыкъны, залимликни бирси халкъла битеу жашауларында, сынагъан угъай, айтып да эшитмегендиле.

Белгилисича, малкъарлыла, къарачайлыла, къалмукъдула эм башха халкъла туугъан жерлеринден артыкълыкъ бла жылны сууукъ кезиулеринде айырылгъандыла.

Башда айтылгъаныча, къыралны ырысхысын аяйбаз деп, ынкывыдычыла, аланы шапалары кёчгюнчюлени тууар вагонлагъа, хапчукуча, тыкъ-тыкълама жүклегендиле. Вагонла кирли болгъандыла, нек десенг, ала бла ары дери хылымылы затла ташылып тургъандыла. Адамланы кечюрлюкбюз деп, аланы тазалап, жуууп киши да кюрешмегенди. Вагонланы къабыргъалары, башлары, тюплери да жепили болгъандыла. Къыш кезнуде алада темир пешчикле салгъан кибики этгендиле. Алай, аланы жылытырча, отун жетишмегенди.

Эшелонла кёчюп баргъан огъурсуз тюргеге ушагъандыла. Жылны ол кезнулеринде кюп къысха болгъанды. Вагонлада уа чыракъ жокъ эди. Адамла тарлыкъда, къарангыда айтып-айтмазча уллу къыйыплыкъ сынагъандыла.

Темир жоллада урушха керекли затланы ташыу къыстау баргъанды. Аны себепли кёчгюнчюлени элтип баргъан эшелонланы бир пенча сагъатны ичинде, вагонланы эшиклерин ачмай, тохтатып тургъандыла. Аш-азыкъ жетишмегенди. Саугъа, саусузгъа къараргъа дохтур, багъаргъа дарман болмагъанды. Саусузла ынчхай, сабийле жиляй, адамла алагъа не бла болушургъа билмей, азап сынагъандыла. Аш-азыкъ угъай, алагъа суу да жетишмегенди. Конвойчула, жарлы кёчгюнчюлеге бек уллу ахшылыкъ

этебиз дессле, аны да сатып бергендиле. ¹ Адамланы экинчюч ыйыкканы ичинде бет-кӧл жууар, жууунур онглары болмагъанды. Юслерин кир басып, бит кесип, къашыу киргенди. Сабийини, къартны да ол зат, кӧзлерине жукъу кийирмей, бек жунчутханды.

Бизни халкъыбыз кесини чомартлыгъын, огъурлулугъун быллай кыйынлыкъда да тас этмегенди. Биргелерине алгъан азыкъларын тишируула, абаданыракъ жашла, кызла, ууакъ сабийле, саусузлагъа эм, намыс этип, къартлагъа бергендиле. ² Алай бла, аланы ёлюмден сакъларгъа кюрешгендиле. Бир-бирлери поезд тохтагъан жерледе, тутмакълагъача, алагъа, шорпады деп, бети аз тюрленнген суу келтириучю эдиле. Адам башындан биришер туурагъан гыржынчыкъ да бере эдиле. Харам затдан иш этилген болур деп, жийиргенип, ачдан ёле тургъан муслийманланы кӧбюсю поездде берген «шорпаларын» эринлерине да тийирмей эдиле.

Алай бла, адамла азып, жиликлерни юзюлюп, бир бирни танымазча бола эдиле. Тюнкелери юзюлгенлени, кӧтюрем болгъанланы саны кюнден-кюннге кӧп бола бара эди.

Малкъарлыланы элтген эшелонла, онтӧрт болуп, аланы хар биринде да 56-шар вагон, бир бири ызларындан тизлип, «бугъалары», жюклерни ауурдан, кыйын ёкюре, элени, сахарланы кеслерине къаратып бара эдиле. Бир ызгъа мынча эшелонну бирге баргъанын бириинчи кере кӧрген адамла сейирге къала эдиле. Кӧчгюнчюле келедиле деген хапар поезд бла угъай, къанаты бла учуп бара эди, жер-жерлеге жайыла эди. Аны себепли эшелонла тохтагъан жерледе алагъа кӧп минг адам къарай эди. Бир-бирле кӧчгюнчюлеге жан аурута эдиле, чапдырып, аш-азыкъ узатыргъа кюрешгенле да бола эдиле. Бир-бирле уа: «Туугъан журтну жауларына ёлюм!» «Бу сатхычланы, кыйрын кыймай, кыйры элтедиле?» — деп кыйчыра эдиле. Ол сӧзле кӧчгюнчюлени жюреклерине окъ болуп тие эдиле. Вагонланы терезелериндеги темир чалдишлеге бир-бирде таш, зылды келип да тие эди. Эшелонла уа тохтаусуз бара эдиле, бара эдиле. Жолдан аяусуз кӧрота эдиле.

Саусузла, башхала да, жолда кеси кереклерине барыр жерлери болмай, уллу кыйналгъандыла. Поездле алагъа керекли заманлада тохтамагъандыла. Тохтасала да, автоматчыла вагонланы эшиклерин ачмагъандыла. Аны хата-сындан адамла, артыгъыракъда сабий-субюй, саусузла, кеси кереклерине барыр жерлери болмай, азап сынагъан-

¹ Х. Яндарбиевни башда айтылгъан китабыны 22-чи бетине къара.

² «Коммунизмге жол» газет, 1990 жыл, 10-чу январь.

дыла. Поезд тохтагъан жерледе вагонланы эшиклери ачыл-сала, жарлы кѣчгюнчюле амалсызлыкълары ючюн мыллыкларын эшикге атхандыла. Жумушакъ тѣшеклери, жастыкълары да, отлары-суулары, азыкълары да эркин болгъан вагонлада келген эсирик ынкывыдычыла аланы темир жолдан 3 метрден узакъгъа кетерге кѣоймагъандыла. Ол жорукъну бузгъанланы начасла ушкок кѣалакълары бла, табанлары бла тѣйгендиле.

Тау адетге кѣре, бир бирни сыйларгъа, намысын кѣрюрге юйрсинген адамла поезд тохтагъан 4—5 минутну ичинде, уялгъандан, кеси жумушларына жараялмагъандыла. Жаш келнле, кѣайын аталары кѣарап тургъанлай, не мадар эталлыкъ эдиле! Къызла бла жашла уа бир бирден уялмаймы эдиле?!

Кѣыйынлыкъ адамгъа не зат этдирмейди? Амалсыздан, тѣгерекден алайлай да жел уруп, адамлагъа ауруу тапдыра, саусузланы дуниядан кѣората тургъанлай, кѣартла вагонланы мюйюшлерин тешип, алайлагъа жабыу тагъып, адам барыр жер жарандыра эдиле.

Алай, уялып, алайгъа бармагъанла да аз болмай эдиле.

Бу затланы хаталарындан бир-бирле, артыгъыракъда тиширыула, кѣууукъ ауруулу болуп ѳле эдиле. Поезд тохтагъан кезинде, ачыкъ жерге барыргъа уялып, тиширыула аны тѣбюне кире эдиле. Поезд тебиреп, аны тѣбюнде кѣалып жоюлгъанла да аз болмагъандыла. Аланы бир-бирлерин уа кѣоллары, бутлары тас этгендиле.¹

Урунууну ветераны М. Мусасвин «Ол алай болгъан эди» деген статьясында алай бир ишин юсюнден айтылады. Вагонла бара тургъанлай, бир саусуз ѳлюп кѣалады. Кѣонвойчу офицер: «Муну мындан тышына мычымай чыгъарыгъыз!» — деп, юч эркегырыугъа буйрукъ береди. Ала ѳлюкню жабыу бла кебинлейдиле, тышына чыгъардыла. Поезд жолдан арлакъгъа элтнп, кѣар бла басдырып башлайдыла. Ол кезинде поезд кетип тебирейди. Ючюнчюлери уа, баям, дууа окъуй болур эди, алайда мычыйды. Кетип тебиреген поездден атып, солдатланы бири аны да ѳлтюреди. Кѣарт ѳлюкню жапына ауады. Поезд кетип, ол дууасыз кѣалады.²

Бир-бир жаш аналары, уллу Аллах алай буюргъан болур эди, сабийлери жолда тууаргъа тѣюшгенди. Алай аналары кѣадарлары да кѣыйын болгъанды. Уялгъандан, ала абери айталмагъандыла. Юслеринде болгъан кѣыйын-

¹ Шаватов Х. А. Боль осталась // газ. «Кабардино-Балкарская правда», 1993. 18 марта.

² «Грозненский рабочий» газет, 1988 жыл, 8-чи декабрь.

лыктыны жашырыгъа, букъдурургъа кюрешип, жан алгъандыла.

Быллай ишле кёчюрюлген халкъланы къайсы биринде да болгъандыла.¹

Жолда быллай къыйынлыкъланы сынап кёп адам ёлгенди. Къарыусуз адамланы кирлик, ачлыкъ хорлагъанды.

Ёлмезлик жокъду деп, тюз айтадыла. Алай, быллай сыйсызлыкъланы, быллай зарауатлыкъланы сынап кырылгъанлагъа бютюнда жан аурутурчады. Сау къалгъанла, бу къыйынлыкъланы кётюралмай, Аллахдан кеслерине ёлюм тилей эдиле. Барысындан да жарсыулукъ бир зат болгъанды: ёлгенле кеслерини топуракъ юлюшлерин тапмагъандыла. Ёпкелерине сууукъ чабып, ичлери ётюп, ачлыкъдан къарыусуз болуп, тиф жугъуп, жан алгъанланы ёлюклерин ынкывыдычы бегеуюлле вагонладан тышына сызып баргъандыла. Насыпсыз кёчгюнчюле узакъ жолда ата-аналарыны, сабийлерини, башха ахлуларыны ёлюклерин аберила бла жабып, букъдуруп барыргъа кюрешгендиле. Поезд тохтагъан жерледе солдатла вагонлагъа кирип: «Ёлюк бармыды?» — деп сора эдиле. «Жокъду», — дегенлерине да ийнамай, бир-бирде асыралыр заманлары озгъан ёлюкдени табып, тышына быргъай эдиле.² Аны себепли насыпсыз апала сабийлерини ёлюклерин, малгъунладан сакълар ючюн, къюнларына алып, кёп кече бла кюн баргъандыла.

Узакъ Сибирьге, Орта Азиягъа, Къзахстанга элтген узакъ темир жолланы жапларында атылып къалгъан ёлюкле бёрюлеге, чакъанлагъа, хауле итлеге, къаргъа-къузгъунга ащ болгъандыла. Быллай къыйынлыкъланы ауурлыкъларын ангылатыргъа бизни тилибиз жетмейди. Ол ауурлыкъланы сынагъан кёчгюнчюлени жүрек жараларын сау этер дарман битеу жер башында да болмаз.

Тифден ауруп ёлгендени, ахлулары къаран тургъанлай, фатеген къуоп кюйдюргендиле. Акъылбалыкъ болмагъан жапчыкълагъа бла кызычыкълагъа туугъан аналарыны, ащналарыны, ыщналарыны ёлюклерини алай кюйдюргенлерин кёрюу къаллай зарауатлыкъ эди!

Бир-бир алиме кеслерини халкълары кёчгюнчюлюкню узакъ ахират жолунда сынагъан азапчы алагъа монгол аскер неда Темирлапчы аскери сынатхан къыйынлыкъла бла кенгешдиредиле. Алай ол тюз туююлдю. Быллай сыйсызлыкъланы, къыйынлыкъланы адамгъа жер башында бир уруш да сынатмагъанды.

¹ Аны юсюнден М. Джургаев бла О. Джургаевни башда кёргюзтюдени китапларыны 14-чю бетине къарагъыз.

² *Тилов Р.* По дорогам репрессий // газ. «Кабардино-Балкарская правда». 1993 год. 25 февраля.

Къалмукълуланы кѣчюрюп баргъан эшелонланы бирини ахырында, ол Астрахань тийресинде тохтагъанда, бир жашчыкъны, эки вагонну бузлагъан ёлюкледен тыкъ-тыкъ-ма болуп тургъанларын кѣрюп, жаны кетгенди.

Кѣчгюнчюлени хапарларына кѣре, жолда поездден къалып-къалып ажашихан къартла, сабийле да болгъандыла. Аллай къыйынлыкълары болгъан анала, бюгюн, бюгече да тас болгъан къарт ата-аналарын, сабийлерин сакълагъанлай турадыла.

Ахырат жолу сынатхан зарауатлыкъны кѣтюралмай, кѣчгюнчю халкъланы кѣп адамлары ёлгендиле. Сѣз ючюн, И. Сафаров жазгъаинга кѣре, месхетин тюркюле ол жыллада битеу да 125 минг адам болгъандыла. Аладан ючден бири чакълысы, эсе да, 40 минги аскерге кетгендиле, къалгъан 85 мингини жолда бешден бири — 17 минг адам — ёлгенди.¹

КЪАНИЧЛЕНИ САУГЪАЛАУ

Сау халкъланы кѣчюрюп ючюн, ынкывыдыны органларына жаланда иги жолла, тынгылы кѣпюрле керек болуп къалмагъандыла. Жер-жерледе болгъан затланы барысы да белгиленген топография картала болгъандыла. Аскер бѣлюмле аласыз тюзден, таудан жыйып, ол къадар адамны темир жоллагъа элталлыкъ туююл эдиле. Ынкывыдычыла, айланып, излегенлерин тутаргъа да аллай карталасыз онг табарыкъ туююл эдиле. Алай не Къабарты-Малкъарда, не Чечен-Ингушетияда эм башха кѣчюрюллюк халкъланы жерлеринде аллай картала жарашдыраллыкъ устала болмагъандыла. Бу жумушну терк тамамларгъа тийишли эди. Аны себепли СССР-ни Ич ишлерини Халкъ комиссарнаты СССР-ни Къоруулау наркоматыны болушлугъу бла къыралда аскер эм граждан картография службалагъа жашырын жумуш бергендиле. Анда айтылгъаинга кѣре, къыралны картографлары къысха заманны ичинде халкълары кѣчюрюллюк жерлеге келирге, ишни къолгъа алыргъа борчлу эдиле. Сѣз ючюн, СССР-ни Къоруулау наркоматы (И. Сталин) Закавказье фронтуну штабыны начальниги 1943 жылда 17-чи мартда Чечен-Ингуш АССР-ни Халкъ комиссарларыны председателине эм ол республи-

¹ Сафаров И. Трагедия моего народа // Дружба народов, 1989, № 11, с. 184—185.

каны башха тамата кьуллукъчуларына кеслерини буйрукъ-ларын жибергендиле. Ол буйрукъда айтылгъанга кёре, 1943 жылны апрель айындан декабрь айына дери Закавказье фронтну аскер топография отрядлары Чечен-Ингушетияда болургъа керек эдиле. Ала кеслерини ишлерин жетишимли бардырыр ючюн, ол республиканы партия, ынкывыды эм башха таматалары район эм эл советлеге топографистлеге хар не жаны бла да болушугъуз деп буюргъандыла. Ол буйрукъну толтура, жер-жерли партия-совет эм башха органла карта жарашдырыучу отрядлары айланынган жерлеринде керекли мекамла, таугъа, тюзге да барырча улоу эм аш-азыкъ бла болушхандыла.¹

Аллай отрядла жарашдыргъан карталагъа таянып, малкъарлыланы да алай кёчюргендиле. Андан бир ай озгъандан сора (1944 жылда 8-чи апрельде) СССР-ни Баш Советини президиуму малкъарлыланы туугъан жерлеринден кыстау эм Къабарты-Малкъар АССР-ге Къабарты АССР деп атауну юсюнден указы чыкыгъанды. Анга СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели М. Калинин бла аны секретары А. Горкин кьол салгъандыла.

Бу указ малкъар халкъны автономиясын жокъ этиу бла бирге аны жерин да кьоншу республикаланы жерлерине кьошханды.

1944 жылда 8-чи мартда, эсе да, малкъарлыла кёчюрюлген кюн, СССР-ни Баш Советини Президиумуну «Къыралны ич ишлерини наркоматы бла къырал кьоркьуусузлукъну наркоматыны кьуллукъчуларын орденле бла, майдалла бла саугъалауну юсюнден» указы чыкыгъанды. Ол указ бла, къыралны энчи жумушларын юлгюлю тамамлагъанлары ючюн, бу адамла саугъалангандыла:

1) къырал кьоркьуусузлукъну бек баш комиссары Л. П. Берия, къырал кьоркьуусузлукъну 2-чи даражалы комиссарлары Б. З. Кобулов (ол дюгерли эди), С. Н. Круглов, И. А. Серов Суворовну 1-чи даражалы ордени бла. Болумгъа кёре, ол саугъаны жаланда фронтланы бла аскерленн командованиялары кеслеринден эсе кёп эм кючлю сауутланынган жау аскерлени хорлагъанлары эм башха аскерчи закийликлери ючюн алыргъа тийишли эдиле;

2) генерал-полковник А. Н. Аполлонов, къырал кьоркьуусузлукъну 1-чи даражалы комиссары В. Н. Меркулов, мындан бир ыйыкъ алгъа халкъны Хайбахда кьыргъан ге-

¹ *Божедомов А. И.* Выселение // газ. «Импульс», 1992 г. 4 сентября.

нерал-майор Гвишиани — Косыгинни киеуюню атасы—Кутузовну 1-чи даражалы ордени бла;

3) къырал къоркъуусузлукъну 2-чи даражалы комиссарлары В. С. Абакумов бла Е. С. Грушко, генерал-лейтенант Л. П. Стаханов эм башхала — битеу да 13 адам Суворовну 2-чи даражалы ордени бла;

4) Кутузовну 2-чи даражалы ордени бла — 17 адам;

5) Къызыл байракъны ордени бла — 79 адам;

6) Ата журт урушну 1-чи даражалы ордени бла — 47 адам;

7) Ага журт урушну 2-чи даражалы ордени бла — 61 адам;

8) Къызыл Жулдузну ордени бла — 128 адам;

9) «Батырлыгъы ючюн» деген майдал бла — 258 адам;

10) «Аскер жетишимлери ючюн» деген майдал бла — 110 адам.¹

Жалаанда башда айтылгъан указгъа кёре саугъаланганла 712 адам болгъандыла. Баям, аллай указла кёп болгъан болурла. Саугъаланганланы араларында уа кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы кеслеринден бир ненча адам болгъанды. Алай аланы атлары, жарсыугъа, алыкъа белгили пойюлдюле. Кеси халкъларына этген аманлыкълары ючюн алгъан майдалларын бла орденлери ала, бирда къуруса да, кеслеринден уялмай, къалай асырап тура болурла?!

Белгили тарыхчы Абдурахман Авторхановну атын окъуучула кён кере эшитген болурла. Ол чеченлиди, кеси да Германияда жашайды, Мюнхенде университетин профессорду. Жаш заманында Чечен-Ингушетияда жашап, ишлеп тургъанды. Халкъланы араларында тенглик, тюзлюк болурун излегенди. Органла аллай затлары ючюн аны ызындан тюшгендиле, жалгъан дау бла тутуп, кёп кыйнагъандыла. Анга 1941 жылда сюд этилгенди. Ол ишни Чечен-Ингушетия АССР-ни Баш сюдюню алгъынгы председатели дагъыстанлы Заурбек Мусаев бардыргъанды. Кесине этилген кыйынлыкъны кётюралмай, Авторханов Германиягъа къачып кетгенди, юйдегисин да къюп. Аны бир тюрлю терслиги да болмагъанды. Аллай адамны сюдлюк ишине къарап, кёп кыйнагъаны ючюн, андан бери жюреги ижилип туруп, Заурбек тобагъа къайтханды. Анга ол иш ючюн халкъ уллу ыспас этгенди.

Авторханов 30-чу жылланы ахырында «Революция и контрреволюция в Чечне» деген китапны жазгъанды. Моск-

¹ Газ. «Грозненский рабочий», 1944 год, 10 марта; Белая книга. — Грозный — Алма-Ата, 1991, с. 163.

ва университетни профессору Бушуев ол китапха рецензия басмалагъанды. Анда Авторхановну революцияны, класс кюрешни тюз кѣргюзтмегенди деп сѣкгенди. Авторханов сюдге аны бла байламлы тюшгенди. Бегеуюллени сорууларын, урууларын-туйюулерин кѣтюрюп, ол ынкывыдычыланы къарангы тюрменлеринде 4 жылны ичинде азап чегип тургъанды. Заурбек Мусаев, аны ишине къарай келип, терслиги болмагъанын ангылагъанды. Авторхановну сюд этип, ѳлтюрюрге деп тургъандыла. Аны башына бош этсе, Заурбекни арт этегин аллына къапларыкъ эдиле. Аны эсге алып, терслиги болмагъан Авторхановну тхлдуруп къояргъа уа Заурбек кесинден уяла эди. Ол сагъышла аны кѣп къыйнайдыла. Болсада республиканы баш сюдюню таматасы, дагъыстанлы жаш Заурбек Мусаев, не амал да этип, Авторхановну тюрмеден чыгъарыр мадар табады.

Андан артында къара кючле Мусаевни ызындан боладыла. Къуллугъун алашадан-алаша эте барадыла. Юй бийчеси чеченли тиширью эди. Аны себепли Мусаевни сабийлерин да, аланы аналарын да чечен халкъ бла бирге Къазахстанга ашырадыла. Заурбек Дагъыстанга кетеди. Анда да анга къара сабан сюрюр ючюн къоймайдыла.

Чеченлиле жерлеринден кѣчюрюлюп кетгенден сора, Заурбек Мусаевге машина да берип, Дагъыстанны тау эллеринде жашагъанланы бош къалгъан чечен элlege кѣчюрюрге таматалыкъ эт деп буюрадыла. Ол жолгъа атланады. Алай башын сагъыш басады: «Мен не этерге айланама? Сабийлерими ата-бабаларыны жерлерине башха адамланы къалай кѣчюрюме?»

Ол жолда машинаны тохтатады. Андан тюшеди да, гюняхлы ишден башын алып, артха къайтып кетеди.

Андан артында Заурбек юй бийчесин бла сабийлерин Къазахстандан къайтарып ючюн кѣп кюрешгенди. Ол бу затны юсюнден къагъыт жазмагъан жер къалмагъанды. Къанлы Бериягъа он кере жазгъанды. Алай бир адамгъа табынууну заманында анга жан аурутхан чыкъмагъанды. Къызы Резеда бла жашы Руслан, ачдан бла ауруудан къыйналып, Къазахстанда ѳлгендиле.¹

Башда айтылгъанча затланы эсгере келсенг, быллай соруу туады: кимле тюздюле — Заурбекчаламы, огъесе уллу саугъала алгъан бериячыламы? Бусагъатда кеси халкъларын терслеучюле бу соруулагъа къаллай жууап берир эдиле?

¹ Мусаев Заурбек. Я судил Авторханова // газ. «Северный Кавказ», 1991 год, № 21.

Аллай сауғьаланган бериячыланы атларын ачыкъ этю, аланы сауғьаларын сыйыру тарых тюзлюкню тохташдырыуда тийишли жерни аллыкьды.¹

ЧАКЪЫРЫЛМАЙ КЕЛГЕН КЪОНАКЪЛА

Къыргызстанда бла Къазахстанда темир жолла къачан да ишден къуру туюл эдиле. Анда поездле ары бла бери чепкеп сокъгъанча жюрюйдюле. Тышындан келгенлеринде — жаралыла, промышленность керекле, ары баргъанларында — солдатла, аш-азыкъ. Бу жаз башы кюнлеринде уа темир жолчуланы ишлери бютюнда кеп болгъанды. «Бугъалары» ёкюре, бир талай эшелон, бир бири ызларындан болуп, станциягъа жетедиле. Была бирси эшелонлагъа арталлыда ушамайдыла. Кирли тууар вагонларыны эшиклери тышларындан этилипдиле. Аланы терезелеринден сақбаллары жетген къартла, ачлыкь къысхан арыкъ сабийле, азгъан тиширыула къарайдыла. Поездле тохтагъанлай, аладан къызылжагъа солдатла ашыгъышлы тюшедиле. Бир къаууму арлакьда, бирсилери берлакьда автоматларын хазыр этип тохтайдыла. Жолоучуланы бир-бирлери сейирге къаладыла. Солдатла, сакълап, тутмакъланы ары-бери оздургъанларын ала аз кёрмегсидиле. Алай тутмакъла былай кеп болмаучу эдиле. Барындан да сейир неди десенг, бу жол нек эсе да къартланы бла сабийлени тутуп келтиредиле.

Алай мында адамланы кёбюсю иги биле эди: бу эшелонла бла малкъар халкъны кёчюрюп келе эдиле.

Партия-совет эм ынкывыдычы органла битеу Къазахстан бла Къыргызстанда эл район жыйылыула бардыргъандыла. «Сакъ болугъуз. Башында этилген оноугъа кёре, бери Кавказдан малкъар халкъ кёчюрюлюп келеди. Чеченлиле, ингушлула, ол огъурсуз халкъды. Немецлиле сатылгъанлары ючюн, аланы уллуларын, гитчелерин да къалдырмай келтиредиле. Къырал бир амал этгинчи, аланы сизни юлеригизде тохтатыргъа боллукьдула. Къоркъмагъыз. Аланы араларында кючю-къарыуу болгъан адам хазна жокьду. Сабийле бла къартла эм тиширыуладыла. Алагъа къарар ючюн, энчи комендатурала къурал-

¹ Эфендиев С. Из выступлений на митинге //газ. «Балкарский форум», 1991 год, № 5.

гъандыла. Сизге кынгыр къарагъан адам болса, алагъа мычымай билдиригиз», — деп сѣлеше эдиле ол жыйылыула да комендантла, районладан, областыладан келген кзул-лукъчула.

Ол кыйын заманда Къазахстанда бла Къыргызыстанда окъуулу адам бек аз болгъанды. Эллилени дуняда бола тургъан ишледен хапарлары жокъ эди. Аллай къарангы адамла кзулдукъчуладан не эшитселе да, анга сѣзсюз ийнанып къала эдиле. Аны себепли элдеде, посѣлкалада болгъан жыйылыулада таулуланы юслеринден айтылгъан ѳтюрюк, кир сѣзле хар кыргызызлыны, къазахлыны, юзбеклини журегине къркъуу сала эдиле. Юйде, тышында да хар бир бирге тюбеген адамла: «Бери поездле бла сатхычла, адам ашаучула жетип келедиле. Эшитгенмисе?» — деп сора эдиле. «Эшитмей а. Жыйылыуда да айтхандыла, газетде да жазгъандыла», — деп жууаплай эдиле ала, жанлары кетип.

Колхозлада, совхозлада машинала хазна жокъ эдиле. Элли кзулдукъчула, башында этилген оноугъа кѳре, кѳчгюнчюлени кеслерини эллерине келтирну жаны бла ишлени ашыгъышлы бардыра эдиле. Жаз башы ишлеге деп, ремонт этип бошагъан арбаларына ат, ѳгюз, башха керекле хазырлай эдиле. Хар арба бла темир жолгъа барлыкъланы белгилей эдиле. «Адам ашаучуладан» къркъуп, бир-бир арбачыла, бу жумушну эталлыкъ туйюлбюз деп, къара отказны ура эдиле. Колхоз председателле, бригадирле, арбачылагъа айтханларын этдиралмай, амалсыздан, къркъмасынла деп, алагъа нѳгерле кършаргъа айта эдиле.

Эшелонла кѳбюсюнде элден, журтдан тышында тохтай эдиле. Олсагъатдан, кърлларында сауут-сабалары бла, солдатла аланы тѳгереклерини кършалай эдиле. Сора, аланы бир-бирлери, барып, тууар вагонланы ауур эшклерини тыхыр-тухур этдирин ача эдиле. «Чыгъыгъыз мында! Терк!»

Хапчук туйюмчеклерин энишге-энишге быргъап, ала тил ангыламагъан адамланы тышына тюрте эдиле. Аланы не излегенлерине тюшюнюп, абадан сабийле вагонладан секирип-секирип тюше эдиле. Кърартла, тиширыула сабийлени, саусузланы алып тюшерге керек эдиле. «Терк бошатыгъыз вагонланы! Терк! Терк!» — деп, кызылжагъа солдатла аланы кыстау ашыкъдыра эдиле. Вагонладан тюшгенлерин темир жолдан арлакгъа кетере эдиле. Хар юйдегини, бирсиледен айырып, башха жерде тохтарын излей эдиле.

Кѳчгюнчюле ала айтханны этип да бошагъынчы, алайгъа бир атлыла суху жетдиле. Ала элли кзулдукъчула

эдиле. Конвойчуланы таматалары алагъа кѣчгюнчюлени тизмелерини кѣргюзте эдиле. Элледен келгенле бир бирлери бла да, офицерле бла да даулашып башладыла.

Даулаш лени юсюнден эди? «Сабийли тиширыулары алмайма»,— деп бири, «Бу къарыусуз къартла колхозда жукъгъа жарарыкъ туююдюле. Мен быланы не этерикме?» — деп башхасы, элли къуллукъчула бир бирге хыны сѣлеше эдиле. «Бизни тууарланы сайлагъанча сайлайдыла,— дей эдиле къартла.— Ы, маржа, ангылатыргъа кюрешигиз. Ахлупу ахлудан, къоншупу къоншудан айырма сыпла». Алай алагъа киши да тынгыламай эди.

Къышдан арыкъ болуп чыкъгъан ёгюзле, атла жегилген арбала, чархлары ачы сызгыра, кенг талалада тар жолланы дауургъа алдыра, жете эдиле. Солдатла, арбачыла да бир болуп, таматаларыны буйрукъларыни толтура, таулулары хапчукларыни, кеслерини да арбалагъа жюклей эдиле.

Кѣчгюнчюлени элтин баргъан арбала узакъ жоллада анда, мында да кѣрюнедиле. Юслери кирдеп, къарынылары ачдан тозурагъан сабийле аман кылыкъ этедиле. Бирлери «Мен юйге барама», бирсилери «Баппу беригиз», башхалары «Суу керекди» деп къысадыла. Алай жол азыкълары эртте тауусулгъан къартла, тиширыула сабийлени инжилгенлерини не бла тыяргъа билмейдиле. Аланы, къашыудан къутултур ючюн, юслеринден кийимлерини тешип, жаулукъларына, жабыуларына чулгъайдыла. Алай ол сабийлеге болушмайды, этлерине жолда тюшген жаралагъа дарманлыкъ эталмайды. Арбалада чайкъала, саусузла жолда ырмах болуп барадыла.

Арыгъан арыкъ ёгюзле бла атла намыслары тюшюрюлюп, сындырылып келген адамланы алып элlege кече ортасына, таг алаларына жетедиле. Кѣчгюнчюлени бир-бирлерини правлен алларында, бир-бирлерини талада сабанчы бригадаланы, малчы фермаланы мекамларына тюшюредиле.

Халкъгъа бу къаллай кыйыплыкъ эди! Хы деген жашлары, Туугъан журтларыни жаудан кѣоруулар ючюн, от кюрешде жан бере, къалгъанлары, залимлени къолларына тюшюп, туююле, эзиле, неда тифден ауруп, жолда къалайлада эсе да къалып, ол затланы юсюнден сагъыш этген, ала ючюн кыйналгъан адамла къазах, къыргъыз тюзлеге тѣгюлюп къалгъандыла.

Кѣчгюнчюле анга жарсыйдыла, жилийдыла.

Къартла алагъа кѣл этдирирге кюрешедиле. «Аллахдан озмазбыз. Хайт дегиз! Улуу Аллах кеси биле болуп бизге

не оноу эгеригин. Бусурманлыккыны тас этмегиз! Адам-
лыккыны сакълагъыз!»

Ол кюнледе Кязим хажи да аланы араларында бол-
гъанды. Ол былай айтханды:

Мухажирлик кыйын ишди,
Ол а бизге энтда тюшдю.
Аны кетюрген да ишди.
Кетюралмасакъ — беднишди.

Тюздю: бирликде тирликди.
Халкъ деген аны билликди.
Биз адамгъа саналайыкъ.
Кыйын кюн эрлей къалайыкъ.

Ала, тапхан затларын арагъа салып, саусузлагъа, са-
бийлеге къапдырадыла. Аны кёрюп, хар ким тириледи-
ле, жүреклеринде жумушакълыкъ тууады. Ол а алагъа жа-
шаудан умут юзmezге болушады.

Алай, жарсыугъа, алыкъа таулуланы къууандырыр зат
жокъду.

Къыргъызлыла, къазахлыла эм башха миллетли адам-
ла ачдан, суудан да кыйналып турадыла. Жалангач-
лыкъ аланы бютюнда бек хорланды. Жашау мекамлары
тардыла, осалдыла. Анга да къарамай, башында этилген
оноугъа кёре, аланы кёбюсюню юйлерине биришер-экишер
кёчгюнчю юйюню келтирип тюшюредиле. Юйлени иелери,
айхай да, аны жаратмайдыла. Кёчгюнчюледен къоркъуп,
юйлерине киралмай, андан чыгъалмай турганла да бола-
дыла. Бир-бир къоншула, къоркъгъандан, кече бирге
жыйылып, тагнга дери турадыла. Ала, «адам ашаучула-
дан» къачып, башларын къоншулада кечиндиредиле.

Ол затланы эслеп, малкъарлыла, къарачайлыла алагъа,
къонакъбайларына, жан аурутадыла. Аланы ашдан, суу-
дан кыйналгъанларын кёрюп, кеслеринде болгъан зат
бла болушадыла.

Ол жерли адамла малкъарлыланы, къарачайлыланы
тиллери аланы тиллерине жууукъ болгъанын, динлери бир
болгъанын биледиле. Таулула ёмюрледен бери да жигер-
ликлери бла, халаллыкълары бла айтыла келгендиле. Кол-
хозлада, совхозлада эл мюлк техника болмагъаны себепли,
кыйын ишле къол бла тамамлангандыла. Таулуланы,
не жашы, не къарты къалмай, мюлкледе жигер урунуп баш-
лайдыла.

Бу затла аланы, къыргъызлыланы бла къазахлыланы,
кёчгюнчюлеге кёз къарамларын тюрлендиредиле. Ол жер-

ли адамла кѣчгюнчюлени жигерликлерине шагъат боладыла. Узакъ ёмюрледен бери келген ариу адетлерин жаратадыла, жумушакъ жүреклиликлерин, тюз ниетлиликлерин не тюрлю ишде да сездиле, Алай бла, кѣчгюнчюле бла аланы кѣонакъбайлары бир бирин ангылай, бир бирге хар не тюрлю ишде да эс тапдыра башлайдыла. Бир ауукъ заманда аланы араларында кыйынлыкъда туугъан кѣарындашлыкъ, шуёхлукъ, бишип, чегине жетдиле. Аланы араларында бир бирге жууукъгъа байлануу башланады.

Тюрк халкълада «Ёзю ёлежакъ, биреуге не бережакъ» деген сѣз барды. Къыргызлылары, юзбеклилени, кѣзахлылары уруш тозуратхан кѣыралда ол кезиуде кишиге болушур онглары аз эди. Болсада ала кеслерине чакъырылмай келген кѣонакъладан туз-гыржыларын бир заманда да аямайдыла. Аны юсюнден кѣчгюнчюлюк сынагъан халкъланы эслеринде кѣп зат кѣалгъанды. Ол затланы юсюнден аз китап жазылмаз, аз жыр этилмез.

Сталин бла Берия кѣарачайлылары бла малкѣарлылары — бу гитче халкълары — Кѣзахстанны бла Къыргызстанны кенг жерлерине тѣгюп, анда эритирге, жокъ этерге умут этгендиле. Алай ала уллу жангылгъандыла — къыргызлыла, кѣзахлыла, юзбеклиле, кѣарачайлылагъа, малкѣарлылагъа эм бирси кѣчгюнчюлеге чынтты кѣарындашларынача болушхандыла.

Алай, башда айгханыбызча, ол заманлада ала кеслери да хар не жаны бла да кыйналып жашай эдиле. Аны себепли ала жарым миллиондан аслам кѣчгюнчюлю жашау мекамла бла да, аш-азыкъ бла да жалчыталмазлыкъларын СССР-ни Кѣырал Къоруулау Комитетинде эм ВКП(б)-ны Ара Комитетини Политбюросунда ишлегенле бек иги билгендиле. Кѣчгюнчюлеге мекамла ишлетирге деп, ала оноу этгендиле. Алай кѣчгюнчюле аны юсюнден эшитген окъуна этмегендиле. Ол оноугъа кѣре берилген ырысхы жер-жерли кѣулдукъчулагъа аш-азыкъ болгъанды. Кѣырал юй-журт ишлѣп, бир кѣчгюнчюге да бермегенди.

Кеслерини бу оноулары кѣчюрюлген халкъланы кѣууандырмалыкъларын кѣырал башчыла бек иги билгендиле. Болсада, кеслерини башларын кѣыралла арасында баргъан сѣзден жулур ючюп, ала кѣчюрюлген халкъланы жашауларыны юсюнден оноу чыгъарыргъа кюрешгендиле. Аны жалгъан иш болгъанын ким да билгенди.

Башда айтылгъаныча, бир-бир юйюрлени къыргызлылары, кѣзахлылары эм башха миллетлени келечилерини юйлерине тюрюргендиле. Бирлени эшик артында жашау этген алай тынч болмагъаны кимге да белгиледи. Болсада бу юйюрлени адамларындан эсе бирси кѣчгюнчюле бек

кыйшалгъандыла. Колхоз арбазлагъа, анда-мында жатма тюплерине, узакъ тюзледе сабанчы бригадалада, малчы къошлада болгъан межамлагъа келтирилип тегюлген адамлагъа уллу сыйсызлыкъ жетдирилгенди. Сабийлерине, саусузларына аш жокъ, суу жокъ. Дохтур, дарман деген затла адамланы эслерине да тюшмейди. Ала кеслери ишлеген фатеген чыракъла, башлары да болмай, жер юйчюкледен, халжар кыйырларында, саусузлары болгъанлары себепли, тапгига дери жанадыла. Аны хатасындан, саусузланы, сауланы да хауа жюрюген органларын кырум басады. Узакъ жолда кыйшалып, еккелерине сууукъ ётюп келген сабийле, къартла кечелени, кюнлени узуну къах-къух этедиле. Заман оза баргъан сайын, саусузланы саны ёсе барады. Кызып, сани этип жатханлагъа безгекден ауругъанла бютюнда кеп болуп къошуладыла.

Хауаны алышыныуу, безгек эм тиф аурууланы жыйылыулары, ачлыкъ, ич ётюу кечгюнчюлени онгларын аладыла, азап сынатадыла.

Ёлген асыры кепден бла аурумай къалгъан болмагъандан, къабыр къазар адам табылмайды. Бир-бир элдеде адамла тапханларын аягъы юсюнде ким къалса да, анга къапдырыргъа, къабыр къазар деп, аны сакъларгъа кюрешедиле. Бизни шагъырейлерибизни араларында ёлюмден жанлары алай бла сакъланганла, хар кюн сайын къабыр къазып тургъанла бардыла.

Белгилисича, бизде жюрюген адетлеге кере, тиширыу къабыр къазмайды, ёлюкню асырагъа бармайды. Алай амалсызлыкъ кечгюнчюлеге нени сынатмагъанды?! Бир-бир элдеде, эр кишиле ёлюп, къалгъаны да кетюрем болуп, къабырланы къатынла, къызла къазып тургъандыла.

Кыргызыстанны сууукъ къышларыны бириинде кечгюнчюле кырылып, кырыусуз къартла, тиширыула теренгедери бузлагъан жерде къабырла къазалмай кюреше болгъандыла. Халкъ жырланы устасы Отарланы Омар, аланы аллай азап сынагъанларын керюп, ол жазыкълагъа: «Жилмагъыз, хайт дерге керекди. Жарлы таулула кырылып бошагъынчы, Сталин да ёлюр. Аллах айтса, сау къалгъанларыбыз туугъан жерлерине къайтырла»,— деп, кел этдиргенди¹. Ачы тилчиледен бири жырчыны бу сёзлерин комендатурагъа суутмай жетдиреди. Комендант а Омарны сегиз жылгъа Колымагъа ашырады. Ол андан къайтхынчы, аны жангыз кызычыгъы ачдан ёледиле.

¹ Эфендиев С. И. Обращение к живым // газ. «Единство», 1991, № 9.

БУГЪОУГЪА ТЮШЮУ

1944 жылда май айны 23-де СССР-ни НКВД-сыны жюк ташыучу бѐлюмюню таматасы СССР-ни НКВД-сыны халкъ комиссарыны орунбасары В. В. Чернышовха телеграмма жибергенди. Анда былай айтылганды: «Малкъарлыланы кѐчюрюп баргъан «Шимал Кавказ-455» деген эшелон Омскени темир жолуна жетгенди. Малкъарлыла 14 эшелон бла келтирилседиле. Кеслери да 37 618 адам бардыла. Аланы бу жерлеге юлеширге керекди деп ойлайбыз: Алма-Ата областъха — 5541 адам, Фрунзе областъха — 5416 адам, Иссык-Куль областъха — 2702 адам, Юг-Къазах областъха — 5278 адам, Омск областъха — 5521 адам, Семипалатинск областъха — 2742 адам, Джалал-Абад областъха — 2650 адам, Павлодар областъха — 2614 адам, Акмолинск областъха — 5124 адам»¹.

Бу къагъыт кѐргюзтгеннге кѐре, малкъарлыланы да, бирси кѐчгюнчюленича, ары-бери чачып, жокъ этерге айлангандыла. Башха документледе айтылганнга кѐре, таулуланы ууакъ-ууакъ къауумлагъа юлешип, бир бирден узакъгъа элтип атхандыла. Сѐз ючюн, 1950 жылда 1-чи июльда хазырланган справкада айтылганнга кѐре, малкъарлыладан Алма-Ата областъда 3478 адам, Акмолинск областъда 3067 адам, Джамбул областъда 5912, Талды-Курган областъда 1872 адам, Павлодар областъда 1750 адам, Юг-Къазах областъда 2291 — битеу да 18370 адам болганды.²

Бу областъланы хар бири уллу жерни алады. Кѐчгюнчюлени алада ары-бери ууакъ къауумлагъа юлешип чачхандыла. Аны хатасындан, ала бир бирни табалмагъандыла, бир бирге баралмагъандыла. Табар, барыр онглары да жокъ эди. Аны сылтауу аз туююл эди. Баш сылтауу уа бу затда эди: кѐчгюнчю халкъланы аякъларын мараргъа деп, НКВД 429 энчи комендатура къурагъанды.³ Ала кѐчгюнчюлени къалдырмай чотха алгъандыла. Ол комендатурала тохташдыргъан жорукъла бек къаты болгандыла. Ол жорукълагъа кѐре, кѐчгюнчюлени кеси эллеринден тышына чыгъарыргъа, сѐз ючюн, тирменнге, базаргъа барыргъа окъуна эркишликлери болмагъанды. Хар комендатурада кѐчгюнчюлени тизмелери салынган журнал болганды.

¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». — М.: Дружба народов, 1992, с. 116.

² Бнягъы китапха къара.

³ Ол китапны 118-чи бетине къара.

Бирси халкъланы келчилерича, таулула да хар ай сайын белгиленген кюнледе барып, ол журналгъа къол салып тургъандыла, алай бла кеслерини ары-бери къачмай тургъапларын кѣргюзтгендиле.

Бир-бир жерледе бир пенча эл бир комендатурагъа къарагъанды. Аны себепли бир-бирлеге къол салыргъа айдан бир неча эки кере узакъгъа жаяулай барыргъа тюшгенди. Огъурсузлукълары бла айтылгъан комендантла белгиленген кезиуде къол салмагъанланы тутмай, тазир салмай къоймагъандыла. Аны себепли комендантха кѣргюзтюр ючюн, сууукъду, жауунду деп къарамай, кѣчгюнчюле саусузларын къол чаналагъа, арбалагъа жатдырып, тартып, узакъ жолну жюрютюп-къайтарып тургъандыла.

Арбазында эки ийнеги неча ёгюзю болгъапланы кулаксыз деп, тутуп жойгъапларында, халкъ анга бек жарсыгъанды. Адамлагъа керексизге туюлгенлери ючюн, жоулгъанлары ючюн, бек жан аурутханды. Алай, жарсыугъа, халкъны ичинден аллай къыйын кюнледе тилчиле, жалгъан даучула да чыкъгъандыла. Аланы кѣчюрюу да, ол сыпатхан кѣп азап да тобагъа къайтармагъанды. Кеслерине бир тюк тюшюрюр ючюн, ол бнягъы «беднякла», «активистле» Къазахстан бла Къыргъызстанга келгенде да, ыпкывыдычылагъа къуллукъ этнулерини жангы кюч бла бардыргъандыла. Кѣчгюнчюле не айтдыла, къайры барадыла деп, аланы ызларындан къарарча, комендантла хар элде десяти-дворкала къурагъандыла. Аланы таматарлары бнягъы «активистлени» бир-бирлери болгъандыла. Район арагъа, шахаргъа баргъанды деп, тил этип, ала, кеси элинден чыгъып, юч километрден узакъгъа барыргъа эркинликлери болмагъан адамланы тутдуруп тургъандыла.

Ёзгени кѣой, жетген жашлары, къызлары болгъан адамла, комендантны къатылыгъындан, аланы юйдегили эталмагъандыла. Кеси элинде жууукъладан башха адам болмаса, кимни алгъып, кимге баргъын?

Адамланы жалаанда бу жаны бла сынагъан къыйынлыкълары окъуна аланы къарт этерча эди. Бизни эсибизде аны алайлыгъына шагъатлыкъ этген затла кѣпдюле. Сѣз ючюн, Элбайланы Аныуар (жаншетли болсун, суугъа кетип ёлген эди Къазахстанда) къоншу элден къыз алып къачады. Аны юсюнден хапарны ол кюн окъуна жетдириучюле комендантха жетдиредиле. Олсагъатдан жел этдирип келип, къызылжагъала жаш келинни — Шауайланы Қъанитатны — ау тюбюнден чыгъарып, тутуп кетедиле. Баш исси Харун Ата журт ючюн сермешледе жан берип, сегиз сабийин сакълап къалгъан Шамагъа къызыны тутулгъаны бек ауур тиеди. Таулула, Залиханланы Жанакъайыт да

башлары болуп, анга уллу болунадыла. Жанакъайыт, бу иш бла Къыргызстанны баш къуллукъчуларына тюбеп, жаш келинни баргъан юйюне къайтарады.

Таулула быллай къыйыплыкъланы кеп сынагъандыла.

Жуукъла, тенгле бир бирини къууанчына, жарсыууна баралмагъандыла. Алапы комендатуралагъа чакъыра эдиле эм 21 соруу салынгъан анкеталаны толтурта эдиле. Алапы ахырларында былай жазылып эди: «Мен, малкъарлы адам, Ата журтну аллында терслигим ючюн кечюрюлгенме. Кечюрюлгеним жашаууму ахырына дериди. Аны манга айтып ангылатхандыла. Аны алайлыгъына къол салама».¹

СССР-ни НКВД-сыны кечгюнчюле жаны бла бөлүмю энчи комендатураланы юслеринден болум хазырлагъанды. Ол болумну къыралны Совпаркому къабыл этгенди. Ол бегимге кере, кечгюнчюле жашагъан жерлеринден, комендантха сормай, бир жары кетерге эркин болмагъандыла. СССР-ни Баш Советини Президиумуу ол замандагъы председатели Н. Шверник къол салып, 1947 жылда указ чыкъгъанды. Анга кере, жашагъан жеринден 3 километрден узакъгъа кетген адамны 15 жылдан 25 жылгъа дери тутмакъгъа сала эдиле.

Берия эм аны тегерегиндегиле кечгюнчюле сынагъан къыйыплыкъланы азгъа санагъандыла. Алапы юслеринден аман сёз жайыуу селейтмегендиле. «Кечгюнчюле,— дегенди Берия Сталин бла ушагъында,— артыгъыракъда чечен, ингуш халкъла, кечюрюлген жерлеринде законнга бузукълукъ этедиле, бандит къауумла къурайдыла, сизни юсююзден кир сёзле жаядыла. Аны себепли, къыралны къыйыплыкъдан сакълар ючюн, алапы ишлерин къаты этерге керекди».²

Сталин аны айтханына толу ийнанганды. Алай бла, къыралда кечгюнчюлени къыйнау жаны бла бири биринден къаты законла чыгъадыла. Белгилисича, ол жыллада ООН-ну Баш ассамблеясы адамны эркинликлерини юсюнден декларация къабыл этгенди. Совет Союз да ол къагъытха къол салгъанды. Алай бла, битеу дуняпы аллында адамны эркинлиги ючюн кюреширге сёз бергенди. «Мен быллай башха къырал кёрмегенме, адамла былай эркин солугъан» деп жырланып тургъанды кеп жылланы ичинде бизни къыралны юсюнден. Алай ол къырал кеси сёзюне

¹ Къочхарланы А. Тишируу жаулукъну сыйы // «Заман» газет 1993-чю жыл. 1-чи январь.

² Газ. «Грозненский рабочий». 1990 г., 23 января.

ие болмагъанын, анда адамланы арталлыда эркинликлери жоқълугъун сокъур да, сау да ачыкъ кѳргенди.

1948 жылда ноябрь айны 26-сында кѳчгюнчюлени жашау халларын къатыландырыуну юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну указы басмаланганды. Анда: «Кѳчгюнчюле, ол санда малкъарлыла, къарачайлыла да, туугъан жерлерине бир заманда да къайтарыллыкъ туююлдюле, аланы аллай эркинликлери боллукъ туююлдю»,— деп жазылгъанды. Кѳчюрюлюп келген жерлеринден кетселе, къачсала, деп белгиленнгенди ол документде, аланы Сибирьге жиберип, анда 20 жылны ичинде каторга ишледе тутаргъа керекди.¹

Ол закон бла къарачайлыладан, малкъарлыладан, къалмукълуладан, чеченлиледен, ингушлуладан эм башха миллетледен талай адамны ачитхандыла. Сѳз ючюн, малкъарлы жаш Биттирланы Азретни колхоз жумуш бла жашагъан жеринден он километр узакълыкъгъа жибергенди. Ол, арба бла барып, мюлкге жер семиртгичле алып келгенлей, ынкывыдычыла, мычымай жетип, аны тутуп кетгендиле. Азретге 20 жылны ичинде каторгада туругъа деп сюд этилгенди. Ол иш 1948 жылда болгъанды. 1954 жылда, Сталин ёлгенден сора, таулу жаш башына эркин болгъанды. Аны Сибирьден къалай азып, къалай ауруп келгени, жашаудан къалай эртте эм ажымлы кетгени эллилерини эслериндеди. Аны тукъум къарындашы Адальбийге да Ош областъда 20 жылгъа аллай сылтау бла сюд этилген эди.

Бу кюйсюз закон бла тишируула да тутулгъандыла. Сѳз ючюн, комендантдан эркинликсиз, эгечин кѳре, башха элге баргъаны ючюн, Гулоуланы Софьягъа 20 жыл берип, Карагандагъа жиберген эдиле.²

Быллай къыйынлыкъланы бирин айт да бирин къой. Фрунзе областъда Ивановка элде быллай иш болгъанды. Чырайлы Нафийни къызы къаты ауруп къалады. Аны, ёлюмден сакълар ючюн, Фрунзе шахардагъы врачлагъа элтирге керек болады. Алай комендант эркинлик бермейди. Нафийни узуп чач эшмелерине аны юй бийчесини кѳзю къарайды. Нафий аны сезеди. Къызын ёлюмден сакълар ючюн, чач эшмелерин кесип, комендантха узатады. Комендантны алай бла жумушатады.³

¹ См. «Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности за побег с мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны».

² Байрамукъланы У. Тюзлюкге къыйын жол // «Ленинини байрагъы» газет, 1991 жыл, 17-чи январь.

³ Чеченланы Ш. Къыйын жолла, къыйын жылла // «Коммунизмге жол» газет, 1989 жыл, 12-чи сентябрь.

Кѣчгюнчюлени къаллай кыйышлыкълара жашагъанларын аланы ыккывыдыны энчи комендатураларына берген распискалары ачыкъ кѣргюзтеди. Юлгюге Уммолатланы Хажии-Османни жашы Мухтарны распискасын келтиребиз.

РАСПИСКА

Я, выселенец Уммолатов Мухтар Хажии-Османович, состоящий на учёте в спецкомендатуре № 119 Ивановского района Фрунзенской области, даю настоящую расписку в том, что Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года о том, что я выселен навечно и за самовольный выезд (побег) из места обязательного поселения подлежу привлечению к уголовной ответственности и осуждения к 20 годам каторжных работ, мне объявлен.

Подпись.

29 ноября 1948 г.

Подписку отобрал майор Фигусов.

29 ноября 1948 г.

Быллай кыагъытла кѣргюзтгеннге кѣре, кѣчгюнчю халкъла, ыккывыдыны тот бугъоуларындан чыгъалмай, уллу кыйыналгъандыла. Адамланы ары-бери барып, сапын, сирнек окъуна алып кыйытыр онглары болмагъанды. Кѣчюрюлген халкъланы кѣбюсю уа бу залимликге, артыкълыкъгъа сѣзсюз боюн салып тургъанды. Алай бир-бирле, жүректери сышып, ол затлагъа кыажау сюелгендиле. Быллай намыссызлыккыны сынап, мында ёлгенден эсе, не болсам да, туугъан жеримде болайым ден, бир-бирле жанларын кыолларына алып, жолгъа чыгъа эдиле. Элени арасында сехле салып, солдатла жолну кыаты сакълай эдиле. Десяти-дворкаланы таматарлары да ишлерине бек сакъ эдиле. Болсада кыйышлыккыны кѣтюралмай, ёхтем жүрекли кыалмукълуланы, чечеплиени, малкыарлыланы, кыарачайлыланы эм башха миллетли кѣчгюнчюлени келечилери, не да этип, туугъан жерлерине кыйытыргъа кюрешгендиле. Басмада айтылгъаннга кѣре, 1944 жылны онбир айыны ичинде жалаңда Омск областъдан 140 кыалмукълу туугъан жерлерине кыачханды, Новосибирск областъха кѣчюрюлген кыалмукълуладан а сегиз айны ичинде ол жыл 139 адам кетгенди. Бир-бирде кыалмукълула, кыауум-кыауум болуп, юйюрлерин да алып кыачхандыла. Кертиди, аланы кыутулгъанлары, тутулгъанлары да болгъандыла.¹

¹ Убушаев В. Биягъы китабыны 71-чи бети.

Архив материалла кёргюзтгениге кёре, къарачайлыладан бла малкъарлыладан туугъан жерлерине кёп адам къачмагъанды. Ол къагъытлада былай айтылады: 1944—1948 жылланы ичинде 46 къарачайлы къачханды деп билдирилгенди. Аладан тутулгъанлары артха къайтарылгъандыла эм алааны ишлерине анда къаралгъанды.

Бирси миллетленича, малкъарлыланы да туугъан жерлеринден бир ызгъа кёчюрюп къоймагъандыла. Кёчюрюлмей къалгъан, неда къачхан адам болурму деп, ынкывыдычыла тохтаусуз иш бардыргъандыла. Ол ишге СССР-ни МВД-сы бла прокуратурасы башчылыкъ этгендиле. Ол органлагъа берилген къагъытлада айтылгъаннга кёре, 1948 жылда Кавказда 7 къачхынчы малкъарлы табылгъанды. Органлада ишлегенле Кавказда ненча малкъарлы болгъанын эм алааны анда не сылтау бла къалгъанларын бек иги билгендиле. Алааны хар атламларына къарап болгъандыла. Аллайланы алдар ючюн, къолгъа этер ючюн, Холамда совхоз къурагъандыла, СССР-ни МВД-сыны министри Кругловну эркинлиги бла Орта Азиядан къайтарып, Къабарты АССР-ни МВД-сы Уяна улуну ол совхозгъа директор этгенди. Ол ишни къаллай мурат бла этилгенин ангылагъан къыйын туююлду. Аскерден неда жашап тургъан башха жерлеринден келген таулуланы да бу совхозгъа келтиргендиле. Ала алтаулан болгъандыла. Аладан тышында, Совет районда дагъыда алты таулу адам болгъанды. Аладан бири аскерден келгенди.

1948 жылда Къабарты АССР-ге майор А. М. Медведевин башчылыгъы бла комиссия келгенди. Ол республикада кёчюрюлмей къалгъан адам болурму деп, анга къарагъанды. Банда айтылгъан малкъарлыланы Кавказдан кёчюрюлмей тургъанлары ючюн, республиканы МВД-сына тырман этгенди эм башына бу адамланы барысы да жууукъ кюлледе тутулдукъдула эм Орта Азиягъа ашырыллыкъдыла деп билдирилгенди.¹

Хурметли окъуучула кёре болурла: адамланы кесине кереклиде алдап, хайырланып, артда уа ынкывыды тутуп, къыралны жауларын къыстагъанча, узакъ Азиягъа конвой бла ашыргъандыла.

Чеченлиле кёчюрюлюп кетгенден сора, уллу къар тюшюп, жол болмагъаны себепли, аладан алты минг адам бийиқ тау элдеде къалып къалгъанды. Берия Москвагъа жиберген телеграммасында алааны мындан эки ыйкыны

¹ Бугай Н. Совершенно секретно / газ. «Кабардино-Балкарская правда», 1991 г., 6 марта; Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать».

ичинде къоратыргъа сёз бергенди. Алай Хайбахда болгъан ишни хатасында, эллиле аны элкъурут отрядларын кеслерине жанлатмайдыла. Аскерден кёп адам къырылса, Сталин тырман этер деп, Берия чеченлиле бла мамыр халда сёлеширге мурат этгенди. Аланы Къазахстаннга дауурсуз кетерлерин излегенди.

Кесини ол муратына жетер ючюн, 1945 жылда Орта Азиядан Чечен-Ингушетиягъа дин ахлулары Г. Яндаровну, А. Гайсумовну, Б. Арсановну чакътыргъанды. Чеченлиле, таудан энип, Къазахстаннга кетселе, биз алагъа къатыллыкъ туююлбюз деп, Берия алагъа сёз бергенди. Эфендиле эллиле бла сёлешгендиле. Сталиннге, Бериягъа, Совет властьха ийнапмагъанлыкъгъа, чеченлиле эфендилернини айтханларына сыйынгандыла. Таудан энигендиле, бирге жыйылып, Къазахстаннга кетерге сёз бергендиле. Алагъа аш-азыкъ, кийим эм юй керекле алыргъа эркин этгендиле. Болсада Берия сёзюне кертинчи болмагъанды. Абрекле бла байламлыгъыгъыз барды деп, терлеп, аланы кёбюсюн «элекден ётдюрюючю» лагерьлеге жибергендиле. Андан а чеченлиле Сибирьдеги, Узакъ Востокдагъы лагерьлеге тюшгендиле.¹

Кёчгюнчюлени жашауларын къатыландырыу бла байламлы чыккъган законла алагъа келтирген артыкълыкъларны, сыпатхан сыйсызлыкъларны санап бошар онг жокъду. Кёчгюнчю халкъланы атларын битеу китапладан эм башха адам окъурукъ къагъытладан кетергендиле. Ёзгени кёй, малкъар, къарачай, чечен, ингуш эм башха аллай кёчюрюлген халкъланы атлары «къурт», «къумурсха» деген сёзле салынган сёзлюкlege окъуна кийирилмегендиле. Алай бла, аланы атларын адамланы эслеринден кетерип план салгъандыла. Журтларына, мюлклерине ие болуп, эллерини, жерлерини, сууларыны атларын карталадан кетерип, сау халкъланы адам улуцу этнографиясындан къуртургъа кюрешгендиле.

Урушну, урушуу да ветераны Баштакъланы Юсюню айтханына кёре, Чегем ауузунда, таулула кёчюрюлгюнчю, онжети эл болгъанды. Бусагъатда аладан жалаанда бешиси къалгъандыла.² Беш гау эли бирсилеринде да иш алай болгъанды. Сёз ючюн, Тилланы Расул Басхан ауузунда къурутулгъан, карталадан кетерилген элlege быланы санайды: Губасанты, Гягиш, Къой-Сюрюлген, Къызыл-Тюбю, Жапыр-Тала, Къызген, Къурму, Ючкюмел, Қылды, Чыл-

¹ Яндарбиев Х. Биягъы китабыны 14-чю бети; «Московские новости» газет, 1990 жыл, 14-чю октябрь.

² Баштаков Ю. Халкъыма кыйынлыкъ келген кюн // «Коммунизмге жол» газет, 1991 жыл, 8-чи март.

мас, Муккулап, Қызылкөз, Эл-Журту, Суукъош, Камук, Чалманла, Гижгит, Дюнгюр, Шашбауат, Қъочхарташ д. б.

Бусагъатда да къарачай-малкъар жер-суу атланы тюрлендириу тохтаусуз бардырылады. Болсада ол ишни иелери аны бла тарыхны тюрлендиралмазла.

Башда белгиленгенича, малкъарлыланы туугъан жерлеринден кечюрюу бир урумгъа тамамланып къалмагъанды. Майор А. М. Медведевни комиссиясы бардыргъан тинтуле керти эселе, 1944 жылда 8 мартдан сора 50 адам, 1945 жылда 104 адам, 1946 жылда 135, 1947 жылда 45 адам, 1948 жылда уа 6 адам — туугъан жерлеринден битеу да 340 малкъарлы кечюрюлгенди. Ала аскерден неда тутмакъдан къайтханла, башха жерледе жашап, ишлеп тургъанла болгъандыла.

Белгилисича, жыл саны келген эркегырыуланы барысы да ол заманда аскерде болгъандыла. Алай аланы, уруш аулаккълада уллу батырлыкъ кёргюзтгенлерин окъуна, сатхыч халкъланы келечилеридиле деп, фронтдан айыргъандыла.

Ол иш фронтлада чыгъарылгъан энчи буйрукълагъа кёре этилгенди. Солдатланы, офицерлени «къыл элекден ётдюрюучю» комиссиялагъа тюшюргендиле. Ала этген оноулагъа кёре, кечгюпчю халкъланы жашларыны бир къауумларын Алма-Ата областъха жибергендиле. Комендантла аланы аскер билетлерин сыйырып, аланы орунларына справкала бергендиле. Аскер кийимлерин киерге, орденлерин, майдалларын жюрютюрге эркин этмегендиле. Аскерден къысталып келген солдатланы бла офицерлени батырлыкълары ючюн саугъагъа алгъан сауут-сабаларын сыйыргъандыла. Кеслерин а, спецкомендатурала чотха алып, залимликни бугъоууна тюшюргендиле. Къолларын, бутларын Ата журтлары ючюн сермешледе тас этип келген адамлагъа алай бла уллу намыссызлыкъ, сыйсызлыкъ сынатхандыла. Бир-бир аскерчиле, жаралы, къыяулу болуп келгенлеринде, юйдегилерини тюр болуп тургъанларын кёргендиле. Аны ючюн ышкывыдычыла алагъа жан аурутмагъандыла.

Кёп минг аскерчи, фронтдан къайтып келе, юйдегилерин, ахлуларын тапмай, къыйналгъандыла. Аланы араларында ачдан, сууукъдан ёлгенле да аз болмагъандыла.

Бир-бир аскерчилеге ынкывыды аргыкъда уллу къыйынлыкъ бергенди. Сёз ючюн, къалмукълуланы фронтдан кетерип, Уралда миллет аскер бёлюм къурайбыз деп, алдап, Кунгур деген шахаргъа жыйгъандыла. Андан а Косьва черекде ишлене тургъан ГЭС-ге жибергендиле. Алай

бла аскер майдаллары, орденлери болгъан адамла ыккы-выдыны солдатларыны къолларына тюшгендиле. Анда ала сынамагъан къыйышлыкъ къалмагъанды. Ачлыкъ, намыссызлыкъ аланы кёбюсюн дуниядан замаисыз къоратхандыла. Бир-бир солдатла бла офицерле, амалсыздан, артха, аскерге, къачхандыла. Бериячыла аланы тутуп, сюд этгендиле, концлагерьлеге жибергендиле, къыргъандыла.¹

ЕЛЕТ ЖЫЛЛА

Къан теге тургъан жашланы

къартлары

Бери высылкагъа келдиле.

Гитче сабийлери Къазахстанда

Ачдан кёбюп-кёбюп ёлдиле.

Хубийланы Фатия

Халкъда непча адам туугъаны, ёлгени да аны жашау халына кёре болады. Сёз ючюн, арт жыллада Россейде халкъланы ырысхы бла жалчытылыулары осалына кетгенди. Аны хагасындан Россей Федерацияны бир-бир халкъларында адам ёлюу кёп болгъанды, 1993 жылны ал эки айыны ичиде, сёз ючюн, оруслуланы араларында ёлгенле туугъанладан эсе бир бла жарым кере кёп болгъандыла. Москва эм Санкт-Петербург шахарлада уа — 2,6 окъуна. «Россей Федерацияны жетмиш регионунда хал алай болгъанды. Озгъан жылны ахыр эки айында уа аллай регионла алтмыш эдиле», — деп белгиленеди газетледе.²

Аллахны ахшылыгъындан, алыкъа жалапигачлыкъ, ачлыкъ сынагъанла бек аздыла. Болсада адамланы жашау къолайлары бу шартла ачыкъ кёргюзтедиле.

Къарачайлыла, макъарлыла, къырым татарлыла, чеченлиле эм башха халкъла кёчюрюлгенде, урушну хатасындан, битеу къыралда окъуна адамланы жашау къолайлары бек осал болгъанды. Кертиди: кёчгюнчюлюк сынамагъанланы бахчалары, анга кёре, маллары, бирда къуруса да, арбазларында тауукълары, жумуртхалары, жашар жерлери бар эди. Кёчгюнчюлени ишлери уа бирда болма-

¹ «Советская Калмыкия» деген газет, 1990 жыл, 8 февраль.

² Демографическая ситуация в России продолжает ухудшаться: «Сообщает Госкомстат Республики // газета «Кабардино-Балкарская правда», 31 марта 1993 г.

гъалча осал эди. Нек десенг, аланы кѣбюсюно не кнер, не ашар затлары болмагъандыла. Келе-келгенлей, хар кимге жер берип да бармагъандыла. Жери болгъанла да, къолларындан келип, аны кереклисича хайырланалмагъандыла.

Себерге урлукъ тапмагъанла окъуна болгъандыла. «Бизни бери кѣчюргенлерин Сталин эшитгенди. Бир непча кюнден бизни туугъан жерибизге къайтарлыкъды»,— деп, жыл сайын кѣчгюнчюлени арасында хапар жайыла эди. Къыралгъа арталлыда хаталары тиймеген адамла, асыры къарангыдан, аллай таурухлагъа ийнанып болгъандыла. Аны себепли ала бахчаларына урлукъ сепмей къойгъандыла. Бир-бирле уа салгъан урлукъларын жерден жыйып алгъандыла. Аны кеси кѣрмеген ийнанмаз. Алай биз аллай затланы кѣп кѣргенбиз. Мирзеу бюртюклени мешхутдан айырып ашагъанла эм сюеклени итледен сыйырып кемирген сабийле аз болмагъандыла.

Ачлыкъ адамгъа сынатмагъан къалмай эди. Харамды деп къарамай, мурдар болгъан малны этин бек сыйюп ашагъанла болгъандыла. Мирзеулерни жапгы тирлик жетер заманга дери тауусулуп къалып, адамла тюрлю-тюрлю хансланы эм аланы урлукъларын ашагъандыла. Аны хатасындан кѣбюп ёлгенле аз болмагъандыла.

Аллай кыйынлыкълада жашагъанла жер юйчюкледе, жатма тюплеринде, мал орунланы кыйырларында жан кечиндириге кюрешгендиле. Аланы суулары, сапынлары да жетишмегенди. Аны хатасындан, ачлыкъдан тышында да, адамланы безгек, тиф эм ётюу ауруула жиликлерин юзгендиле. Аш, хауа эм суу жетишмей, артыкъда къартла бла сабийле дуниядан ажымлы кетип баргъандыла.

Ол заманда кѣчгюнчюледен къаллай бир адам къорагъанын тюз айтыргъа кыйынды. Болсада аны юсюнден жазылгъан затлада талай шарт кѣргюзтюлгенди. Сѣз ючюн, Д. В. Шабаев жазгъанига кѣре, жаланда 1945 жылны жарымында Къыргъызстанда кѣчгюнчю халкъладан 14 322 адам ёлгенди, 1944 жылдан башлап 1946 жылны биринчи жарымына дери дуниядан алай ажымлы кетгенлени саны 36 070 адамгъа жетгенди. 1944 жылны тогъуз айыны ичинде Къазахстанда жаланда малкъарлыладан 1 592 адам ёлгенди, туугъанла уа 66 болгъандыла. Адам ёлюу кѣчгюнчюлюкюю ол кезиуюнде бютюнда кѣп болгъанды. Эки жыл бла жарымны ичинде Къыргъызстанда бла Къазахстанда малкъарлыладан ёлгенлени саны 4849-гъа жетгенди. Башхача айтсакъ, халкъыбызны хар сегизден бири ёлюп баргъанды деп, архив материаллада алай бел-

гиленеди.¹ Болсада ёлгенлени сапы андан эсе кёп болгъанды. Алай аны эсебин ол заманда киши жюрютмегенди, 1944 жылы жаз башындан 1948 жылы ахырына дери малкъар, къарачай, чечен, ингуш халкъладан Къазахстанда бла Къыргъызстанда 144 704 адам къорагъанды. Ол абу халкъланы 23 процентин тутады. Башхача айтсакъ, хазна къалмай хар тёрт адамдан бири ёлюп баргъанды. Бир-бир жерледе уа иш андан да жилиулу болгъанды. Сёз ючюн, Джалал-Абад областьда 1946 жылны ортасына дери ачдан, безгекден эм башха жукъгъан аурууладан андагъы малкъарлыланы, чеченлилени эм месхетин тюркюлени хар онусундан жергиси ёлгенди. Саулай къырылып кетген юйюрле болгъандыла. Сёз ючюн, Къыргъызстанда К. Маркс атлы колхозда бирипчи жылны ахырына дери окъуна 20 юйюр, эсе да, 174 адам къырылгъанды. Сёз ючюн, Бачиланы Жапдарны алты жашы да аскерде болгъандыла, юй бийчеси бла кеси уа Орта Азияда ачдан ёлгендиле, Мустафаланы Ханий Къызыл-Къаягъа тюшгенди. Аны беш сабийчиги, анасы, къарындашы биргесине болгъандыла. Эри аскерде, къалгъан юйюрю уа Къызыл-Къаяда ёлгендиле. Шунгарланы Садау, ауруп, късар адамы болмай, Ош областьда ёлгенди. Талай кюнден а, къоншулары келгенде, эки сабийини да, аны ёшюнюне къаплашып, ёлюп тургъанларын кёргендиле. Атабийланы Батайны къадары да тюз алай болгъанды. Ол ачдан ёлгенди. Эки сабийчиги да ёксюз къалгъандыла. Къарар адамлары болмай, ала да ёлгендиле. Эллиледен къайсы эсе да келгенниде, аны эки сабийчиги да ёлюп, аналарыны юсюне къаплашып тура эдиле.

Бир-бир сабийле, ата-анасыз къалып, ажашып кетгендиле. Сёз ючюн, герпегежчи жашчыкъ, Биттирланы Окъуп, ахлуларындан айырылып, тас болады. Айлана, ким не берсе да, аны къаба, кече къайда болса, анда къала, ол анасыны эгечине тюбеп къалады. Алай тас болгъан сабийлени кёбюсюню аллай насыплары тутмагъанды. Сёз ючюн, Созаиланы Жюнюс халкъ кёчюрюлген заманда юйде болмайды. Аны хатасындан, ол бир эшелонга, юйдегиси башха эшелонга тюшедиле. Эшелонланы таматарлары аланы биригирге къоймайдыла. Жюнюс Къазахстанга, юй бийчеси уа юч жанчыгъы бла Къыргъызстанга келтириледиле. Ууакъ сабийлени аналары, къарыусуздан, орамда жыгъылып ёледиле. Сабийле ажашып кетедиле. Ала саумудула, туюмюлюле, аны киши да билмейди.

¹ *Шабеев Д. В.* Правда о выселении балкарцев — Нальчик, 1992. с. 179—189.

Быллай жарсыулу хапарланы санап бошаргъа оиг жокъду. Бизни халкъыбыз, бирси кѣчгюнчюлеча, дагъыда кѣп тюрлю кыйынлыкълагъа тубегенди. Юйдегилеринден айырылып тюшген адамла, алагъа термиле, дуниядан кетгендиле. Аланы кѣбюсюню кебинлиги да болмагъанды. Тиширыу ёлюклени жууаргъа тиширыу, эр киши ёлюкlege къараргъа эркегырыу табылмай, халкъ къаллай бир азап чекгенди! Аны кесини жашауунда кѣп тыйгъычы, кыйынлыгъы да болгъан болур. Алай ол кѣчгюнчюлюкде сынагъан азабын бир заманда да сынамагъанды. Ёзгени кый, кѣчгюнчюле ёлгенлерин асыраргъа адам тапмагъандыла. Тамата къауумну эсиндеди: талай ёлюк заманында асыралмай тургъанды. Амалсыздан, аланы тиширыула кеслери къабыр къазып басдырыргъа кюрешгендиле. Быллай жарсыулу хапарланы кѣчгюнчюлюк сынагъан адамланы кыйсы бири да, унуталмай, эсинде жюрютеди. Бабаланы Биляканы эсинде уа аллай жарсыулу затла артыкъда иги сакълангандыла. Ол айтханнга кѣре, Фрунзе областны Кант районунда Атабийланы Шахан, ачдан, не тапса да, аны ашайды. Алай бла, кѣбюп, чыр-чырангы болуп ёледи. Анга къараргъа элде эр киши табылмай, хар песни да тиширыулагъа этерге тюшгенди. Къабырла къоншу элни жеринде болгъандыла. Ол эл Кант районнга угъай, башха (Ивановка) районнга къарайды. Аны себепли ёлюкню алып, элни чегинден ётдюрюрге жарлы тиширыуланы эркинликлери болмайды. Ала, пропуск излеп, юч кюнню ичинде комендантны ызындан айланадыла.

Атабийланы Аслангерий ары келгенлей, биринчи кюнлде ёлген эди. Ол да, асыралмай, «комендантны болушлугу бла» тѣрт кюн тургъан эди.

Мишаланы Зуфар да, Кант районну Дмитриевка элинде ёлюп, басдырылмай юч кюн тургъан эди. Жаболаны Назиймат, Доттуланы Мариям бла Айшат, къабыр къазып, аны ёлюгюн кючден бла бутдан элтип асырагъан эдиле.

Быллай юлгюле кѣчгюнчюле жашагъан эллени кыйсы биринде да бек кѣп болгъандыла.

Бусагъатда бизни халкъыбызда кѣп тюрлю ахшы тѣреле тууа барадыла. Аланы араларында тукъумланы жыйылыуларыны юсюнден энчи айтыргъа боллукъду. Кеслерини аллай жыйылыуларында адамла тукъумларында ненча инсан болгъанын, урушда, кѣчгюнчюлюкде ненча жан къорагъанын эсепге аладыла.

Алай бла этилген эсепге кѣре, бизни хар тукъумубузда, элибизде жашагъанланы арасында Уллу Ата журт урушда ёлгенледен эсе кѣчгюнчюлюкде ёлгенлени саны иги кесек кѣпдю. Сѣз ючюн, Акъ-Суу элни намысы-сыйы жюрюген

адамларындан бири Жаболаны Жамал этген эсепге кёре, граждaн урушну эм Уллу Ата журт урушну кезиулеринде аны тукъумундан битеу да 30 адам ёлгенди. Ала быладыла:

1. Жаболаны Дубекирни жашы Калю
2. Жаболаны Калымбекни жашы Жабранл
3. Жаболаны Калымбекни жашы Нюрай
4. Жаболаны Зулкъарнейши жашы Залим
5. Жаболаны Мусаны жашы Мухажир
6. Жаболаны Токалайны жашы Зейтун
7. Жаболаны Тауукъну жашы Къырым
8. Жаболаны Бучону жашы Анъуар
9. Жаболаны Алибийни жашы Хаким
10. Жаболаны Алибийни жашы Мухай
11. Жаболаны Майылны жашы Амуш
12. Жаболаны Чеппаны жашы Токаш
13. Жаболаны Акушну жашы Оюс
14. Жаболаны Къараны жашы Окъуп
15. Жаболаны Хажотну жашы Ахия
16. Жаболаны Магометни жашы Хаджи-Дауут
17. Жаболаны Къайсыны жашы Мажит
18. Жаболаны Амырханни жашы Хаким
19. Жаболаны Мусаны жашы Хамит
20. Жаболаны Мусаны жашы Дауут
21. Жаболаны Илляуканы жашы Асхат
22. Жаболаны Таукъанны жашы Ханбий
23. Жаболаны Таукъанны жашы Магомет
24. Жаболаны Таукъанны жашы Чопаш
25. Жаболаны Жаммени жашы Назир
26. Жаболаны Зекерияны жашы Бахсанукъ
27. Жаболаны Даулетни жашы Хаж
28. Жаболаны Даулетни жашы Ибрахим
29. Жаболаны Жаммени жашы Таулан
30. Жаболаны Къарайны жашы Якъуб

Къыргызстанда бла Къазахстанда, кёчгюнчюлюкню азабын сынап, Жаболадан ёлгенле уа 109 адам болгъандыла. Ала былайдыла:

1. Жаболаны Амырхан
2. Жаболаны Магомет
3. Жаболаны Чёфеллеу
4. Жаболаны Баття
5. Жаболаны Олий
6. Жаболаны Жюшюс
7. Жаболаны Фатиймат
8. Жаболаны Къарачыкъ

9. Жаболаны Идрис
10. Жаболаны Баттал
11. Жаболаны Кериймат
12. Жаболаны Баття
13. Жаболаны Жамал
14. Жаболаны Къайтмырза
15. Жаболаны Назийфа
16. Жаболаны Фатиймат
17. Жаболаны Юзе
18. Жаболаны Ханге
19. Жаболаны Гитче
20. Жаболаны Исмайыл
21. Жаболаны Маличка
22. Жаболаны Жумакку
23. Жаболаны Къубай
24. Жаболаны Кёккёз
25. Жаболаны Чеппай
26. Жаболаны Къаний
27. Жаболаны Магомет
28. Жаболаны Бабуна
29. Жаболаны Аслангерий
30. Жаболаны Абухурай
31. Жаболаны Далхат
32. Жаболаны Айшат
33. Жаболаны Токай
34. Жаболаны Зурум
35. Жаболаны Бадинка
36. Жаболаны Биязуркъа
37. Жаболаны Жагъафар
38. Жаболаны Абдул-Мапаф
39. Жаболаны Арнука
40. Жаболаны Мурта
41. Жаболаны Токълу
42. Жаболаны Бичо
43. Жаболаны Бийберт
44. Жаболаны Чакура
45. Жаболаны Чакураш
46. Жаболаны Канже
47. Жаболаны Рамазан
48. Жаболаны Чопал
49. Жаболаны Хабийбуллах
50. Жаболаны Таусо
51. Жаболаны Кёккёз
52. Жаболаны Акитат
53. Жаболаны Назир
54. Жаболаны Кемал

55. Жаболаны Дуголай
56. Жаболаны Айшат
57. Жаболаны Хамит
58. Жаболаны Айшат
59. Жаболаны Бислиймат
60. Жаболаны Хажы-Исмайыл
61. Жаболаны Таусолтан
62. Жаболаны Шамайыл
63. Жаболаны Шарийфа
64. Жаболаны Зейит
65. Жаболаны Алий-Солтан
66. Жаболаны Къаплангерий
67. Жаболаны Суляй
68. Жаболаны Қарыш
69. Жаболаны Минчакъ
70. Жаболаны Сарыбий
71. Жаболаны Токалай
72. Жаболаны Сагит
73. Жаболаны Қыдыу
74. Жаболаны Ханбийче
75. Жаболаны Зулийхат
76. Жаболаны Шахбийче
77. Жаболаны Батта
78. Жаболаны Дуголай
79. Жаболаны Азийза
80. Жаболаны Жулдуз
81. Жаболаны Кериймат
82. Жаболаны Дугъумкѣз
83. Жаболаны Шырын
84. Жаболаны Хабийбат
85. Жаболаны Баттай
86. Жаболаны Зурум
87. Жаболаны Къубулхан
88. Жаболаны Саният
89. Жаболаны Афуу
90. Жаболаны Майрусхан
91. Жаболаны Батта
92. Жаболаны Афуу
93. Жаболаны Батча
94. Жаболаны Батыр
95. Жаболаны Тауукъ
96. Жаболаны Балдан
97. Жаболаны Абдуллах
98. Жаболаны Баблийна
99. Жаболаны Мухаммат-Алий
100. Жаболаны Нюржан

101. Жаболаны Шаулук
102. Жаболаны Хасан
103. Жаболаны Герий
104. Жаболаны Ибрахим
105. Жаболаны Созай
106. Жаболаны Нафийсат
107. Жаболаны Масхут
108. Жаболаны Буслиймат
109. Жаболаны Алий

Жаболаны Жамалны айтыууна кёре, Тёбөн Холамда аны тукъумундан Уллу Ата журт урушну аллындагы жыллада 78 юйор болгъанды. Кёчгюнчюлюкден Жаболаны 39 юйорлери къайытхандыла. Аладан бир кесеги Къыргызстанда туугъан юйорле болгъандыла.

Бу тарихлени тенглеширсенг, кёчгюнчюлюкде бу тукъумну юйорлерини асламысы тюрк болгъанын кёресе. Терекни тамыры къуруса, бутагы ёсмегенча, юйорлени къуруулары миллет адам санын уллу тюркюргенди.

Акъ-Суу 40-чы жыллада Малкъарны орталыкъ элленден бири болгъанды. Кёчгюнчюлюкде къуру ол элден 370 адам ёлгенди. Окъуучугъа аны ачыкъ кёргюзтюр ючюн, биз былайда Акъ-Сууну посёлка Совети жарашдыргъан тизмени тюрлендирмей келтиребиз. (Ол тизмеге кирген адамланы бир къауумуну атларын, аталарыны атларын тохташдыралмагъандыла.)

АКЪ-СУУ ЭЛДЕН КЕЧЮРЮЛЮП, КЪАЗАХСТАНДА БЛА ОРТА АЗИЯДА ЕЛГЕНЛЕНИ ТИЗМЕЛЕРИ

№№	Фамилия, имя, отчество	Год рождения	Год смерти	Место гибели
1.	Созаев Алий Чиппоевич	1898	1946	Кирг. ССР
2.	Созаева Абапдан Жанболатовна	1890	1948	»
3.	Чимаев Музафар Мутаевич	1943	1945	Каз. ССР
4.	Чимаев Мута Мухамедович	1911	1945	»
5.	Гиляхов Харун Картлыкович	1889	1951	Кирг. СССР

6. Созаева Анна Шамиловна	1926	1944	Каз. ССР
7. Бозиев Солтангерий Ахматович	1917	1942	»
8. Бозиева Сафият Алиевна	1942	1944	Кирг. ССР
9. Бачиев Шалук Жаитекович	1900	1947	»
10. Бачиева Зурум Куртаевна	1913	1947	»
11. Бачиев Назир Шалукович	1930	1947	»
12. Бабаев Тенгиз Исхакович	1920	1948	»
13. Бабаева Шахар Таукановна	1918	1946	»
14. Бабаева Ази Тенгизовна	1946	1953	Кирг. ССР
15. Бабаева Кылычхан Кодусвна	1928	1950	»
16. Жабоев Жамме Биясланович	1860	1944	»
17. Жабоева Нафисат Узенировна	1921	1944	»
18. Жабоев Илляука Биясланович	1890	1945	»
19. Созаев Аубекир Шауаевич	1835	1945	»
20. Созаева Шахару Габалаевна	1840	1945	»
21. Концаева Баблиша Таукановна	1920	1957	»
22. Бачиева Залима Жандаровна	1917	1945	»
23. Атабиев Конай Махаевич	1900	1947	»
24. Атабиева Нахий Изаевна	1917	1947	»
25. Даутова Жамиля Зулкарнеевна	1935	1948	»
26. Даутова Римма Зулкарнеевна	1938	1951	»
27. Кучмезов Илия Иналукович	1939	1947	»
28. Кучмезова Зурум Калтуровна	1920	1947	»
29. Кучмезова Забида Ильясовна	1930	1946	»
30. Жабоева Алмат (?)	1917	1944	»
31. Жабоев Нурай Каллимбекович	1900	1942	«
32. Жабоева Дуголай Жабраиловна	1929	1945	»

33. Жабоев Камал Жабран- лович	1935	1945	»
34. Гуртуева Курманкыз Ги- чуовна	1880	1945	Каз. ССР
35. Гуртусва Света Солтан- бековна	1939	1945	»
36. Ольмезова Нафий Ка- раевна	1908	1945	Кирг. ССР
37. Ольмезова Бакият Бибер- товна	1928	1947	Каз. ССР
38. Ольмезова Забида Бибер- товна	1930	1949	»
39. Бачиев Кичибай Теммоко- вич	1865	1945	Кирг. ССР
40. Бачиева Каммала Геур- гиевна	1870	1945	»
41. Гаев Таусолтан (?)	1902	1946	»
42. Гаева Фаризат Таусоевна	1905	1946	Кирг. ССР
43. Кучмезов Асланбий Жа- шарбекович	1900	1945	»
44. Кучмезова Нафий Му- каевна	1890	1946	»
45. Мишаев Курсовой Иналу- кович	1920	1944	»
46. Мишаева Жюзек Тан- ноевна	1898	1951	»
47. Биттиров Азрет Солтано- вич	1940	1945	»
48. Биттирова Азиза Солта- новна	1938	1945	»
49. Созаева Гыттай Какушев- на	1850	1944	»
50. Махиева Шахий Аслану- каевна	1920	1944	»
51. Созаева Эзам Каншаовна	1920	1944	»
52. Созаева Асият Магомедов- на	1939	1944	»
53. Созаева Сафият Магоме- довна	1940	1944	»
	1941	1945	»
54. Созаев Хаким Ахметович			
55. Кучмезов Назир Ахмато- вич	1954	1957	»
56. Чабдарова Таужан Ра- хаевна	1922	1950	»
57. Чабдарова Букминат Су- леменовна	1944	1946	»

58. Аппаев Эшеу Уммолатович	1885	1945	»
59. Аппаева Жулдуз (?)	1880	1946	»
60. Аппаев Ибрагим Хусеевич	1900	1946	»
61. Аппаева Кеминат Узейровна	1910	1946	»
62. Аппасва Зоя Ибрагимовна	1939	1945	»
63. Гергоков Аслантох Ибрагимович	1938	1945	»
64. Гергокова Кюмюш (?)	1880	1944	»
65. Гергоков Жашук Каммиевич	1890	1946	»
66. Гергокова Ауалият Мухашевна	1935	1945	»
67. Гуртуев Азамат Наурузович	1940	1944	»
68. Битгиров Чеччау (?)	1880	1944	»
69. Созаева Лара Кубадиевна			
70. Кучмезова Кичий Жандаровна	1937	1944	»
	1920	1947	Кирг. ССР
71. Кучмезов Юсуб (?)	1880	1946	»
72. Кучмезова Кылычхан (?)	1895	1955	»
73. Аппаев Арсен Абдуллаевич	1944	1946	»
74. Гергоков Мондай (?)			
75. Гергокова Абидат (?)	1850	1944	»
76. Кучмезова Дюге (?)	1853	1944	»
77. Жабоева Сюйдюм (?)	1890	1945	»
78. Кайгермазова Табият Карабиевна	1915	1945	»
	1920	1948	»
79. Кучмезов Бияслан (?)			
80. Созаев Аубекир Шаваевич	1880	1944	»
	1870	1944	»
81. Хачаев Русланбек Азаевич	1939	1947	»
82. Хачасва Адух Азаевна	1938	1948	»
83. Хачаев Азай Чичуович	1895	1944	»
84. Хачаев Чортай Чичуович	1848	1948	»
85. Хачаев Шабатай Чичуович	1882	1944	»
86. Хачаев Хачай Чичуович	1895	1944	»
87. Хачасва Қанидат Қанауовна	1915	1944	»
88. Хачаев Далхат Ыссаевич	1935	1944	»
89. Хачаев Ибрагим Ыссаевич	1938	1944	»
90. Созаев Узейр Шаваевич	1856	1944	»

91. Созаева Балдатхан (?)	1880	1945	»
92. Созаева Фатимат Ка- науовна	1880	1944	»
93. Бачиев Исхак Аккаевич	1929	1945	»
94. Кучмезов Забрат Адило- вич	1890	1945	»
95. Кучмезов Осман Забрато- вич	1930	1944	»
96. Кучмезов Харун Забрато- вич	1932	1945	»
97. Кучмезова Топпан Забра- товна	1933	1945	»
98. Кучмезова Зулиха Забра- товна	1935	1951	Кирг. ССР
99. Кучмезова Азиза Забра- товна	1937	1948	»
100. Кучмезова Мариям Забра- товна	1939	1944	»
101. Кайгермазов Тукли (?)			
102. Кайгермазова Саният Ка- моевна	1850	1944	»
	1890	1944	»
103. Созаев Чёфе Касаевич	1890	1944	»
104. Созаев Муазин Чёфеевич			
105. Созаева Радымхан Жам- меевна	1935	1948	»
	1920	1944	»
106. Жабоева Нафисат Узеи- ровна	1925	1946	»
107. Жабоев Масхут Назирович	1935	1945	»
108. Кучмезова Азиза Гитчеев- на	1933	1944	»
109. Кучмезова Лида Гитчеев- на	1937	1944	»
110. Кучмезова Мария Гитче- евна	1939	1944	»
111. Кучмезова Аху Гитчеевна	1939	1944	»
112. Кучмезова Табият Гитче- евна	1932	1945	»
113. Кучмезова Римма Гитче- евна	1940	1944	»
114. Кучмезов Калмук Гитче- евич	1940	1944	»
115. Биттиров Хаджи Дондуе- вич	1895	1947	»
116. Биттирова Зулиха Батыр- бековна	1898	1932	»
117. Биттирова Лейля (?)	1937	1945	»

118. Бабаева Фатимат Нуховна	1924	1944	»
119. Бабаев Аркес Исмаилович	1894	1944	»
120. Бабаев Ишгилиз (?)	1894	1944	Каз. ССР
121. Бабаева Таужан Аркесовна	1934	1944	»
122. Бабаева Нурсифат Аркесовна	1924	1944	»
123. Бабаев Ортабай Исхакович	1944	1944	»
124. Бабаева Мератхан (?)	1898	1944	»
125. Бабаев Далли Копаевич	1905	1946	»
126. Бабаева Разият Кайтмураевна	1936	1944	Каз. ССР
127. Гериев Акаш Абусаламович	1917	1944	»
128. Даулстханов Хажн (?)	1900	1944	»
129. Созаева Басият Татиевна	1910	1944	Кирг. ССР
130. Биттиров Карай Шабатаевич	1923	1952	Каз. ССР
131. Холаева Назифа Чукаевна	1924	1944	»
132. Холаев Таука Тебекович	1910	1944	»
133. Холаева Тешау Кишуевна	1911	1944	»
134. Холаев Хамид Харупович	1914	1945	»
135. Холаев Хызыр Харупович	1917	1944	»
136. Холаев Хусей Харупович	1919	1944	»
137. Гочияева Шахадат Мухажировна	1900	1945	»
138. Гочияева Зухра Мухажировна	1910	1944	»
139. Беппаев Адик Хажиевич	1913	1944	»
140. Беппаев Сагид Адикович	1937	1944	»
141. Холаев Харун Чаукаевич	1939	1944	»
142. Созаева Бислимат Кашаевна	1917	1944	»
143. Созаев Шохай Айтиевич	1885	1944	Каз. ССР
144. Даутов Шамиль Боразович	1885	1944	»
145. Жабоев Жумаку Кубаевич	1932	1944	»
146. Жабоев Кубай Гогиевич	1903	1944	Кирг. ССР
147. Жабоева Кёккёз Кубаевна	1934	1944	»

148. Жабоева Бабана Кубаевна	1933	1944	»
149. Созаева Бубай Азнауровна	1930	1944	»
150. Жабоев Узей Китуович	1900	1944	»
151. Жабоева Фатимат Узейовна	1920	1944	»
152. Аттаев Магомет Атчиевич	1900	1944	»
153. Чабдарова Забитхан Жантековна	1900	1944	»
154. Чабдаров Юсуб Магомедович	1930	1944	Кирг. ССР
155. Кайгермазов Магомет Аклиевич	1939	1944	»
156. Кайгермазов Акбаш Аклиевич	1940	1945	»
157. Кайгермазова Жанзиля Аклиевна	1941	1945	»
158. Жанатаев Ахмат Гитчевич	1940	1944	»
159. Жанатаев Магомет Гитчевич	1938	1944	»
160. Бачиева Байханат Улановна	1920	1944	»
161. Бачиев Жунус Жантекович	1888	1944	»
162. Тюбеев Мамай Хилеуович	1910	1946	»
163. Гергоков Бнязурка Хасанович	1900	1944	»
164. Гергокова Аминат Чачуовна	1930	1947	»
165. Гергокова Маржан Биязуркаевна	1920	1944	»
166. Бачиев Хусей Иссасевич	1928	1944	»
167. Гуртуев Сопай Докумович	1859	1944	»
168. Доттуев Доду Карамурзаевич	1880	1944	»
169. Жолаев Хажимурат Жамакуевич	1895	1944	»
170. Жолаев Борис Алиевич	1934	1944	»
171. Бачиев Хызыр Алиевич	1938	1944	»
172. Созаев Адиль Магомедович	1910	1949	»
173. Созаева Баттай Батырбековна	1918	1944	»

174. Созаева Нурсифат Адил- ловна	1930	1944	»
175. Махиева Зарият (?)	1940	1943	»
176. Чочаева Дарина Беккиев- на	1940	1959	»
177. Чочаева Уммолат Алха- совна	1939	1955	»
178. Бозиева Бислимат (?)	1935	1944	»
179. Огурлуева Зарият Таука- новна	1930	1947	»
180. Огурлуев Калмук Оразае- вич	1933	1946	Каз. ССР
181. Даутов Шамиль (?)	1882	1946	Кирг. ССР
182. Даутова Таги Шамилев- на	1940	1944	»
183. Жабоев Исмаил Хамзато- вич	1933	1944	»
184. Жабоева Майя Хамзатов- на	1931	1944	»
185. Атабиева Фатимат Мали- ковна	1938	1944	»
186. Чочаева Бислимат Маго- медовна	1940	1953	»
187. Атабиева Лейла Маликов- на	1940	1944	»
188. Чабдарова Бату Асланов- на	1929	1944	»
189. Кучмезова Топпан Ка- раевна	1929	1954	»
190. Жабоев Кумук Конакович	1900	1944	»
191. Жабоев Хасан Шалуко- вич	1942	1945	»
192. Созаева Шахидат Картлы- ковна	1920	1954	»
193. Созаева Алима Абдул- лаевна	1940	1946	»
194. Созаев Жабраиль Абдул- лаевич	1937	1946	»
195. Созаев Къайсар Абдул- лаевич	1938	1954	»
196. Созаев Тахир Абдуллае- вич	1940	1953	»
197. Махиев Халим Хажиевич	1935	1956	»
198. Жаникаева Шарифа Ха- хаевна	1936	1944	»

199.	Жаникаев Ибрагим Кунаевич	1920	1945	*
200.	Жаникаев Алим Ибрагимович	1938	1956	»
201.	Созаева Тамара Каншауовна	1942	1946	»
202.	Бачиев Мурат (?)	1885	1944	»
203.	Бачиев Кубул (?)	1905	1950	»
204.	Созаева Кайта Каншауовна	1930	1945	»
205.	Атабиев Токай Мусаевич	1870	1947	«
206.	Созасва Ожан Каншауовна	1920	1944	»
207.	Бачиев Шакман Муратович	1915	1944	»
208.	Жабоев Сарыбий Бекмурзович	1910	1944	Кирг. ССР
209.	Жабоев Минчак Бекмурзович	1900	1945	*
210.	Жабоев Мустафа Бекмурзович	1920	1944	»
211.	Жабоев Сюлляй Бекмурзович	1929	1945	»
212.	Жабоева Афу (?)	1937	1945	»
213.	Жабоева Батта (?)	1909	1945	»
214.	Жабоев Сагид Минчакович	1909	1945	»
215.	Жабоева Батча (?)	1931	1945	»
216.	Жубоев Темир Каншауович	1920	1945	»
217.	Жубоева Канжи Каншауовна	1930	1944	»
218.	Рахаева Татлыхан Чо-чаевна	1932	1944	»
219.	Кучмезова Бислимат Тазияевна	1890	1944	»
220.	Кучмезова Айшат Локмановна	1925	1949	»
221.	Мизиева Керимат Гитчулаповна	1925	1949	Каз. ССР
222.	Мишаева Абидат Хажимаровна	1932	1944	Кирг. ССР
223.	Мишаев Ануар Хажиманович	1940	1953	»
224.	Мишаева Халимат Кральбиевна	1951	1953	»

225.	Созаева Мариям Узеи- рова	1942	1944	«
226.	Кучмезова Шахбиче (?)	1900	1944	»
227.	Атабисева Айшат Чофа- новна	1929	1945	»
228.	Созаев Кокал Отарович	1929	1945	»
229.	Созаев Сейдуллах Кока- лович	1925	1950	»
230.	Атабисев Шийо (?)	1895	1946	»
231.	Атабисева Билликыз Ум- молатовна	1937	1945	»
232.	Атабисева Афу Шийоевна	1930	1948	»
233.	Озаруков Ахмат (?)	1940	1944	»
234.	Бачисева Нафисат Теипов- на	1938	1944	»
235.	Бачиев Кайсын Теипович	1939	1945	Кирг. ССР
236.	Бачиев Салих Теипович	1937	1944	»
237.	Биттиров Юсуф Омарович	1888	1944	»
238.	Биттиров Зейт Юсупович	1927	1949	»
239.	Биттиров Кайтмурза Ха- жибиевич	1889	1944	»
240.	Биттирова Айжа Хажии- биевна	1890	1944	»
241.	Биттиров Исмаил Аслан- биевич	1886	1944	»
242.	Биттиров Ануар Адилевич	1938	1945	»
243.	Биттирова Алтын Ги- науовна	1946	1947	»
244.	Биттирова Наипхан Тау- соевна	1934	1945	»
245.	Атабисева Дуголай Шийо- евна	1904	1944	»
246.	Биттиров Ахмат Жунусо- вич	1940	1944	»
247.	Биттирова Кубулхан Ба- тырбесковна	1892	1944	»
248.	Биттирова Нажабад Ома- ровна	(?)	1944	»
249.	Бачиев Рамазан Хыйсае- вич	(?)	1945	»
250.	Бачиева Сакинат Хый- саевна	(?)	1944	»
251.	Гергокова Чаллиу Бияс- лановна	(?)	1944	»
252.	Гергокова Амина Маи- лаевна	(?)	1944	»

253.	Гергоков Хучол Мырза-бекович	(?)	1944	»
254.	Гергоков Азнор Гориевич	(?)	1950	»
255.	Гергокова Бислимат Ниникоевна	(?)	1948	»
256.	Гиляхов Жюнюс Картибиевич	(?)	1944	»
257.	Гиляхов Хасан Жунусович	(?)	1944	»
258.	Гиляхова Таужан (?)	(?)	1944	»
259.	Гиляхова Баттай Шуукаевна	(?)	1944	»
260.	Гиляхова Батта Гериевна	(?)	1944	»
261.	Гиляхова Букминат Кичинауовна	(?)	1944	»
262.	Гиляхова Таужан Рахаевна	1900	1944	Кирг. ССР.
263.	Гиляхов Узейр Магомедович	(?)	1944	»
264.	Гуртуева Жаннет (?)	(?)	1944	»
265.	Гуртуев Абдулкерим Куртаевич	(?)	1944	»
266.	Бозиева Айшат Идрисовна	(?)	1944	»
267.	Бозиева Ойжан Байтоевна	(?)	1944	»
268.	Бозиев Шаухал Каракишиевич	(?)	1944	»
269.	Бозиев Хажу Каракишиевич	(?)	1944	»
270.	Бозиева Халимат Чуппосевна	(?)	1955	»
271.	Жабоев Аллй Хамитович	(?)	1944	»
272.	Созаев Дадаш Карамурзаевич	(?)	1944	»
273.	Созаев Юсупай Карамурзаевич	(?)	1944	»
274.	Созаев Борис Шакманович	(?)	1945	»
275.	Созаева Забитхан Караевна	(?)	1945	»
276.	Созаев Хажибекир Шауаевич	(?)	1944	»
277.	Созаева Гитчеу Гогумовна	(?)	1944	»
278.	Созаев Хажу Башияевич	(?)	1944	»
279.	Созаев Хадис Хызырович	(?)	1945	»

280.	Кучмезов Байримук Жашарбекович	(?)	1945	»
281.	Кучмезова Маруся Мухамматовна	(?)	1944	»
282.	Кучмезов Борис Мухамматович	(?)	1944	»
283.	Кучмезов Исса Иналукович	(?)	1944	»
284.	Кучмезова Зурум Калтуировна	(?)	1944	»
285.	Кучмезова Забида Иссаевна	(?)	1944	»
286.	Махиев Зулкарней Байтоевич	(?)	1944	»
287.	Ольмезов Хажимурат Нишикович	(?)	1948	»
288.	Ольмезов Карай Нишикович	(?)	1944	»
289.	Ольмезов Хажимуса Нишикович	(?)	1944	»
290.	Хачаев Ануар Ыссаевич	(?)	1944	Кирг. ССР
291.	Хачаев Мухаммат Ыссаевич	(?)	1944	»
292.	Хачаев Малик Иссаевич	(?)	1944	»
293.	Чабдарова Батыу Аслановна	(?)	1945	»
294.	Чабдарова Бабий Конаковна	(?)	1945	»
295.	Чабдаров Агун Асланкирович	(?)	1945	»
296.	Чабдаров Якуб Агунович	(?)	1944	»
297.	Чабдаров Мустафа Агунович	(?)	1947	»
298.	Чабдаров Исмаил Асланкирович	(?)	1944	»
299.	Чабдаров Тахир Хилиевич	(?)	1948	»
300.	Чабдарова Мыттай Танкочевна	(?)	1948	»
301.	Чабдарова Шогудат Хилиевна	(?)	1946	»
302.	Чабдарова Фатима Тахирировна	(?)	1944	»
303.	Чабдаров Мажит Тахирович	(?)	1944	»
304.	Чабдаров Баксанук Мирзаканович	(?)	1944	»

305.	Чабдаров Таука Баксанукович	(?)	1944	»
306.	Чабдаров Чокка Нухович	(?)	1944	»
307.	Чабдарова Ажа Нуховна	(?)	1944	»
308.	Чабдарова Асият Тахи-ровна	(?)	1944	»
309.	Чабдарова Мариям Тахи-ровна	(?)	1944	»
310.	Чабдаров Мажир Тахи-рович	(?)	1944	»
311.	Чабдаров Хадакчука Ас-ланкирович	(?)	1952	»
312.	Чабдарова Роза Хаждау-товна	(?)	1945	»
313.	Чабдарова Фатима Хаж-даутовна	(?)	1944	»
314.	Чабдаров Мухадин Хаж-даутович	(?)	1944	»
315.	Кайгермазов Солтан Жу-нусович	1941	1944	»
316.	Кайгермазов Эльдар Жу-нусович	1939	1945	»
317.	Кайгермазова Лейла Жу-нусовна	1941	1944	»
318.	Шаваев Черу Кураевич	1856	12.03.44	по дороге в Кирг. ССР
319.	Бачиев Азнор Чихеевич	(?)	1947	Кирг. ССР
320.	Бачиева Майрусхан (?)	(?)	1946	»
321.	Гергоков Муха Абдулович	1936	1944	»
322.	Созаева Аминат Назиров-на	1945	1950	»
323.	Бозиева Казибан Идри-совна	(?)	1944	»
324.	Созаева Тамара Ахматов-на	1941	1951	Каз. ССР
325.	Созаев Жамболат Ахма-тович	(?)	1946	»
326.	Созаев Таубий Бияслано-вич	1934	1947	»
327.	Созаев Таукан (?)	1936	1948	»
328.	Хачаев Иссай Чортаевич	1929	1944	Кирг. ССР
329.	Созаев Харун Солтанбе-кович	1914	1949	Каз. ССР
330.	Созаев Баттал Солтанбе-кович	1921	1945	»

331.	Созаева Сурат Батталовна	1940	1946	»
332.	Даутов Махти Шамилович	1938	1945	»
333.	Созаев Хажимырза Жунусович	1938	1948	»
334.	Созаев Махти Абдуллаевич	1924	1949	»
335.	Созаева Валентина Абдуллаевна	1953	1954	»
336.	Созаев Шамиль Абдуллаевич	1950	1951	»
337.	Созаев Токунай Кичинауович	1890	1947	»
338.	Созаев Зукай Кичинауович	1888	1948	»
339.	Созаев Қази Чыппыкович	1860	1944	»
340.	Созаева Фазика Гордаевна	1939	1944	»
341.	Созаева Мариям Гордаевна	1937	1944	»
342.	Созаев Баттал Батырбекович	1900	1944	«
343.	Созаев Хаждаут Батталович	1939	1944	»
344.	Созаева (жена Баттала)	1905	1944	»
345.	Созаев Узеир Татауович	1880	1944	Қаз. ССР
346.	Созаева (Созаева Магомеда Асланукаевича жена)	(?)	1944	»
347.	Созаева (?) Хусеевна	(?)	1944	»
348.	Созаев Хусей Тетераевич	1885	1944	»
349.	Бачиев Магомед Чуроевич	1910	1944	Қирг. ССР
350.	Атгаев Магомед Чуттуевич	1912	1944	»
351.	Созаев Қанамат Оразаевич	1878	1947	»
352.	Кучмезова Зюзюм Магомедовна	1810	1946	»
353.	Созаева Хаир Чортаевна	1900	1944	»
354.	Созаев Хамит Кичинауович	1926	1944	»
355.	Созаев Шаухал Кичинауович	1892	1944	»
356.	Кучмезова Няня Чортаевна	1889	1944	»

357. Бачиев Хамзат Жумушасвич	1889	1947	Каз. ССР
358. Жабоева Сакинат Узеевна	1941	1944	«
359. Созаева Аминат Кичинауовна	1892	1944	»
360. Жабоев Шалук Конакович	1880	1945	»
361. Бабаева (?) (?)	(?)	1944	»
362. Созаева Нажабад Абдуоровна	1902	1945	»
363. Созаева Бислимат (?)	1905	1945	»
364. Биттиров Аскер Амушович	1916	1945	»
365. Бозиев Озюрмез Махаевич	(?)	1945	»
366. Кучмезов Атлы Аллахбердиевич	1912	1946	»
367. Кучмезова Аминат Бисосовна	(?)	1948	»
368. Кучмезов Юра Атллевич	(?)	1948	»

Председатель Исполкома
подпись

М. Чабдарова

Председатель Совета ветеранов
войны и труда
подпись

Б. Х. Бабаев

Секретарь Совета ветеранов
войны и труда
подпись

А. Б. Кучмезов

Битеу Холам-Бызынги райондан (Акъ-Суу да анга кире эди) Уллу Ата журт урушда ёлгенлени саны андан 143 адамгъа азды. Быллай тенгleshдириуле кечгюнчюлюкю бизни халкъыбыздан керти да кеп адам къоратханын кёргюзтедиле.

Къырал органла ол кезиуде кечгюнчюлеге аш-азыкъ бла болушургъа кюрешгендиле. Алай, башда айтылгъан шартла кёргюзтгениге кере, ол болушлукъ туугъан жерлеринден зорлукъ бла айырылгъан адамлагъа азлыкъ этгенди.

Комендантланы къатылыкъларыны хатасындан, ахлула бир бирни излеялмагъандыла, табалмагъандыла. Къарыу-суздан, тѣшекге тюшгенлени къарар адамлары болмагъанды. Ол а алапы бютюнда бек апчытханды. Ууакъ сабийлени аналары кѣз туураларында ёчылюп баргъандыла. Къартла, суу берир, эшикге элтир адамлары болмай, анга жарсый, тутулгъан, неда аскерге кетген сабийлерине термиле, жан алгъандыла. Бир-бирле, бу кыйынлыкъланы кѣтюралмай, бусурманлыкъларын тас этип, кеси кеслерине къол кѣтюргендиле. Аланы бирлери кеслерин суугъа атхандыла, башхалары кеслерин асхандыла, кеслерин поезд тюбюне атханла да болгъандыла. Сѣз ючюн, Жаболаны Кезийбан Джамбул областьда кесин поезд тюбюне атып ёлгенди. Эллилери аны юсюнден уллу жарсып айтадыла.

«Лесоповал» деген сѣз бизни тилибизде жюрюген сѣз туйюлдю. Алай болгъанлыкъгъа, кѣчгюнчюлюк сынагъан чеченлиле, малкъарлыла, къарачайлыла эм башха халкъланы адамлары, аны эшнтселе, аркъалары къалтырайды. Аланы лесоповалгъа баргъан, анда ишлеген хапарларына тынгыласанг, адамны жюреги къозгъалады, чач тюклери ёрге турадыла. Анда иш бек кыйын болгъанды. Аш-суулары жетмей, кѣп адам кырылгъанды.

Лесоповалгъа эркегырууланы, тиширууланы да, жаш, къарт демей, сюргендиле. Аланы араларында, оналты жылы да толгъунчу, Мусукланы Нуфисат да болгъанды. Кесини эсгерилериинде ол бизге былай айтханды: «Биз, Вологод областны Деветишы деген шахарында 8-чи участкада ишлеген къызла, оноулан бола эдик: Къазийланы Нажабат, Маммеланы Нажабат, Таукенланы Сакинат бла Халимат, Гузойланы Аминат, Мусукланы Назийфа, Алтууланы Халимат бла Жансурат, Чубокланы Абида эм мен. Балтала, къол бычхыла бла тереклени кесип, аудуруп, бурусла этип жыя эдик. Ашыбыз-сууубуз бек осал эди: суткагъа 500-шер грамм ётмек. Солуу кюн, байрам деп къарамай, ишлете эдиле. Ачдан амалсыз болуп, бел бауланы, эски ботинкаланы, тонланы биширип ашагъан кюнлерибиз болгъанды. Ишлерге уа шахардан узакъгъа элтиучю эдиле. Жолда къолларыбыз, бетибиз, къулакъларыбыз юшюгенлерибиз да кѣп эдиле. Ишлеген; жашагъан жерибизни да тѣгерегин сауутланган ынкывыдычыла сакълай эдиле: къачып къутулур онг жокъ эди. Ёлген а бек кѣп адам этгенди. Сѣз ючюн, бизни ары 18 вагон бла элтген эдиле, сегиз айдан сора уа артха, Алма-Атагъа, жалаңда тѣрт вагон бла къайтаргъандыла. Алай бла, хар тѣрт-беш адамдан бири къалгъанды.

ХАЛҚЪНЫ ЖАРЫҚЪЛЫГЪЫН ЕЧЮЛТЮУ

Кёчгюнчюлюк къарачайлыланы, малкъарлыланы эм талай башха халкъны жаланда эллеринден, жерлеринден, малларындан, мюлклеринден айыргъан бла чекленип къалмагъанды. Ол аланы, сау 13—14 жылгъа окъуудан, билимден, литературадан, искусстводан айырып, культура айныуларын тохтатханды. Алай бла, халкъланы арасында аны даражасын чексиз тюшюргенди.

Культура жол школдан, окъуудан башланады. Алай кёчгюнчю халкъла, жаланда кеслери жашагъан элдеде болмаса, башха жердеде школлада окъургъа эркин туююл эдиле.

Кесибизде болмагъанлары себепли, къоншу элдеге жюрюп, алада орус школлада окъургъа азларыбыз сукъланмагъанбыз. Эсибиздеди аллай школлада окъур мурат бла баргъан жерибизге комендатураны къуллукъчулары, къыргъыз, къазах, юзбек эл советледе ишлегенле жетип келип, ат аллында сюрюп, артха, элибизге, къайтарыу-чулары.

Бир мадар табып, башха элге неда шахаргъа кетип окъугъан адамны билселе уа, тутуп, соруу этгендиле. КПЗ-гъа ургъандыла. Сёз ючюн, Токъуйланы Байдулла къой фермада эсепчи болуп ишлей эди. Колхозну мал доктору, аны ишип жаратып, кесине илешдиреди, къойлагъа прививка этерге, алада анализге къан алыргъа юйретеди.

Бир жол Байдулла мал докторгъа болуша тургъанлай, ары колхозну председатели бла мюлкю область управлениасыны таматасы келедиле. Ала жашны ишине бюсюрейдиле. Огъартын келген тамата анга: «Окъугъан а этгенмисе мал докторгъа?» — деп сорады. «Жети классдан сора окъумагъанма», — дейди жаш. «Мен санга зооветтехникумгъа окъургъа барырча къагъыт жиберирме», — деп кетеди область къуллукъчу. Қагъыт мычымай келеди. Байдулла техникумгъа алынады. Ол анда, энди уа кюсеген окъуууму тапдым деп, къууанып окъуй тургъанлай, кюнлени бириде комендатурадан повестка келеди. Жаш ол кюн окъуна комендантха барады. «Сен кимни эркинлиги бла баргъанса техникумгъа?! Қаллай къагъытха къол салгъанынг эсингде туююлмюдю?» — деп, комендант Юдин, жашха бир-эки къол жетдирип, аны КПЗ-гъа атдырады. Анда юч кюн тутадыла да, чакъырып, соруу этедиле, тую-

диле. Аны алай терк жиберип кьоймайдыла, дагьыда эки ыйыкь тутадыла. «Акьылбалыкь болмагъанынг насыбынг эди, ансы санга сюд этип, 15 жылдан 25 жылгъа дери тутмакьгъа олтуртургъа керек эди! Экинчи кере тюшенг, кечиу болмазлыгъын билип кьой!» — деп ашырады комендант Байдулланы кеси элине.

Бизни тенгибиз Акъайланы Къасым Къазахстанда Джамбул областьда Ровное деген элде жашагъанды. Анда жаланда жетижыллыкь школ бар эди. Комендантдан эркинлик алмагъанлай, ол элден сегиз километр узакьлыкьда Джамбул шахарны орта школуна жюриуп окъуй болгъанды. Бир кюн ол школгъа барыргъа машинагъа мине тургъанлай, комендант аны тутуп элтеди да, КПЗ-гъа урады. Аны анда юч кюн тутадыла, соруу этедиле, кыйнайдыла.

«Мени бла Сайди деген чеченли жашчыкь окъуучу эди,— деп хапар айтады бизге Къасым. — Ол бешинчи классда окъугъанында, атдан кетип, билегин сындырады. Элде уа больница жокь эди. Комендант аны шахаргъа элтирге эркин этмейди. Талай кюнден жашчыкьны билегини сынган жери жараланып, кьурт этеди. Сайдини онг билегин жингиригини башындан кесип кетерирге тюшеди».

Жашагъан жерибизде орта школ болуп тургъанлай да, аны таусургъа кёплерибизни онгубуз болмагъанды. Не ючюн десенг, 8—10 класслада окъугъанлары ючюн, кёчгюнчю халкъланы келечилери кьыралгъа ахча тёлерге керек эдиле: хар жылгъа 150 сом. Башха элде окъургъа комендант эркин этген адамлагъа уа (анда-санда аллайла да болгъандыла) дагьыда фатаргъа хакь тёлерге тюше эди. Аны хатасындан ол заманда окъуялгъан жашларыбызны бла кьызларыбызны асламысы жети классны бошагъанлай кьалгъандыла.

Кеси тилибизге бугъоу, кишен салынып, башха тилни уа бизге зор, хор бла билирге керек эди. Ма аны себеплиди мында сабийлей баргъаппла неда анда, Орта Азияда бла Къазахстанда, туугъан сабийле ана тиллеринден эсе ол жерли тиллени иги билгенлери. Тиллени билгенни хайыры болмаса, хатасы жокьду, алай кеси тилин билирге, ол тилде окъургъа, жазаргъа кьоймау а кьаллай уллу зорлукь эди!

Энчи билим берген окъуу юйледе, вуздада окъургъа уа кёчгюнчюлени арталлыда эркинликлери болмагъанды. Алай бла, бийик билим алыргъа, устаз, агроном, зоотехник, врач, дагьыда ала кибиқ усталыкьла алып, ишлерге кёчгюнчю халкъланы келечилери сукьланганлай, термилгенлей тургъандыла.

Халкъыбызны белгили адамы Гемуланы Акону сабий-лери Қыргъызстанда Фрунзе областны Ивановка районунда Юрьевка деген элде жашай эдиле. Апы тамата жашлары Исмайыл бла Ахмат школда бири физикадан, бирси уа математикадан окъута эдиле. Қыргъыз кырал университетни заочно бѐлюмюне кирир ючюн экзаменле берирге эркинликни қаллай кыйынлыкъ бла алғанларын ала бизге кѐп кере айтхандыла. Алача жютю, окъур-гъа итинген, фахмулу жашларыбыз бла кызларыбыз а азмы эдиле?

Газет, журнал, китап. Кѐчгюнчюлюкню жылларында ана тилибизде ол затланы кѐрюр онг болмагъанды. Ол угъай, бизни юсюбюзден китаплада 1944 жылгъа дери жазылгъан затланы да аладан кесип кетергендиле. 1944—1956 жыллада басмаланган сѐзлюкlege, энциклопедия-лагъа кѐчгюнчю халкъалны атларын кийирмегендиле. Битеу тыш кыраллы халкъланы, бизни кыралда жашагъан а бизден да гитче халкъчыкъланы миллет атлары болгъан китаплада бизни атыбыз болмагъаны кыалай сындыра эди бизни намысыбызны, кыалай кыарата эди бизни жерге!

Радио бла берилиучю жырларабызны эшитирге уа кыайда-кыайда!

Эсибизде быллай зат квалгъанды. 1947 жылны жай кюню. Фрунзе областны Ивановка районуну Сын-Таш элинде жашагъан малкыарлыла квалмай Мусукаланы Ахматны эгечи Баттаны арбазына жыйыладыла. Орамда ойнап айланган жаланаякъ сабийчикле да, аш-суу иш бериллик болур деген мурат бла, ары жортуп жетедиле. Арбазда столну юсюнде патефон салынып, жыр жырлана тура эди. «Ой, кыалай ачы болгъанды быйыл декабрь айны сууугъу! Жауну кволундан ѐлюп кетгенди Кавказны жүрек жууугъу» деген сѐзле эсибиздедиле. Жырны сѐзлери Гуртуланы Бертни болур эдиле. Ол аны Киров ѐлгенде, анга атап жазгъанды. Пластинканы уа Батта, чемоданны квозгъагъанда, аны тюбюнде тапханды.

Битеу элни таулуларына ол кюн уллу байрам эди. Биз, сабийле, уллула кыууашганнга, айхай, кыууана эдик. Алай абаданла, аталарыбыз-аналарыбыз а, жырны Туугъан жерлериича тапсыкылай эдиле. Аланы кѐз жашлары кыууанганлары бла бирге терен сагъышларын, инжилиулерин, жүрек кыайгыларын билдире эдиле.

Кюбюр, чемодан тюплеринде кеси тилибизде жазылгъан сав газет угъай, аны бир журунун тапсакъ да, бизге ол кыалай хычыуун кѐрюне эди! Аллай журунну бир таулу да, кыарачайлы да жыртмагъанды, тышына атмагъанды.

Башха республикалада жашагъан ахлуларына, тенглерине письмону ичине салып жиберип болгъандыла. Сёз ючюн, Ахмат улу Ибрагимни эсинден быллай бир зат бюгюн да кетмейди. Аланы юйюрлери Қыргызстанны Фрунзе областында Кант районуну Жар-Башы деген элине тюшген эди. Аналары Сафуу бичиу-тигиу этерге уста эди. Сафуу мында кетгинчи да кёплеге кёлек, кёнчек, чарыкъ тикгенди. Ары баргъан жыл а Ибрагим анасыны кюбюр тюбюнде газетден этилген юлгюню алады да, эслеп, чабып барып, анасына кёргюзтеди. Юлгю кеси тилибизде жазылгъан газетден этилген эди. Ол жыргылып къалыр деп, Сафуу аны тап жерге асырайды. Юлгюню уа башха къагъытха кёчюредди. Ол газет кесекде малкъар тилде басмаланган жазуланы кёрю ючюн, сабийле, жаш адамла ары къайтып-къайтып келнучю эдиле. Анда чыгъаралгъан жерлерин окъуп, ана тилде жазуу этерге термилгенлерин селейте эдиле.

Арапны, Тюркино кыдырып, халкъына дуня култураны жаяргъа кюрешген закий назмучубуз Қязим Шыкъыда гюрбежисин къайда табарыкъ эди киши жеринде! Ким келлик эди энди анга тарыгъуу кюйлерин жаздырыргъа! Сталинчи-бериячы малгъун закон аны окъуна тилин сыйыргъанды. Аны бла бирге уа Шахмырзаланы Сандни, Қзулийланы Къайсынны, Гуртуланы Бертни, Отарланы Керимни дагъыда башха фахмулу жазуучуларыбызны тилсиз этип тургъанды.

Ол заманда СССР-ни жазуучуларыны Союзуна член болгъан къарачайлыланы бла малкъарлыланы угъай да, бирси гитче миллетлени арасында да хазна адам жокъ эди. Къайсын а ол Союзгъа член эди. Алай, бирси кёчгюнчю халкъланы жазуучуларында, 1949 жылда аны да Союздан чыгъарып, артда, Сталин ёлгенден сора, артха алгъан эдиле.

1957 жыл къарачайлылагъа бла малкъарлылагъа кзууапч тууады: алагъа ана тиллеринде жазылгъан «Жашауубузну байрагъы» деген назму китап чыгъады. Биз Қязимни, Шахмырзаланы Сандни, Къайсынны, Керимни, Хубийланы Османни, Ахматланы Ахияны, Байрамукъланы Халийматны эм кёп башха назмучуларыбызны чыгъармаларын бирден бирге алып окъуйбуз.

Онюч жылгъа непча аллай назму эм башха китап жазарыкъ эдиле ала! Ана тиллеринде жазаргъа термилген жазуучула, аллай чыгъармаланы окъургъа термилген окъуучула! Сизни гюняхыгъыз кечмез сизни тилсиз, санырау этерге кюрешгенлеге.

Эллеге кыргыз, кызах филармонияны артистлери келип, оюн кыргызтселе, биз, кеси артистлерибизни эсибизге тюшюрюп, азмы мудахсынганбыз! Профессионал жыр, тепсеу культурабызны кыйсыз закон унутдуруп турганды. Ол затла жаланда фольклор чыгармаланы даражасында тойлада, оюнлада хайырлапылыучу эдиле.

Билимли адамла кырылып, жаш телью талай жылны ичинде окъумай турганы себепли, халкыны культураны хар жаны бла да акъсаганды. Басмасы, радиосу болмаган, ана тили окъулмаган, жыры жырланмаган халкыны культураны кырумай кылай кыаллык эди? Ахшы жырчыла, уста кыбузчула, тойчула ажымлы ёлгендиле. Аны хатасындан халкыны жыр, музыка, тепсеу искусстволарына кыайтарылмазлык заран тюшгенди. Унутулмай, тас болмай кыалган жырланы, макъамланы, тепсеулени жыйышдырырга, жарашдырырга эм сакыларга билимли адамларыбыз кыалмагандыла.

Малкыарлыланы баш усталыклары малчылык болганды. Жерлеринден айырылганыларыны хатасындан ала, суудан чыгарылган чабакча болуп, жерден хайыр тюшюрюуде, тюрлю-тюрлю кыол усталыкылада, аш-азык хазырлауда эм башха аллай затлада кеслерини хунерлерин тас этгендиле. Сёз ючюн, бусагыатда халкыны арасында сыра эте билген адам жокыду. Боза эте билгенле да бек аздыла. Тауаты болган, чепкен сокыган, тухтуй туйген, жамычы, башлык, кыалпак этген тишируу хазна табылсын. Халкыбызны алакат кыбузчуларыны, сыбызгычыларыны атлары унутулгандыла. Таулу кыошлада этилиучю бишлакылагы тюкен тапкалада башха атла атап турадыла.

Былай затла халкыны миллет культураныны кёп жерде тамырыны юзюлгенин кыргызтседи.

ХАЛКЪ ЁКЮЛЛЕРИ

Белгилисича, 40—50-чи жыллада тау халкыларыны арасында окъуулу адам бек аз болганды. Эфендиден окыганса, дин ахлусуса деп, аллай адамланы жалган даула бла жойгандыла. Совет школда окып, билим алганыларыны уа, хазна кыалдырмай, аскерге жибергендиле. Ынкы-выдыда зат ишлегенлери себепли, ары бармай кыалганыларыны асламысы, баям, Берияны мурдар ишлерине уллу чамланмагандыла. Ёзгени кый, халкыны ачдан, жалан-

нгаждан кырыла турганлай, аны органларында бек суйюп ишлегенле да болгандыла.

Алай аллайлагъа таянып квалса, кыйсы халкъ да бек жарлы болур эди. Насыпха, хар халкъны арасында аны насыбы ючюн, керек болса, жаңларын окъуна берирге хазыр адамла кепдюле.

Хатасыз адамланы, кечгюнчюлюкню ауур азабын сынап, кырылып барганларын керюп, ала, этер амаллары болмай, кырал таматалагъа, бек алгъа Сталиннге, кыагытла жазгандыла, халкъларын ол берген палахдан сакъларгъа кюрешгендиле.

Аны юсюнден сёз айтылган жерде бизни эсибизге бек алгъа Сотталаны Хажимусаны жашы Адилгерий тюшеди. Ол жаш заманында белгили спортчу болганды. Кеси да Пятигорск шахарда Кыабарты-Малкыар пединститутта студентлеге ана тилин окъутуп турганды. Уллу Ата журт уруш башланганда, фронтха кетгенди.

Бу ехтем журекли, аслап келлю адам бла бирге ишлей, биз Кыабарты-Малкыар илму-излем институтта талай жылыбызны ашыргъанбыз. Ол кезиуде аны жууукъ таныгъанбыз эм кесинден кеп хапар билгенбиз.

1944 жылны ахырында Адилгерий, Совет Аскерни капитаны, Уфа шахаргъа тюшгенди. Басмада айтылганына керё, ол ары офицерлени билимлерин кетюрген курслада окъургъа келтирилгенди. Алай, баям, ол терс оюмду. Кыагытда алай жазылгъанлыкъгъа, Сотта улуну фронтдан алып, ары, тылгъа, таулу болганы ючюн келтиргендиле. Кечгюнчю халкъланы келечилерин ол кезиуде андан кетерип баргандыла. Адилгерий Уфада турган кюнлеринде аны ачыкъ билмей эди. Алай бир кюн аскер окъуу барган жерде, эшикден киргенинде, анда дежурналыкъ этип, экеулен тура эдиле: бир солдат бла кичи лейтенант. Сотта улу босагъадан ичине атлагъанлай, солдат секирип ёрге турду, кичи лейтенант а аны барын, жогъун да сан этмей кыйду. Капитан Сотта улу анга чамланды.

— Совет аскерчиле сатхыч халкъланы келечилерине ёрге турмайдыла,— деди кичи лейтенант. Адилгерий, ары дери жерлешлеринден кыагытла алып, халкъыны кечюрюлгенин да, кырылып барганын да эшитип, жарсып тура эди. Ачыуун басаргъа кюреше:

— Ёрге тур! — деди ол биягъы кичи офицерге. Алай сары шинли жаш, капитанны ачудан жарыргъа этгенча, аякъларын да кенг жайып, жагъасында туюмесин теше, шинтикге сыртындап тюшюп:

— Эшитмеймисе айтханымь?! Мен Ата журтуму жауларыны аллында ёрге турмаучума! — деди. Адилгерий ал-

лында сюелген солдатны шинтигин сермеп алды. Сары шинли жаш эсириклик этгенине сокъуранырча болду.

Андап артында мында Адилгерийни ызындан къарап башлайдыла. Лашкутачы жашны да, аны пёгерини да заманлары бошуна кете эди. Ала, бирге жыйылып, ахлуларындан алгъан къагъытларын къайтарып-къайтарып окъуйдула. Къарачайлыланы, малкъарлыланы эм башха кёчгюнчюлени къаллай кыйынылыкъла чекгенлерини, къаллай сыйсызлыкъла сынап, ёлюп баргъапларын биледила, жарсыйдыла.

Адилгерий тереп сагъышха къалады. Не этгин, халкъгъа не бла болушхун? Бу соруула анга кече, кюн да тынчлыкъ бермейдиле. Ол кьолуна къалам бла къагъыт алады. Кёлюне келгенни къагъытха тышюреди. Аны жазуу иш бла кюрешгенлей тургъанын казармада биргесине тургъанла да, башхала да эслейдиле.

— Къол жазмамы ундуругъумда жастыкъ тюбюне салып кетиучю эдим. Бир кюн мени таматала чакъырадыла,— деп эсгериучю эди Адилгерий ол кюнлени. — Келгенимде, биягъы солдат сюелип тура эди. Мени кёргенлей:

— Жолдаш капитан! Сизни жолдаш полковник излейди. Кичи лейтенант Мишкинини саулугъу осалды,— деп халпар билдиреди. Адилгерий полковник Сидоровну кабинетине киреди. Анда аны биргесине политика жаны бла заместители Майор Иванов да олтура эди. Сотта улун кёргенлей, ол тышындан Адилгерийни шагъырейи солдатны да кабинетге чакъырады. Полковник да, майор да къайырылып эдиле.

Ала Адилгерийге Мишкин бла дауур-сууур болгъаныны юсюнден соруу этедила. — Мен терс болурма, алай аны манга айтхан затларына тёзген кыйын эди,— дейди Сотта улу.

— Не айтханды? — деп, полковник шагъатха чакъырылгъан солдатха къарады. Ол Мишкинини сёзлерин тюрлендирмей айтды.

— Ол иги болуп къалса,— насыбынг. Болмаса, жууапха тартыллыкъса. Ол бири. Экинчиси. Бу неди? — деп, полковник Адилгерийге аны жастыкъ башында къалгъан къол жазмасын кёргюзтеди.

— Бош,— дейди Сотта улу капитан. — Батыр халкъымы юсюнден эсгериулерими жазама.

— Батырмы? — дей, полковник ёрге турады. — Сени ишинг алайлай да кыйын болуп турады. Сыйюп айтама: муну унутуп къой,— деп, ол Адилгерийни къол жазмасын жыртып, стол тюбюне атады.

Адилгерий кабинетден чыккыганда, фронтдан келтирилген ингушлу, кырачайлы, кыралмукулу офицер жашла аны саклап тура эдиле.

— «Сау кыал, тууган Малкыарым!» деген кыол жазмамы урлап тура эдиле. Жыртдыла да атдыла,— дейди Адилгерий алагыа.

— Кыайгырмаз. Жангыдан жазарса,— дейдиле жашла.

— Андан да иги жазарма! — дейди Адилгерий. Негерлери жангыдан жазыу этгенин керюп турдула...

Аскерден башына бош болуп, Сотталаны Адилгерий Фрунзе шахарны тийресиндеги Ново-Покровка элге келеди. Аны юй бийчеси Геккиланы Абат да, аны тууган кыарындашы Геккиланы Мажирни юйдегиси да анда эдиле. Бийик бойлу жаш адам, юсюнде да капитан кийимлери бла, Адилгерий ол кюнледе болмагыанча чырайлы керюне эди. Жыргыа, тепсеуге да бек уста эди. «Элге жарыкылык келтирди»,— деп, хар ким аны келгенине, не айтырса, бек кыууана эди.

Хар келгенден, кетгенден ол керп жарсыулу хапар биледи. Ол 1945 жылда эди. Ол кезиуге юйюнде бир ненча адамы елмеген жок эди.

Ол затха ичинден кюе, бу ехтем адам, ахлуланы кереме деп, тийредеги элlege барады. Анда керчюнкюлюк халкына келтирген азапны кереди. Кыартла керюрем болуп, адам танымай жата эдиле. Сабийле, кыуру сюеклери кыалып, неск эсе да керюп, кыырылып бара эдиле. Ашларысуулары жок, жатар жерлери жок, быллайны сени жауунг керсюн!

Капитан Сотта улуну жүреги быллай затны керюралмайды. Ново-Покровканы орта школунда устаз болуп иштей, ол керп заманны сагыш этеди. Башха амал тапмай, 1949 жылны ахырында Сталинге письмо жазады. Битеу керлюне келгени анга тедеди. «Битеу халкыланы агалары» Сталинге малкыарлыла бир тюрлю терсликлери болмай тургыашлай керчюрюлгендиле деп жазады Адилгерий. Бу законсуз ишни этгенлени жууапха тартыргыа, мени халкымы уа тууган жерине кыайтарыргыа керекди деп, Сотта улу сезню алай сала эди.

1949 жылда декабрь айны 2-синде Адилгерийни юйюню арбазына темир башлы, темир эшикли кыара машина келип тохтады. Андан адам тутуучула чыкдыла. Эшикден суху кирип, ала:

— Соттаев Адилгерий мындамыды? — деп сордула.

— Мындады. Ол менме! — деди Сотта улу, бирси отоудан чыгыа.

— Жерингден тепме! — деди кыгыбычыланы бири. — Сен да! — деди башхасы Адилгерийни юй бийчесине.

Ала Адилгерийни юйюн кьозгъадыла. Болгъан затланы кьалдырмай, башларын тюплерине айландырдыла. Къарачай-малкъар эм башха тюрк тиллени юсюнден жазылгъан китапла, назму жыйымдыкъла бар эдиле. Аланы барысын да арбазгъа чыгъарып кюйдюрдюле. Адилгерийни «Сау кьал, туугъан Малкъарым!» деген кьол жазмасын кеслерине алдыла. Кесни а, сюрюп, темир башлы машинагъа урдула. Машинаны ауур темир эшиги гам жабылды. Адилгерийге къаппа-къарангы болду.

Машина бир кесскдеп Фрунзе шахаргъа жетип тохтады. Анда асыры тардан, ары-бери кымылдар онг жокъ эди. Сотта улуну чыгъарып, карцерге урдула. Бу ёре темир ящикде къуруда сюелип турургъа тюшеди, нек десенг, тобукъларынг аны къабыргъасына тийип, чёгер онг жокъду. Мында да бир тюрюлю жепи жокъду. Заман оза баргъан сайын, солургъа кыйындан-кыйын бола барады. Болсада жигит таулу жаш аман кёллюлюк этмейди. «Мени бир тюрюлю терслигим жокъду. Соруугъа чакъырса, ангылатырма»,— деп турады. Алай чакъырмайдыла. «Баям, была мени сынагъан этедиле. Тёзерге керекме»,— деп ойлай эди ол сагъатлада Адилгерий.

Алай киши келмейди. Тышында бир тюрюлю таууш да эшитилмейди. «Мен былагъа сабийми болгъанма? 39 жылым тола турады. Была нелляйла этедиле?» — деп, санлары арыгъандан амалсыз болуп, Адилгерий тар «юйюню» темир къабыргъаларын бир жингириги бла, бир жундуруху бла тюеди. Алай бла кече бла кюп озадыла. Лашкутачы капитан эринлери къуруй, тили къургъакъсый башлагъанын сезеди. «Хайт де, капитан, хайт де! Эсингдемиди немесилле бла къалай сермешинчюнг? Тёгерегингде бомбала, гранатла атыла, окъла къулакъ жанынг бла сызгырып ёте... Бутлары, кьоллары юзюлюп, ненча адам ёлючю эди,— дейди Адилгерий ичинден. — Анга да тёзгенсе». Болсада кёлюне: «Бу андан да кыйынды» деген оюм келеди. «Хорлатып кьоя болурма дейме»,— дей, Адилгерий, кесини кёлюн кётюрюп ючюп, жарыкъ жырла айтады.

Юч кюн бла юч кече озгъандан сора, аны карцерден чыгъарадыла. Къарыусуз болгъанын ол тобукълары тутмагъандан окъуна ангылай эди, болсада кесин эрча жүрютюрге кюреше эди. Сакъалы жетип, бет къаны кетип, ол анга соруу этген кыгыбычыны аллында кёзю къарангы эте сюеле эди. Аны сезип, соруучу:

— Абери ашатмагъапмыдыла? — деп сорду.

— Аны да билмей эсенг, менден не излейсе? Мени таматагъа элтигиз. Тарыгъыуум барды. Аны таматагъа айтхынчы, башха адам бла сѣлеширик туйюлме,— деди Адилгерий.

Алай анда киши аны гарыгъыууна тынгыламайды. Бир кече, бир кюндюз чакъырадыла, соруу этедиле. Хар жол сайын айтханлары бирди: сен совет властьха аман ниет тутхан адамса. 1935 жылда Пятигорск шахарда пединститутда ишлеген заманында устазланы араларында аны алайлыгъын кѳргюзтген анекдотла айтханса. Анга угъайынг боллукъ болмаз. Муну керти болгъанына ол заманда биргенге ишлеп тургъанладан бири шагъатлыкъ этеди.

— Ким эсе да, ол адам туйюлдю. Адам болса, халкъы кырыла тургъанлай, быллай затла жазмаз эди,— дейди Сотталаны Адилгерий.

— Халкъынг — сатхыч, кесинг — властыны жауу. Сени юсюнгден жазгъан адам а не этгенин кеси биледи.

Адилгерий:

— Не дейсе?! — деп, секирип ёрге турады. Биягъыча, халкъын кирлеген адамны башына жетдирирге умут этеди. Алай шиитик жерге бегитилип эди.

Ол кюнден артында, соруугъа чыгъарып башласала, Адилгерийни кѳолларына бугъоу салыучу эдиле.

Алай эте, арадан тѳрт ай бла жарым озады. 1950 жылда 14-чю апрельде Сотталаны Хажимусаны жашы Адилгерийни ишин сюдге чыгъарадыла. Сюд жабыкъ болады. Аны себепли анга киши тынгылаялмайды. Анда халкъы ючюн башы азапха тюшген лашкутачы жашха къажау сюелген «шагъатланы» да киши кѳрмейди.

Сюдде Адилгерийни не бла терслейдиле? Бу соруугъа жууапны сюд этген приговорда табаргъа боллукъду. Ол къагъытлада былай айтылады: «1944 жылны декабрь айында эм 1945 жылда Сотта улу Уфа шахарда Совет Аскерни офицерлерини билимлерни ёсдюрген курсада окъууда болгъанды. Ол кезнуде кесини «Сау къал, туугъан Малкъарым!» деген кѳол жазмасын жазгъанды. Анда ВКП(б)-ны юсюнден аман сѣз жайгъанды. Аны эм Совет правительствону ишлерине къажалулгъун кѳргюзтгенди... 1945—1949 жыллада бир ненча очерк, хапар эм назму жазгъанды. Алада да совет жашауну сѳкгенди».

Бу «терсликлери» ючюн Адилгерийге 25 жылгъа сюд этедиле. Аны да азгъа санап, битеу мюлкюн сыйырыргъа, тутмакъдан къайтса уа, беш жылны ичинде айырыулагъа къатышыргъа эркин этмезге деп, алай оноу этедиле.

Адилгерий кесни арталлыда терсге санамай эди. «Халкымы кечюргенлерин терс этгендиле. Ол, Къыргъызстаннга бла Къзахстаннга чачылып, къуруп барады. Жаш тёлуге ана тиллерин окъутхаплары жокъ, китап, газет жокъ, ачдан ёлюп барса, гитче халкыны арты болуп къалыргъа боллукъду. Терсликлери кимлени болгъан эселе да, аланы кечюрге эдиле. Халкыма этген артыкълыкъларыны юсюнден а мен тюз жазгъанма»,— деп, Сотта улу Къыргъызстанны баш сюдюне тарыгъыу жазады. 1950 жылда алтынчы майда аны тарыгъыуна къаралады. Алай андан хайыр чыкъмайды. Ынкывыдыны оноуларын терслегени ючюн, республиканы Баш сюдюню коллегиясы Адилгерийге 25 жылны кёпге санамайды.

Алай бла, Сотталаны Адилгерийни, халкын ёлюмден сакъларгъа умут этгени ючюн, ГУЛАГ-ны бек узакъдагъы, бек суукъ жердеги лагерълерини бирине ашырадыла.

Алай Адилгерий быллай законсузлукъгъа бой салып къоймайды. Узакъ Якутиядагъы Верхоянск райондан аны письмолары Сталиннге, Къыргъызстаны эм СССР-ни баш прокурорларына, Бериягъа, Молотовха барадыла. Алай ГУЛАГ-ны лагерълеринде законсуз тутулгъанла сыйынып да болмай эдиле. Аны тарыгъуларын киши эсге алмай эди. Адилгерийча билимли, ётгюр адамланы уа бериячыла бютюнда жаратмай эдиле. «Керти кёз чыгъарады»,— дейдиле. Ала керги айтычуланы къоратмай къоймай эдиле.

Болсада, Сталин ёлгенден сора, къыралгъа жылыу киреди. 1954 жылны кюзюнде Къыргъызстанны прокурору Сотта улуну тарыгъыуна къарайды. Анга терс суд этилгенди деп белгилейди. Прокурорну сюдюю оноуна къажан жарашдыргъан къагъыты Къыргъыз ССР-ни Баш сюдюню Президиумуна тюшеди. Анда этилген бегимде былай жазылады: «1941—1945 жыллада Сотта улу Ата журт урушда болгъанды. Бир пенча кере жаралы эм контузия болгъанды. «За отвагу», «За оборону Сталинграда», «За победу над Германией» деген майдалла бла саугъаланганды».¹ Бу затланы эсепге алып, прокурорну сюдюю оноуна къажанулугъун да тюзге санап, Баш сюдюню Президиуму бегим этеди: «Фрунзе область сюдюю 1950 жылда 14 апрельде этген приговорун эм Къыргъыз ССР-ни 1950 жылда алтынчы майда этген оноун тюрлендирирге, Сотта улуну тутмакъда турлукъ заманын он жылгъа тюшюрюрге».

¹ Фронтда кёрюзтген батырлыгъы ючюн ол орден бла саугъаланыргъа тийишли болгъан эди. Алай, кечюнчю халкыны келечиси болгъаны ючюн, Адилгерийге саугъа берилмей къалгъан эди. Суд къагъытлада аны юсюнден абери айтылмайды.

Он жыл! Тюрмеде — он жыл! Қыргызстанны Баш сюдюню Президиуму аны азгъа санай эди.

Жай кезиуде окъуна жерни бузлагъаны эрип бошамагъан жерде тюрмени къарангы тешиклеринде жан кечиндириу кыйын иш эди. Ол кыйынлыкъны кетюралмай, адамла кырылып бара эдиле. Аны себепли сюдню жангы оноуу Адилгерийни не аз да къууандырмайды. «Бу да жыртыч жаныуар оноуду»,— дейди ол, аны билгенде.

Ол жарыкъ адам хар ким бла да бек жарашуулу эди. Иги умутун арталлыда юзмей эди. Қъара таныгъаны, тил билгени да анга уллу болуша эдиле. Халкъны эркинлиги ючюн, тюзлюк, тенглик ючюн кюреше, Берияны законларына къажау сюелгени ючюн, аны бюткюнда бек сюе эдиле. Адилгерийге ол уллу кюч бере эди.

Ол халкъына абери бла болушалмазлыгъына жарсый эди, ансы, къачан болса да, кесини башына эркин боллугъун а биле эди. Аны себепли башына жазгъанын тохтатмай эди. Сталинин ёлгени, Берияны кир ишлери ачыкъланганлары анга жангы кюч бере эдиле.

Кертиси бла да, 1956 жыл 30-чу майда Адилгерийни тарыгъыууна СССР-ни Баш сюдю къарайды. Ол Сотта улуну арталлыда терслиги болмай тургъанын ачыкълайды. Аны оноуунда айтылгъаннга кёре, 1935 жылда Адилгерий педагогика институтну устазларына ётмекни карточкала бла сатыу адамланы къууандырлыкъ туююлду дегенди. Аны ол оюмунда совет властьха къажалуукъ жокъду. Экинчиден, Сотта улу кесини «Сау къал, туугъан Малкъарым!» деген къол жазмасында кесини халкъыны жигерлигини, тазалыгъыны, туугъан жерини ариулугъуну юсюнден айтады, малкъарлыланы туугъан жерлеринден керексизге кечюргенлерин белгилейди.

Бу затлагъа таянып, СССР-ни баш прокурору Адилгерийге жалгъан даула бла сюд этилгенин кёреди, Фрунзе область сюдню 1950 жыл 14-чю апрельде этген оноун терсге санайды. Аны ол бегимине къарап, СССР-ни баш сюдю 1956 жыл 30-чу майда, Сотталаны Адилгерийни тутмакъдан башына бош этерге деп, оноу этгенди. Алай бла, ол кюн Адилгерийни къууанч кюнлеринден бири болады.

Сотта улу Адилгерий Қыргызстаннга къайтады. Ол къууанчлы хапар аны ахлуларына, битеу халкъына да къанатлы болуп жетеди. Кеслерини ёкюллери Сотталаны Адилгерийни кёре, Ново-Покровка элге кечгюнчюле кеп жерледен келедиле.

Узакъ Северде тутмакъда алты жылны ичинде жан сакълау тынч иш туюул эди. Анда тутмакъла къалмай кырылып бара эдиле. Боранлы Верхоянск Адилгерийни

да «саугъасыз» къоймагъан эди. Ол андан ёпкелери ауруп къайытхан эди. Адамла анга асыры жарыкъ болгъандан, асыры ыспас этгенден, Адилгерий ол жарысуун да эсге алмай эди. Халкъы ючюн не тюрлю къыйынлыкъны да кётюрюрге хазыр эди. Эти азгъан эсе да, ол биягъыча жарыкъды. Адам жыйылгъан жерде биягъыча жырлайды, жашланы къайсысындан да женгил эм уста тепсейди. Кюлкюлю хапарларын, оюн сёзлерин да къоймагъанды.

Бир кесек замандан кётюнчюле Ата журтларына къайтыргъа эркин боладыла. Аланы жүреклери къууанчдан толады. «Ма сени хайырынгдан быллай оноу чыкъды»,— деп, жерлешлери Адилгерийге жангыдан ыспас этедиле. «Хоу бирда! — дейди Адилгерий. — Сталин бла Берия ёлгендиле да, бизге эркинлик андан келгенди. Энди алааны ол тилчилери да ёлселе, халкъ эркин солургъа онг табарыкъ эди».

Ата журтуна къайтхандан сора, Адилгерий алгъа республиканы культура министрине орунбасары болгъанды, артда уа талай жылны ичинде Къабарты-Малкъар илмуизлем институтда ана тилни бёлюмюню илму къуллукъчусу, аны таматасы болуп ишлегенди. Анда Сотталаны Адилгерий ана тилни илму жаны бла тинтирге, сёзлюкле, дерликле хазырлаугъа тийишли юлюш къошханды. Талай методика эм илму иш басмалагъанды. Ана тилни орта школда окъутууну методикасына жоралап, педагогика илмуланы кандидаты доцент Сотта улу доктор диссертация жазгъанды. Аны ол ишин Азербайджан къырал университетни диссертациялагъа къараучу совети къабыл кёрюп алгъанды. Болсада бир-бир зар адамланы хаталарындан Адилгерий кесини диссертациясын кезиуюнде къоруулаялмагъанды. Алай бла ГУЛАГ берген аурууу аны дуниядан замансыз кетергенди.

Алай болгъанлыкъгъа, Адилгерийни огъурлу сыфаты халкъыны эсинден бир заманда да кетерик туйюлдю. Болсада тийишли партия эм совет органла, алада ишлеген малкъарлыла Адилгерийни кёлюн кётюрюрге бир заманда да кюрешмегендиле. Ол ёлгенли да ала аны атын кётюрюр жаны бла бармакъны бармакъгъа да урмайдыла.

Халкъны батыр тулпары Адилгерийни атын ара шахарда абадан орамладан бирине эм Лашкута орта школга атаргъа, Нальчикде Совет орамда ол жашагъан юню къабыргъасына, кереклисича, суратын да салып, эсгерме орнатыргъа заман эртте болгъанды.

Суратчыла, жазыучула, скульпторла да кеслерине чыгъармаларын анга жораларгъа керекдиле. Халкъыбызны насыбы ючюн кесини жашауункъарапгы этген, саулугъун

берген ким болганды? Къаплап кибик, алай этген Сотталаны Адилгерий болганды.

1956 жыл 28-чи апрельде СССР-ни Баш Советини Президиумуу указына кёре, кёчгюнчюле комендатурадан башларына эркин боладыла. Ол зат алагъа чексиз уллу къууанч келтиреди. Алай аланы муратлары толмайды, нек десенг, бу указ кёчгюнчюлени туугъан жерлерине къайтармайды. Болсада къыралгъа партияны XX-чы съездинден сора келген жылыу адамлагъа ахшы муратларын юзmezге болушады. Малкъар халкъны ангылаулу адамларыны бир къаууму, ол санда Залиханланы Жанакъайыт, Гуртуланы Берт, Будаиланы Мустафир, Цораланы Магомет, Бапыналаны Ако, Кёчмезланы Шакъман, Къудайланы Хасан, жыйылып, бу ишни юсюнден сёлешедиле. Кеслерини араларындан айырып, Залиханланы Жанакъайытны, Цораланы Магометни эм Уяналаны Къапанматны КПСС-ни Ара Комитетине жибередиле. Ала анда Л. И. Брежневде боладыла, тилеклерин айтадыла. Партияны Ара комитети бу вопросха кёп бармай къарарыкъды, халкъ Кавказгъа къайтарыллыкъды деп, ала Москвадан Къыргызстаннга къууанчлы хапар алып келедиле.

Адилгерий тутулгъандан артында кёчгюнчюле, къоркъуп, башына къагъыт жазалмай кёп тургъандыла. Аны юсюнден айта, Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу Берт былай эсгереді: «Къулийланы Къайсын, мен эм Отарланы Керим халкъыбызны къыйынлыгыны юсюнден партия таматаларына заявление жазгъан эдик. Фрунзеге жазыучу М. Шагинян келген эди да, ол къагъытыбызны, поштха атмай, Москвагъа андан жиберген эдик».

Кёресиз: партияны XX-чы съездинден сора хал арталыда тюрленеди. КПСС-ни ол съезди бир адамгъа табынууу терслегенден сора, къарачайлыла да, Туугъан журтларына къайтынуу кюсеп, анга мадарла излеп башлайдыла. Бу ишге Къарачайны интеллигенциясы бегирекда тири къатышады. Ол кезинде Къыргыз къырал университетде окъуй тургъанла Лайпанланы Сейитбий, Къайытланы Абдул, Байрамкъулланы Умар, Боташланы Азрет эм башхала Къыргызстанны АК-сына КПСС-ни АК-сыны жууаплы къуллукъчусу Федотову келгенин эшитедиле. Ала, не мадар да этип, анга тюбейдиле. Москвачы къонакъгъа кёчгюнчюлени, ол санда къарачайлыланы юсюнден, съезд къаллай оноу этгенди деп сорадыла. Федотов студентлеге иги болады, алагъа алыкъа бу затны юсюнден шарт бегим жокълугъун билдиреди. Сора Уллу Ата журт урушну ветеранларыны, тишируланы, ёксюзлени атлары бла Ара Комитетге тилек къагъыт жазылып,

делегация жиберилсе, бу ишге себеп боллугъун ангылатады. Къагъыт жазылады, Акъбайланы Магомет, Алийланы Ракай, Къараланы Адилгерий, Токъаланы Сейит-Умар, Эбизеланы Аскер, Гаджаланы Маджир ол заманда КПСС-ни АҚ-сыны секретары Ставрополь крайкомну алгъынны биринчи секретары Сусловха тюбер мурат бла Москвагъа барадыла.

Токъа улу партияны Къарачай обкомуну алгъынны секретары болуп тургъан эди. Сусловну иги таныгъаны себепли, Токъа улуна аны бла сѣлешуню буюрадыла.

Ала Ара Комитетде пропускла бернучю бюрогъа келди. Токъа улу алайдан Сусловха телефон бла сѣлешеди.

— Не жумуш бла келгенсиз? — деп сорады Сулов.

— Орта Азиядан келген къарачай делегация сизни бла тюбеширге сюеди. Манга сизге сѣлеш деп тилегенди. Сиз алагъа тюбеяллыкъмысыз?

— Делегация не зат излейди?

— Къарачайлыланы туугъан журтларына кетерге эркин этни, автономияларын жерине къайтарыгъа деген тилеклери билдирирге келгенди.

— Экинчи кередамы кѣчюрюлюрге излейдиле? — деп сорду Сулов, сора, бираз тынгылап туруп, хыны айтды:

— Ол боллукъ зат туююдю! Аллай умутугъуню юзюгюз!

Алай бла Сулов къарачайлылагъа Туугъан журтларына къайтыргъа болушханы къой, чырмаулукъ этеди.

Болсада къарачайлы жашла Суловдан къоркъуп къалмайдыла. Ала, экинчи кере да делегация къурап, Н. С. Хрущѣвну кесине тюбер мадар излейдиле. Аллай мадар уллу къыйынлыкъ бла табылады.

Хрущѣв къарачай делегациягъа жарыкъ болады. Къарачай халкъны тилегин толтурургъа чырмау болгъан затланы алагъа ангылатады: къарачайлыланы жерлеринде башха халкъланы келечилери жашайдыла, аланы андан къыстау да тынч иш туююдю, андан сора да къарачайлыланы Къазахстандан бла Къыргызстандан, ала бек иги ишлегенлери себепли, кетерлерине ол жерлени таматалары ыразы туююдюле.

«Мен сизни тилегигизни ангылагъанма. Политика жаны бла эркинлигигиз боллукъду, анга сѣз да жокъду. Алай бирси тилегигизни юсюнден а алыкъа сагъыш этерге керекбиз. Ол ишге мен къуру кесим къарамайма. Тилегигизни толтурур ючюн, кючюбюздюн келгени аямабыз», — деп, Н. С. Хрущѣв делегацияны ариу айтып ашырады.

Кавказлы халкъланы туугъан жерлерине келтирив

ючюн, эркинликлерин къайтарыр ючюн, алчы адам улу кесини юлюшюн къошханды. Бу кюрешге тыш кыраллада жашагъан кавказлыла да къатышхандыла. Сёз ючюн, ала-ны Американы Бирлешген Штатларында жашагъан къаууму 1955 жылны сентябрь айында Бирикген Миллетлени Организациясына къагъыт жибергендиле. Анда ала, чеченлиле, ингушлула, малкъарлыла, къарачайлыла — битеу кавказлыла СССР-ни правительствосун сау халкъланы, сабийлени, къартланы, тиширыуланы да ары кёшуп, туугъан жерлеринден кёчюрдени ючюн терслегендиле эм анга чексиз чамланганларын айтхандыла. «Бу адамлыкъ бла арталлыда келишмеген зорлукъ болгъанды»,— деп жазгъандыла кавказчыла.

Ала кеслерини къагъытларында айтханнга кёре, кавказлы халкълагъа дуняда болмагъанча уллу зарауатлыкъ сынатылгъанына бу адамла шагъатлыкъ этерге хазырдыла:

1. Бурлацкий, МВД-ны полковниги — чечеилиле бла ингушлуланы кырыу ишге къатышхан шагъат. Западха 1953 жыл къачханды. Запад Германияда жашайды.

2. Токаев, совет аскерни полковниги. 1950 жыл къачханды. Лондонда жашайды.

3. Григорий Викторов, МВД-ны гамата офицери. Бир къадар чеченлини бла ингушлуну кыргъанларыны шагъаты. Западха 1953 жыл къачханды. Запад Германияда жашайды»¹.

Быллай шартла тюзлук ючюн кюрешчиле къайда да болгъанларын кёргюзтедиле. Ала барысы да сау болсунла. Кёчюрюлген халкъланы Ата журтларына къайтарыугъа ала уллу себеп болгъандыла.

Ол халкъланы сыйырылгъан жерлери, мюлкleri, политика эркинликleri алыкъа алагъа толусунлай къайтарылмагъанды. Аны себепли алчы кючле алыкъа кюрешни тохтатмагъандыла. Ол угъай, бусагъатда ала аны жангы кюч бла бардырадыла.

Белгили жашлары бирси халкъланы да болгъандыла. Сёз ючюн, кырым татарлыла кеслерини батыр жашлары Мустафа Жемилевни атын къуруда жюреклеринде жюртедиле, нек десенг, аланы туугъан жерлерине къайтарыр ючюн кюреше, ол кёп жылланы ичинде чексиз уллу кыйынлыкъла сынагъанды.

Белгилисича, кырым татарлыла 1944 жылда май айда туугъан жерлеринден артыкълкъ бла кёчюрюлген эдиле. Талай жылдан сора совет правительство ол ишни закон-

¹ «Ленини байрагъы» газет, 1990 жыл, 2-чи июнь.

сузгъа санагъанды, болсада татарлыланы Къырымгъа къайтыргъа къоймагъанды. Ары кеси алларына келгенлеге уа партия эм совет органла жашаргъа жёр, ишлерге иш бермегендиле. Ёзгени къой, сауутланнган адамланы жиберип, къырым татарлыланы тюйдюрюп къыстагъандыла. Аны ючюн, туугъан жерлерине асыры тартдыргъандан, адамла къажымагъандыла. Халкъны намысы, эркинлиги ючюн Мустафа артыгъыракъда жигер кюрешгенди, алай бла халкъны жауларын кесине къажау сюегенди.

А. Некрич жазгъаннга кёре¹, аны тутуп, кёп кере сюд этгендиле, тутмакъгъа атхандыла. 1976 жылда, тутмакъдан чыккъынчы, анга дагъыда сюд этип тебирегендиле. Ол иш май айда Омск шахарда болгъанды. Сюд баргъан кезинде, Мустафаны тутмакъдан жибермез ючюн, анга жалгъан дау этгенлери ачыкъланнганды.

Сюдге тынгыларгъа узакъ Омскге Мустафаны онтогъуз ахлусу бла шуёху келгенди. Алай сюдге аладан жаланда тёртюсюн къойгъандыла. Мустафагъа ахыр сёз берилгенде уа, сюдден аны туугъан къарындашын бла эгечин да къыстагъандыла.

Мустафагъа жан аурутуп, Москвадан Омск шахаргъа академик Сахаров бла аны юй бийчеси Елена Боннэр да келгендиле. Алай аланы сюд баргъан залгъа жанлатмагъандыла. Ол угъай, аман затла айтып, ол тийреден артыкълыкъ бла къыстап жибергендиле.

Терслиги болмагъанын эсге алмай, Мустафа Жемилевге эки жыл бла жарым берендиле. Аны да алай бош угъай, къыйын режимде турсун деп.

Эки жыл бла жарым. Ол Мустафагъа бек кёп эди. Азап ёлюмюн келтирирча эди. Нек десенг, артыкълыкъны хорларгъа башха онг тапмай, Мустафа кёп заманны ичинде аш ашамай тургъанды. Аны себепли жилиги къуруп, аны ауурлугъу отуз беш килограмм болгъанды. Артыкълыкъчыла анга къарамагъандыла. Мустафаны баууру бузула, жүреги къыйын ауруй болгъанды. Ала аны да эсге алмагъандыла.

Быллай артыкълыкъла сындырмагъан адамгъа кёчгюнчюлюк сынагъанла, тюзлюк ючюн кюрешчиле жанларындан юлюш этерге хазырдыла.

Мустафа, ол къадар къыйынлыкъны кётюрюп, сынмай, кишилигин тас этмей, аякъ юсюне болады. Халкъны намысы ючюн кюрешин селейтмейди. Бусагъатда ол Къырымдады. Анда Меджлисни председателиди.

¹ А. Некрич. Наказанные народы. — Нью-Йорк: Хроника, 1978, с. 169—170.

ЖИГЕР ИШЛЕУ — ШУЕХЛУКЪГЪА КЕНГ ЖОЛ

Малкъарлыла, къарачайлыла, чеченлиле, ингушлула не заманда да иш кёллюлюкleri, ишни къаллай тюрлюсюнде да жигер урунуулары бла белгили бола келгендиле. Эшта, кёчгюнчюлюкню азабын сынагъан жылларында аланы ёлюмден сакълагъан бу халкъланы не къыйын ишден да артха турмаулары, ишни къайсы тюрлюсюне да хунерликleri болур эди. Орта Азияны бла Къазахстанны тюрлю-тюрлю мюлклеринде кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы адамлары малчылыкъда, жерчиликде да жигер урунгандыла. Ала бал туз чюгюндюр, кендир, тютюн, мамукъ ёсдюрюрге мычымай юйренгендиле. Малчылыкъ а аланы ата-бабаларындан къалгъан усталыкъ юлюшleri эди.

Ачлыкъ адамгъа не зат этдирмейди. Кёчгюнчюлюкню ал жылларында кёп сабийли ата-анала, юйлерин ачы ёлюмден сакълар ючюн, сабийлеринден абаданыракъларын къыргъызлылагъа, къазахлылагъа жалчыгъа берип, андан алынган жал бла кечинип тургъанлары барыбызгъа да баямды. Онеки-онбешжыллыкъ жашчыкъла кёплени отунчулары, суучулары болуп, малларын кютюп, биченлерин чалып, бахчаларын ишлеп туруучулары эсибиздеди.

Кёчгюнчюлюкню жыллары, бегирекда 1944—1950 жылла, урунуу низамны бек къаты излениген жыллары эдиле. Ишлер адамы бармыды, жокъмуду деп къарамагъанлай, чюгюндюр, кендир, мамукъ дагъыда аны кирик башха затдан ишленирик жер юлюш юй башындан берилп къалыучу эди. Жер юлюшюн ишлеп тамам эталмагъанны бахчасы сыйырыла эди. Башха кечинир онгу болмагъан адам, бахчасын сыйыртса уа, жан кечиндираллыкъ туююл эди. Баш иелери къанлы урушдан сакъатлы болуп къайтхан неда андан къайтмай къалгъан насыпсыз тиширыуланы арасында саусузлары да аз туююл эдиле. Къызыу кюнню туююнде, ачлыкъларына да тёзюп, чюгюндюр, кендир сабанлагъа суу сала, аланы заранлы хансларын арта айлануучулары, алты-сегиз бутакълы уллу сенекле бла бийик кюбюрлю машиналагъа чюгюндюрню атып жетдиралмасала, жилярыкълары кёлиучю къызчыкъланы бир къаууму дуниядан замансыз кетгенди, сау къалгъанлары, аруулу болуп, къыйналып жашайдыла. Алагъа ол иш юйлеринде ишлеялырча адамлары болмагъандан таяна эди. Анга кёп тюрлю юлгю келтирирге боллукъду. Сёз ючюн, эгиз жашчыкъла Гүзеланы Кемал бла Жамалгъа мындан кёчгенде

тёртюшер жыл толмагъан эди. Аталары — Ата журт къазауатда, аналары — саусуз. Эгечлери Жанчыкъгъа, юйюр таматагъа, сегиз жыл бола эди. 1945 жылдан башлап а Жанчыкъны анасы Шахидатха бир гектар чюгюндюр юлюш бериледи. Ол астмадан ауруп ишлеялмагъаны себепли, аны юлюшюн къызы ишлеп тургъанды. Алай бла, Жанчыкъ, тогъуз жылындан башлап, «жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер» дегенча, ишлерге юйренгенди. Аны хайырындан а анасы бла къарындашларын къыйын жыллада ачлыкъ ёлюмден сакълагъанды.

Бизни эгечлерибиз, аналарыбыз, ынналарыбыз тигиубичиу этерге, аталарыбыз, аппаларыбыз а ат жерле, къайиш жипле, тууар териден чабырла, гён чарыкъла этерге не заманда да уста болгъандыла. Аланы ол усталыкъларын къыргъызлы, къазахлы, юзбекли тенглери, танышлары бюгюн-бюгече да унутмагъандыла. Не ючюн дегенде, таулу тиширыула тигип, ала кёп чарыкъ, къалпакъ, кёлек, кёпчек кийгендиле. Эр кишилерибиз талкъы бла ийлеуюн жетишидирип, омакъ тикген гён чарыкъланы да аланы эркегырыулары бек жаратып кийиучю эдиле.

Болсада кёчгюнчюлюкню къурч бугъоуу тот басып юзюлгюнчю дери, халкъыбызны урунууда кёргюзтген жигерлиги тунчукъдурулуп, СССР-ни халкъларына белгили болмай тургъанды. Кертиди, Орта Азияны бла Къазахстанны халкълары бизни урунууда не аз да хомухлукъ этмегенибизге шагъатдыла. Кёплени эслеринде болур, 1957 жылда къазахлыла бла къыргъызлыла малкъарлыланы бла къарачайлыланы туугъан журтугъузгъа къайтмай, мында, эсе да Къазахстанда неда Къыргъызстанда, къалыргъа унай эсегиз, сизге энчи республика къурайбыз дегенлери. Ала бизни аллай бир нек сюе болур эдиле? Бек башы, къайгы-къаугъаны сюймеген, мамыр, сабыр, иш кёллю адамла болгъаныбыз ючюн. Эл мюлкде, промышленностьда да жигер урунуу, жашагъан жерлерибизни атларын иги бла айтдырыучубуз ючюн.

Кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы урунуу тарыхларыны бетлери жалаанда Сталин ёлгенден сора ачыла башлагъандыла. Ары дери уа алчы малчыларыбызны, сабанчыларыбызны, магъыданчыларыбызны, шахтачыларыбызны атларындан газетлени, китапланы бетлери «жийиргенип тургъанларын» унутмагъанбыз.

Эшта, энди заман болгъан болур аланы юсюнден халарларгъа. Сёз ючюн, Геккиланы Зухра Къазах ССР-ни Джамбул областыны Джамбул атлы колхозунда эл мюлкде болдургъан жетишимлери ючюн 1953 жылда ВСХВ-ни

Баш Комитетини Уллу алтын майдалы бла сауғаланган-ды. 1955 жылда уа СССР-ни Эл мюлк министерствосу Зухрагъа Мичурин туугъанлы 100 жыл болгъаны бла байламлы майдалны бергенди. Бал туз чюгюндюрню ёсдюрюуде эм андан тирлик алыуда болдургъан айтхылыкъ жетишимлери ючюн Геккиланы Зухра 1957 жылда Социалист Урунууу Жигити деген сыйлы атха кёргюзтюлген эди. Алай анга СССР-ни Баш Советини Президиумуу Указы бла Ленини ордени берилип къалгъанды: эшта, кёчгюнчюлюкню тамгъасы чырмау болгъан болур эди.

Къыргызстанны Джалал-Абад областында Сузакъ районну Киров атлы колхозунда Жолайланы Жаухарат, Эфендиланы Захий, Исмайыл, тракторчула Гиляхланы Къалмукъ, Бапыналацы Хасан алчы мамукъ ёсдюрюючюле болгъандыла. Ишлеринде ахшы жетишимле болдургъанлары ючюн алагъа сауғагъа кёп кере къумач эм бууун сагъатла берилгендиле.

Шахталада да кёп жашыбыз юлгюлю урунганды. Сёз ючюн, Созайланы Чапай кёп жылланы Ссвер Уралда магъдан чыгъыучу жерледе проходчик, артда да проходчиклени бригадири болуп ишлегенди. Аны иш жигерлигини юсюнден къыралны ара газетлеринде талай кере жазылгъанды. Сёз ючюн, жалаңда «Правда» газетде окъуна Чапайны бригадасыны юсюнден тёрт очерк бла бир репортаж басмаланганды. Аны бригадасыны сынамына жоралап, Москвада бла Свердловскде талай китап жазылгъанды, СССР-ни Баш Советини Президиумуу Указы бла 1951 жылда Созайланы Хамзатны жашы Чапай «Урунууда айырмалыгъы ючюн» деген майдал бла сауғаланганды.¹

Къызыл-Къаяда шахтада ишлеген кёчгюнчюледен 319 адам стахановчула болгъандыла. Ала кюнлюк иш мардаларын 110—120 процентге тамамлап тургъандыла. Аланы арасында бек махтаулулары шахтаны бегитнучюлери Газаланы Алий, Трамланы Шамил, салтачы Пасталаны Зекерия эм башхала кюнлюк мардаларын 150—174 процентге толтургъан кюнлери да болгъанды.

Къыргызстанда кёчгюнчюлени Управленияларыны таматасы Григорьев кесни докладында былай жазгъанды: «Промышленностьда ишлегенлени арасында кёчгюнчюледен кёп алчы ишчи эм стахановчу барды. Сёз ючюн, Кёк-Янбакны бла Ташкёмюрню шахталарында иш мардаларын 100 процентден 600 процентге дери тамамлагъан ишчиле —

¹ «Балкарский форум» деген газет, 1991 жыл, № 4.

кѣчгюнчюле бардыла, кердеуюк магъыданда ишлеген 45 ишчиден 35-си стахановчу кѣчгюнчюледиле».¹

Шимал Кавказы кѣчгюнчюлеринде 5821 адамгъа «1941—1945 ж.ж. Уллу Ата журт урушда жигер уруннганы ючюн» деген майдал берилгенди.

Битеу кѣчгюнчю халкъла да Къзазахстанда бла Орта Азияда жашагъан жылларында атларын махтау бла айтдырып уруннгандыла. Сѣз ючюн, къалмукълула, Сибирьни дангылдама суугъуна, кѣз ачдырмаучу желлерине хорлатмай, хар ишлеген жерлеринде алчылыкъгъа ие болуп тургъандыла. Анга шагъатлыкъ этерча юлгю кѣпдю. Партияны Тюмень обкому 1944 жылда кесини отчѣтунда Самараны бла Сургутну консерва заводларында, Нижневартовскину чабакъ заводунда ишлеген къалмукълула иш мардаларын асламысында 100—150 процентге тамамлайдыла деп белгилегенди. Аланы ичинде 58-си стахановчула болгъандыла. Ханты-Манси округда жашагъан къалмукълу чабакъчылары ишлери уа бютунда махтарча эди.

Урушну ызындан сорагъы жыллада къалмукълула эл мюлкде, промышленностьда да махтаулу уруннгандыла. Сѣз ючюн, Омск шахарны 2-чи номерли къурулуш трестини юй сюртючюлерини бригадасыны бригадири М. А. Мукаева кесини смен мардасын 150—160 процентге тамамлап ишлеп тургъанды. Тюмень областьда къурулушчула З. И. Армазанова бла Ц. А. Бораев кѣрюмдюлю ишлери ючюн Сыйлы грамотала бла саугъаланнгандыла.

Алтай крайда жашагъан кѣчгюнчю къалмукълула эл мюлкде да ахшы жетишимле болдургъандыла. Аны ючюн аланы кѣплери «Крайны бек иги ийнек саууучусу», «Крайны бек иги сюрюучюсю» деген сыйлы атлагъа ие болгъандыла эм аланы атлары сыйлылыкъны Къызыл китабына жазылгъандыла.²

Къзазахстанда Лениногорск шахарда жашагъанладан ондан бири чакълысы чеченлиле эдиле. Аланы хар экинчиси урунууну алчылары болгъандыла. Ала тюрлю-тюрлю магъыдан чыкъгъан участкалада, металл комбинатда ишлеген жигер ишчиле, стахановчула болуп тургъандыла. 1953 жыл январьда 63 лениногорчу орденле эм майдалла бла саугъаланнгандыла. Алай, не иги ишлеген эселе да, аланы арасында жангыз бир чеченли болмагъанды.

Кѣчгюнчюлеге къара ишден башханы уа ышанмагъандыла. Ёзгени къой, устаз болуп ишлерге къоймай эдиле.

¹ «Правда о выселении балкарцев» деген китапны 134—135 бетлерине къара.

² В. Убушаевни барда айтылгъан китабыны 74—75-чи бетлерине къара.

Сёз ючюн, Къочхарланы Аскер мындап тарых факультетни бошап кетеди. Къзахастанны «Пахта-Арал» деген мамукъ совхозуна тюшеди. Иш излеп, районну окъуу бёлюмюню таматасына барады. «Сизге, спецпереселенцлеге, тарыхдан окъутургъа эркинлик жокъду, керек эсе, школда географияны дерслерин берейим»,— дейди ол Аскерге. Ишлемесе, жан кечиндиралмазлыгы себепли, жан ол ишге ыразылыгъын билдиреди.

Бир кюн ол «РСФСР-ни политика-административ къуралуу» деген темадан дерс бере болады. Къагда Ата журт урушха дери чыкъгъан карта тагъылып эди. Аны себепли кёчюрюлген халкъланы республикаларыны атлары андан кетерилмеген эдиле. Алай Къарачай автоном областны орунуна кызыл карандаш бла «Клухори», Чечен-Ингуш автоном республиканы орунуна «Грозный область» деп жазылгъанды. Волганы жагъасындагы немец автоном республиканы бла Къалмукъ автоном областны орунларына уа кызыл жор тартылгъанды. «Къабарты-Малкъар автоном республика» деген жерде «Малкъар» деген сёзю, унутуп, кетермей къойгъандыла. Школну окъуу бёлюмюню таматасы М. В. Дерлиш, Аскерни дерсинде олтуруп, аны политика сезмин тинтеди. Устаз, Россияны областлары, республикалары, крайлары санай кетип, Къабарты-Малкъар автоном республиканы жерлерин кёргюзтгенлей, ол, «Малкъар» деген сёзю эшитип, сагъаяды. Дерс бошалгъанлай, жашны директорну кабинетине элтеди.

«Малкъарлыланы кёчюрюлгенлеринден ханары жокъду. Жашаудан артха къалады. География халатдан да озуп, политика халат жибергенди. Тамбла дерслеринде Къарачай автоном область деп, картада да кёргюзтуп къояргъа болукъду»,— деп, Къочхар улун ишден кыстайдыла.¹

Алайды да, кёчгюнчю халкъланы ичлеринде айырмалы урунганла, хар замандача, кёчгюнчюлюкню жылларында да кёпле болгъандыла. Алай аланы 1944—1953 жыллада ишлерини юсюнден басмада хазна жукъ айтылмайды. 1953—1957 жыллада уа бир кесек материал басмаланады. Ол материаллагъа кёре, эшекни иши халал да, эти харам дегенлей, кёчгюнчюлени урунуу биографиялары бир кесек ачыкъланганды, болсада аланы саугъагъа, махтаугъа тийишлилерини асламысы эсленмей, жашырылып къалгъанды.

¹ Къочхарланы А. Малкъарны атын антаханым ючюн... // «Коммунизмге жол» газет, 1991 жыл, 19-чу январь.

КЪЫЙЫНЛЫҚДА ТУУГЪАН ШУЁХЛУҚЪ

Башда айтылгъаныча, Орта Азияны бла Къазахстанны адамлары кёчгюнчю халкълагъа ал кезиуде тюз кёзден къарамагъандыла. Ала, кёчюрюлген адамла, ынкывыдычыла айтханча, керти да къыралгъа, совет властьха къажау сюелген, властыны ишни бардыргъан къуллукъчуланы жояргъа къаст этип айланыган, не жаны бла да къыралны ишин ояргъа къорешген баңдитледиле деп, малкъарлылагъа, къарачайлылагъа, чеченлилеге, ингушлулагъа кёчюрюлюп баргъан жылыбызда терс къарап тургъандыла. Кертиди, ишни халын толу ангыламауну хатасындан, ол кезиуде кёчгюнчюледен тюрюлгени, ёлтюрюлгени окъуна болгъанды. Болсада, мычымай, хал тюрленгенди. Кёчгюнчюле бла ол жерли адамла бир бирни ангылап, бир бирлери бла келишип, бир бирге къолларындан келгенича болушуп башлайдыла.

Къазахстанда бла Орта Азияда жашагъан халкъланы динлерини бир болгъаны, къарачай-малкъар тил бла къазах, юзбек, къыргъыз тиллени бирге жууукълукълары уа бютюнда бир бирни ангылауну, шуёхлукъ халланы кючледендиле. Къазагъы, къыргъызы, юзбеги да, кёчюрюлген халкъланы къыралны аллында бир тюрлю терсликleri болмагъанын ангылагъандан сора, бизге башхача, кеси адамларынача, ышаныулу, керексиз азапха тюшгенибиз ююн а эриулю къарай эдиле. Ала, сталинчи-бериячы огъурсуз, къаты пизамны да биле тургъанлай, ангылаулу, эсли жашларыбызны бла къызларыбызны жууаплы къуллукълары окъуна салгъандыла. Школлада устазла, колхозлада эсепчиле, бригадирле, район аралада окъуу-билим жаны бла инспекторла, налог жыйыу жаны бла кёплерибиз ишлегендиле. Ол сталинчи жорукъну къан къайнатхан кезиуюнде эди. Сталин ёлгенден эм бир адамгъа табыныу кетерилгенден сора уа кёчгюнчюлени бла аланы «къонакъбайларыны» араларында халла бютюнда жумушакъгъа айланадыла. Бирге окъуу, бирге ишлеу, бир бирни тилин ангылау, бир динни тутуу миллетлени араларында шуёхлукъгъа къанат битдиредиле.

Эшта, шуёхлукъну кючлеуде малкъарлыланы бла къарачайлыланы урунуу кёллююкleri, ишни къаллайындан да жийиргенмеулери, артха турмаулары, аланы бла аланы юйюрсюндюрген халкъланы динлерини, тиллерини келишиулеринден кем жерни алгъан болмазла. Ол жерини

халкъла бла бизни арабызда шуёх халланы мурдорун тилибиз бла динибиз салган эселе да, шуёхлукъну къаласын а бизни ишни суююубюз, анга таза кёлюбюз бла берилиубюз ишлеген болур.

Эсибиздеди, биз бери, туугъан жерибизге, кете туруп, колхозланы, совхозланы таматаларыны, башха жууаплы къуллукъчуланы айтханлары: «Бизни кеси халкъыбыз ишге сизден эсе кёлсюздю. Эринчеклерибиз кепдюле. Сиз кетсегиз, ишибиз акъсар деп къоркъабыз. Сиз таза да урунууну суйген адамласыз».

Бир-бир таулула бююн-бюгече да къыргъызлыланы, къазахлыланы, юзбеклилени бла бизни халкъыбызны араларында ол замандагъы халланы юсюнден келишмеген, тапсыз хапарла айтадыла. Сёз ючюн, ала бизге къатылыкъ этип тургъандыла, бизни къыйышыбызны ашагъандыла, суймеучю эдиле, кеп тюрюлю къыйыплыкъла сынатхандыла дегенча. Аллай адамла ангыларгъа керекдиле: бизни кёрюп болмагъан да, бизге къатылыкъ этген да къыргъыз, къазах, юзбек халкъла болмагъандыла, аланы сталинчи-бериячы къаничлери, ынкывыдычылары, ынкыгыбычылары болгъандыла. Қъаничле кими Орта Азияда, кими Сибирьде, кими Кавказда жашагъанлыкъгъа, ала барысы да бир адамдан изми ала эдиле, бир жорукъгъа бойсуна эдиле. Алайды да, кечгюнчю халкъла бла кечюрюлюп баргъан жерледе жашагъан халкъланы араларында онюч-онтёрт жылны ичинде болган халланы юсюнден айтхан заманда, ынкывыдычыланы къатылыкъларын тюз ниетли, огъурлу халкъгъа жагъаргъа жарарыкъ туююлду. Ала кеси адамларына да, бизни килегеча, къаты, огъурсуз, кечимсиз эдиле.

Биз кечюрюлюп баргъанда, къазахлыла, къыргъызлыла, юзбеклиле эки юю болган бирин, юю эркин болган а бир отоун, жукъ да алмай, бизге берген эдиле. Тар этесиз, къыйналабыз, кетигиз ююбюзден деп аланы бири да айтмагъанды бизге. Бир-бир таулула, кеслери юй ишлегиичи, сау эки-юч жылны, къонакълыкъда кечингендиле. Алай ала къонакъларындан аман сёз, тырман эшитмегендиле.

Кавказдача, Сибирьдеча, Орта Азияда бла Къазахстанда да ол заманда жашау къыйын эди. Ачлыкъ, жалангачлыкъ Совет Союзну халкъларыны барысын да бирча жокълай эди. Юй, журт ишлерге кечгюнчюлени кёбюсюню къолундан келмей эди. Ма ол къыйын кезиуде кеп къыргъыз, къазах, юзбек мюлке кечгюнчюлеге хакъсыз юйле ишлеп бергендиле. Ол юйледе кеплерибиз бери кечгюнчю жашагъанбыз.

Қыонакбайларыбызны сууук кюнубюзде от жылыуларына илешдиргенлерин, ач кюнубюзде бизден ашларып-сууларып аямагъанларып унутургъа жарарыкъ туйюлду. Аланы айранлары, сютлери, жармалары кеплерибизни ёлюмден сакълагъандыла.

Бара-бара уа бир бирге ийнаныулукъ, бир бирни ангылау, сыйлы кёрюу миллетлени араларында, шуёхлукъдан да озуп, ахлулукъ-жууукълукъ халланы туудурдыла. Кёчгюнчюлени бла кыргъызылыланы, къзахлыланы, юзбеклилени араларында къыз бериу, къыз алыу, жууукълукъгъа байланыу кыркъынчы жылланы ахырында башланады. Къзахстанда бла Орта Азияда эрге барып, къатын алып, анда жашап кългъанларыбыз, къарачайлы, малкъарлы къызлапы алгъанлыкъгъа, бери келип, мында бизни бла бирге жашагъан къзахлыла, кыргъызылыла, юзбеклиле да бардыла. Не анда, не мында алагъа къыйыкъ къарагъан адам жоқъду. Бизни халкъыбызны ичинде аланы бютюн сыйлы кёредиле, хар не жаны бла да алагъа оиг тапдырыргъа кюрешедиле. Алафы ичлеринде жашагъанларыбызны да тарыгып эшитмесибиз.

Ата-аналары ёлюп, къарар, багъар адамлары болмай кългъан таулу сабийчиклени кеслерине бала этип ёсдюрген, окъуу-билим берген кыргъызылыланы, къзахлыланы, юзбеклилени да билебиз. Сау болсунла. Артда ахлулары зат табылып, сабийни алыргъа излегенде да, тыймагъандыла аланы кёбюсю. Бери, журтубузгъа, кетерге эркилик берилгенде да, бакъгъан, ёсдюрген сабийлериинден ахлулары бла къайтыргъа излегенлерине да чырмау болмагъандыла бизни тил, дин да къарындашларыбыз, эгечлерибиз. Аланы халаллыкъларып, адамгъа жан аурута билгенлерин, чомартлыкъларып, огъурлулукъларып биз бир замаанда да унутмайбыз, унутургъа да жарарыкъ туйюлду.

Биз бери, туугъан журтубузгъа, кетгенден сора, анда, Къзахстанда, Орта Азияда, жашаргъа суйюн талай минг адамыбыз кългъанды. Ишлеген ишибиз бла байламлы бизге Фрунзеге, Алма-Атагъа, Ташкентге, кыргъызылыланы, къзахлыланы, юзбеклилени кырал университетлерине, Илмула академияларына бара туургъа тюшеди. Бизни окъуулу-билимли жашларыбыз, къызларыбыз анда тюрлю-тюрлю бийик окъуу юйледе устазла болуп ишлейдиле, илмуланы ол жерли академияларында, вузда ишлеген алимлерибиз да бардыла. Сёз ючюн, Борлакъланы Халит Къыргъыз кырал университетде химия-биология факультетде доцент, деканны экинчиси, Къуба улу Борис университетни проректору, Черкесланы Мариям а Къыргъыз ССР-ни Халкъгъа билим бериу министрени

орунбасары болуп талай жылланы ишлегендиле. Кыргыз кырал университетни физика-математика факультетин 1961 жылда бошагъан Боташланы Азрет а Кыргызстанны Илмула академиясында ишлейди, илмуланы докторуду, академияны член-корреспондентиди. Къазахстанны, Юзбекистанны вузларында бла илму-излем учрежденияларында да талай малкъарлы, къарачайлы ишлейдиле. Орта эм бийик билим берген окъуу юйледе да жашларыбыз, кызларыбыз окъуйдула. Аланы барысына да ол жерли адамла кеси адамларынача къарайдыла, миллетчиликге жол бермейдиле.

Белгилисича, шуӊхлукъну, къарындашлыкъны отун ӊчюлтмеуде литератураны кючю уллуду. Бизни жазычуларыбызны къазахлы, кыргызлы, юзбекли жазычула не заманда да сыйлы кӊрюп, алагъа кӊолларындан келгенича болушхандыла. Тюгелбай Сыдыкбековча, Аалы Токомбасвча, Чингиз Айтматовча фахмчу кыргыз жазычула, халкъланы арасында шуӊхлукъну кючлеуге юлюшлерин кӊошхан адамла, къарачай-малкъар литератураны айныууна да тийишлисича эс буруп тургъандыла. Аланы оюулары эм башламчылыкълары бла 1957 жылда къарачай эм малкъар назмуланы «Жашауубузну байрагъы» деген жыйымдыгъы басмаланганды.

Къудайланы Маштай Кыргызстандан бери кӊчюп келген эди. Ол, анда кӊойчу болуп ишлей, кӊп назму жазгъанды. Аны кыргыз, къарачай-малкъар тилледе талай назму жыйымдыгъы чыккгъанды. Аны сӊзлерине жарашдырылгъан кыргыз жырла Кыргызстанны радиосу бла терк-терк бериледиле. Улакъланы Хадис бююн-бюгече да Кыргызстанда жашайды, школда устаз болуп ишлей, кыргыз тилде назмула жазады. Аны да китаплары басмаланадыла.

Къайсыны туугъан кюню, аны фахмусу, бизгеча, кыргызлылагъа да хар заманда сыйлыды. Жыл сайын ала ол кюню белгилейдиле: газетлеринде, радиолары, телевидениялары бла да аны юсюнден тынгылы хапар айтадыла.

Къайсыны атын Фрунзе шахарны ара орамларындан бири жюрютеди. Аны юсюнден анда жашагъан Махийланы Азиза былай айтады: «Фрунзени орамларындан бирине Къ. Кулиевни аты аталгъанын эшитгенибизден сора, аны кӊрюрге, таныргъа сюйгенлени араларында (ӊлледен келип, кыргызлыла, таулула да кӊп эдиле) Ыссыкъ-Кӊлню тийресинде жашагъан белгили механизаторла, орденле, майдалла бла саугъаланганла Келлет Кучмезовну, Адылы Жабоевни, мында ара шахарда окъугъан студентле Лиза Созаеваны, Мариям Биттированы да кӊрдюм.

Ала алайда Қъайсынны кесине тюбеп ушакъ этгенча къуу-ана эдиле»¹.

Қъайсын, кыргыз литератураныча, кыргыз тилни да иги биле эди. Тюгелбай Сыдыкъбековну «Таула арасында» деген романын аны орус тилге кечюргени ол затха толу шагъатлыкъ этеди.

Миллет поэзиябызны отун тамызган Кязим Къазахстанда, жукъ жазар онгу болгунчу, бара-барганлай, ёлгенди. Болсада къазахлыла Кязимни Абайча, Токтогулча закий акъын болганын кеп турмай билгендиле. Аны къабыры белгили болгандан сора, жарашдырып, сын таш салгандыла, орамларындан бирине аны атын атагандыла.

«Кёзден кетген кёлден кетер» деп кыймай, кеси жерибизге кыйтханлы бери да жазычуларыбыз, артистлерибиз, алимлерибиз, журналистлерибиз онюч жыл жашап кетген жерлерин, аны огурлу адамларын унутмайдыла. Ала бла байламлыкъ жюрютгенлей турадыла.

1970 жылда таулу артистле Кыргызстаннга кеслерини жыр, тепсеу хунерлерин кёргюзтюрге барып, ай чаклы бир туруп кыйтхандыла. Ала Фруизеден сора да, башха сахарлада, элде да болгандыла. Кыргызлы къарындашларыбыз, эгечлерибиз таулуланы жырларына, тепсеулерине, башха тюрлю оюнларына да уллу тансыклыкъда тюбегендиле эм бийик багъа бичгендиле. Ол кюнлени эсгере, Гузеланы Жамалны аспирант тенги, бусагъатда Пржевальскдеги кырал пединститутну доценти Къурбанов Султан былай айтады: «1970 жылны сентябрь айы, малкъарлы артистлени бизде гастрольда болган кезилери, бизге байрам ай эди». Юзбеклилени, кыргызлыланы жыр эм тепсеу ансамбльлери да Къабарты-Малкъарга келе туручудула.

Таулу артистлени репертуарларында кыргыз, къазах, юзбек жырла аслам жерини аладыла. Сёз ючюн, республикабызны халклары Россей Федерацияны халк артисткасы Къулбайланы Людмиланы юзбекча жырлаганына суйюп тынгылайдыла.

Къабарты-Малкъар радиода ишлегенле бизге солургъа келген кыргызлыланы, юзбеклилени, къазахлыланы жырлатып, артда уа аны жазып алып, радио бла бере-бере турадыла. Аллай къонакъланы суратлау чыгъармаларын да «Заман» газетибизни, «Минги-Тау» журналыбызны бетлеринде окъуй турабыз.

¹ Махийланы А. Шуёхлукъну оту ёчюлмез // «Коммунизмге жол» газет, 1989 жы, 24-чю ноябрь.

Бизни жазычуларыбыз къазах, юзбек, кыргызы халкъланы белгили акъынларыны, прозачыларыны юбилейлерине да барадыла. Сёз ючюн, 1989 жылда Фрунзе шахарда Токътогъул Сатылгъановну юбилейинде малкъар халкъны атындан Зумакъулланы Танзиля бла Тёппеланы Алим барын, кыргыз халкъына ыспас сёзле айтхандыла.

Бизни жазычуларыбызны юбилейлерине да кыргыз, къазах къарындашларыбыз келиучюдюле. Сёз ючюн, Чингиз Айтматов Къазимни, Къайсынны юбилейлерине талай кере келгенди, литературабызны, миллетибизни юсюнден кёп ахшы сёз айтханды.

Илму кадрланы хазырлауда да кыргыз, къазах къарындашларыбыз бизге болушур ючюн кълмайдыла. Сёз ючюн, 1965 жылда Къазимни чыгъармачылыгыны юсюнден Маммеланы Далхат Кыргызстанны Илмула академиясында кесини кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Анга илму жаны бла таматалыкъ белгили кыргыз философ Азиз Салиев этгенди. Гузеланы Жамал, 1970—1972 жыллада Кыргыз кырал университетни орус тил кафедрасындагы аспирантурасында окъуп, къарачайлыланы бла малкъарлыланы орусча халатсыз сёлеширге юретиуню юсюнден кандидат диссертация къоруулагъанды. Жамалгъа тюрк эм орус тиллени юсюнден илмуну кёп жашырынларын ангылатыуда университетни профессорлары Т. К. Ахматов, Къ. Къ. Сартбаев, доцентлери А. И. Васильев, Г. С. Зенков кёп кыйын салгъандыла.

Орта Азияда бла Къазахстанда бийик билим алып къайтханларыбыз да кёпдюле. Сёз ючюн, Батырбекланы Махмут, Паршауланы Ахмат — мединститутну, Ахматланы Даут, Боллуланы Аныуар, Чегембайланы Файя — ветеринар институтну, Маржан а — эл мюлк институтну агрономия факультетин, Къудайланы Владимир — агъач институтну, Цикъанланы Магомет — университетни экономика факультетин, дагыда кёпле тюрлю-тюрлю вузланы анда бошاپ педа бошай тургъаппай келгендиле. Аланы бир талайлары бусагъатда белгили специалистле, илмуланы кандидатлары, докторлары болуп ишлейдиле. Сёз ючюн, Батырбек улу медицина илмуланы, Ахмат улу Даут — ветеринар илмуланы кандидатларыдыла. Цикъанланы Магометни уа Кыргызстанны Халкъгъа билим бериу министерствосу Москвагъа аспирантурагъа ийген эди. Ол бусагъатда экономика илмуланы доктору, Къабарты-Малкъар Республиканы экономикасыны министрди. Эфендиланы Салих философия илмуланы докторуду, профессорду, Къабарты-Малкъар кырал университетни философия кафедрасыны таматасыды.

Қызақ алимле да кѣчгюнчюлюк сынагъан халкъладан илму кадрла хазырлаугъа кеслерини халал юлюшлерин къошадыла. Аппайланы Аскер мындан филология илмуланы кандидаты болуп барып, Алма-Атада студентлени окъутуп тургъанды, артда уа анда доктор диссертациясын къоруулагъанды. Таукенланы Магомет вузну анда бошагъанды, медицинадан кандидат, доктор диссертацияларын да Алма-Атада къоруулагъанды. Мусукаланы Борис кандидат диссертациясын, къарачайлы жаш Джанибекланы Хасан бла къырым татарлы Меметов Айдер доктор диссертацияларын Қызақстанны Илмула академиясыны Тил билим институтунда къоруулагъандыла.

Қызақхлыла кеслерини жерлеринде жашап кетген малкъарлыланы бла къарачайлыланы бек суйгенлерине шагъатлыкъ этген бир юлгю келтирейик. 1989 жылны ноябрь айында Гузеланы Жамал Қызақстанны Илмула академиясыны Тил билим институтуну илму советини тилеги бла Меметов Айдерни «Источники формирования лексики крымско-татарского языка» деген темагъа жазылгъан доктор диссертациясына оппонентлик этерге барады. Ала малкъарлы жашны, сыйлы кѣрюп, президиумда олтуртадыла. Оппонент жашха сѣз бере туруп, илму Советни таматасы академик Аbugали Туугъанбаевич Қайдаров, Жамалгъа айланып: «Жамал инибиз (кичи къарындашыбыз), диссертациягъа отзывны орус тилде жазгъансыз. Тюз этгенсиз, кереги да алайды. Алай Мемет улуну илму ишнини юсюнден кеси тилигизде айтсагъыз, бизни бек ыразы этерик эдигиз»,— дейди. Жаш, билмей тургъанлай, кесине ол эркинликни берилгенине асыры къууангандан, бир кесек абызырап, кафедраны артына жууукъ барып сюеледи. Залда олтургъанладан хазнасы къалмай андан таматадыла: илмуланы доктору болмагъан жангыз бири жокъду, профессорла, академияларыны член-корреспондентлери, къызақхлыла, орусла, арт тизгинде уа — венгерли профессор Иштуан Қонгур. Жамал, къарачай-малкъар тилде ашыкъмай сѣлеше, Меметовну диссертациясына багъа бичип бошар-бошамаз, залдагъыла гур деп къозгъалып, ѳрге къобадыла да къарс урадыла. Ала бла бирге президиумда олтургъан академик да турады. «Иним, энишге тюш, алларына бар, ала сени, ана тилинги сыйлап этедиле былай»,— дейди академик. Жамалны атасы киби къарт кишиле, анасы киби къарт къатынла: «Қыпчакъ инибиз»,— деп, аны бирден бирге ѳтдюрюп къучакълайдыла. «Журтунга къайтсанг, малкъар, къарачай къарындашларыбызгъа, эгечлерибизге бизден къызыу салам айт»,— деп, туугъан къарындашларынча ашырадыла ала жашны.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы эм Орта Азияны бла Къзахстанны халкъларыны бир бирлери бла тенглик, шуӕхлукъ жюрютюулерни бюгюн-бюгече да барады. Ала бир бирге барып-келип турадыла.

Лагъман, палау, бешбармакъ, кюлчестай, бауурсакъ дагъыда ала киби кӕп тюрлю ашарыкъланы этерге малкъарлыла бла къарачайлыла орта азиячы халкъладан юйренгендиле. Биз да аланы жӕрме, сохта, хычин киби ашарыкъларыбызны этерге юйретгенбиз.

Бизни кыргъыз, къзах, юзбек халкъла бла шуӕхлугъбуз 1944 жылны жаз башында башланган эди. Онюч жылны ичинде ол, жашауну кӕп ачысын, татлысын да сынай, чыныкъгъанды, къуршча къатханды. Баш эркинлигибиз кесибизге къайтханлы берди да ол шуӕхлукъну оту ёчюлмегенди. Мындан арысында да ол от ышырыла, тӕлюден тӕлюге ёте барып деп умут этебиз.

КРЕМЛЬ ЖАНЫНДАН ЖЫЛЫ АЯЗ УРАДЫ

Белгилисича, малкъар халкъ кӕчюрюлгенден сора, он жыл толургъа эки-юч кюн къалгъанлай, 1953 жылда 5-чи мартда, Сталин жап алады. Битеусоюз радио бла аны юсюнден халкъгъа хапар билдире, кырал таматала, «битеу халкъланы атасы», ленинчи Сталин ёлюп къалгъанды, энди биз олсуз къалай жашаяллыкъбыз деп, тиширыулача, жюрексинип жияй эдиле. Ол кезиуде хар элде жаланда бир ненчашар радиоприёмник бар эди. Адамла, басынып, жанлары кетип тынгылай эдиле. Анда жиямагъан хазна жокъ эди. Алагъа къарасанг, мындан ары кюн жерни жарытмай, суула да таркъайып къаллыкъ суна эдинг. Жюреклерни жарсыу басып, хар ким юй башларына къара байракъла тагъа эдиле. Кӕпле, башха ишини къой, юйлеринде от окъуна тиргизмей эдиле. Ангылаулары жетмеген кӕчгюнчюле да, алагъа кӕшулуп, жияй эдиле. Аллайланы араларында, битеу юйдегилери уллу азапта кырылып, жангызлай къалган къартла, солдатла, офицерле, алгъынныгъы «кулакла» эм ала киби келе бар эдиле. Ётюрюк пропагандагъа ийнанып, ала Сталинни чынтты файгъамбар суна эдиле. Болсада кӕчгюнчюлени араларында Сталинни алагъа этген мурдарлыкъ ишлерин ангылагъанла да аз тӕюл эдиле. Алай андан не хайыр, аны юсюнден, кӕоркъмай, ышанып, бир бирге ахлула окъуна айталмай эдиле.

Кеслерни палахдан сакълар ючюп, бир бирге Сталинин махтай эдиле, «жангы жашау» алагъа келтирген «улла насыпны» юсюнден, бир бирге ал бермей, хапар айта эдиле.

Сталин ёлгенден сора, кёп бармай, Берияны эм аны шапаларыны кир жашырынлары ачыладыла, аланы уялары чачыладыла. Къыралны сатхычыды деп, Берияны уш-кок бла атып ёлтюрөдиле. Аныча аманлыкчыладан кёп адамны да аны ызындан ашырадыла.

Жаз башыны жылыуу жерни бузлагъанын эритгенча, бу ишле къыралны жашаууна жылыуу келтиредиле. Аны СССР-де битеу халкъла ачыкъ сезедиле, нек десенг, алгъа аскерден келгенлени, ызы бла коммунистлени комендатурадан эркин этип тебирейдиле.

Кёчгюнчюлени юслеринде жумушха башында терк-терк къарап башлайдыла. СССР-ни МВД-сыны 1953 жылда 10-чу апрельде жарашдыргъан справкасында айтылгъаннга кёре, комендатурада чотда тургъан кёчгюнчюле былай бир боладыла: 1) эркегырула — 653272, 2) тиширула — 779019, 3) опалты жыллары толмагъан сабийле — 803191 (1948 жылдан сора кёчюрюлгенле бери кирмейдиле). Эндиге дери кёчгюнчюледен 309100 адам ёлгенди¹. Башхача айтсакъ, он жылны ичинде жыл сайын орта эсеп бла 31000 чакълы адам къырылып тургъанды. 1990 жылгъа дери Тырныаууз шахарны битеу халкъы алай бир болгъанды. Хар жыл сайын аллай бир адамны (сау шахарны адамын) азап сынатып ёлтюрюу бериячылагъа тюкге да саналмагъанды.

1956 жылда февраль айда КПСС-ни XX съезди СССР-де историяны жангы эшигин ачады. Н. С. Хрущёвну ол съездин жабыкъ заседаниясында этген докладында Сталинин бла аны биргесини ишлегенлени кёчюрюлген халкълагъа сынатхан артыкълыкларыны юсюнден ачыкъ айтылгъанды.

«1943 жылны ахырында Улла Ата журт урушда хал иги жанына тюрленип тебирегенлей,— дегенди Н. С. Хрущёв кесини докладында,— битеу къарачайлыланы туугъан жерлеринден къыстагъандыла. Ол жылны декабрь айында Къалмукъ автоном областны халкъына да аллай исси къапдырылгъанды. 1944 жыл 23-чю февральда чеченлилни бла ингушлуланы да туугъан журтларындан къалдырмай кетергендиле. Чечен-Ингуш республиканы уа къурутуп къойгъандыла. Малкъарлыланы да узакъ жерлеге кёчюргендиле. Алай бла, Къабарты-Малкъар автоном республиканы кетерип, Къабарты республика къурагъандыла.

¹ Баям, ёлгенлени саны андан эсе иги кесекге кёп болгъанды.

Украинлыла бу кыйышлыкдан кутулгандыла, нек десеңг, асыры кеп болгандыла да, аланы элтир жер табылмай кыалганды, ансы аланы да кечюрлюк эдиле»,— деп чертгенди Н. С. Хрущёв¹.

Партияны XX съездинде селеше, Н. С. Хрущёв талай халкыны тууган жеринден кечюрюу, алагы азап чекдириу, кырыу законсуз иш болганын ачык айтады эм ол ишчи бардырганланы аяусуз сөгеди.

Ары дери окыуна, Сталин ёлгенден эм Берия ёлтюрюлгенден сора, кыралгы келген жумушаклык бла бирге кечгюнчюлени жашауларында да тюрлениуле эсленип башлайдыла. СССР-ни Министрлерини Совети 1954 жыл 5-чи июльда бегим чыгарады. Ол бегим кечгюнчюлени жашауларына жумушаклык салады. Анда айтылганга кере, кечгюнчюле, комендантладан эркинлик сурап кюрешмей, жеслери жашаган областланы, республиканы кыалайларына барырга да эркин боладыла. Ала эндиге дери комендатурагы ай сайын эки кере келип, анда энчи журналгы кыол сала эдиле. Мындан ары уа сау жылны ичинде жаланда бир кере келирге борчлу боладыла. Оналты жыллары толмаган сабийлени уа комендатурала чотдан чыгарадыла, алай бла башларына эркин этедиле. Бийик окыуу юйлеге киралганла болсала, алагы кыралда суйген жерлерине барып кыайтырга эркинлик бериледи².

Кёресиз: жерлеринден артыклык бла кечюрюлген халкыла бу оноугы уллу кыуанырга болмайдыла.

Ёзгени кыой, аланы жашларың, ышанып, аскерге окыуна алмай эдиле. Адамланы ол да бек сындыра эди. «Биз кыралгы не хата этгенбиз, бизни аскерге нек алмайдыла?» — деп, кепле, чамланып, партия, совет органланы таматарына кыагытла жаза эдиле. Алай ол аппаратчыланы кыулакларына кирмей эди.

1955 жылны март айында СССР-ни Министрлерини Советини оноуу чыгады. Ол оноугы кере, аскерге алынырга жыл санлары жетген жашланы комендантланы чотларындан эркин этедиле эм аскерге чакырып башлайдыла. Ол жылны ахырында кыралны Министрлерини Советини бир-бир кечгюнчюлени чотдан чыгарыуу юсюндөн бегими болады. Анда айтылганга кере, комендатураны чотундан быллай адамла чыгарыладыла: 1) Уллу Ата журт урушха кыатышханла, Совет Союзну орденлери эм

¹ Убушаев В. Калмыки: выселение а возвращение.— Элиста, 1991, с. 76—77.

² Пост. Совета Министров СССР от 5 июля 1954 года «О снятии ограничений в правовом положении спецпоселенцев», № 1439—649.

майдаллары бла саугъаланганла, урушда ёлгенлени бла бийик окъуу юйлени устазларыны юйюрлерини келечилери; 2) бу жерли эркегырыулагъа эрге баргъан тиширыула; 3) эрлери малкъарлы, къарачайлы, чеченли, ингушлу, немецли, къырым татарлы, къалмукълу, тюркю, курдлу, хемшилли болгъанлары ючюн кёчюрюлген оруслу, украинлы, белоруслу тиширыула, баш келеринден айырылгъан эселе; 4) ахлулары ёлюп, жангызлай къалгъан инвалидле эм кетмезлик ауруудан ауругъан, болушлукъчулары болмагъан адамла.

Быланы барысына да къыралда суйген жерлеринде жашаргъа, ары-бери жюрюрге эркинлик бериледи. Болсада аланы кёчюрюлгюнчю жашагъан жерлерине уа жибермейдиле. Алагъа туугъан жерлеринде къалгъан мюлклерин, мекамларын да къайтармайдыла.

Бу оноугъа кёре, урушдан къайтханла суйген жерлеринде жашаргъа эркин бола эдиле. Алай аланы юйюрлериндегилеге алай эркинлик берилмей эди. Сора ала башха жерлеге къалай кёчаллыкъ эдиле?!

Ол заманлада этилген оноула быллай сорууланы кёп туудура эдиле.

КПСС-ни XX съезди быллай кезиуде ачылады. Н. С. Хрущёв, сау къаллыкъ, кесини башда айтылгъан докладын 1956-чы жылда 25-чи февральда этеди. Андан сора бир кесек заман озгъанлай, битеу къыралда коммунистлени аны доклады бла шагъырей этиу башланады. Партия организацияла ол жаны бла коммунистлени араларында уллу ангылатыу ишле бардырадыла. Кёчгюнчюле кёп болгъан жерледе — уллу шахарлада, район аралада жерлеринден артыкълыкъ бла къысталгъан халкъланы келечилерини жыйылыулары боладыла. Алагъа ол халкъланы окъуулу адамлары къатышадыла. Бу жыйылыулада сёз Н. С. Хрущёвну докладында кёчюрюлген халкъланы юслеринден не айтыла эсе да, аны юсюнден барады.

Алагъа къатышхан малкъарлыла, чеченлиле, къарачайлыла, ингушлула, къалмукълула эм башхала партияны башчысы Н. С. Хрущёвха съездде этген огъурлу иши ючюн жюрекден ыразылыкъларын айтадыла. Болсада аланы жюреклерин къыйнагъанлай къалгъан бир зат болады: кёчюрюлген халкълагъа жаратылгъан жерлерине къайтыргъа онг боллукъмуду, туююлмюдю.

— Докладда аны юсюнден абери айтылмайды, — дейдиле жыйылыулары бардыргъан къуллаукъчула. — Сиз, эллеге барып, кеси адамларыгъызгъа жангыз адамгъа табыныуну хатасында болгъан осал ишлени ачыкъланганларын, аланы терсге саналгъанларын ангылатыгъыз.

— Бизни анга угъайыбыз жокъду. Алай, къайры барсакъ да, бизге аны сорлукъдула. Туугъан жерлерине къайтхынчы, кѣчгюнчюлени кѣллери кѣтюрюллюк туююлдо.

— Аланы барысы да мында жашаргъа юйренгендиле. Бу жерли адамла бла шуѣх болгъандыла. Къыз берип, къыз алып, жууукълукъ жюрютгенле да бардыла,— дейдиле жыйылыуу бардыргъан таматала.

Кѣчгюнчюле сагъышлы боладыла. Къуллукъчула кетгенден сора, кеслери къалып, оноулашадыла. Дауур-сууур боладыла. Болсада барысы да бир оюмгъа келедиле: не да этип, туугъан журтха къайтыр онг излерге керекди.

Ала элlege жайыладыла, кеси адамларына тюбейдиле, партия съездни оноуларыны юсюнден ушакъ бардырадыла. Къууанчлы хапарны эшитгенлей, хар ким, сагъайып: «Жерибизге къайтыргъа керекбиз!» — деп башлайды. Жер-жерледе болгъан жыйылыулагъа келгенлени бир-бирлери Хрущѣвха письмо жазаргъа деп, башхалары, жол хакъ жыйып, анга делегация жиберирге деп, оноу этедиле.

Алгъын КПСС-ни Ара Комитетине, къоркъмай, хазна киши къагъыт жазалмай эди. Бу жыйылыуладан сора уа жюзле, мингле къол салгъан заявленияла Н. С. Хрущѣвха эм башха къырал башчылагъа бир бири ызларындан келип башлайдыла. Алада жер юсюнде адам улуну историясында бир заманда да болмагъан уллу кюйсюзлюкню, намыссызлыкъны сынагъан адамланы жалынган ауазлары эшитиле эдиле. Аланы барысы да бир затны тилей эдиле — артыкълукъ сынагъан халкъланы туугъан журтларына къайтарылырлары.

Кѣчгюнчюлюк сынагъан халкъланы бу тилеклерин алып, Москвагъа къарачай, малкъар, къалмукъ, чечен, ингуш делегацияла бир бири ызларындан келип кете эдиле.

Ол кезинде къыралны башында, кѣчюрюлген халкъланы ишлерине къараргъа деп, энчи комиссия къуралгъан эди. Ол комиссия кѣчюрюлгенлени чотха ала эди, аланы туугъан жерлерине къайтарыу бла байламлы ишлеге къарай эди. Жер-жерледе келген заявленияла бу комиссиягъа тюше эдиле. Анда ишлегенле кѣчгюнчюлени делегациялары бла да кѣп иш бардыра эдиле¹.

Бу затла, баям, къырал оноучулары, кереклисича, сагъыш этдире болур эдиле. Къыралны баш органлары, терк-терк, кѣчгюнчюлени жашауларын жумушатыу жаны бла оноула чыгъара эдиле. Сѣз ючюн, 1956 жылны март айында СССР-ни Баш Советини Президиумуну къалмукъ

¹ *Лайпанланы Сейит*. Кавказгъа къайтханыбыздан хапар // «Ленинни байрагы» газет, 1990, №№ 117, 124.

халкъны юсюнден указы чыгъады. Ол указ къалмукълу-ланы энчи комендатурадан эркин этеди. Алай бу оноу алагъа да туугъан жерлерине къайтыргъа алыкъа эркин-лик бермейди.

1956 жыл 10-чу апрельде СССР-ни ич ишлерини министри Н. Дудоров КПСС-ни Ара Комитетине былай билдиреди: МВД-ны жер-жерли органларындан келген халпарла кѣргюзтгениге кѣре, комендатураладан эркин этилген кѣчгюнчюлени асламысы Коммунист партиягъа бла Совет правительствогъа жюрекден ыразылыкъларын билдиредиле эм, кѣчген жерлеринде къалып, колхозлада, совхозлада, предприятиялада жигер ишлерге айтадыла¹.

СССР-ни Баш Совети кесини 1956 жылда 28-чи апрельде этген Указы бла къырым татарлыланы, малкъарлыланы, тюркчюлени, курдланы, хемшиллилени эм алашы юйдегилерин МВД-ны органларыны къарауларындан, ыз ызлауларындан эркин этеди.

Артыкълыкъчы комендантладан къутулуу бу халкълагъа, айхай да, уллу къууанч келтиредиде. Алай быллай указла алашы да не мюлклерин къайтармай эдиле, не туугъан жерлерине барыргъа эркин этмей эдиле.

Андан артында эки ай бла жарым озгъанлай, 16-чы июльда къарачайлыланы, чеченлилени, ингушлуланы юслеринден да тюз аллай указ чыгъады.

Комендатураланы бугъоуларындан ычхынган адамла туугъан жерлерине жангы кюч бла тартдырып башлайдыла. Эркинликлери болмагъанына да къарамай, бир-бирле жанларын алып, Ата журтларына кетедиле. Бир анда, бир мында, къауум-къауум болуп, кѣчгюнчюле колхозланы, совхозланы эм партия организацияланы таматарына заявленияла береди, ишден эркин этерлерин, чотдан чыгъарырларын излейдиле. Эркинликлери болмагъаны себепли, мюлк таматала, партия организацияла алашы тилеклерин къабыл эталмайдыла. Туугъан жерлерине асыры тартдыргъандан, кѣпле, юйлерин, малларын учуз-учуз сатып, юйюрлерин жыйып, жолгъа атланадыла. Ата журтларына сюймекликлери алагъа къанат битдиреди. Бир-бирле юйлерин къоншуларына — къыргъызлылагъа, къазахлылагъа, оруслулагъа — аманат этип, сатарсыз деп, къолларына женгил жюк алып кетедиле. «Туугъан жери-бизни ташындан къабып, сууундан уртлап турсакъ да, ълмезбиз», — дейдиле къартла.

¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берия: «Их надо депортировать». — М., 1992, с. 270—272.

Комендатураны кишенлеринден эркин этгенлеринде, кѣчгюнчюлеге ары-бери кѣчмезге деп, кѣол салдыра эдиле. Ол оноугъа бой салыргъа унамай кѣойгъанла да боладыла. Тургъан жеримден эркинликсиз, бир жары да кетмезме деп, кѣагъытха кѣол салгъанлашы бир кѣаууму окъуна, кеслерин тыйдыртмай, эллерине кетер оюмгъа киришеди.

Аны юсюнден хапар алгъа жер-жерли органланы таматаларына, артда уа кѣырал башчылагъа жетеди.

ХРУЩЁВ САУ БОЛСУН, АЛАЙ...

Белгиленича, жангыз инсаннга табышыу кѣыралгъа уллу хата келтиргенди. Анда адамлагъа керти да уллу артыжълыкъла сынатылгъандыла. Хатасы болмагъан халкъланы туугъан жерлеринден кѣчюрюу, алай бла сындырыу, азаплыкъ чекдирип кѣырыу адам улу кесини историясында бир заманда да кѣрмеген налатлыкъ иш болгъанды. Аны юсюнден Н. С. Хрущёв КПСС-ни XX съездинде ачыкъ айтханды. Андан артында кѣырал башчыла кѣчгюнчюлени туугъан жерлерине кѣайтарыр акъыл этип башлагъандыла. 1957 жылны 9-чу январында СССР-ни Баш Советини огъурлу бегими чыкъгъанды. Кѣабарты АССР-ни кетерип, Кѣабарты-Малкѣар АССР кѣуарыргъа деп жазылады ол документде. Ол оноу таулулагъа уллу кѣууанч келтиргенди. Аны эшитгенде, кѣыргъызлыла, кѣазахлыла, юзбеклиле эм башха миллетли адамла да жарыгъандыла. Сау болсунла. Ала кѣчгюнчюлени бек жаратып болгъандыла. Аны себепли аладан айырылыргъа суймегендиле. Ол шартха шагъатлыкъ этген затла кѣп болгъандыла. Сѣз ючюн, Кѣыргъызстанны бла Кѣазахстанны таматалары кѣарачай эм малкѣар халкълагъа кеси жерлеринде орун тапдырыргъа, аланы автономияларын тохташдырыргъа мурат этгендиле. Алай, чабакъ суугъа тартдыргъанча, таулула туугъан жерлерине тартдыргъандыла. «Ата журтну тютюню да бизге татлыды, хычыуунду» деп, А. С. Грибоедов бош айтмагъанды. Туугъан, ёсген жери, буз тѣппели бийик таулары, таракъ тишли кѣаялары, кенг жайлыкълары, чокъуракъ суулары... аланы таулу, кѣлю барып, бир затха да алышалмагъанды.

Ол заманда КПСС-ни Кѣабарты обкомуну Москвдан кѣагъыт келгенди. Анда сѣз малкѣар халкъны жаратылгъан жерлерине кѣайтарыуну юсюнден баргъанды. Д. В. Шабаев жазгъаннга кѣре, республиканы таматалары

кыралны башында аллай оноу этилгенине кыуанып тюбегендиле¹.

Бу хапарла кечгюнчюлени жол келлю этедиле. Хар бир бирге тюбеген адам: «Аланла, кетемеден не хапар?» дегенлей тургъанды. Кыуанчха, жарсыугъа жыйылгъашны да аны юсюнден сагъышы кырумагъанды.

Апрель айы жетип, жерге жылыу киргенлей, кызах, кыргъыз элдеде кечгюнчюле кыбырлагъа жюрюп тебирейдиле. Кыолларындан келгенича, аланы сын ташларына кырайдыла. Адамсызлыкъ сынап ёлген сабийлени, аталаны-аналаны, кырындашланы, эгечлени эсгере, ичлеринден кюсдиле. «Сизни кыюп кыалай кетейик!» — деп жиямсырайдыла. «Ах, туугъан жерим, туугъан журтум! Сен, барысын да унутдуруп, кесинге бизни мукъуладисча тартаса. Кыалай кючлюсе сен!» — деген ауазла жюрегинги тарайдыла. Ол жерли адамла таулулагъа ыспас этедиле, жан аурутадыла. Кыбырлагъа кими таш, кими агъач келтирип келеди. «Кыоркымагъыз. Была да бизни кыбырла болгъанлай болурла. Биз кырай турурбуз», — деп, ала кечгюнчюлени келлерин жапсарыргъа кюрешедиле. Алай ол кечгюнчюлеге болушалмайды. Аланы келлерин басмайды. Аланы бир-бирлерини жашлары кыргъыз, кызах, юзбек кызла алгъандыла, бир-бирлерини уа кызлары ол жерли адамланы жашларына баргъандыла. Туудукъларын кыюп кетну алагъа чексиз кыйынды. Алып кетер онг да чыкмайды. Бу затла сау кыалгъан ата-аналаны терен сагъышха кыалдырадыла. Ол кечгюнчюлеге туугъан журтларына кетерге уллу чырмау болады. Аны хатасындан талай юйюк Кывказгъа кыайтмай кыалады. Ол а халкыны айныууна заранлыкъ этеди.

Кызахстанда, Кыргъызстанда кыауум-кыауум болуп кыалгъанланы кыбюсю бир бирге эт жууукъ болгъан адамладыла. Аны себепли аланы жетген кызлары, жашлары кезиуюнде юйдегили болалмайдыла. Башха миллетли адамлагъа жалгъашадыла. Бусагъатда аланы сабийлерини асламысы ана тиллерин билмейдиле. Аны хатасындан а халкыны саны осал ёседи. Ол малкыар халкыгъа бюгюн, бюгече да уллу жарсыу болгъанлай кыалады.

Болсада, Аллахха шукур, халкыны асламысы жол кёл алады. Жер-жерледе партия-совет органланы башламчылыкълары бла кечгюнчюлени уллу жыйылыулары боладыла. Алада ангылатыу ишле бардырыладыла. Халкыны эсли адамларындан эшелон таматала айырыладыла. Туу-

¹ Шабает Д. В. Правда о выселении балкарцев. — Нальчик, 1992, с. 259.

гъан жерлерине тартдыргъанла алагъа, жол хакъгъа деп, ахча жыйып бередиле.

Жер-жерледе товар вагонла, бир бири ызларындан тизилип, Кавказгъа кестерге хазырланадыла. Кёчгюнчюле, учунуп, хапчукларып алагъа жыйындырадыла. Тюрлю-тюрлю сылтаула бла жолгъа чыгъалмай къалгъан къарт анала, атала аланы ашыра келедиле. Ахлулары башларына эркин болгъанларына ала бек къууанадыла. Болсада жүреклерин къайгъы сыйырыпды. Аланы бир-бирлери, кёллери толуп, жилямсырайдыла: «Ахшы жолгъа барыгъыз. Энди биз хазна кёрюшмек. Бизни жер юлюшюбюз, эшта, киши жеринде боллукъ болур. Тауларыбызгъа бизден салам айтыгъыз. Сабийли кёз жашларыча таза сууларыбыздан бизни ючюн да бир ичигиз. Елсег' а, тауларыбызгъа айланып, бизни ючюн дууа окъурсуз». Жолгъа чыкъгъанла алагъа кёл этдиредиле: «Къоркъмагъыз, алах айтса, сиз да келирсиз туугъан жеригизге. Ары дери бир бирге бара, келе туурбуз». Алай аланы бу сёзлери анда къалгъанланы жүреклерине хазна асыу болмай эдиле. Онюч жылны ичинде Кавказгъа барыу, келиу да болмагъанды. Къарангы адамла аллай онг чыгъарыкъ сунмай эдиле. Кёчгюнчюлени келтирген товар поездле, бир бири ызларындан тизилип, бири андан, бири мындап жолгъа чыгъадыла. Ары жиляп-сарнап баргъанла бери, Кавказгъа, жарып келедиле. Жылны жылы кезиую болгъаны себепли, жолоучула жунчумайдыла.

Кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы туугъан жерлерине къайгыргъа эркинликлери болгъаныны юсюнден дунягъа хапар билдире, эшелонла Нальчикни темир жол станциясына бир бири ызларындан жетедиле. Къабарты-Малкъарда жашагъан халкъланы адамлары алагъа къууанчлы тубейдиле. Талай элде ала таулуланы кеси жерлерине къайтханлары бла байламлы къууанчлы жыйылыула бардырадыла, той-оюн этедиле.

Таулуланы юйлери, журтлары чачылып, оюлуп эдиле. Болсада ала, туугъан жерлерине къайтханларына къууанып, жунчумайдыла. Кече, кюн демей, ишлеп, башлары кирир жерле хазырлайдыла. Тау элдеде жангы колхозла, совхозла къураладыла. Алагъа болушлукъгъа къабарты эм орус мюлкке къумалы малла, урлукълукъ мирзеу эм мюлк адырла бередиле. Къыралны жанындан да болушлукъ этилип, бир неча жылны ичинде тау элдеде мюлкке аягъы юсюне салынадыла. Алада школла ачыладыла, бир-бир жерледе саусузлагъа бакъгъан учрежденияла, сабий садла ишленедиле.

Жылла оза барадыла. Халкъ ахшы муратлары бла жашайды. Алай аланы ол муратларыны барысы да толтурулуп къалмайдыла. Малкъар элде заводланы, фабрикаланы филиаллары, цехле, жашау керекле бла жалчытыучу юйле ишленмейдиле. Аны хатасындан ишчи адамланы асламысына иш табылмайды. Эр кишиле, ары-бери кетип ишлей, жан кечиндирселе да, тиширыулары аллай онглары болмайды. Аны себепли ала юйюрлерин, жүн ишлеп, андан чыкъгъан файда бла тутаргъа кюрешедиле. Алай республиканы оноучулары таулу тиширыулары бу ишлерине хамап чырмаулукъ этгенлей тургъандыла. Бу ишге КИСС-ни обкомуну бла профсоюзланы область организациясыны ол замагдагъы къуллукъчулары тири къа-тышхандыла.

Жюн ишни тау элде амалсызлыкъ туудургъанды. Таулу тиширыула эшген жаулукъланы, бёрклени, къол къапланы эм башха аллай затланы алычу, сатычу пунктла ачаргъа керек эди. Алай этерни орунуна аппаратчыла, милиционерлени жиберип, тиширыулары базарладан къыстатып, къол къыйыларын сыйыртып тургъандыла. Аллай ишлени юслеринден Гергъокъланы Кезибап былай жазгъанды: «...1984 жылда жүн эшну бла кюрешген малкъарлы тиширыулагъа ала кёп артыкълыкъ сынатхандыла. Наложенный платёж бла жүндеп этилген затланы ары-бери жибермегиз деп, аланы сыйырып, базарлада тиширыулары милиция бла къуууп айланганлары неге ушагъан ишледиле? Мен ол жыллада элимде связны бёлюмюню таматасы болуп ишлеучю эдим, 1985 жылда уа наложенный платёж бла эшилген затланы жибересе деп, тутхан этген эдиле, ахчамы да сыйырып»¹.

Ишлер жерлери болмагъаны таулулагъа хар не жаны бла да заран келтиредиле. Ата-анала, амалсыздан, сатыу этерге узакъ жерлеге жүрюйдюле. Анда кёп кюплерин, айларын ашырадыла. Кеслери алларына къалып, сабийле, кереклисича, намысха-къылыкъгъа юйретилмейдиле, окъуп, билим алмайдыла. Колхозлада, совхозлада жүрюген тёреге кёре, сабийи-сюбюйю жетгеннге, межам ишлерча, жер берилмейди. Иши да, жашар жери да болмагъан жаш адамла не бузулуп кетедиле, неда туугъан эллерин кёюп кетип, кезиуонде юйдегили болалмай, заманларын тышында общежитиялада ётдюредиле. Ол а эллени айныуларына, халкъны ёсююне уллу чырмау болады.

Амалсызлыкъ адамгъа не да сынатады. Бир-бирле, баш кечиндирир ючюн, битеу юйлери бла кёчюп, башха мил-

¹ «Заман» газет, 1991 ж., 4-чю апрель.

лстли элдеде, жерледе жашайдыла. Аны да хатасы уллуду — аллай адамланы туудукълары кеси халкъларыны не адетлерин, не ана тиллерин билмейдиле. Аллай сабийлени адетге, кыылыкъгъа, ана тилге юйретиу жаны бла керекли мадарла этилмейдиле. Ол зат бир-бир ата-аналаны арталлыда кыйнамайды. Малына бичеп, юслерине кийим тапсала, ала: «Сабийлерибиз орус тилин билесле, бизге ол тамамды»,— деп кыоядыла. Ансы туудукъларыны бара баргъан жашауда кеси миллетлерини инсанлары болмай кыаллыкъларына жарсымайдыла. Иш былай баргъан жерледе ууакъ халкъла жылдан-жылгъа азая барадыла. Аны алайлыгъына шагъатлыкъ этген шартла Россейде, башха кыыраллада да бек кепдюле.

Партия эм совет органа аны билмей турмагъандыла, болсада бу затха арталлыда эс бурмагъандыла.

ОКЪУУ, БИЛИМ, ИЛМУ — ХАЛКЪНЫ КУЛЬТУРАСЫ

Таулула Къзахстанда бла Орта Азияда окъуудан, билимден жарты кыалып тургъандыла. Училищеле, техникумла, вузла ол заманда бек аз эдиле. Болгъанлары да сахарлада, район аралада эдиле. Кечгюнчюлени уа ары барыргъа арталлыда эркиликлери болмагъанды. Ачлыкъ, тюрлю-тюрлю ауруула, кирлилик, жалапгачлыкъ хорлап, ёлюп баргъан таулу сабийле школга да жюрюялмагъандыла. Ал жыллада ала жашагъан элдеде орта школла да бек аз эдиле. Аны себепли жетижыллыкъ школну бошагъанла кеслерин бек насыплыгъа санагъандыла. Кертиди: 50-чи жылланы ахырында адамланы къарыялары гыржындан тоя башлагъан эди. Аны хайырындап жиликлери толуп, адамланы бетлерине кыап чабып, шюр келип тебиреген эди. Ол аланы санларына женгиллик, жүреклерине ырахатлыкъ сала эди. Заман оза, жарала сотур бола, адамла жарый, кыыз бере, келин келтире, таулу арбазлада, бурунча, ууакъ сабийле кёрюне башлайдыла. Кыыргызылыла, къазахлыла, юзбеклиле къарачайлыланы бла малкъларлыланы эм чеченлилени бла ингушлуланы жарыкъ кыбуз тартыуларына, къанатлы тепсеулерине, жүреклени кыозгъагъан эжиюлю жырларына сейирсинип тынгылайдыла. Кечгюнчюлеге угъай, алагъа да кюн да, ай да жерни алгъындап эсе энди иги жарытханча кёрюнедиле.

«Елмеген алтын аякъ бла суу ичер»,— деп бош ант-майдыла. Ата-анала, керекли затларын тапдырып, жашларын, кызыларын окутургъа кюрешедиле. Орта школлагъа жылы келише келгенле, кезиуонде окуялмай къалгъанла да жюриюдюле.

Урушну хатасындан устазла аздыла, школа къарыусуздула. Болсада билим ачлыгъын сынагъан адамла жан атып окуйдула. Орта школлары бошагъанлары саны ёсе барады. Стални бла Берия эм ала кибикле ёлюп, кечгюнчюлени жашауларына жумушакълыкъ киргенде, бир-бирле вузлагъа окууна тюшедиле. Сёз ючюн, Шауаланы Зулийхат бла Биттирланы Азийпат Кызыл Ордада институту физика-математика факультетин бошайдыла, туугъан жерлерине келгенден сора, кёп жыллары ичинде хайырлы ишлейдиле.

Алай, жарсыугъа, аллайла бек аз эдиле. Башхача айтсакъ, кечгюнчюлюкню бла урушну хаталарындан малкъар, къарачай, ингуш, чечен, къалмукъ халкъла кеслерини окуулу адамларын толусунлай тас этедиле.

Елет кирип, жаш тёлюню иш усталыкълагъа, акъылгъа, адепге юрстирикке киши жеринде дуниядан ажымлы кетедиле. Халкъны кьобузчулары, жырчылары, тойчулары, адамсызлыкъ, сыйсызлыкъ сынап, къара кийип, кёп жыллары ичинде кьобуз сокъмайдыла, жырламайдыла, тепсемейдиле. Ала кете баргъан сайын, халкъны музыка байлыгъы тас бола, таркъая барады. Кыыйынлыкъда ёлгенле биргелерине халкъны алапат жырлары, тартыулары бла бирге нарт таурухларын, нарт сёзлерин, сейирлик жомакъларын да алып кетедиле.

Жаратылгъан жеринден айырылып, жарлы халкъ суудан чыгъарылып атылгъан чабакъча болады. Тиширыула, эркегырыула да халкъда жюриюген хунерликлени, усталыкълары тас эте барадыла.

Керек нени да тапдырады. Халкъ башына амал этерге кюрешеди. Ол къачан да жюн ишге уста болгъанды. Таулу тиширыула ургъан кийизле, сокъгъан чепкенле, тикген жамычыла, башлыкъла кёп узакъ жерледе белгили болгъандыла. Былымчыла кечгюнчюлюкден къайтып, элериинде жангы совхоз къурагъанда, аны директору Ахматланы Дауут, мюлкню аякъ юсюне салама деп, бери «серебрянка» эчкиле келтиредиле. Аланы жюнлери, жибек кирик, кёзге арну кёрюнеди. Эр кишилеге иш табылмагъаныны хатасындан, юйюрлерин кечиндирир онг болмай къалгъанда, таулу тиширыула, бизни огъурлу аналарыбыз, багъалы эгечлерибиз аллай эчкилени жюнлеринден тюр-

лю-тюрлю юс кийимле эгедиле. Ала эшген тюрлю-тюрлю жаулукъла, жылы кёлекле, этекле, огъары жанла, къол къапла, чындайла, боюнлукъла, аланы сейирлик суратлары, оюулары кимни да сейир этдиричадыла. Ала, малкъар, къарачай халкъланы, жомакълары, парт хапарлары, эски жырларыча, фахмулулукъларына толу шагъатлыкъ этедиле.

Аллах айтса, аланы юслеринден бара-баргъан дуняда тынгылыракъ айтылыр, жазылыр, таулу тиширыуланы къол усталыкъларын кёргюзтген кинофильмле алынырла, китапла басмаланырла.

Кеслерини къол къыйынылары, мангылай терлери бла таулула сабийлерин ырысхы ючюн кишиге сукъландырмай, не къыйын болса да, аланы киши кёзюне къаратмай ёсдюредиле.

Малкъар халкъ кёчгюнчюлюкден къайтхан кюнлеринде не чырмаулагъа да къарамай, ата-аналаны кёбюсю, сау болсуна, сабийлерин окъуугъа тюзетип, ызларындан къараргъа кюрешип тургъандыла. Кёчгюнчюлюкден ычхынган жашла бла къызла, жалапгачлыкъларын, ачыкъларын да эсге алмай, окъуугъа жан атадыла. 1957 жыл Нальчикде къырал университет, анда къарачай-малкъар тилни бла литератураны кафедрасы, Қъабарты-Малкъар илму-излем институтда къарачай-малкъар тилни бёлюмю ачыладыла. Қъарачай-малкъар тилни, литератураны, историяны тинтну жапы бла ол учреждениялада эм Қъарачай-Черкес пединститутда бла Қъарачай-Черкес илму-излем институтда хайырлы иш бардырылып башлайды.

Вузланы бошагъан бла чекленмей, хуперли жашла бла къызла къыралны тюрлю-тюрлю шахарларына кеслери кючлери бла жол табадыла, аспирантуралагъа киредиле. Аланы жетишимли бошап, филология, история, физика-математика, философия, медицина, эл-мюлк эм башха илмуланы кандидатлары боладыла. Алай бла, башда айтылгъан илму, окъутуу учреждениялагъа, болницалагъа халкъны кесини арасындан чыккыгъан алимле келедиле. Қъарачайда бла Малкъарда ол иш халкъны жашауунда уллу жангылыкъ болады. Белгилисича, малкъарлыла бла къарачайлыла кёчгюнчюлюкден къайтхынчы, аланы араларындан чыгып, илму ишни бардыргъан алимле жокъ эдиле. Кертиди: халкъы бла бирге кёчюрюлмей, Москвада къалгъаныны хайырындап, Энейланы Магометни жашы Тимур ол кезиуде СССР-ни Илмула академиясыны член-корреспонденти эди. 60-чы, 70-чи жыллада диссертацияла къоруулап, илмуланы кандидатлары болгъанланы арасында бек алгъа быланы атларын айтыргъа боллукъду:

Таукенлапы Магометни, Къараланы Асиятны, Сотталаны Адилгерийни, Акъкъызланы Шарапайшы, Хабичланы Магометни, Урусбийланы Ибрагимни, Гочияланы Софияны, Къагъыйланы Назифаны, Текуланы Мусаны, Акъбайланы Шакъманны, Эфендиланы Салихни, Шауаланы Исмайылны, Чомаланы Казбекни, Толгъурланы Зейтунну, Мызыланы Исмайылны, Байчорланы Сосланы, Ахматланы Мусаны, Чеченланы Хусейни, Курданланы Хасанны, Жеттеланы Камалны, Чегембайланы Маржанны эм кѣп башхаланы.

Была эм башхала вузда жаш тѣлюге билим бериу, юретиу эм илму ишге тири къатышдыла. Аланы кючлери бла къарачай-малкъар тилдеи бла литературадан окъуу китапла хазырлау, илму-излем ишле бардырыу жаны бла алгъа таукел атламла этиледиле. Ол а школаны программала, дерсликле, окъуу пособияла бла жалчытыргъа болушады. Ана тилибизни фонетика, морфология эм синтаксис къурулушуна жораланып, басмадан талай илму иш чыкъгъанды. Лайпанланы Къазий, Мызыланы Исмайыл, Шаманланы Ибрагим эм бирси историкле кеслерини бириши илму ишлерни къарачай-малкъар окъуучугъа сау-гъа этедиле.

Къарачай-малкъар алимлени саны кѣз кѣре ёсе, аланы билимлери тереи бола барады. Къабарты-Малкъар къырал университетни бла илму-излем институтну хар бѣлюмюне, аз болсала да, таулуланы келчилери келедиле. Къарачайда бла Малкъарда халкъны таурухларын, жомакъларын эм башха аллай байлыкъларын жыйыу, басмалау жаны бла хайырлы иш бирдырылады. Окъуулу адамланы арасындан жаш жазыучула чыгып, литература айнып башлайды. Тамата къауумну келчилери Шахмырзаланы Санд, Этезланы Омар, Отарланы Керим, Гуртуланы Берт, Къуллийланы Къайсыи, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Залийханланы Жанакъайыт эм башхала, халкъны туугъан жерине къайтханына къууанып, аны бла жарып, къарачай-малкъар литератураны айнытуда къолдан келгенни этедиле. Бирси авторланы чыгъармалары ол ишге тийишли къошумчулукъ боладыла, бюгюн Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Мокълаланы Магометни, Созайланы Ахматны, Токъумаланы Жагъафарны, Бабаланы Ибрагимни, Толгъурланы Зейтунну, Гуртуланы Элдарны бла Салихни, Батчаланы Мусаны чыгъармалары къарачай-малкъар литературада уллу жер аладыла. Шимал Кавказда битеу тишируланы арасында биринчи болуп, РСФСР-ни къырал саугъасын алгъан фахмулу назмучубуз Зумакулланы Танзиляны атын бютюнда уллу махтау бла айтабыз.

Къабарты-Малкъар эм Къарачай-Черкес илму-излем институтлада, Къабарты-Малкъар кырал университетде бла Къарачай-Черкес педагогика институтда ишлеген алимле къарачай-малкъар тилни илму жаны бла тинтиуде алгъа ахшы атламла этедиле: 1966 жылда кеси тиллеринде, 1976 жылда уа орус тилде ала къарачай-малкъар тилни грамматикасын басмадан чыгъарадыла. Ол иште Сотталаны Адилгерий, Будаиланы Ахмат, Ахматланы Ибрагим, Бёзюланы Ахмат, Хабичланы Магомет, Урусбийланы Ибрагим, Гочияланы София эм башхала артыгъыракъ да тири къатышадыла. Къарачай-малкъар лингвистле Ахматланы Ибрагимни башчылыгъы бла, интеллигенцияны келечилерини болушлукъларына таянып, къарачай-малкъар тилни ангылатыу сёзлюгюн жазар муратда миллион карточкасы болгъан картотека къурайдыла. Ол картотекагъа къарачай-малкъар тилде басмадан 1980 жылгъа дери чыкыгъан затлада болгъан сёзле къалдырылмай кийирилгендиле.

Бу иш бизни лингвистлерибизни бек уллу жетишимлеринден бирине саналады. Башда айтылгъан картотеканы материалларына таянып, тюрлю-тюрлю сёзлюкле жарашдырыгъа боллукъду. Сёзлюк жарашдырыу кыйын ишди. Ол адамдан кёп билим, кыйын да излейди. Аны себепли, илму къуллукъчуланы ишлерин женгиллетир ючюн, Ахматланы Ибрагим къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюн къалай жарашдырыгъа кереклиси жоралап, кесини илму ишни басмалайды. Анга таянып, Гузеланы Жамалны башчылыгъы бла Отарланы Исмайыл, Жаппуланы Алий, Жабелланы Люба, Созайланы Борис, Улакъланы Махти эм башха алимле къарачай-малкъар тилни юч томлу ангылатма сёзлюгюн къурагъандыла, ол басмадан чыгъа турады.

Арт жыллада къарачай-малкъар тил билим алгъа иги атламла этгенди. Ол ишни болдуруугъа филология илмуланы докторлары Россейни илмусуну сыйлы къуллукъчусу Хабичланы профессор Магомет, Къабарты-Малкъарны илмусуну сыйлы къуллукъчулары профессорла Ахматланы Ибрагим бла Гузеланы Жамал бютюнда тийишли юлюш къошхандыла.

Ишлеринде тубеген чырмаулагъа да къарамай, ала, кёп заманны ичинде кюреше кетип, къарачай-малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукъларын жарашдыргъандыла эм басмадан чыгъаргъандыла. Халкъны тил культурасын айнытыуда аны уллу магъанасы боллукъду.

Илмуланы докторлары, профессорла болгъанла башха тюрлю жаны бла окъугъан адамларыбызны арасында да

бардыла. Сёз ючюп, Эфендиланы профессор Салих кесини доктор диссертациясын философиядан кьоруулагъанды. Ол талай жылдан бери Къабарты-Малкъар кырал университетде философия кафедрагъа таматалыкъ этеди. Республиканы культурасыны сыйлы кьуллукъчусу профессор Салих жаш тёлую юретиу, анга билим бериу жаны бла уллу хайырлы иш бардырады. Къабарты-Малкъарны илму-суну сыйлы кьуллукъчусу Ахматланы профессор Мусаны юсюнден да алай айтыргъа боллукъду. Бусагъатда ол Къабарты-Малкъар Эл-мюлк академияны проректоруду. Жамауат ишге да тири къатышады. Техника илмуланы доктору Чеченланы профессор Хусей Къабарты-Малкъар кырал университетни илму жаны бла проректору болуп, илму жаны бла жетишимли ишлейди. Кеси да КъМР-ни парламентини депутатыды. Рахайланы профессор Анатолий Искусстволаны шимал кавказ институтуну ректоруду, халкъны культурасын айнытыугъа тийишли юлюш къошады.

Таукенланы Магомет таулуланы арасында медицинадан доктор диссертацияны бек алгъа кьоруулагъанды. Профессор Магомет кёп жылдан бери университетни медицина факультетинде урология жаны бла кафедрагъа таматалыкъ этеди. Медицина жаны бла профессорла дагъыда бардыла. Ала Хутуланы Светлана бла Курдапланы Хусейдиле.

Кючюкланы Рамазан бла Цикъапланы Магомет — экономика илмуланы докторлары, профессорла; Апшаланы Магомет — физика-математика илмуланы доктору, профессор; Кючюкланы Магомет — философия илмуланы доктору, профессор; Аппайланы Аскер — филология илмуланы доктору, профессор; Хутуйланы Хапафий — история илмуланы доктору. Быланы хар бир кесини билими, иши бла белгили, жаш тёлуюбюз ёхтемленирча адамларыбыздыла.

Илмуланы докторлары къарачайлы къарындашларыбызны араларында дагъыда бардыла. Бек алгъа Алийланы Умарны атын уллу хурметлик бла айтырчады. Ол Къабарты-Малкъар кырал университетде эм Къарачай-Черкес пединститутда жууаплы кьуллукълада жетишимли ишленди, къарачай-малкъар тил билимге тийишли юлюш къошханды. Байчорланы Сослан бла Джанибеклашы Хасан, аныча, филология илмуланы докторларыдыла, Текеланы Камел бла Биджиланы Ханафий а история илмуланы докторларыдыла. Ала илму ишни бардырыугъа, жаш тёлуюю окьутуугъа, юретиуге кёп кыйын саладыла.

Аллай таулу жашланы арасында Залийхапланы Михаил энчи жерни алады. Ол, кёп жылдан бери Бийик тау

геофизика институтну директору болуп ишлей, илмуда уллу жетишимлеге жеткенди. Аны себепли анга Социалист Урунууну Жигити деген ат аталганды. Чокканы жашы Михаил кеси да кыралшы Илмула академиясыны академигиди. Битеу Шимал Кавказда андан сора аллай академик болмаганын эсге алып, жаш төлю аны бла бек ёх-темленирчады.

Халкыбызны культурасын айнытыуга тийишли юлюш кыошханланы юсюнден сёз барган жерде Отарланы Омарга уллу ыспас этерчады: ол халкы жырланы устасыды. Омар кеп алакат жырны тас болуп кетер жеринден жашауга кыайтарганды. Кеси поэтлерибизни назмуларына мактам салыу жаны бла да Омар уллу хайырлы иш бардырганды. Кыарачайда, Малкярда да ол адамланы жю-реклерини сыйлы кыопакыларыды. Бизни эллерибизде, шахарларыбызда, тюзде, тауда да Кыабарты-Малкярны халкы жырчысы Омарга сюйюп тынгыламаган, аны концертлери ашыгып сакыламаган адам жокду.

Жырчыла Жанатайланы Исмайлыны, Кыулбайланы Людмиланы, Таукенланы Галинаны, Алтууланы Зояны, композиторла Байчеккуланы Абидинни бла Жеттеланы Мустафирни атлары музыка культурабызны историясын жарытадыла.

Малкяр драма театры актёрлары халкыны аллында кеслерини борчлары тынгылы голтурадыла. Тау элде алары кыуруда ашыгып сакылайдыла.

Арт жыллада «Балкария» деген ансамбль кыуралганды. Ол халкыны культура жашауунда керти да уллу иш болганды. Ол иш бек алга Кыудайланы Мухтарны хайырындан башланганды. Аны бла бирге жангы коллективни аякы юсюне салыр ючюн Уллубашланы Мутай уллу кыыйы салганды. Бусагытда ол жууаплы ишни Мутай жетишимли бардырады.

«Балкарияны» концертлери Россейде угыай, тыш кыраллада окыуна сейирсини, кыарс кыагып тубейдиле.

Малкяр халкыны культурасын айнытыуда Кыулийланы Кыайсын атлы драма театр уллу хайырлы иш бардырады. Анда ишлегенле Кыюккланы Магомет, Махийланы Зоя, Маммеланы Ибрагим, Кыулийланы Борис, Ахматланы Зейтун, Юсюпланы Хамит, Барысбийланы Исмайыл, Шахмырзаланы Алексей, Кыулийланы Элизат, Нурмагомедова Маржан эм башхала малкяр театр искусствону айнытыуга тийишли юлюш кыошадыла. Малкярда, Кыарачайда да алагы уллу намыс-сый бередиле, оюнларын ашыгып сакылайдыла.

Бирси кѣчгюнчюлеча, малкъарлыла да талай жылны ичинде газетсиз, журналсыз къалып, сынып тургъандыла. Аллахны ахшылыгъандан, бусагъатда малкъар тилде газет, «Минги-Тау», «Нюр» деген журналла чыгъадыла. Алагъа кеси ишлерин тынгылы билген адамла (Гузеланы И., Бегийланы А., Гуртуланы Э.) башчылыкъ этедиле. Ала халкъны культурасын айнытыуда, ёсюп келген жаш тѣлюню тюз ниетге, ариу къылыкъгъа юйретнуде белгили жерни аладыла. Малкъар тилде радио, телевидение бериуле бардырыладыла. Была барысы да халкъны къууандыргъап затладыла. Алай, жарсыугъа, малкъар басманы ишинде, радио, телевидение бернуде аз кемчилик тюбемейди. Алада эллерибизни щѣидюгю жашауу бла байламлы ётгюр материалла азыракъ тюбейдиле. Радиода, телевиденияда бир-бир бериуле усталыкъ эм юйретну жаны бла къарысузуракъ боладыла. Аллаи затла суратлау литература чыгъармаланы арасында да тюбейдиле.

Газетни, радио, телевидение бериулени иги болурларын хар ким да сюедиле. Алай кеслери редакциялагъа жаргъан материалла жибермейдиле эм газетни, журналланы алыргъа тартдырмайдыла. Ол зат ючюн эллени администрацияларыны таматарына тырман этерчады.

Къайсы халкъны да даражасын аны бек сюйген фахмулу адамлары кѣтюредиле. Аны атын да ала айтдырадыла. Аны алайлыгъын бизге Къулийланы Къайсын ачыкъ кѣргюзтгенди. Кесини огъурлулугъу бла, акъыллылыгъы бла, фахмулулугъу бла ол битеу дунягъа белгили болгъанды. Къыралда аны кѣрмей къоялмагъандыла. Къайсынны назмулары да, кеслерини жолларында битеу тыйгъычланы къурутуп, адамланы жюреклерине кенг жол тапхандыла. Халкъ кѣчгюнчюлюкден кеси журтуна къайтхан кюнден башлап, жашаууну ахыр кюнине дери Къайсын кесини жетишимлери бла таулуланы къууандыргъаплай тургъанды. Ол кезиуню ичинде таулуланы махтаулу поэти, РСФСР-ни эм СССР-ни къырал саугъаларыны, ёлгенден сора уа Ленинчи саугъаны лауреаты болгъанды.

Къайсынны юсюнден айта: «Уллу адабиятта сен бизни байрагъыбыз эдинг»,— дегенди Чингиз Айтматов ол ёлген кюн.

Ол къыйын ауругъанда, халкъ, къозгъалын, анга тохтаусуз жюрюп тургъанды. Ол къайгъылы кюнле таулу арбазда жангы назмула туугъандыла. Аладан бирин келтирейик:

АЧЫ ХАПАР

Ой, уллуну, гитчени да ийнагъы,
Жюреклени бийлеп барады къайгъы.
Ой, жигер халкъыбызны кёз жарыгъы,
Битеу дунияны сыйлы къонагъы!

Жылла ашыгъышлы кете эдиле,
Биз а тура эдик, санга къууана.
Кече, кюн да алай бла ёте эдиле,
Жашау къысхара, башыбыз агъара.

Барысы да бизни эсибиздеди,
Жерибизни жарытхаплай тургъанса.
Ой, бу ачы хапар неди, ой, неди?!
Ах, къор болайыкъ, аурунму къалгъанса?

Санга жарарча доктор биз табарбыз,
Бар эсе битеу дуния башында.
Бутларыбызны ат этип барырбыз,
Былай турсун Салих сени къатында.

Ой, бу ачы хапар неди, ой, неди?!
Бизге бошму кёл этдиреди Залий?
Чынгыз да тынгысыз болуп келеди,
Кешокъ Алим нек мудахды, арабий?

Элия атылып, жер жарылса да,
Сен къалырса халкъланы эслеринде.
Тап, ырхы, келип, болгъанны басса да,
Сен турурса сауланы кёллеринде.

Артдан-артха поэтни саулугъу осал бола бара эди.
Ишден чыкыгъанлай, ингир сайын Биринчи Чегемге кел-
сенг, Къайсынны арбазына сыйынмай, адамла тийрени
толтуруп тура эдиле. Бир эрттенликде уа бушуулу хапар,
къара къанатлы болуп, битеу дунияны башына мычымай
жетди. Кюн бузулуп, тауланы къара булутла басдыла.
Кеслерини файгъамбар киби огъурлу поэтлерин ахыр
жолгъа ашырыгъа бери адамла битеу къыралдан жыйыл-
дыла. Ала да, битеу къырал башчыла да шургу этедиле,
малкъар халкъгъа къайгъы сёз бередиле. Ол кезинде Къай-
сынны арбазында халкъны жилауун кёргозтген назмула
айтыладыла.

ЭРИЙДИ ЖЮРЕГИМ

Тангыбыз аман бла атханды.
Э-эй, атханды, ой, атханды.
Кёкню къара булут басханды.
Э-эй басханды, ой, басханды.

Халкъым бушуу къазан асханды.
Эй, асханды, ой, асханды.
Апы жарыкъ кюню батханды.
Э-эй, батханды, ой, батханды.

Къайсынны кёзю жабылгъанды.
Ой, не этейик? Жабылгъанды.
Ичер сууу тауусулгъанды.
Ой, не амал? Тауусулгъанды.

Ол къара жерге салыннганды.
Ой, не этейик? Салыннганды.
Жюреклени бушуу алгъанды.
Не этгин? Бушуу алгъанды.

Борбайларыбызны кыйгъанды,
Тюз ёмюрлюк жара салгъанды,
Таулагъа къара кийдиргенди,
Битеу къыралны кюйдюргенди.

Муну айтхан, жаным — мен ёзюм.
Ма жер бла тенг болады кёлюм.
Жау киби к эрийди жюрегим,
Ой, не этейим? Эрийди жюрегим.

Татар сууу тауусулурну аллында, биз кёре, эшите тургъанлай, Къайсын, осуят этип, ёлсе, аны Биринчи Чегемде юйюню аллында асырарларын излегенди. Республиканы кеп миллетли адамларыны ыразылыкълары бла аны ахыр тилеги къабыл этилгенди.

Башха айтылгъан затла кёргюзтгеннге кёре, 1957 жылдан артында халкъны жашлары бла къызлары окъуугъа жан атып тебирегендиле. Ол жыл Къабарты-Малкъар кыйрал университетде къарачай-малкъар тилни бла литератураны бёлюмю ачылгъанды. Ол бёлюмню бек алгъа бошагъан курсну студентлери бизни адамларыбызны билимге къалай тартдыргъанларын алаамат иги кёргюзтгендиле. Аладан жетиси илмуланы кандидатлары, экиси уа илмуланы докторлары, профессорла болгъандыла. Ол курсну

аладан кългъанлары да халкъны билимли адамларыдыла, Шауаланы Лида школда, Уяиланы Далхат педучилищеде, Теммоланы Мухадии бѐлюм таматасы болуп, Текуланы Жамал бла бирге «Заман» газетни редакциясында жетишимли ишлейди. Сѐз ючюн, Мотталаны Светлана телевиденияда баш редактор болуп, талай жылны ичинде хайырлы ишлегенди. Арт жыллада китап басмада къуллукъ этеди. Аны назму китапларын гитчеле, уллула да суююп окъуйдула. Кереклисича иги инженерлери, устазлары, врачлары, агрономлары, историклери эм башха бийик билимли специалистлери болмаса, халкъ кѐп затдан жарты къалады. Аны билиу ата-аналагъа, жаш адамлагъа да уллу борчду. Конкурстан ѳтюп окъуугъа кириу школну тау элледе бошагъанлагъа артыкъда къыйын ишди. Болсада ала вузлагъа кириуде, билим алыуда тийишли жетишимле болдура келгендиле. СССР-ни Къырал статистика управлениясы билдиргениге кѐре, 1989—1990 окъуу жылда Север Кавказны халкъларыны арасында, хар он минг адамгъа терегенде, студентлери малкъарлылары аслам болгъандыла. Аны алайлыгъын бу юлгюле кѳргюзтедиле: малкъарлы студентле — 279, дюгерлиле — 272, адыгейлиле — 241, ингушлула — 212, къарачайлыла — 208, черкеслиле — 205, дагъыстанлыла — 173, чеченлиле — 151.

Бу шарт бизни сѐзсюз къууандырады. Россейни, правительствосу этген оноугъа кѐре, малкъарлы жашладан бла къызладан жыл сайын 50 адамы къыралны вузларына конкурссуз алып башлагъандыла. Бизни халкъыбызгъа студентлени саны азайтмай туругъа ол оноу да болушурукъ болуп. Биз анга бек ышанабыз. Алай, белгилисича, кѐп болуп, абереиге жарамай тургъан специалистле кишиге да керек туююдюле. Бусагъатда жашау къыйынды. Халкъгъа терен билимли, ѳтгюр адамла керекдиле. Ол кѐп ѳмюрлени ичинде ана тилин, адетлерин, тѳрелерин тас этмей, таркъаймаз таукеллиги бла муратына жете келгенди. Жашла, къызла мындан ары да окъуугъа, ишге бютюнда бек кѳл салыргъа керекдиле. Аны къуруда эсде тутуу ата-аналаны баш борчларындан бириди.

Бир адамгъа табыныуу жылларында бизни къыралда миллет политиканы уллу акъсатхандыла. Ол огъурсуз ишни ууу бек алгъа гитче миллетлеге жете келгенди. Аны алайлыгъын малкъар халкъны юлгюсюнде кюзгюдеча кѳрюрге боллукъду.

Къырал статуправление, хар он жылдан бир кере санап, халкъда ненча студент болгъанын айта турады. Алай халкъны жумушун аны бла тамам этер онг жокъду. Республиканы партия эм совет органлары малкъар халкъгъа

специалистле хазырлаугъа арталлыда кереклисича эс бурмагъандыла. Аны хатасындан бизни ненча агроному-буз, ненча врачыбыз, ненча музыкантыбыз эм ненча башха усталарыбыз болгъанын киши да билмейди. Аны билмей, специалистле хазырлау ишни планыга кёре бардырыр онг болмайды. Планнга кёре, эсеп этип тамамланмагъан иш — ол иш туююлдю. Ол нени кёрюзтеди? Партия, совет, профсоюз органлада халкъны атындан улуу къуллукълада ишлей келген таулула халкъны бу жумушун тынгылы этмегендиле. Жашла бла къызла, сау болсунла, кеси кючлери бла окъуп, ишге да кеси кючлери бла тохтаргъа кюрешип тургъандыла. Алгъын партия органладан къоркъуп, окъуп келгенлени ишге да ала эдиле. Алай таулу жашланы бла къызланы ишде да ёсер, айныр онглары къачан да аз болгъанды: аланы эллеринде, жерлеринде ишлерге къурулушла, предприятияла, больницала эм аллай башха мекямла жокъдула.

Къайсы халкъгъа да билимли адамла керекдиле. Алимлери болмагъан халкъ бусагъатда жашау эталлыкъ туююлдю. Аны эсге алып, вузланы бошагъанла аспирантура-лагъа, докторантуралагъа кирирге керекдиле.

Ал жыллада, алимлени иш хакълары мажал болгъан заманда, аспирант, докторант болургъа тартдыргъанла бар эдиле. Аны хайырындан бусагъатда, сёз ючюн, эл мюлкде, къурулушда, окъуу юледе, больницалада, илму-излем институтда, бир-бир предприятиялада таулу алимле аз туююлдюле. Бир-бир усталыкъла жаны бла болмаса, таулу халкъда илмуланы докторлары аздыла. Илмуланы докторлары, кандидатлары болуп, ишлеп тургъан таулуланы жыл санлары жете турадыла. Ала ишден кетселе уа, халкъ къурулай къаллыкъды. Анга жарсымазгъа жарамаз. Бусагъатда алимлени иш хакълары осалды. Аланы не ырысхы, не башха жаны бла жалчытырча, къыралда керекли мадарла этилмейдиле. Мындан алгъа Нальчикде Россейни Илмула академиясындан илму ара ачылгъанды. Аллай учрежденияла дагъыда бардыла. Ала малкъар халкъны келечилеринден специалистле хазырлауну башы бла тындыра келмегендиле. Болсада эндиге дери халкъны окъуугъа тартдырыуу селеймей келгенди. Аны хайырындан республиканы окъуу заведенияларында бла илму учрежденияларында иги кесек таулу алим жетишимли ишлейди. Бусагъатда уа аллай иттинулук азая барады. Нек десенг, битеу къыралдача, Қъабарты-Малкъарда да илму, окъутуу жаны бла ишлегенлени ырысхы къолайлары осалдан-осал бола барады. Алай, анга къарап, окъууну, илмуну

тохтатыргъа жарамайды. Иш былай барса, онбеш-жыйырма жылдан окъуу заведениялада, илму учреждениялада таулуланы саны къалай боллукъду? Жырчыланы, музыкантланы эм башха усталаны юслеринден да сагъыш этерге керекди.

Белгилисича, юйретну, окъутуу иш алгъа юйде, ызы бла школда башланады. Адамгъа ырысхысыз жашау жокъду. Алай ырысхыгъа жан атып, окъууну, билимни, культураны унутуп къояргъа жарамайды. Огъурлу ата-анала, къартла аны унутмасынла. Сабийлени тюз жолгъа салсынла, окъуу, билим кёллю этсинле. Аллай кёллери болгъан сабийле бла ишлерге школлада устазлагъа тынчыракъ боллукъду. Бизни тилибизни, адетибизни, культурабызны бек алгъа эллиле сакълайдыла. Аны себепли аланы къолайлары кётюрюрге, школланы ишлерин игилендирирге керекди.

Халкъны бу эм башха жарлылыкъларына къарар ючюн, элли администраторла элдедеги сыйлы къартланы, сёзю баргъан жашланы, устазланы, окъуулу адамланы бирикдирип, аланы арасындан таматала айырып, элени оноулары этерге керекдиле. Алайсыз иш боллукъ туююлдо. Кесинги юйюнгю, элинги оноун эталмасанг, къырал берген ырысхыны кереклисича тюз хайырланмасанг, гитче предприятияла, электростанцияла ачмасанг, малчылыкъны алгъынча айныталмасанг, алгъыннгы элени жерлерине къайтаралмасанг, хар тукъум, хар адам бир бирни сыйлап жашарча этмесенг, орам хапарладан бир зат чыгъарыкъ туююлдо. Бу эм аллай башха жумушланы жетишимли толтурур ючюн, ламата тёлюню сынаулары уста хайырланыргъа, жайлыкъланы алгъынча тап ишлетирге керекди. «Къуру къолгъа къуш къонмайды» деп, бош айтмайдыла. Барысыны да башы ырысхыды. Ашсыз, суусуз, кийимсиз киши да кечиналмайды. Ырысхы уа кёкден тюшмейди. Аны иш туудурады. Аны себепли иш бла, аланы ишлеген жерлерин а керекли техника бла жалчытыргъа, уруну онгла къууаргъа, элени жарыкълыкъларын кётюрюп, жаш тёлю анда суююп жашарча, ишлерча этерге керекди. Ол затлагъа деп, къыралны правительствосу иги кесек ахча бёлгенди. Аны уа уста хайырланыргъа борчлубуз.

Ол ишле тамамланмагъанларыны хаталарындан жаш адамла уручулукъгъа къошуладыла, бузуладыла, ата-аналаны, халкъны жарсытадыла. Жаш тёлюню базманында ауурлукъ бу жапына тартып кетер деп, уллу къайгъы этерчады. Аны эсге алып, кёп ёмюрлени ичинде кесини жерин, адетлерин зулмучудан жетишимли сакълай келген халкъ, кёчгюнчюлюкню азабында да бузулмагъан таулула бири-

гирле, ёсюп келген жаш тёлюню тюз жолгъа салырла. Ол заманда элде иш да барыр, ырысхы да болур. Ол болгъан жерге жарыкълыкъ да келир. Адет, кылыкъ да сакъланыр. Жаш адамла, биягъыча, билимге кёл салып башларла.

Биз анга толу ийнанабыз.

Бирси халкъланы вузлары, алада ишлеген алимлери, окъугъан жаш адамлары барда, малкъар халкъны жугъу да болмай къалса, иш кырты боллугъун хар адам билирге, къолдан келгенни этерге керекди. Алай, жарсыугъа, халкъны быллай ишлерине эс бурмай, байлыкъ излей, нени да унутуп айланганла бардыла. Аллайланы эслерин уатыр жол излерге керекди.

Барыбыз да билебиз: бусагъатда талай таулу юйор шахарда, къабарты, орус элде жашайды. Аланы сабийлери ненчадыла? Ала ана тиллери билемидиле? Бу затла халкъны уллу сагъыш этдирирге керекдиле. Болсада аланы юслеринден бек аз айтылады. Айтылгъан да айтылгъанлай къалады, ансы этилген зат азды. Сёз ючюн, республикада ана тиллени айнытыуу планы къабыл этилгенди. Алай ол программаны толтуруу жаны бла алыкъа уллу иш бардырылады десек, ётюрюк айтырыкъбыз.

Бу программада, не айтырса, хар жууаплы организацияны, адамны не этериги белгиленгенди. Ары жууаплы адамланы барысы да киредиле. Алай андан хайыр жокъду: программаны толтурур ючюн, ырысхы берилмейди. Аны хатасындан белгиленген ишле тамамланмай турадыла.

Аллай затланы хатасындан алыкъа, къарачай-малкъар тилден вузланы студентлерине деп, басмада бир дерслик да чыкъмагъанды. Студентле окъугъан предметлени башхаларыны юслеринден да алай айтырчады. Башхалыкъ жокъду.

Ол жаны бла бизни ишибиз бир республикада да болмагъанча осалды. Вузда ана тилни, литератураны, аланы методикаларын, тюрк тил билимни, тюрк тиллени тенг-лешдириу грамматикаларын эм башха аллай затланы студентлеге окъутууда, тау эллени школларына устазла, илму къуллукъчула хазырлауда кемчиликле бардыла.

Къабарты, орус элде, шахар жерледе жашагъан сабийлени, сабий садланы керекли окъуу пособияла бла жалчытыуу уллу магъанасы барды. Алай бу иш да асыры акъырын барады.

Аллахны ахшылыгъындан, басмадан назму, проза китапла чыгъадыла. Алай ёсюп келген жаш тёлуге тилни билдирмесенг, аланы ким окъурукъду? Халкъны, артыкъда гитче халкъны, ишини башы аны тилиди. Халкъгъа би-

лим берген министерствода, газетлерибизни, журналларыбызны редакцияларында ишлегенле аны унутургъа керек туююлдуле. Не газетледе, не журналлада устазлагъа деп, рубрика ачылмайды. Аны юсюнден жууаплы органла къабыл этген къагъытлада аз айтылмагъанды. Алай ол кишини къулагъына кирмейди. Газет да, журнал да халкъгъа къуллукъ этерге керекдиле.

Халкъны тилин, халкълыгъын сакълауда аны жазмасын игилендириу уллу жерни алады. Аны билмеген жокъду. Болсада хар жазгъанны кесини орфография, пунктуация жорукълары бардыла. Журналистле, жазыучула да закон бла къабыл этилген орфография, пунктуация жорукъланы билирге, алагъа сыйыныргъа къосемейдиле. Сёзлени жазыуда эм тыйгъыч белгилени салыуда бири ары тартады, бири бери тартады. Ол а школлада эм вузлада окъутуу, юйретну ишге зараи салады. Кесини ишин иги билген, тюз бардыргъан устазлагъа сабийле: «Ол газетде алай жазылады»,— деп тохтайдыла. «Сен газетден иги билмейсе»,— деп, аны борбайындан тутуп, ана тилни, литератураны дерслеринден ёнгелейдиле. Устазла да, амалсыздан, газетледе, китаплада халатла тюбегенин айтадыла. Ол а газетни, жазыучуланы да даражаларын тюшюреди.

Аллай затланы эсге алып, бу жууаплы ишге жууаплы кёзден къарар заман эртте болгъанды. Адам, халкъны ишине хайыр эталмаса да, хата этмей турургъа кереклисин ангыларгъа болалмай эсе, жазыуну къоюп, башха иш бла кюреширге борчлуду.

ХАЛҚЪНЫ ЁМЮРЛЮК ЖАРАСЫНА ТУЗ ҚЪУЙГЪАНЧА

Ётюрюкчюню суйген адам болмайды. Аны алайлыгъына хар халкъны парт сёзлери, жомакълары толу шагъатлыкъ этедиле. Аны алайлыгъына шагъатха законланы, шериятны келтирирге да боллукъду. Биреу биреуню юсюнден ётюрюк айтханча болмай, къырал оноучу сау халкъны юсюнден ётюрюк айтса, аны тилинден ыргъакъгъа илиндирип, ёрге тартсанг, сууап болур эди. Нек десенг, аллай ётюрюк биреуге хата келтириу бла чекленмейди, сау халкъгъа къыйынлыкъ сынатады. Аны алайлыгъын, башда айтылгъаныча, Кумехов, Филатов эм Бзиава 1943 жыл 23-чю февральда Бериягъа Малкъарны юсюнден жазгъан справка ачыкъ кёргозтгенди.

Бу кир ниетли кьагъытны алгъанлай, Берия, Сталин малкъар халкъны туугъан жеринден, битеу мюлклерин да сыйырып, мычымай кёчюргендиле. Тауулану битеу жарлылыкълары аны бла байламлыды. Аны себепли бу затны унутургъа, аны юсюнден сагъышны селейтирге онг жокъду. Ол кьагъытны хатасындан, кёчюрюлюп, халкъны экиден бири кьырылгъанды. Къалгъанлары саулукъсуз болгъандыла. Кёп заманны ичинде ала къара чёпге салынганлай тургъандыла. Апы себепли алыкъа политика, экономика, культура жаны бла да акъсайдыла. Аны азгъа санагъанча, бир-бирле халкъгъа аман сёз чыгъарууларын тохтатмайдыла. Аны алайлыгъына шагъатлыкъ этген шартла аз туююлдюле. Сёз ючюн, 1988 жылда В. Дементьевни Къайсышны жашау эм чыгъармачылыкъ жолуна жораланган китабы чыгъады. «Немециле бла урушну кезиунде,— деп жазылады анда,— малкъарлыланы араларында кюйсюз палачла болгъандыла, ала къызыл аскерчилени, жан аурутмай, артыкълыкъ этип, азап чекдирип къурутхандыла, къолларында сауутлары болмагъан адамлагъа жашыртын чабыууллукъ этгендиле»¹.

Коллективизацияны кезиунде мюлклери сыйырылгъан, арталлыда терсликлери болмай тургъанлай, тукъумлары къурутулгъанланы араларындан фашистлеге жакъ басханла чыкъмагъандыла дерге жарамаз. Болсада халкъны жетген жашлары къалмай аскерде болгъанда, тил билмеген, къара тапымагъан къартла бла сабийли тишируула жаугъа не бла болушурукъ эдиле? Бирси жерледеча, Малкъарда немец фашистлеге болушур ючюн аскер бёлюмле къуралмагъандыла. Къарангылыкъдан, жарлыдан, жанларын сакълар мурат бла агъачха къачып айланганла уа гитлерчи фашистле кетгинчи да, ары дери да кишиге чабыууллукъ этмегендиле. Аны себепли бери Москвадан келген Дементьевни малкъар халкъны юсюнден жазгъан ачы ётюрюгю аны ёмюрлюк жараларын туз къуйгъанча этеди. Аны себепли халкъны эсли адамлары, ол санда (биз да ичлеринде болуп) 25 алим, КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуцу ол замандагъы 1-чи секретары Е. А. Елисеевге заявление жазадыла. Кеслерины кьагъытларында ала Дементьевни жууапха тартылырын, китабыны сатыугъа чыгъарылмай къалырын, аны юсюнден басмада керти сёз айтылырын излейдиле.

Аллай кьагъыт партияны обкомуна Чегем райондан да келеди.

¹ Дементьев В. Кайсын Кулиев: Размышления о жизни и творчестве. — Нальчик, 1988, с. 31.

Аны айтыргъа заявленианы жазгъанла (элли чакълы адам бола эдиле) партияны обкомуна Залийханланы Жанакъайытны, Кючюкланы Магометни, Ахматланы Ибрагимни, Эфендиланы Салихни жибередиле. Ала Елисеевге тубейдиле, жумушларын айтадыла. Аны хайырындан, Кучмезланы Рая жазып, Дементьевни малкъар халкъны аманлагъан китабын сёкген статья орус газетде басмаланады. Елисеевни 38-чи область партия конференцияда этген докладында Дементьевни бузукъ ишини юсюнден тюз сёз айтылады. Таулу къуллукъчуланы ётгюрлюккери болмагъаныны хатасындан, жарсыугъа, бизни тилеккерибизден бири толмай къалады — Дементьевни кир ниетин биргесине алып, ол жазгъан китап окъуучулагъа жайылып кетеди.

Обкомгъа къагъыт жазгъанланы ол бек жарсытады. Ала, жыйылып, Дементьев окъуй тургъан вузну ректоруна — Илмула академиясыны член-корреспонденти Р. Г. Яновскийге жангыдан заявление жазадыла. Ол къагъытха къол салгъанла — урушну бла урунууну ветеранлары, Къабарты-Малкъар къырал университетни бла эл мюлк институтну устазлары, илму къуллукъчула, битеу да 28 адам — Дементьевни этген терслиги ючюн жууапха тартылырын излейдиле. Ол къагъытны Москвачыла сансыз этип къоялмайдыла. Бизге аладан келген къагъытда айтылгъаннга кёре, бу иш Москвада тынгылы тинтилгенди. Дементьев а, кесини китабыны терс жерин тюзетип, басмадан артда жангыдан чыгъаргъанды.

Уллу Ата журт урушну заманында репрессия органлада ишлегенле къайсы халкъны юсюнден да аз ётюрюк къагъыт жазмагъандыла. В. Дементьевча, аллай къагъытлагъа таянып, кёчгюнчюлени юслеринден терс затла жазгъанла дагъыда бардыла.

К. Чомаев айтханнга кёре, аллай ишни артыгъыракъда Н. Ф. Бугай тири бардыргъанды. Кёчгюнчюлени юслеринден ётюрюк материалланы архивледен алып, ол ара эм жер-жерли басмада къайтарып-къайтарып чыгъаргъанды. Ставропольда бла Черкесскде уа, ол басмалагъан ётюрюккелеге таянып, талай китап жазгъандыла. Ол а кёчгюнчю халкъланы терслеучюлеге уллу болушлукъ этеди. Ол зат а кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы терслеу ишге уллу къошумчулукъ этеди, аланы алайсыз да къыйналып тургъан жюреклерин жангыдан сындырады, Берияны, Сталинни ишлерин тюзге чыгъарады².

¹ «Кабардино-Балкарская правда», 1988, 17 декабря.

² Чомаев К. Наказанный народ.— Черкесск, 1993, с. 20.

Историяны не аз билгенлени да эслеринде болур: урушну жылларында Власовну башчылыгы бла «Орус азатлаучу аскер» кзуралганды. Алай миллет легионла (аскерле) бирси жерледе да болгандыла. Профессор Волкогонов Д. А. жазганнга кёре, 1942 жыл гитлерчиле пленнге тюшген совет солдатланы арасында ол легионлада кзулдукъ этерге суйген адамланы излегендиле. Алай хазна табалмагандыла. Легионлада кзулдукъ этерге баргъанла да фашистлеге болушургъа угъай, жапларын сакълар ючюн баргандыла. Сёз ючюн, 1942 жылда 3-ию сентябрьде Туркестан легионну солдатлары Бергенов, Хасанов эм Тулебаев, кюреше кетип, совет солдатла болгъан жерге келгендиле эм алагъа кеслерини багальонларыны бизни аскерге кшошургъа суйгенлерин айтхандыла¹.

Алай затла кёргюзтгеннге кёре, суйюн, немецли ууучлауцулагъа болушургъа киши да баргъан болмаз.

Халкъны ол замандагы историясы алыкъа кесини эсиндеди. Аны къаллай болгъанын халкъ жырла, эсгериле, назмула эм башха затла бек толу кёргюзтедиле. Белгили историкле жазганнга кёре, битеу Шимал Кавказдача, Малкъарда да немецлилеге болушхан аскер къауумла болмагандыла. Аны юсюнден история илмуланы доктору, профессор Хажимурат Ибрагимбейли бек ышангылы шартла келтирип жазганды².

Алай бир-бир историкле ол затны терсге санаргъа гынтты этедиле. Юлгюге Къабарты-Малкъар эл-мюлк академияны устазы В. Д. Дзидзоевни келтирирге боллукъду. Кёчгюнчю халкъланы бир-бир адамларыны ётюрюк жазгъанларына таянып, ол кесини тутхучсуз оюмларын аны бла кючлерге кюрешеди³.

Анда-мында айтылгъан сёз унутулгъан да этер, суратлау чыгъарма уа, кереклисича иги ишленген эсе, кёп сакъланыргъа боллукъду. Аны себебли сёз талай халкъланы туугъан жерлериндеи кёчюрюлгенлерини юсюнден баргъан заманда, жазыучула, история шартланы иги билмегенлей, къолгъа къаламны алыргъа керек туюлдуле.

Биз ангылайбыз: хар ким кесини заманыны баласыды. Жазыучу да алайды. Аны хар жазгъан чыгъармасы башчылыкъ этген классныкъы, партияныкъы болады. Арт

¹ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Кн. 2. ч. I. — М., 1989, с. 255.

² Ибрагимбейли Х. Сказать правду о трагедии народов // Политическое самообразование. — М., 1989, № 4, с. 62.

³ Дзидзоев В. Д. Национальная политика: уроки опыта. — Владикавказ: Алания, 1994, с. 91.

70 жылны ичинде алгъынны СССР-де кѣп тюрлю тилде жазылгъан чыгъармаланы асламысы башчылыкъ этген партиягъа жораланигандыла. Бююн, Ленинни, Калининни, Свердловну, Дзержинскийни эм ала кибик башхаланы эсгермелери орунларындан тайдырылгъан заманда, советле кысталгъан кезиуде, ол чыгъармала кеслерини сыйларын тас этгендиле. Баям, бу кюнледе аны сезмеген, аны ангыламагъан жазуучу болмаз. Кертиди: большевизмни жылларында да ъмюрледе да ълмезлик назмула, жырла, хапарла, поэмала, повестьле, романла туугъандыла. Алай чыгъармаланы юслеринден сѣз баргъанда, бек алгъа битеу дунягъа белгили поэтибиз Къулийланы Къайсынны айтхылыкъ шуѣху Чингиз Айтматов тюшеди эсибизге. Ол бизни ъмюрню деу жазуучусуду. Аны алайлыгъы битеу дунняда да белгилиди. Болсада, бизни кыралда жангыртыу башланганда, аны ызындан большевизмни политика эм экономика чигинжилери оюлуп тебирегенде, Чингиз окъуна кесини битеу басмаланган эм жазыла тургъан чыгъармаларына жангы кѣзден къарап башлагъанды. «Мени алгъынны чыгъармаларым бла бусагъатдагъы жашауну арасында къаллай байламлыкъ болур? Жашырмай айтама: бусагъатда ол зат мени жанымы бек кыйнайды... Бу затны белгилерге сюеме: манга 20 жылдан энди озуп тебирегенча, битеу жашауум хазырлашуугъа жораланиганча, мен жазуучулукъ ишми жангыдан башлай турама»,— дейди Ч. Айтматов. Къайсы жазуучу да, кесине игини ангылай эсе, Чингиз Айтматовну бу сѣзлерин эсде тутаргъа, чыгъармачылыкъ ишине жангы кѣзден къараргъа борчлуду.

Кимге да белгилиди: малкъар жазуучуланы чыгъармалары, артыгъыракъда аланы 30—40-чы жыллада жазылгъанлары, большевиклени, терс, тюз болса да, аланы ишлерин махтаугъа жораланигандыла. Ол чыгъармаланы авторлары, совет властыны махтар ююн, халкъны ахшы адетлерин, ишни суйген, ырыскы тюшюре билген адамланы, дин ахлуларын аманлайдыла, намыссыз затлагъа жол бердиле. Бир-бир чыгъармалада уа кѣчюнчюлюкню темасына да уллу жер бериледи.

Кеслерини чыгъармаларын бу темагъа жоралагъан авторла билирге керекли затла кѣпдоле. Сѣз ююн, бизни кыралда жалаанда 1921 жылдан 1954 жылгъа дери окъуна 58-чи статья бла тутулгъанланы саны 3 777 380-нге жетгенди («АиФ» газетни 1990 жылда чыккыгъан 5-чи номерине къарагъыз). Битеу таулуланы саны уа ол кезиуде 40 мингнге да жетмегенди. Аланы араларында кълларына таякъллыкъ эркегырыула ненча болур эдиле? Аланы барысы

да окъла, топла болуп атылсала да, бизни кыралга немцли фашистле ачхан урушну халын тюк чаклы бир да тюрлендираллык туюл эдиле.

Совет власть жангы келген кюнлеринден башлап, кесини ахыр кюнлерине дери тилчиликге жол берип, анга таянып турганды. Аны себепли СССР-де ётюрюк сёз, жалган дау, тилчилик кенг жол тапхандыла. «Партияны хар члени тил этерге керекди. Биз бир затдан кыйналабыз, ол да неди десегиз — тилчиликден угъай, ол жетмегенден»,—дегенди 1925 жылда партияны баш органларыны кзулукчусу С. Гусев. Бир затны керюп, тил этмей кыйганны, сюд этну бла чекленмей, ёлтюрюрге окъуна болгандыла¹. Аны хатасындан кыралда бедишлик ишле болгандыла. Кзоркыгандан, аллай ишлени игиге санагандыла. Баласы атасын, атасы баласын, кыарындашны, эгечни «сатыу» — ол махтаулу ишге саналганды: аны бла кёпле хайырлангандыла. Кеслерине кереклиде ол сауут бла партия, совет кзулукчула, органлада ишлегенле да эркин хайырлангандыла.

Аны себепли архивлеге ол замаплада тюшген материалланы тюзге санарга арталыда жарамайды. Ол затны кзуруда эсде тутарга керекди.

Кёчкюнчю халкъланы жашауларыны кыалай барганына уллу алиме, тюзлюкню ёкюллери Россейде угъай, битёу дуняда окъуна дайым уллу эс бурганлай турадыла. Тыш кыраллы белгилн алиме ол затны юсюнден кёп статьяла, китапла жазгандыла. Сёз ючюн, басмадан чыкыган затланы арасында Альф Граннесни, Роберт Конкуэстни, Александр Некрични, Изабелла Крайндлерни, Махмуд Аслапбекни, Вассан-Гирей Джабагыны эм башхаланы Лондонда, Нью-Йоркда, Анкарада, Мюнхенде басмаланган ишлеринде талай халкыны тууган жерлеринден кёчюрюню, аланы кыара чёпге салыуну кюйсюз иш болганыны юсюнден айтылады. Кесибиздеги бир-бир историклени, журналистлени, жазыучуланы уа ол ишлени тюзге санарга кюрешгенлери керти да айыплы иш болганына сёз жокъду.

¹ Куштеров Р. М. Насилие: Политика коммунистической партии в отношении крестьян, методы и результаты ее осуществления. — Черкесск: АО «Пул», 1993, с. 160.

АРТ ЖЫЛЛАДА

Белгилисича, 1985 жылда, К. Черненко ёлгенден сора, СССР-де КПСС-ни Баш секретарыны къууллугъуна М. Горбачёв салынады. Андан артында къыралда политика терк тюрленип башлайды. Аны бла байламлы СССР бла бирси къыралланы арасында хал игиге айланады, сауутсузланыу жаны бла, мамырлыкъны къючлеу, адамны эркинлигин сакълау жаны бла жашаугъа жумушакълыкъ кирип тебирейди. «Перестройка» деген сёзню СССР-де угъай, бирси къыраллада да кеси тиллерине кёчюрмей хайырланып башлайдыла. Перестройкагъа кёре, алгъынча болмай, хар адам акъылына келгенни къоркъмай айтыргъа, жазаргъа оиг табады. Совет жыллада ауузларына кирит салынып тургъан адамла кеслерине уллу эркинлик берилген сунадыла. Къыралны историясында большевизмни жылларында совет халкълагъа тюрлю-тюрлю ишле бла байламлы этилген артыкълыкъланы юслеринден, хатасыз тутулгъан, къырылгъан адамланы юслеринден эм аллай башха кемчиликлени юслеринден газетледе, телевизор, радио бериледе, жыйылыулада ачыкъ айтылады.

Къыралда бола келген кемчиликле ачыкълана, совет къурулушну политика эм экономика чигинжилери титирей башлайдыла. Алай бла КПСС оюлады. СССР-ге кирген республикала чачыладыла, аланы араларында кёп жылдан бери журютюлген экономика байламлыкъла юзюледиле. Кёп бармай, Советлени да къыстайдыла. Ол «демократланы» СССР-ни оюуда ахыр атламларындан бири болады.

Коммунистлени сёгюу, аланы ишлеринде 70 жылны ичинде болгъан кемчиликлени ачыкълау бютюнда къыстауланып башлайды. Демократла къыралда жангы жашау къураргъа, хар халкъгъа экономика, политика эм культура жаны бла жалынчакъсызлыкъ келтирирге айтадыла. Анга таянып, алгъынныгы СССР-ге кирген республикаланы парламентлери кеслерини эркинликлерини юсюнден ачыкъ сёлешип башлайдыла. Сёлеширге эркинлик берилгенди деп, бир-бирле, демократия деген затны тюз ангыларгъа суймей, миллетчиликге ауушуп да кетедиле. Талай республика Россей бла бирге СНГ-ге киреди. Аланы бир-бирлери, сёз ючюн, Прибалтикадагъы республикала, зор бла кеси башларына эркин боладыла. Аллай гынтты этген республикала башха жерледе да чыгъадыла.

Быллай тюрлениулени суху жели Къабарты-Малкъаргъа да мычымай жетеди. КПСС къысталгъанлай, башха

жерледеча, мында да талай партия эм жамауат организация тууады. Аланы араларында малкъарлыланы «Тёре», къабартылыланы «Хаса» деген жамауат организациялары энчи жерни аладыла.

СССР-де КПСС, этген аманлыкъларыны да башын жабып, аскер кючню, битеу властыны къолгъа этип, кесини къатылыгъы бла битеу халкъланы къоркъутуп, ууучха жыйып, къайры суйсе, ары буруп тургъанды. Андан башларына эркин болгъанлай, хар халкъ кесине совет власть тюшюрген жараланы санап, аланы кетериуню жолун излеп башлайды. Ол излеу бирлени тюз жолгъа чыгъарады, бирлени бир анда, бир мында абындырады. Кимни билими, кимни хушери, кимни тюзлюгю жетмегенин кёргозтеди.

Аллай шартлары жетишмегенле Къабарты-Малкъар республикадагъы халкъланы келечилерини араларында да тубейдиле. Аны аллайлыгъына шагъатлыкъ этген шартла кёп боладыла. Былайда аланы бир къауумларыны юсюнден айтыргъа тийишлиди.

Арт жыллада болгъан тюрлениуле, бирсиленича, малкъар халкъны келечилерини да жамауат тириликлерин кётюредиле. СССР-ни чачылыуу бла байламлы жангы къыралла туадыла. Ол КПСС-ни заманында арталлыда болмазлыкъ иш эди. Кесине республика, къырал къурагъа тартдыруу хар халкъны да аурууу болады. Ол ауруу Къабарты-Малкъарны халкъларына да жугъады. Ол кезиуде Къабарты-Малкъарны Декларациясында Малкъарны 1944 жылны 8-чи мартына дери болгъан районларын жангыдан къурагъа, республиканы парламентин эки палаталы этерге, аланы бирине андагъы халкъланы келечилерин теиу саида кийирирге деп белгиленеди. Малкъар районланы жерлерине къайтарыу жаны бла комиссия къуралады. Ол ишге Къабарты-Малкъарны Баш Советини сессиясында талай кере къаралады.

Кёп ёмюрлени ичинде къабартылыла бла малкъарлыла бирге туруп, бирге урунуп, бирге мюлк къурап, заводла, фабрикала, жолла эм башха мекамла ишлеп келгендиле. Аланы келечилери кёп шахарда, элде къатыш жашайдыла. Къыз берип, къыз алып, талай тукъум жууукъахлу болгъандыла. Тиллери келишмеселе да, динлери бирди, кёп адетлери бирчадыла. Культура, намыс, сый жаны бла байламлыкълары къатыдыла. Бу эки къарындаш халкъ кёп ёмюрледен бери жер, чек айырмай, къатышып жашай келедиле. Аны себепли аланы араларында чек тохташдыруу, мюлк юлешну къолдан келлик иш туююлдо. Аны эсге алмай жарамазлыгъын заман кёргозтгенди.

Низамгъа бузукълукъ салыучула кюрешселе да, насыпха, эки шухъ къарындаш халкъны араларын бузалмайдыла. Ол республиканы жууаплы кзулукчуларыны басымлылыкларыны, ишлерин заманга кёре тап бардыргъанларыны хайырындан болады. Республиканы Президенти В. М. Коков, Премьер-министри Г. М. Черкесов эм аланы тегерегиндеги жууаплы адамла Къабарты-Малкъарда бир бирни ангылаурукъ болсун, халкъланы араларына сууукълукъ тюшмесин деп, тохтаусуз айтхаплай турадыла. Аланы башчылыклары бла «миллетлени араларында бир бирни ангылауну, шухълукъну, бир бирге хурмет этнуню кючлеуге болушлукъ этну муратда Совет кзуралады»¹. Артдаракъда Къабарты-Малкъарны власть органларын политика партияла бла, жамауат организацияла бла бир бирни ангылап ишлетир муратда, ала консультатив совет да кзурайдыла². Ол советле республикада халкъла аралы халны игилендирир жаны бла хайырлы иш этерге кюрешгенлей турадыла.

Аллай затланы хайырындан республикада халкъла аралы хал игилей сакъланады.

Адам кзуруда иги умут бла жашайды. Мурат этдирир затла уа боладыла. Ала да неледиле десегиз, Россей Федерацияны Правительствоосу бир бири ызындан эки бегим этеди. Алада айтылгъанига кёре, 1991—2000 жылланы ичинде Къабарты-Малкъарны тау эллеринде жашау мекямланы, турмуш-культура кзурулушну кенгертиу жаны бла, эл мюлкю ырысхы-техника мурдорун кючлеу жаны бла эм кечгюнчюлюк сынагъан адамлагъа ырысхы болушлукъ этну жаны бла талай мадар этерге деп белгиленеди³.

Малкъар халкъ туугъан жерицен артыкълыкъ бла кетерилгенли 50 жыл толгъаны бла байламлы Къабарты-Малкъарда бир белек иш этиледи: битену кыралдан алимле жыйылып, илму конференция бардырылады, Нальчикде бушуулу митингге кеп адам къатышады, анда Россейини президенти Б. Ельцин малкъар халкъдан аны туугъан журтундан артыкълыкъ бла кечюргенлери ючюн кечгинлик тилейди⁴. Ол керти да уллу магъаналы иш болады.

¹ «Заман» газет, 1991 жыл, 11-чи декабрь.

² «Заман» газет, 1992 жыл, 16-чы октябрь.

³ Черкесов Г. М. О пятидесятилетии выселения балкарского народа // газ. «Кабардино-Балкарская правда», 1994., 10 марта; Постановление Совета Министров РФ от 10 июня 1993 г. № 546 «О социально-экономической поддержке балкарского народа» // «Кабардино-Балкарская правда», 1993, 18 июня.

⁴ «Кабардино-Балкарская правда», 10 марта, 1994 г.

Халкъны жюрегии жапсарады. Андан тышында, Россей Федерацияны Президентини малкъар халкъны тюзлеую эм кыралдан анга кесини жашау кьолайып, культурасын айнытыргъа болушлукъ этнуюню юсюнден энчи указы бас-маланады. Ол да халкъгъа асыу болады. Бу документде айтылгъан затла толтурулсала, малкъар элле бираз аякъ юслерине болурла, адамла жарырла деп, мурат этебиз. Баш-да эсгерилген митингде эм республиканы жамауатыны малкъар халкъны кечюрюлгенини элли жыллыгъы бла байламлы баргъан жыйылыуунда Къабарты-Малкъарны Президенти В. М. Коковну указы да окъулады. Ол указ-да айтылгъанына кёре, бусагъатда малкъар миллет районланы тохташдырыу жаны бла хайырлы иш барды-рыла турады ¹.

1957 жылда 28-чи мартда Къабарты АССР-ни Баш Со-вети «Къабарты АССР-ни Къабарты-Малкъар АССР-ге тюрлендириую юсюнден» деген законну къабыл этгенди. Аны бла байламлы ол кюнюю хар жыл сайын Къабарты-Малкъарны халкъларыны миллет байрам кюнлерине са-наргъа деп оноу этилгенди ².

Сегизинчи март а, КЪМАССР-ни Баш Советини бегим-не кёре, Къабарты-Малкъарда таулула туугъан жерлерин-ден артыкълукъ бла кечюрюлгенде кырылгъанларын эсгериуюню кюнине саналады ³.

Бу затланы барысы да игидиле. Алай малкъар халкъ-ны алыкъа кеп жарсыуу барды. СССР чачылгъанлы аны жашау кьолайы бютюнда осал болгъанды. Ол колхозланы, совхозланы тозураулары бла, промышленность эл кчуру-луш предприятияланы ишлерини тохтаулары бла байлам-лыды. Тау жерледеги эллилени ишлер жерлери арталлы-да болмай къалгъанды. Аланы журтларын сакълар ючюн, жашау кьолайларын кетюрю ючюн, ишчи кюлланы жу-муш бла жалчытыр ючюн, ёсюп келген жаш тёлуюю окъу-тууну, юйретиуюю акъсатмаз ючюн керекли мадарланы этерге тийишлиди. Ол ишни чегине жетдирир муратда, кырал тау элlege болушлукъгъа берген ахчаны хар ка-пегин кереклисича аяулу хайырланыу жууаплы органла-ны, жамауатны да кечгюнчюлюк азабын сынагъан халкъ-ны аллында сыйлы борчларыды.

¹ Президент Российской Федерации балкарскому народу // газета «Кабардино-Балкарская правда», 10 марта 1994 г.

² «Кабардино-Балкарская правда», 10 марта 1994 г.

³ Постановление Верховного Совета КБАССР «Об установлении Дня памяти жертв насильственного выселения балкарского народа» // газ. «Кабардино-Балкарская правда», 30 августа, 1990 г.

Россей Федерацияны Правительствосуну башда айтылган бегимлеринде белгиленгенге, малчылыкны айнытууга энчи эс буругга керекди. Ол ишни жетишимли бардырыр ючюн, жер-жерли кзулдукчула илмуну жетишимлерин эм тау халкны кесини кеп ёмюрню ичинде бишген, тохташхан сынаулары толду хайырланыргга борчудула.

Адамланы иш бла жалчытыр ючюн, малчылыкдан тюшген затланы (жюню, терини) жарашдырычу цехле, предприятияла болургга керекдиле. Ол иш таулулагга жау-бишлак, тон, жамычы, кийиз, кюйюз д.а.к. башха затла чыгырыуну жангыртыргга болушурукду.

Бусагатда эллиле, керекли меямланы ишлер ючюн, кзурулуш материалла мажаралмай, бек кыйналадыла. Аны эсге алып, табийгат байлыккланы кеси жерлеринде хайырланыуну магбанасы бек уллуду. Ол борчуну толтурур ючюн а, кирпич, кшошун заводла, таш, аггач керекле жарашдыргган цехле хар жерде да болургга керекдиле. Белгилисича, бизни республикабызда тау жерледе гара эм таза суула кепдюле. Ол уллу байлыккды. Аны хар элни кесини жеринде хайырланырча керекли предприятияла ишлеуге да тийиншлисича эс бурмай жарарыкк туюлдю.

Къартланы эслериндеди: алгын хар элде кереклиси чаклы суу тирменле болггандыла. Тирменле ишлеу бла чекленип квалмай, тау череклени хайырланып, электростанцияла мажарыргга, ала бла элени жарытыргга, от жаггаланы жылытыргга нек жарамайды?

Бусагатда, башха затлача, отун, кёмюр да багга болггандыла. Иш эм иш хакк болмагган жерледе халккга кесин аллай затла бла жалчытыу керти да кыйын затды. Аны эсге алып, артыгыраккда узакк, кыйыр элге газ тартыугга да уллу эс буругга керекди. Бир-бир элде ол иш бардырылады.

Башда айтылгганыча, миллет элени сакълауда, айнытуда болгган кемчиликледен бири буду: жашы, кызы жетгенге заманында жер берилмейди, меям ишлерге ырысхы жаны бла болушлукк этилмейди. Аны хатасындан элени юй, адам санлары иги ёсмейди. Нек десенг, жашла, кызыла, жашау онг излей, тышына кетедиле.

Халкк туугган жерине кыйтханлы, кеп жыл озгганды. Ол кезиуну ичинде адамланы асламысы жарагган юйле ишлегендиле, алай бла, элле бетлерин тюрлендиргендиле, кенгергендиле. Алай, кеп башха жерледеча, мында да аланы орамлары кгаралыр керекли турадыла. Аланы эм

жаяу жолланы, адам эм улоу кыйналмай жүрүрчү, асфальт бла жабаргъа керекди.

Школланы, клубланы, культура юйлени жангыртуу, кенгертиу жаны бла да алыкъа этилир ишле аз туююл-дюле.

Жаш тёлую бош заманын тюз хайырланыуда, саулу-гъун сакълауда, аскер ишге хазырлауда эллени спорт майданла, стадионла бла жалчытыуну уллу магъанасы болгъаны кимге да белгиледи. Жер-жерли администрацияланы башчылары бу магъаналы ишни да упутмазгъа керекдиле. Узакъ элдеде жашагъанла, хамам, больница эм башха аллай жашауда бек керекли мекамла жетишмегенден, кыйналадыла. Ёзгени кый, алада чач кыйркыйучу, сакъал жуюучу жерле жокъну орунундадыла.

Эл мюлк кереклисича айнытылса, жер-жерледе тюкенле, сатыу-алыу пунктланы ачыуну, кенгертиуну да уллу магъанасы боллукъду.

Малкъар халкыны кечюрюлгенине жораланган эсгерме ишлерге деп, Долинскде таш орнатылгъанды. Анда бир къауум иш этилгенди. Ол эсгерме кысха заманын ичинде ишленип бошалса, халк бек ыразы боллукъду. Басмада айтылгъаныча, малкъар халк кечюрюлчюк азабын сынагъан заманда аны насыбы ючюп тире кюрешчиле Къулийланы Къайсынны, Мечюланы Къазимни, Отарланы Керимни, Сотталаны Адилгерийни къабырларындан алынган уууч топуракъны, орунлагъа салып, ол эсгермеде орнатыргъа керекди.

АХЫР СЕЗЮ

Малкъар халкыны историясында алыкъа ачыкъланмай тургъан кеп зат барды. Бу китапда аланы барысыны юсюнден айтыр онг жокъду. Мында малкъар халкыны жалаанда 20-чы ёмюрю 20-чы жылларындан бери жашаууну юсюнден кысха айтылады.

20-чы ёмюрю бек уллу, бек белгили алимлериинден бири Л. Н. Гумилёв кесини «Эрттегили тюркюле»¹ деген китабында айтханга кере, малкъар халк бек бурунгулу тюрк халкыладан бириди. Аны алайлыгына шагъатлыкъ этген затланы арасында жер, суу атла энчи жерни аладыла. Аланы араларында тюрк сёзлени бурунгулу фор-

¹ Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. — М., 1993, с. 6.

масын сакълагъанла аз туйюлдюле. Аллай жер, суу атла
Къабарты-Малкъарны тюз, тау жерлеринде да тубейдиле.

Малкъар халкъны жаратылыууну юсюнден история ил-
муда кѣп тюрлю оюм барды. Болсада аны мында, Шимал
Кавказда, жаратылгъаны, ъмюрледен бери башха тилли
халкъланы араларында жашай келгени даулашсызды.
Анга кѣре, аны кѣп тюрлю энчилиги барды. Ол башха-
лыкъланы арасында аны шатык тили, аriu адетлери, эски
жырлары, таурухлары, «Нартла» эпосу, нарт хапарлары,
кѣол усталыкълары энчи жерни аладыла.

Жашауда бола келген ишле, бирси халкъланыча, аны
да кѣп тюрлю затха тубетгендиле. Кимге да белгиледи:
озгъан ъмюрледе аны кесинден залимле тюзден таугъа
ыхтыргъандыла. Анда кѣпден бери жашай, малкъарлыла
кеслерини тауларын, сууларын, жерлерин жанларындан
бек суйгендиле. Жашауну къыйынлыкъгы аланы кишилик-
ге, адамлыкъгъа, урунууну сюерге юйретгендиле. Узакъ
жерледен келген алимле, жолоучула, бирси кавказчы
халкъланыча, аланы юслеринден да уллу хурметлик бла
жазгъандыла.

Битеудуния история кѣргюзтгеннге кѣре, къачан да жер
юсюнден адамла жашауларында кѣп къыйынлыкъгъа, кѣп
огъурсузлукъгъа тубей келгендиле. Кѣп заманны ичин-
де алчы адамла, акъылманла, аны юсюнден сагъыш этип
тургъандыла, жер юсюнде тюзлюк, тенглик тохташдырыр
ююн, алай бла жарыкъ жашау къууар иште кюрешген-
диле. Ол кюрешчилени излемлени толтурур муратда,
алгъа большевикле, артда коммунистле ишни кѣолгъа
алгъандыла. Россейде Уллу Октябрь социалист револю-
цияны хорлауу аны хайырындан болгъанды. Жарыкъ жа-
шаугъа чыгъабыз деп, битеу къыралны урунганлары ол
революциягъа тири къатышхандыла. Ол уллу кюреш бол-
гъанды. Аны майданларында аз къан тѣгюлмегенди. Бол-
сада, Россейде патчах тахтасындан тайдырылгъандан сора,
кеслерини араларында тюзлюк, тенглик тынч тохташдыры-
лып къаллыкъ супуп, адамла бек къууанигандыла. Алай
иш ала сунганча болмагъанды. Жангы жашау къууар
ююн, советле жер, мюлк иелени къоратып башлагъан-
дыла. Байла, бийле аны жаратмагъандыла. Урушуу, кю-
решуу туугъанды. Кѣп къан тѣгюлгенди. Къыйырсыз-чек-
сиз уллу къыралда, байны, жарлыны бир бирден айырыу
алай тынч болмагъанды. Аны хатасындан коллективиза-
цияны кезиуонде жер-жерли партия, совет органланы иш-
леринде кѣп жангылыч болгъанды, нек десенг, алада
окъууу, билими жетишмеген адамла да ишлегендиле. Ала-
ны барысы да жарлы къауумдан болгъандыла. Башындан

келген оноулары бирде тюз, бирде терс ангылап, ала кеси кыйыны бла жашаган кырангы адамлары капиталист-леге, уллу жер, мюлк иелерине тенг этгендиле. Аны хатасындан керексизге кеп адам ачылганды. Арбазында бир ненча тууары, тогуз-он кыюу болганлары кулакка санап баргандыла. Аны бла да чекленмей, совет власть-ха, колхоз жашауга аман иет тутадыла деп, эллиени политика жаны бла терсегендиле, тутдургандыла.

Ал кезиуде быллай жалган даула бла тутулганлары ишерине кыраган, аланы сюзген закон болмаганды. Тутулганла гепеучюлени, тройкачылары колларына тюшгендиле.

Кыралда ол жол бла, ол амал бла «жангы жашау» кыурала туруп, класс кюреш кызадан-кыза барганды. Анга кере, тюремеле кенгере, аланы санлары есе барганды. Тилчиликке, сатхычлыкка кенг жол ачылганды. Кеси жанларын саклар ючюн, кеп кырангы адам ол жолну кыпханына суймей тюшгендиле. Дертчилик, зарлык тилчилени санын кепден-кеп эте барганды. Хаталары болмай тутулганла, гепеучюлени, ыккывыдычылары колларына тюшюп, тюремеледе уллу адамсызлык, азап сынап кырылгандыла.

Бу затла эллиени араларына суууклык салгандыла, гурушхалык туудургандыла, аланы бир бирге жау этгендиле. Езгени кый, хар элде талай тукьумну арасына окьуна уллу суууклык салынганды.

Алай бла, элдеде халкыны намысы, ангылауу адамлары, тау жерледе мюлк кыурай, аны жюриете билген кыартлары тамыры бла кырутулгандыла. Элlege, жыйыналга оноу эталырча, хазна адам кыалмаганды. Аны хатасындан халкыны иети, сыры бузулганды. Ол а жаш тельюну кымыкка, адетге, ишге юйреттуге уллу заран келтиргенди.

Кепчюлюк бу затлары халкка зарауатлык келтиргенлерин ангылап болганды. Алай, жанларына кыоркыгандан, ала, абери айталмай, ауузларына кыуут алып тургандыла, кепчюнде уа, кеслерин залимлеге ариу кертюр ючюн, аланы махтап окьуна тургандыла.

Быллай кыйын кезиуде, адамлары башда айтылган ишле салган жаралары сотур болгунчу окьуна, гитлери фашистле кыралга чабыуулук этгендиле. СССР-де битеу халкка анга кыжау сюелгендиле. Уруш оту алага кеп кыйынлык сынатханды. Аланы кеп адамлары кырылганды, мюклери тозураганды.

Не тюрю кыйынлык да жарлыкка жетеди деп керти айтадыла. Уруш малкыар халкка бютюнда уллу артык-

лыкь сынатханды. Аны жалада аскерге кетген, анда батырлача сермешген жашлары къорап къалмагъандыла. Совет солдатла Огъары Малкъарда бир ненча элни адамын, мюлкюн да аямай кюйдюргендиле. Ол адам айтып-айталмазча кюйсюз иш болгъанды. Болсада халкъны аллай кыйын кюшонде окъуна анга жакъ басар адам табылмагъанды. Аны кый, НКВД-да, партия, совет органлада ишлегенле, халкъны терлеп, солдатла жанлы болгъандыла. Ала этген огъурсузлукъланы, кюйсюзлюклени уа чыртда ары аякълары басмагъан немецилеге атагъандыла.

Советлени кыралында сталинчи къатылыкь не заманда да суумай болгъанды. Къырал таматала «социализмни жауларына» ышаныусузлукъну къаты сакълагъанлай тургъандыла. Ол кыралда миллет политикагъа уллу заран келтиргенди. Ленинчи миллет политиканы байрагъында «тенглик», «тюзлюк», «къарындашлыкь» деген сёзле уллу харфла бла жазылгъандыла. Болсада уруш башланырны аллы жыллада окъуна талай халкъны, артыгъыракъда тыш кыралла бла чекде жашагъан халкъланы, узакъ жерлеге кёчюрюу кыралда уллу жер алгъанды. Аллай огъурсуз ишле мындаи башха бир жерде да болмагъандыла. Аны себепли анга битеу алчы адам улу чамланганды. Алай айып кёз чыгъармайды. Сталинчи, бериячы кьуллукъчула «ышаныгысыз» халкъланы туугъан жерлеринден кёчюрююу урушну жылларында да тохтатмагъандыла.

Болсада бир-бир журналистле, жазуучула, историкле ол ишни тюзге санаргъа кюрешедиле. Адамланы кеслерини айтханыларына, жазгъаныларына ийнандырыр ючюн, ала кёчгюнчю халкъланы араларында совет властьха къажау сюелген, немецли фашистле жанлы болгъан адамла чыкыгъандыла дейдиле. Алай Малкъарда угъай, битеу Шимал Кавказда окъуна немец ууучлаучулагъа болушур муратда аскер къауум къуралмагъанды. Жашау бек татлыды. Ол аллай бир кыйын да затды. Къачан да хар кимни байлыгы бирча болмагъанды. Бусагъатда да алайды. Бирле байлыкъларын сыйындырыр жер тапмайдыла, башхала уа, амалсыздан, садакъа тилей айланадыла. Бусагъатдагы байланы мюлклерин къалдырмай сыйырсанг, мажал адамларын азап чекдирин къурутсанг, аланы туудукълары властьлагъа ариу кёзден къарамазлыкълары белгиледи. Урушну жылларында да болгъан болурла аллайла. Алайсыз амал жокъ эди.

Аны эсге алмай, кёчгюнчюлюк сынагъан халкъланы

жараларына «туз къуюучу» жазычулагъа, тарыхчылагъа¹ ким да чамланырчады, нек десенг, аланы артыкъда бир-бирлери кѣчгюнчюлюк сынагъан халкъланы юсюнден керти да ётюрюк затла жазадыла. Сѣз ююн, дюгерли Қ. Челехсаты кесини «Осетия эм дюгерлиле» деген китабыны ингуш халкъны юсюнден жазылгъан бѣлюмюне «Волчье племя» деп атагъанды. Бу китапны окъумасанг да, аны андан арысында кѣчгюнчюлюкню азабын сынагъан, ала-мат ингушлу халкъны юсюнден не айтылгъанын билген къыйын туююлду².

Быллай адамла кѣчгюнчюлюк сынагъан халкъланы аманлауну кеслерине уллу ырасимликге санайдыла. Алай, жарсыугъа, алай адамла ол халкъланы кеслерини араларындан да чыгъадыла. Ол керти да уллу айыплы ишди.

Жарсыугъа, коллективизацияны эм урушну жылларында хатасызланы ётюрюк тилчилик бла тутдургъанла, тутмакъланы тюремеледе, адамсызлыкъ сынатып, ёлтюргенле, сибирьлеге жибергенле, халкъны туугъан жеринден кѣчюргенле эм ала киби башхала, талай жылны ичинде бизни арабызда жашап, къыралгъа бир уллу ахшылыкъ этгенча, къуллукъну уллусун, саугъаны сыйлысын алып тургъандыла. Аланы бирлери ёлген эселе да, къалгъанлары аслам пенсияланы алып, жалгъан саугъаларына, орденлерине ёхтемленип, жыйылыулада халкъны аллына чыкъгъандыла.

Алай ала эсге алыргъа керекли бир зат барды: халкъны аллында да, къудуретни аллында да терсликлери ююн тобагъа къайтыргъа тийишлидиле. Ол зат адам улуну историясында бек огъурлу ишледен бирине саналады. Ол, «Покаяние» деген фильмде иги кѣргюзтюлгенди. Гитлерчи фашизминн жер юсюнде адамлагъа азап чекдиргени ююн, Германияны канцлери Конрад Аденауэр, битен адам улусуну аллында тобукъланын, кечгинлик тилеп, тобагъа къайтханды. Тобагъа къайтыу кишини намысын тюшюрмейди. Ол уллу адамлыкъны, ниет тазалыкъны шартыды. Тобагъа къайтыу адамны ёмюрден бери башын басып, жүрегин ижитип тургъан ауур жүююн юсюнден къоратады.

Малкъар халкъгъа башда айтылгъан зарауатлыкъла къайдан чыкъдыла, малкъарлыланы араларында тобагъа къайтыргъа кереклиле нек туудула? Бу затланы сылтаулары кѣпдюле. Аланы барысын да былайда санар керек-

¹ Дзидзоев В. Д. Национальная политика: уроки опыта. — Владикавказ, 1994.

² Челехсаты К. Осетия и осетины. — Владикавказ, 1994.

лиси жокъду. Алай бир затны юсюнден а айтмай къояр-
гъа жарамаз. Ол да неди десегиз, къыралгъа къыйынлыкъ
келген заманлада малкъар халкъгъа башчылыкъ, ёкюллюк
этер, аны тюз жолгъа салыр адам аз болгъанды.

Миллетибиз туугъан журтуна къайтханлы талай жыл
болады. Ол кезиуню ичинде халкъыбыз атала жеринде
жашауун бардырады, урунады, сабий ёсдюреди, тамбла-
гъы кюнюне ышаныулу къарайды. Болсада, хар халкъны-
ча, аны да этиллик ишлери аз туююдюле. Ала тамамла-
нырла деп ийнанырчады.

Нальчик ш. 1994 ж., июль айы.

II

ЭСГЕРИУЛЕ

БУГЪОУДАН СОРА

Бугъоудан ычхынып келгенбиз. Май айны къууанчына туугъан журтумда тюберге деп, умутум олду. 1956 жылда 29 апрельде юйюрюм бла Акъ-Суу элдеме. Гуртуланы Науруз, Бабаланы Солтан, Кёчмезланы Мажит бла тубешип, къучакълашабыз...

Эски журтда ата юйюмю излеп, къарай барама. Сабийликде ёсген элим адам танымазча тюрленгенди. Ол тюрлениу бек сейрсиширча да туююлдо. Оналты жылны ичинде (мен Къзыл Аскерде къуллукъ этерге 1940 жылда кетген эдим) дунияда кёп тюрлениуле болгъандыла.

Атам Асланбек, не кючюн да салып, юй ишлеген эди. «Къыйналдым эсе да, Аллах, санга шукур, юч уланыма экишер отоу жетерикди. Жай баш отоулада, къыш а тую отоулада жашарла»,— деп, Аллахха дууа тутуучу эди.

Базаргъа ётген жолоучула да: «Асланбек энди къайнайды: къошунбаш туюлю-башлы юйю, юйюрю да жетгенди!» — деп озуучулары эсимдеди. Алай, жарсыугъа, бу мекамда бизге кёп жашаргъа туюшмеди. Юч къарындаш да аскерге кетген эдик. Атабыз ёлген кюнде да къатында болалмадыкъ...

Энди бюгюн а мен атамы не юйюн, не къабырын тапмай айланама. Къабырланы тонгузла къазгъандыла... Терек бахчабызны танып барып, мурса къайнагъан жерге тирелип турама. Кёз жашларым бурчакъ-бурчакъ тёгюледиле. Кавказгъа термиле, Къыргъызстанда жаны чыкъгъан анам, уруш отунда жанган къарындашым Исмайыл, аны Азияда думп болгъан юйюрю — битеу къыйынлыкъларым кёзюме кёрюнуп, жүрегим сыгъылды.

Атабызны терек бахчасында къаланып тургъан ашыкъланы къатында жапмачыкъ аллында сирелеме. Жол бла ётуп баргъан биреулен, къатыма жанлап: «Кимсиз? Не керекди? Былайны иеси менме»,— дейди. Бу адам бла шагъырейленип бошагъандан сора, элде болумну ангыладым.

Бузулмагъан юйледе агъач мюлкде ишлегенле жашайдыла. Юйлеге ала иелик этедиле.

Биз да, юч юйюр болуп, Созайланы Тачиуню юйюнде жашагъан оруслулагъа жалынып, аны эки отоунда фатаргъа жарашдыкъ, хар айдап бешишер тюменге. Бу отоулада, бизге дери тонгузла тургъанлары себепли, не тазаларгъа кюрешсек да, нйисден бек къыйпалабыз.

Акъ-Суу элде «Кенже» колхозну бригадасы турады. Агъач мюлкде (Белореченское лесничество) ишлегенле оруслуладыла. Мени туугъан элимде, Жаболаны Бахсанукъну юйюнде, гитче школчукъ къуралып, сабийчикле окъуйдула. Мени усталыгъым устаз болгъанлыкъгъа, ол къуллукъдан тюнлююпме. «Колхозгъа окъуна киралгъа эдим» деп, Кенжеге барама, алай прописканг жокъду деп, колхозгъа да алмайдыла. Эшеги ёлген таулуча, мудах болуп, бир бёлек заманы турама. Ишлей турсам, жанлары иш ауруп алыр эселе уа деген мурат бла колхозчула бла талада ишлеге ы эрюйме. Чаллыкъ жерледе чырпыланы, ташланы кетеребиз. Болсада мен муратыма жеталмайма, малкъар халкъгъа жерине къайтыргъа бегим болмагъанды деген сылтау бла нёгерге алмайдыла, бек жарсыйбыз, ишсизлик къыйнайды.

Тарыгъа-жиляй кетгенибизден сора, хаух пропискагъа алынабыз.

Шахарны жарыкълау бёлююм манга агъач мюлкде школда ишлерге эркинлик береди. Ишлеп башлайма. Хасаниягъа да, Акъ-Суу элге да бир эл совет опоу этгени себепли, Хасаниягъа эл советни депутатларыпы сессиясына устазла да жыйылабыз.

Председатели Марченкоду. Повесткада малкъар халкъны юсюнден сёз жокъду, болсада Министрле советини мюлк директору Сенч: «Бююнлюкде,— деп башлады,— элде палаткалада таулу халкъдан бир къауумла жашайдыла. Шёндю къалай болса да кечинедиле, алай ол жашау бла тиф ауруууу жаярыкъдыла. Ким чакътыргъанды аланы? Къыстаргъа керскди къысха заманы ичинде»,— дегенде, мен асыры сейирсингенден, тилим тутулуп, тынгылайма. Менден сора таулу жокъду. Эки кёзюм Марченкодады. Аны, тюлкю кибик, кесин сессияда тутханы мени бек сейирсиндиртеди. Ол кёзю-къашы бла Сенчни ол сёзден башхагъа буругъа аямай кюрешеди, алай Сенч, баштёбен къарап, Марченкону анга не билдирирге кюрешгенин сезмей, жюрегинде муратын толусунлай айтхан эди. Андан да сейир а не эди десенг, Марченко, ол сёзню юсюнден не акъ, не къара демей, башхагъа буруп къойгъан эди.

Эл советде ишлеп башлайма.

Тардан туман төгюлгенлей, халкъ Орта Азиядан Кавказга келип башлагъанда, бек кыйын кезну эди. Юйле, жерле, битеу таулулагъа аталгъан, аладан къалгъан мюлк, ырысхы башха миллетлени къолларында эди. Къысхасы, мен, Ата журт урушда богъанлыкъга, энтда да жангъдан кесими урушха кирген сунган эдим.

Кечюп келген халкъ, хапчуклары, мирзеулерин салыр жер тапмай, жатар жерлери болмай, ашарыкъ хазырлар жерлери болмай, къартла, сабийле, ауругъанла да алагъа къошулуп, барысы да орамлагъа, мюйюш ырбынлагъа төгюлюп, уллу кыйынлыкъ бар эди...

— Былагъа, къысха бир оноу этип, былайдан бир жанына кетермесегиз, болгъанны кюйдюрлюкдюле. Кёрмеймисе, мюйюшледе отла жандырып, кир-кипчик этип, быланы адам тэмезча къылыкълары барды,— деди бир эргтенликде Званцовха биягъы Сенч. Званцов а Нальчик исполкомну къуллукъчусу эди.

Званцов, тынгылай кетип:

— Не умут этесе да? Была ашамай къалай турлукъдула? Сен юйюнге къоярыкъмыса быланы?

— Хоу, ма энди жангыз да ол къалып турады! Алайсыз да мени мюлк арбазымы аякъ гюп этгендиле,— деп, Сенч, къашын-башын туююп, огъурсузланады.

— Ала алайлай да ырбынга тыйылып турадыла. Аш хазырлар жери болмаса, жатар жерини юсюнден а хапар да болмаса, сени айтыуунг неди? — деп, Званцов къызды.

— Алай эсе,— деди Сенч,— менден бир зат да сурамагъыз! Магъыз ачхычларыгъызны да! — деп, бочха бла ачхычларын бияры шиперди.

Званцов, аны айтханына бюсюремей:

— Да не? Ачхычланы атын а кимни къоркъутурукъса? Энди уа иеле келгендиле, ачхычланы жюрютюрюк адамла табыллыкъдыла,— деди.

Сенч, асыры ачюдан, не этерге билмей, жеринде тентирей кетип, бир кесекден, ыспассыздан, ачхычларын букъудан чыгъарып алады.

«Огъары Хасанияда къайгъы уллуду!» — деп къуугъун жетеди. Къууулуп барып, Аккыланы юлерине жетип тохтасакъ,— юйюню аллында сабийчикле терезеден ичине къараргъа кюреше.

— Не болгъанды? Ким барды юйде? — деп сагъаябыз.

Бизни дауурбузгъа юйден юч тиширыу чартлап-чартлап чыгъып, думп болдула. Сабий къызчыкъладан бири: «Ма, ол къатынла Эркаханны къолларындан тутуп, созуп

юйге кийрип кетгендиле», — дегенлей, биз юйге ташаябыз. Отоуда стол артында Эркахан олтурупду. Къарт къатын, абызырап, сёзюн да иги эшитдиралмайды. Болсада биз ангыладыкъ ишни болушун, «юйюм, юйюм!» — деп, бир да тохтамайса да, кел, ма, аша!..» — деп, хор бла къарт къатыны юйюне сүйреп кийрип, столгъа табакъ бла тонгуз этлени салып тура эдиле...

Конторну аллында бир къара машина тохтайды.

— Сени чакъырады, — дейдиле, чыгъама.

— Мин машинагъа!

Мен саламлашсам да, шофёрну жанында олтургъанны бир да мени бла саламлашыр къайгъысы жокъду. Бир уллу хаталы адамны тутуп алып баргъанча, мени алып барды. Сёлешмейди. Бу энди бош келмегенди, кёчгюнчюлени жашауларындан хапар сорлукъ болур деп, сагъыш киреди жүрегиме.

Баш Хасанияда бир юйню къатында тохтайды машина. Юйден эки тиширыу чыгъып, сахаркомну биринчи секретары бла эрттеден шагъырейча, бек жарыкъ саламлашдыла. Мен, тамаша болуп, къайры къараргъа билмейме. Товарищ Иванников (КПСС-ни Нальчик сахар комитетини биринчи секретары). портфелинден бир къагъытланы да чыгъарып, арбазгъа киреди. Тауукъ орунну жанында бир гитче жапмачыкъны тюбюнде кётюртмечикде юч машокну бармагъы бла кёргюзте:

— Была уа кимшикиледиле? — дейди.

Тиширыула:

— Бу машокла да, ол бирси хапчук да эски иеленикиледиле. — Иванников, огъурсуз къарамы бла манга къарап, бармагъын да силкиндире:

— Кёремисе, товарищ Гиляхов, тарыгъуу керти болуп чыкъгъанын. Ким эркин этгенди санга юйлени эски иелерине бер деп?! — дейди.

Ол формалы бир къауум юйлеге кирип, кёзюме-башыма тебинеди. Сора ол, тарыкъгъанланы тегерегине жыйып: «Дорогие товарищи, — деди, — сизге болунган артыкълыкъны кёзюм бла кёрдюм. Энди мындан ары кеси юйюбюз дегенни айтып, сизни тынгысыз этген болса, олсагъатлай манга билдиргиз», — деп, телефонун берди.

Артха айланып келе: «Тохта, сени бла горкомда селеширбиз!» — деп, конторгъа да къайтмай, сахаргъа озуп тебирегенлей, мен, къадалып, къоймай, конторгъа къайтарама. Экибиз бетден-бетге селешебиз. Адамла къатындача болмай, «ат аягъан бет тапмаз» дегенча, мени да тотум ачылады...

Элге келген кѣчгюнчю халкъны ол заманда кѣрген кыйынлыгъын кѣзю бла кѣрмегениге суратлап ангылатыргъа онг жокъду. Алай горкомну ол болумгъа кыйгъырыуу болмагъаны манга бек сейир кѣрюннген эди. Эркин жашап тургъан юлени арбазларында хапчукла салып, аланы нек тынгысыз этгенсе деп, мени аллай бир терссинип, орамгъа тѣгюлюп тургъанланы уа сан этмегени мени къанымы буза эди.

Аллаха шукур, энди алгъын жашагъан, жаныбыздан сюйген Қавказыбызгъа кыйтдыкъ, энди уа не хата деп, элибизге келип, юлерибизге барсакъ,— бизни юлеледе башха исле... Орамлагъа тѣгюлюп, жилиу этебиз. Прописка болмай, иш тапмай, кыйынлыкълагъа чыдаялмай, аз адаммы кыйтхан эди артха — Орта Азиягъа...

Биз, таулу халкъ, къыралны ичинде энчи кыйынлыкъ сынагъанладанбыз. Биз шѣндю тарыгъууубузну тынгылы айтып, ангылатып, кесибизге жол ачалмасакъ, ъмюрде да аякъ тюп болгъанлай къаллыкъбыз.

Эки тауну ортасы бла баргъан Черекни кючю уллуду. Алай «Баксангѣс» дегенча, бир хайырлы зат ишлеп, ол халкъгъа жарарча этмесек, ол кюч алай зырафына кетип турлукъду.

Бизни алимлирибизни да кючлери, онглары уллу болгъанлыкъгъа, миллетибиз ючюн деп, батыр сюелмеселе, кюч хайырланылмай къаллыкъ сунама. Бу оюм бла байламлы дагъыда бир айтырым. Къуллукъчуларыбыз малкъар халкъны жарсыуун айтып, анга жашауну онгайтыр. тенглик тапдырыр жанына нек сюелмейдиле? Оу да, шауда, излегенибиз Тенгликди. Да сора, жаным-кѣзюм, кесибизни жерибизни, табийгъат байлыгъыбызны тап хайырланып, кесибизге тенглик излегенликге уа биз терсбизми?

ЖЕР БАШЫНДА БОЛМАГЪАН КЮЙСЮЗЛЮК

...Сегизинчи мартны танг аласы. Бизни толу юйюрюбюз, барыбыз да сегизеулен эдик, татлы жукълап турабыз. Бир заманда, эшик, терезе хыны къагъылгъанларын эшитип, биз элгенип уяндыкъ. Атам, секирип туруп, терк окъуна эшикни ачды. Ол да аны ачар-ачмаз отоугъа солдатла суху кирдиле. Ызларындан биреулен къуууп келгенча, аланы халлары алайгъа ушай эди. Қъолларында автоматлары болгъанын эследим.

Бизге жол азыгъыгъызыны, юс кийимигизни да терк окъуна хазырлагъыз, сизни кёчюрген этедиле деп, айтханлары ол болду. Аланы гузабаларын эслегенде, атам бла анам да айтылган буйрукъну тындырырга терк киришдиле.

Биз а, сабийле, жукъубуз да бёлюкюп, сууукъсурагъан да этип, тышындан келген адамла бизге алай уллу нек сёлешгенлерин да ангыламай, алай ала бизге игилик этерге келмегенлерин сезген эдик. Анабыз сабийледен кичисни кийиндиррге кюрешеди. Зоячыкъга ол заманда жаланда юч жыл бола эди. Мен а атам бла бирге кюфден эки машок нартюк къуйдум. Бир кесек къакъ эт, жау, бишлакъ да алдыкъ. Юйден чыгъарга башлагъан сагъатда атам халжарда желлей тургъан эки ийнеке бла къойлагъа бичен сала кетерге умут этди. Болсада солдатладан бири анга тюзюнлей машина таба бар деп кёргюзтдю. Анга бой салмай а не амалынг бар эди.

...Орамга чыккыганда уа, тегерекде жилиу-сыйыт. Сабийлеге кюшулуп, абаданла да жилилдыла. Бизни бушуулу къадарыбызга ол кюн таш, агъач да эрий болур эдиле.

Кенделен суу да ол кюн, элни адамларына жетген зарауатлыкъны ангылагъанча, башха кюнледен эсе шош саркыгъанга ушайды. Баям, ол бизге алай кёрюне болур эди. Иесиз къалган малла эллерин, журтларын кююп барган адамланы ызларындан боюларын созуп ёкюредиле, итле юредиле. Ол кюнню Аллах бизге энди бир кере да, бир заманда да сынатмасын! Бизге угъай, дуняда жашаган бир жанга да!

Жолда жунчугъаныбызны юсюнден айтмай окъуна кюяйым. Тардан, кымылдар оиг болмай, сау онеки кечени бла кюнню къаллай бир азап чегип тургъаныбызны, бир аллах кеси болмаса, бир киши билмейди.

Къалай салай болса да, аманны кебинден Къыргъызстанны Ивановка деген темир жол станциясына жыйышдыкъ. Алайдан бизни, къауум-къауум этип, Ивановка районну эллерине чачхан эдиле. Бир да къалмай, малланы юлешгенча. 35 юйюр а, ол санда бизни кюйюр да, Акъ-Сэй деген къыргъыз элге тюздюк. Алай бла алгын Кенделенде, Яникойда, Огъары Жемталада жашаган адамла энди бир эллиле болдукъ. Къыйышылыкъ бизни бютюнда бирикдирген эди.

Эки кюнню бла кечени ичинде, башыбызны сугъар жерибиз болмай, колхозну конторуну арбазында олтурганлай чыкдыкъ. Бизни насыбыбизга, кюн жылы эди, баям, аллахны жаны ауругъан болур эди биз жарлы мискинлеге.

Ал кезиуде кыргыззылыла бизден, биз а аладан кбор-кзуп, бир бирге илешмей турдукъ. Алай аз-аздан тилибиз, динибиз да бирге ушагъанлары бизни арабызда сууукъ-лукъну кзурутургъа себеп болдула эм жюрекле бир бирге ачыкъ болуп башладыла.

Бизни бир кбауумубузгъа, мында жашарыкъсыз деп, колхозну сарайларын кёргюзтген эдиле, башхалагъа уа кес-лерини юйлери болгъан кыргыззылылада фатаргъа тохта-гъыз деген эдиле. Комендант Пегусов а: «Энди сиз мында юйюрсюнюрге, кыргыззылыла бла жарашып, кесигизни тап жюрютюп, алай жашау этерге керексиз. Сизни ёмюр-рюгюз мында ётерикди»,— деп, бизни суу кзуйгъанча этген эди. Комендантны эркинлиги болмай, узакъгъа кетерге не аз да жарарыкъ туююлду деп, ол бек кзаты эсертген эди.

Ачлыкъ, жаланганчылыкъ да сынадыкъ. Кёп жюрек кыйынынга да тёздюк. Юйлериинден хазна зат алыргъа онг-лары болмагъан адамла ол заманда сынагъан кыйыны-лыкъланы ала бир заманда да унутурукъ туююлдуле. Ала башлары палахдан кзутулмай, бир кюнлери экинчисин унутдура жашай эдиле. 1916 жылда Акъ-Сай элде тур-гъан кёчгюнчюлеге тели ауруу тийди. Мени атам Махмут да, андаш иги болмай, душундан замансыз кетди. Анам а кёчюп баргъан биринчи жылыбызда окъуна хауа жараш-май ёлген эди. Ма алай бла биз, алты сабий болуп, анадан, атадан ёксюз кзалдыкъ. Бизге кёчгюнчюлюкню ауур жю-гю бла бирге ёксюзню ачы кзадарын сынаргъа да туюшду.

Белгилисича, кёчгюнчюле бла байламлы ишлени жю-рютюр, низамны сакълар ючюн, ол замандагъы НКВД-ны район бёлюмлериинде комендатурала кзуралгъан эдиле. Бизни Юрьевка участкабызны коменданты кичи лейтенант Пегусов эди. Бир да болмагъанча аман ауузлу адам эди. Улду, кичи деп кзарамай, эр киши, тиширыу деп айыртла-май, аман сёз кзошмай, хазна сёлешмеген бир кзанбуз.

Кёчгюнчюледен бек кзарыусуз жашагъан юйюрлеге аш-азыкъ продуктла бла болушургъа деп, ол заманда ал-дай оноу этилген эди. Болсада ол болушлукъ ач, жалан-нгач, борбайлары тутмагъан кёчгюнчюлеге милдеу да бол-май эди. Аны хатасындан кёп адамны жулдузу ёчюлгенди.

Бапиналаны Абидатны, Чеченланы Хауаны, Тёппеланы Фатиматны, Холамханланы Гыжыуайны, Деваланы Фати-матны, Альботланы Букъминатны, Байчеккуланы Хабийбат-ны, Энейланы Аминатны эм ала киби кёп башха тиши-рыуланы экишер-бешишер сабийлери бар эдиле. Аланы баш иелери уа бары да фронтда, душман бла уруш эте, жан бергендиле. Ала жанларын-кзанларын аямай сермеш-

ген заманда аланы сабийлери, юй бийчелери уллу азап чегип жашагъандыла. Аланы арасында къатынлары, сабийлери да ачдан къырылгъанла болгъандыла...

КЕЧГЮНЧЮЛЮК

«Артыкълыкъ арадан кетсе,
тюзлюк тюзге чыгъар».

Тау элlege къара къанла жаугъанды.
Эки къая бири бирине аугъанды.
Тау элlege бу сыныкълыкъ нек жетди,
Къалмай бирден насыбыбыз нек кетди?

Биз чыкъгъанбыз журтубузну бош этип,
Къайтырбыз деп, кёлюбюзню хош этип.
Онг тапсакъ да, ким къайталыр, ким къалыр,
Юсубюзден къыйынлыкъны ким алыр?

Биз барабыз, вагонлада олтуруп,
Этеклени жилямукъдан толтуруп.
Биз барабыз ышармайын, кюлмейин,
Элтип къайры къуярларын билмейин.

Элтип барып, бир къуу тюзге ташлалла.
Хар эл сайын кау-куу этип башлалла.
Тёре болмай, терс да, тюз да тенг болуп,
Ахлу-жууукъ бир биринден кенг болуп.

Къыргъыз, къазах ёзенlege тёгюлдюк,
Терслигибиз болмагъанлай, сёгюлдюк.
Кёчгюнчю деп, кирли болуп атыбыз,
Жокъду бизни къагъытыбыз, хатыбыз.

Тилибизде китабыбыз чыкъмайын,
Жюрюрбюзню комендантдан букъмайын?
Комендантха къол салыргъа барабыз,
Бителирми бизни жүрек жарабыз?

Келалмайбыз бир жумушну тындырып,
Хар ким бизни, бандитсе деп, сындырып.
Ол затлалла жаныбызны жиятхан,
Ёлмегенлей, ахырат азап сынатхан.

Жарлы халкъым кѳргеп кюнюн къусханды,
Къартны, жашны ач къыйыплыкъ къысханды.
Къарыусузлукъ бизге татып башлады.
Уллу, гитче ачдан къатып башлады.

Елгенлени салыр кибики жер болмай,
Къабырланы къазар кибики эр болмай,
Тиширыула къабыр къазыу сынайла,
Елгенлерин кѳмалмайын жиляйла.

Сауларыбыз жашау эбин тапмайын,
Елгенибиз къабыр, кебин тапмайын,
Биз жазыкъла аман бла жашайбыз,
Ачлыкъ жетип, харам этле ашайбыз.

Безгек къысып, бетлерибиз саз болуп,
Халкъ ичинде даражабыз аз болуп,
Емюрюнде жабылмазча ачылдыкъ,
Журтубуздан къуш тюкюлей чачылдыкъ.

Сакълаялмай сабийлени жанларын,
Тергесялмай елгенлени сапларын,
Тиф ауруудан теңтек болуп башыбыз,
Тауусулуп кийимибиз, ашыбыз.

Биз турабыз бек ашыгъып, ышарып,
Жыйырманчы партсъездге ышанып.
Умутлубуз журтубузгъа салыр деп,
Юсюбюзден къыйынлыкъны алыр деп.

Съезд бизге ахшы оноу этгенди:
Ызыбызгъа къайтыр заман жетгенди.
Сталнини терс оноуун бузгъанды,
Къыйынлыкъны бизден кенгиге сызгъанды.

Къыргъыз, къазах, къонакъ кибики кѳрдюгюз,
Къыйын кюнде бизге хурмет бердигиз.
Къыргъыз, къазах, сау къалыгъыз, саламат.
Къабырланы сизге этебиз аманат.

Онюч жылны кѳп насыпдан тыйылдыкъ.
Шукур болсун, журтубузгъа жыйылдыкъ.
Ойнагъаным, жырлагъаным, жубанчым,
Жюрегиме сыйынмайды къууанчым.

Туугъан журтну кѳргенде, къайгъыланы ташладым,
Тансыкълыкъны шор этип, жырла жырлап
башладым.

Бизге буйрукъ этген
болмазла
Ёмюрде мында
къалыргъа.
Кавказдан бир таш ала
келмедим,
Ёлсем, къабырыма
салыргъа.
Бизге буйрукъ этген
болмазла,
Ёмюрде мында турурча.
Ёлсем, къабырымы
сыртда салсынла,
Кавказдан хауа урурча.
Кёп къыйынлыкъла алып
къойдула
Мени акъылымы, эсими.
Ол къыйын ауруу
тийгенди манга,
Ёллюк сунама кесими.
Биз къыйынлыла
къырылып барабыз
Бу Сталини ууундан.
Анам бир тоюп ёлсем
эди, деучед,
Кавказы шаудан
сууундан.
Мен былай ары аркъан
атханма,
Жаныуарлагъа, буулагъа.
Да мен кесим да тансыкъ
болгъанма
Кавказда шаудан
суулагъа.
Бизни тюзлюгюбюз
белгили болса,
Бу къабырланы танырла.
Ала тынчайып жатхан
сунмагъыз,
Тиширыу къазгъан
къабырда!
Бизден сора да кёп
миллет барды
Этген муратына
жетмеген,

Акъ кебинликле
 чулгъап салыргъа
 Уллу Аллах буйрукъ
 этмеген.
 Битеу дунягъа белгили
 болсун
 Бу Сталинни алдауу,
 Ёмюр дунягъа болур
 миллетге
 Кёчгюнчюлюкню сарнауу.
 Тарыгъыуларым ючдюле
 мени,
 Айтыргъа ауузгъа
 кючдюле,
 Айт дей эсегиз, барын да
 айтайым,
 Бары да эсиме тюшдюле.
 Энтда жаз башы келгенди,
 Сиз къыртышланы оюгъуз.
 Мында ишлени бизми
 тауусайыкъ,
 Бир солумагъа къоюгъуз.
 Къолубузгъа гетменле
 алып,
 Биз къыртышланы оябыз.
 Аллахха ийнапган бизге
 да ийнапсын,
 Энди жапыбыздап тоябыз.
 Этер къарыуубуз
 къуругъанды энди,
 Элтип бизни суугъа
 атсынла.
 Бу къыйынлыкъны бизге
 сынатханла
 Бу къара жерге
 батсышла.
 Кёрген кюнюбюзюню
 къалай унутайыкъ
 Бу къыйынлыкъны
 кёргенле?!
 Кёз аллыбыздап кетмей
 къыйнайла
 Къыйынлыкъ кёрюп
 ёлгенле.
 Насыпсыз халкъда эр киши
 жокъду

Къабырыбызны къазаргъа.
Тенгизни суу шакъыгъа
жетмез
Кёргенлерими жазаргъа.
Акъылыбызны жыяйыкъ
энди
Бу къыйыплыкъланы
кёргенле.
Кесим Азиягъа сегиз
адам элтип,
Экисин алып келгенме.
Бизни башыбыздан кюн
къаздырады,
Къоргъашинлейин
эритип.
Бу уу жиляннга не хата
этдик,
Бизни быллай бир
термитип?
Төгерекегге къарап, мен
табалмайма,
Алгъыннгы таулу шор
бетни.
Энди биз къалай
тийишдирликбиз
Жартысы къалгъан
миллетни!
Жюрегим къууанып, мен
киялмайма
Ариу быстырымы юсюме,
Луузум айтмаса, жаза
билмейме,
Энди сыйынмайла ичме.
Къыйынлы къызла
мамукъ жыябыз,
Ерге тюзелмей белибиз.
Ёмюрюбюз былаймы ётер,
Кётюрюлмей кёлүбюз?
Тауг атмай ишге
барабыз,
Ашхамда ишден
къайтабыз.
Бирге жыйылып
къыйынлы халкъым,
Тарыгъу хапар
айтабыз.

Бизден сора да кѣп миллет барды
Бу кыйынлыкъны кѣргенле.
Къатын да алмай, эрге да бармай,
Ажымлы болуп ёлгенле.
Бир бѣлек жылны жашадыкъ,
Биз ойнамайын, кюлмейин,
Эркин атларгъа комендант къоймай,
Къайры барыргъа билмейин.
Ачы жилямукъла тѣге тургъанбыз,
Ачыуубуздан кюлсек да.
Быллай бир ачыу этмез эдик биз,
Терслигибизни билсек да.
Терслиги болмай, кыйынлы миллетни
Къум тѣбеледе жойдула.
Ёмюрге жыйгъан миюкюн халкъымы
Кимге аманатха кыйдула?
Ёлгенлерибизге кебин орунуна,
Биз, не тапсакъ да, бичебиз.
Аш орунуна да, суусап орунуна да
Юзмез сууланы ичебиз.
Аллахха ийнанган бизге да ийнансын,
Энди ачыудан къатабыз.
Тѣшек орунуна, жуургъан орунуна
Салам мулжарда жатабыз.

ТУУГЪАН ЖЕРГЕ СЮИМЕКЛИК

Малкъар халкыны туугъан журтундан кѣчюрюп бара туруп, ала жюк ташыучу вагонлагъа жюкленген эдиле, малланы элтгенден эсе осал болумлада бара, эки ыйыкъдан аслам кезиуню ичинде болмагъанча кюйсюзлюкге тѣзалмагъан акъсакъал, элли къартларыбыз, жюреклери жарылып, душиядан замапсыз кете эдиле.

Орта Азияда, Къзахстанда жууукъ адамлары ѳлмеген бир таулу юйор тапхан къыйынды. Ол заманны абадан тѣлюсю туугъан журтларына къайтыргъа термилгенлей, кече, кюн да жашагъан тауларын бла от жагъаларын тюшлеринде кѣргенлей тургъандыла, тюзлюк тохташдырылгъынчы ѳлюп кетгендиле.

«Биз, сабийле, ѳле тургъан атамы бла аны къарындашыны къатларында сюелген заманыбызда,— деп эсгеричюдю мени тамата эгечим Чыммакъ,— аланы осуятларын толтурургъа сѣз берген эдик. Ким биледи, дуння тюрленип, Кѣнделениге къайтыргъа онг табылса, ѳлгенле ючюн да, бизни ючюн да, Къара шауданы сууундан суусабыгъызыны къандыргъынчы ичерсиз, дагъыда Кавказ тауларыбызгъа къарап, бизни бетибизден аланы тансыкъларсыз, апаларыгъыз а бизни ючюн намыс этсинле, Аллахдан бизге жаннет тилесинле»,— деген эдиле. Кюйсюз заманны жаш тѣлюсю, бусагъатлада кеси ата-ана борчларын толтуруп, туудукъларын ѳсдюреди. Болсада ол бир заманда къартлары айтхан аманатны эсинден чыгъармайды, чыгъарлыкъ да туююлдю. Къара шауданы сууундан уртлагъанлары сайын, шѳндю Кѣнделенде жашагъанла аталаны осуятларын эслерине тюшюредиле, упутмайдыла. Кѣчгюнчюлюкюю сынагъан миллетлен къайсы бири да туугъан жерлерине къайтыргъа сюйгендиле, ол оюм аланы жюреклерине бир заманда сабырлыкъ салдырмагъанды, жапсарыулукъ бермегенди. Кавказгъа барабыз деп, къайры жол ызлагъанларын да билмей, кѣпле сууукъ аулакълада бла къум ѳзенледе ажымлы жоюлгъандыла. Аны хатасындан, табийгъат болумланы къатылыкъларындан, замансыз ѳлгенлерин окъуна тохташдыралмай къалгъан кезиуле болгъандыла.

Малкъондуланы Шагъабанны кызы Биллий быллай хапар айтханды: «Биз Орта Азиягъа баргъандан сора, Къыргъыстанны Джалал-Абад областыны Ленин районуна тюшген эдик. Атабыз а, биз кѣчюрюлгюнчю окъуна, фронтха кетген эди. Баргъан жерибизде жашау этип башладыкъ. Юйюрте гитче къарындашчыгъым а, баргъан кю-

шобюзден башлап, мени мындан кетеригиз, мында тургъа суймейме дегенлей, эрикдирген эди. Андан сора кѣп да турмай, юйден терк-терк кетиучю болду. Алай этип кетеди да, сау кюнню излейбиз да тапмайбыз: биз айланмагъан, къарамагъан жер къалмайды. Сора анабыз: «Къоншу элге барып излеги»,— деген эди. Абадан къарындашым да, мен да, бара кетип, анам айтхан элге жете башлагъаныбызлай, къарындашчыгъыбыз бир бийик терекни башына ёрлеп, мен Кѣнделеннге талсыкъ болгъанма деп, жиягъанын да тыялмай, болгъаны да жыртылып тура эди... Алай бла, къарындашчыгъым, юйге термилип, кече, кюн да элибизге ашыгъып тургъаны себепли, кѣпге да бармай ёледи...»

Азап жолну юсюнден айта келгенде, энтда да бир затны эсгермей къояргъа жарарыкъ туйюлдю. Ол да неди десе-гиз, кюйсюз комендантланы жазыкъсына билмеген ишлеридиле. Ала уруш бошалгъандан сора юйлерине къайтхан солдатланы бла офицерлени даражаларын тюшюргендиле, адамлыкъ сезимлерине учузлукъ сынатыргъа кюрешгендиле. Ала уа, кеслерини къыялу болгъанларына да къарамай, Азияны аулакъларында юйюрлерин излерге кюрешедиле. Алай комендатураны къуллукъчулары, эркинлик бермей, аны хатасындан а жарлы солдатланы, офицерлени жаралары ашланып, ата-анасына, сабийлерине эм жууукъларына термиле, белгисиз жерледе кѣплерин жоюлгъан эдиле.

Ол угъай эсенг, бизни миллетибизни ичинден чыкъгъан фахмулу жашланы бла къызланы не аз да окъургъа къолларындан келмей къалгъанды. Ма аллай ишни юсюнден Тызылдагъы турист базаны директору Нажмудин Ахметов былай эсгереди: «1954 жылда Джалал-Абад шахарны педучилищесин къызыл дипломгъа бошайма. Ызы бла Фергананы пединститутуна иедиле. Ары барыр ючюн а комендант эркинлик берирге керек эди. Анга барама, жарсыууму айтама. Комендант, манга ачыулу къарап: «Санга окъуу неге керекди, насыпсыз таулу? Андан эсе къарынынгы къайгъысын эт!» — деп, къычырып къояды. Нѣгерлерим, башха миллетни келечилери, манга кѣл этдиредиле, ала айтханны этип, Юзбекистанны Фергана шахарына къачып кетеме. Документлериме институтну ректору Михаил Иванович Колосов кеси къарайды. Малкъарлы болгъанымы да биледи. «Къоркъма, сени кибикле окъургъа керекдиле мында, деканнга айтайым да, общежит берирча этейим»,— деп, ол да кѣл этдиреди. Институтну биринчи курсун бошай тургъанымлай, мени атым бла окъугъан жериме повестка келеди. Аны кѣргенимлей, жюрегим суууйду,

тенглерим да мудах боладыла. Мен а: «Комендант мени мында окъугъанымы билип, энди тутхан этерикди»,— деп, бек къоркъама. Студент тенглерим бла да саламлашып, комендантха барама. Ол а, мени къолуму да къаты къысып: «Сизин башыгъызгъа эркин этгендиле, къайры барсагъыз да, эркинсиз»,— деп, къууанчлы хапар айтхан эди.

Айтып турсакъ, жарсыуубузну чеги боллукъ туююлдю. Қалай алай болса да, баргъан жыллада миллетибизден табийгъатны бла тюрлю-тюрлю аурууланы хаталарындай кеп адамыбыз къорагъанды. Ма аллай кезнуледе сынагъан къыйыплыкъларыбызны юслеринден айта келип, ёлгенле-рибизни эсте тюшюрмей къояргъа жарармы? Угъай, ёлгенге хурмет этмеген саугъа да этерик туююлдю!

Елгени асырау, аны ючюн бир элден башха элге барыу ол заманда бек къыйын ишледен бирлерине саналгъанды. Дуниядан кетген адам бир къыйынлыкъ, аны ахыр жолгъа ашырыу экинчи къыйынлыкъ эди. Башда айтханыбызча, комендант къатышмай, аны эркинлиги болмай, елген адамын жерге салалмагъанла да болгъандыла. Ол заман кюйсюз эм таууланы сёзлери чапыракъдан ётмеген кезну эди.

— Биз Азияда, Қъазахстанда жашау этгенбиз,— деп башлайды Қъудайланы Абукину къызы Палжан бизге айтырыкъ бушуулу хапарын. — Кёчюрюлюп баргъаныбызлай, кеп да турмай, анабыз дуниядан кетеди. Жылны къыш кезную эди. Биргебизге уа эр киши жокъ, къарындашларым а бары да аскерде эдиле. Тиширыула жыйылабыз да, билгенибизча, къабыр къазабыз. Экинчи кюн төрт-беш тиширыу болуп, ёлюкню асыраргъа элтип башладыкъ. Жолдан хазна къоратхан да этгинчи, боран жетди, къабырлагъа баргъанла саулайын куртха батылдыкъ, ёлюкню да жерге аудурдукъ. Бораны хатасындан, ол кюн ызыбызгъа къайтып, анамы да боран тохтагъандан сора, арадан иги кесек заман озун асырагъан эдик...

ЗУРНУКЛА ҚЪАЙТЫРЛА

Шынтагы юзюкча къарала кёкде,
Узакъ кетип барадыла зурнукла.
Жокъдула кёкде комендантла, чекле.
Ала хапар билмейдиле зорлукъдан.

Туудукъларына бийик жолла ача,
Қъоркъмай баргъанда да окъдан, тузакъдан,

Зурнукла ачы жарсыйдыла, ачы,
Туугъан жерлерин кюсерде узакъдан.

Алай бла энтда уяларына
Къайтырла, жазны да келтире бери.
Мени уа элимс, къаяларыма
Жибермес комендант, жол къагъыт берил.

Туугъан жерим, къыралым ючюн мен
Жан аямадым, айландым урушда,
Ол а душманча жаныды ичинден,
Мени олтуруп кёрсе да ныгъышда.

Сен манга сом борчлуса деп, ёмюрде
Юсюме сюелмес, дау айта, киши.
Тёзююм а бекди ташдан, темирден.
Зырафды антсыз комсидантны иши.

«Тёзген теш ашайды!» — дейдиле тауда.
Барына тёзербиз, чыдам табыла.
Бирде жаз бузуча эрирле даула,
Туугъан жерге жол ачыла таулугъа.

Аны тохтатмай комендантла, чекле,
Жол ташла ашыра барыр, кырдыкла...
Шынтагы юзюкча къарала кёкде,
Узакъ кетип барадыла зурнукла.

«ХАЖИЛЕ»

Хажиле файгъамбарны къабырына
Жюрюгенча, комендатурагъа биз
Айдан эки келебиз табыныргъа,
Ким чыгъарса да, төре туююлдю тюз.

Кертиди, кёк тенгизледен ётерге
Тюшмейди бизге, ауушла ауаргъа.
Алай, дефтерде къол салмай кетерге
Онгубуз жокъда, сакълайбыз ауара.

Минут кечиксег' а, боллукъча айып,
Кечени тынчлыкъсыз ашырабыз биз.
Юй жумушун, къырал ишин да къоюп,
Комендатурагъа ашыгъабыз биз.

Келсег' а, къадарыбызны тюзелип
Кёрмейбиз, эркинлиг' а жокъ сорургъа.
Биз, ётмек очередьдеча тизилип,
Кюн сакълайбыз дефтерде къол салыргъа.

Къол салып кетсег' а, энтда онбеш кюн
Жашаргъа эркинбиз, кёрюнмей бери.
Да ол төре, суйсенг — жарсы, суйсенг — кюл,
Кишиге да керек туююлдю, тейри.

АДАМЛЫҚЪ УНУТУЛМАЙДЫ

1944 жылда 8-чи мартны эрттенлигинде, танг да иги жарымай, эшигибиз хыны къагъылады. Эшикни ачханлай окъуна, автоматлары бла эки солдат, юйге кирип, хайдагъыз, тебирегиз, сизни кёчюрген этебиз деп тохтайдыла. Ол кезиуде биз, не этерге билмей, абызырап къалабыз. Алай солдатла бизни дагъыда ашыкъдырадыла. Қъалай этерге билмей, амалсыз болуп, эшикге чыкъгъаныбызда, элни төгерегини солдатла къуршалап тура эдиле. Тиширыулары бла сабийлени къычырыкъ этип жилягъанлары арталлыда жукъ этерге къоймай эди.

Мал орунубуз юйюбюзден арлакъда эди. Мен, малланы эшикге бошлайым деп, жатмагъа тебирегенимлей, бир солдат, автоматын манга айландырып, барма, урлукъма деп тохтайды. Юйюбюзге келген солдатладан бири бир жанына кетгенлей, башха солдат харакетден эсе, ашарыкъ кёбюрск алыгъыз дейди. Жунчун, жукъ эталмагъаныбызны кёргенден сора уа, кеси юйню чардагъына чыгып, бир машок нартюх тюшюреди, ызы бла тауукъланы бир-бир чыгъарып, алты тауукъну кеседи. Бир кесек замандан ол солдатны бетине къарагъанымда, аны кёзлеринден жилямукъла агъа тургъанларын кёреме. Анга: «Сен нек жиляйса, санга уа не болгъанды?» — дейме. Бу кезиуде ол манга: «Мени да барды юйюрюм, сизге жаным ауруйду. Бизге жүрегигиз къыйналмасын, биз буйрукъну толтурмай къояргъа эркин туююлбюз», — деген эди.

Адыргы алгъан хапчукларыбызны машинагъа жюклейбиз. Алай бир кесекден башха солдатла келип, дулияны аманын айтып, хапчукланы машинадан жерге-жерге къуйдула. Қъайсы орамгъа къарасанг да, жерге төгюлген хапчудан башха зат кёрлюк туююл эдинг.

Биз машиналагъа минип кетип тебирегенде, итле улуп, машиналаны ызларындан чапханларын бюгюн да унуталмайма, ол мени кёзюю юсюнден кетмейди. Солдатла уа тёгюлген хапчукланы ичлеринден кюмюш къамаланы сайлап, беллерине тагъа эдиле.

Жолда уа кеси керегинне жерге тюшген къарт-къарыусуз вагоннга терк миналмаса, ушкок къалагъы бла уругъа тебинип, алай миндире эдиле. Биз кетип бара, Уральскге жетгенибизде, алайда бир басханчы къарт ёледи. Аны къайдан билген эселе да, солдатла ёлюкню вагондан чыгъарып, жол жанына атхан эдиле. Амалсыздан, аны жаныуар ашамасын деп, темир жол жанында къар бла басдырып, юсюне да щитлени аудуруп кетген эдик. Юйдегиси уа жияй-сарнай къалды.

Онююнчю суткабызда Жамбул областны Мерке районуну станциясына жетдик. Биз тюшгенде, хар колхоздан бизни алыргъа арбала келип тура эдиле. Бригадирле, председательле адамланы, къойланы айыргъанча, ишлерге жарарыкъларын сайлап, арбалагъа миндирип элте эдиле. Алай къартла, къарыусузла уа станцияда бир ненча кюнню баш сугъар жерлери болмай тура эдиле.

Биз Мерке районну «Большевик» колхозуна тюшдюк. Анда баш кечиндирирге бек къыйып эди. Колхозда ишлеген адамгъа хазна зат бермей эдиле, колхозну къолайы къарыусуз эди. Биз, не амал да этип, «Красный Восток» деген орус колхозгъа кёчдюк. Анда хал башха колхозладан эсе иги эди. Тишируула чюгюндюрде ишлеп башлайдыла. Эр кишилени да кими тракторгъа, кими да комбайннга олтургъан эдиле.

Уруш да бошалады, сау къалгъанла юйлерине келедиле, хал кюнден-кюннге игиге айланады. «Красный Востокда» жашагъан орусла кеслери да къыралны тюрлю-тюрлю жерлеринден кёчген адамла эдиле. Ала хапар айтсала, биз бери патчах правительство Тарас Григорьевич Шевченкону Къазахстаннга кёчюрген заманда келгенбиз деучю эдиле. Малкъарлыла ары тюшгенде, ол колхозда жашагъан орусла, кеслерни артыкъ отоуларын, гытыларын бизге берип, уллу эс тапдыргъан эдиле. Биз аланы этген ахшылыкъларын бир заманда да унутмайбыз, сау болсунла дейбиз.

Халкъыбыз не къыйынлыкъ кёргенде, артыкълыкъ сынагъанда да тобукъланмагъанды, кесини халал къол къыйыны бла баш кечиндирип келгенди. Мен айтхан таулула жашагъан колхоз юч бригада бола эди. Биз, кёчгюнчюле, 1-чи бригада эдик, хар заманда да иште биринчи жерни кишиге бермей тургъанбыз. Чюгюндюрде ишлеген къызла

кёбюсю майдалла бла сауғаланнган эдиле. Қъарачайлы кыыз Қъобанланы Нузулла бла тюркю кыыз Абдуллаланы Тамарагъа уа Социалист Урунууну Жигити деген ат аталгъан эди.

Башда мен атын сагъыннган солдатны чыны старшина эди. Аны тукъум атын унутмагъанма — Курочкин. Ол Меркени станциясында бизни хапчукларыбызны вагондан къотарыргъа болушхан заманда башха солдатла уа, жаратмай, анга терс къарап тура эдиле. Артда уа не болгъан болур эди, аллах билсин. «Сатхычлагъа» болушханы ючюн анга ыспас этген болмаз эдиле. Алай мен эм бир къауум таулула бусагъатда да ол солдатны атын уллу ыразылыкъ, суймеклик бла сагъынабыз.

Халкъыбыз кёп кыйынлыкъ, зарауатлыкъ сынагъанды. Бу кесеқ эсгериуюмю кесим жазгъан назму бла бошаргъа сюеме. Ким биледи, назмучу туююлме. Алай жюрегимде болгъан затланы айтама.

Кёчгюнчюлюкню ачы кюнлери
Ауур жарала салдыла.
Малкъар эллени семиз маллары
Баулагъа урулуп къалдыла.

Чалбаш таула да ышармай, кюлмей
Булут басханлай башларын.
Анала жияп эсгередице
Урушда къалгъан жашларын.

Тангыбыз жарыкъ атмайды бизни,
Кече асыры узундан.
Итлерибиз да улуй къалдыла
Машиналаны ызындан.

Юйлерибиз да къалдыла алай,
Эшклерни кеннге ачылып,
Ёмюрде жыйгъан харакетибиз
Арбазла сайын чачылып.

Биз кюнчыгъышха кетип барабыз,
Мал вагонлагъа къуюлуп.
Тиширыула да жияу этелле,
Вагонла сайын жыйылып.

Малкъарлы жашла уруш этелле,
Россей тюзледе чачылып,
Юйдегилери къалды алай,
Къум аулакълада атылып.

Қазақстанны кұм тюзлеринде
Ичерге суу да табылмай,
Жангыз кюнню да биз турмагъанбыз
Шимал Қауказны сагъынмай.

Жюрек сындыргъан ауур сёзлени
Эшитир ючюн кълмадыкъ.
Киши жеринде жашау эталмай,
Қауказгъа айланып сарнадыкъ.

Сталин бла Берия мурдар
Халкъгъа кыйынлыкъ сынатхан.
Жол жанларында кългъанладыла
Бююн да бизни жиятхан.

Биз, туугъан жерге термиле, алай
Бир талай жылны жашадыкъ.
Адыргы тапхан гыржын бурхуну
Жиялямукъ къатыш ашадыкъ.

Ёмюрде эсде турурча, алай
Қыйынлыкъ келди хар юйге.
Кёз аллыбыздан къалай кетерле
Ачдан кырылгъан сабийле!

Биз ошюч жылны термилип турдукъ
Қауказ таулары кёрюрге.
Сау кългъанлагъа насып табылды
Қауказгъа кыйтып келирге.

АЧЛЫҚЪ БЕРГЕН ҚЫЙЫНЛЫҚЪ

Битеу кёчгюнчюлени жыйылыугъа чакъырадыла. Анда алгъа бизни комендантыбыз сёлешеди: «Бююнден башлап, сиз барыгъыз да совхозда ишлерге керексиз. Ишлемегенге карточка бериллик туйюлдю. Ол бири. Экинчиси: сиз хар он кюнден, комендатурагъа келип, къл салып турлукъсуз, ары-бери кетмезге деп. Бу совхозну жеринден чыгъаргъа эркинлигигиз жокъду. Туура, анда бек уллу жууугъугъугъуз ёлсе да».

Адамланы кёбюсю, аны айтханын иги ангыламай, къушмуш этедиле: «Охо, бизни бери кырыргъа келтиргендиле ансы, жерибизде да къояр эдиле»,— деп.

— Андан эсе туугъан жерибизде Саутуну, Глашланыча кырын къойса эдиле да,— деди къайсы эсе да.

Комендантдан сора совхозну директору Галиев селешди. Аны сёзю кечгюнчюлени бютюнда бек абызыратды:

— Сизни кырал бери сюйгенигизча жашагъыз деп келтирмегенди. Ма, бу къум тюзлени кегертир ючюн, эрттенден ингирге дери иш юсюнде боллукъсуз, онжыллыкълардан башлап.

Жыйылыудан адамла мууал болуп абызырап чачылдыла.

Экинчи кюн эрттенликде танг аласында кьонгуроу кьагъылгъанлай, жашы, къарты да айтылынган жерлеге жетдиле. Аланы, къауум-къауум этип, бирлерин аулакгъа сюрдюле, кългъанларын кирпич этерге алайда къойдула. Тюшде хар ишчиге бирер кружка жукъа хантус бердиле.

Кюнден-кюннге адамла мудах, онгсуздан-онгсуз бола барадыла. Алыкъа кёбюсюню Кавказдан келтирген мирзеучюклери тауусулмагъанды. Алай бир-бирлени хударлукълары окъуна жокъду. Хударлукълары болгъанла да, отун болмагъаны себепли, азыкъ этип ашаялмайдыла. Ачлыкъны, несилкини, ачыуу унутдургъан, ишлей тургъан адамланы окъ тийгенча аудургъан, бир кишиге эрнюю болмагъан тиф ауруу адамланы дырын этип башлайды. Биз тургъан къуу аулакъда ауругъаннга къарарча жангыз бир медсестра окъуна жокъду, больница къой да. Саусузланы кёбюсю, термилип, ауузларына суу къуялмай, тели-мели жаншай, жан бердиле.

Манга да тиф тийген эди. Кимле ачдан, кимле тифден, кимле безгекден, кимле ётген ауруудан, кимле табийгъат тюрленюню кётюралмай, кимле уа — барындан да бирча ауруйдула. Ёлюкленн асырау бек кыйын иш болады. Саусуз адамла, аланы кезнюнде асыраялмай, кыйналадыла. Адамланы кёбюсю ачдан къабырдан чыкългъанлагъа ушайдыла: тери бла сюекден башха затлары кълмагъанды. Ингирде сау жатханла эрттенликде жерлеринден туралмай кълалалдыла, кётюрем боладыла. Тойлары, жырлары, лакъырдалары, чамлары бла адамланы харх этдириучю малкърлыла энди тауушсуз болгъандыла, ёчюлгендиле.

Мирзеучюк мадаралсанг окъуна, аны тартыр онг тапмайса. Атабыз бир кюн, бир арба чархны ич гюлтемишин табып, къууанып келген эди. Аны ичине темир чыбыккъла салып, сап да этип, къл тирменчик ишлеген эди. Тийреде аны бла хайырланып, нартюхню жармалап туруучу эдиле.

Июнь айны аллында мени ыннама ауруу тийип ёледи. Тифден ауруп эдим да, аны кълалай ёлгенин да сезалмай кългъан эдим.

Мен тифдеи аз игиге айланганлай, юйюбюзню къатындагъы арыкъгъа барама. Аны жагъасында биреуню бауурундан тюшюп тургъанын кѳреме.

— Нек жатханса былайда? — деп сорама. Алай ол жууап эталмайды. Бир 10—12-жыллыкъ жашды. Курпаятдан эди, аллах ѳтюрюк айтдырмасын, Сараккуладан болур эди. Бир кѳп сабийли юйюр болуучу эди да, анданды. Жашны хар неси да кѳбюпдю. Мен юйге чабып, бир зат тапсам эди деп кетеме. Анама халны ангылатама. Ол бираз къурмач этеди. Аны алып, чабып келеме. Алай андан хайыр чыкъмайды. Жаш ёлюп, аны кѳз къурошларына чибинле басыныпдыла. Аузуна да къумурсхала киредиле. Бир къолундан ашагъан ханслары тюшюп турадыла. Чабып, ол тийреде сабанда ишлей тургъанлагъа айтама. Алай хар ким кеси къайгъылы эди. Бир-эки адам барып къарадыла. Басдырылыргъа кереклисин айтдыла. Алай жашны ёлюгю алайда экинчи кюн да тура эди. Артда мени атам бир нѳгер табып, жуууп, элтип асырагъан эди.

УРУШДА КЪАЛГЪАН АТАЛАГЪА

Кел, кел, атам, келлик эсенг,
Тѳзюмсюз жюрегим жарылад.
Кел, кел, атам, келлик эсенг,
Энди тыпыр ташынг чачылад.

Сени суратынгдан эсе мен къарт
болгъанма,
Къап-къара чачым агъарып,
Жашлыгъымда мен кюн кѳрмедим,
Ёксюзлюк сынай, таралып.

Суратынгы болмаса, кесинги танымай,
Ёшюнде къалгъан эдим, туугъанлай.
Саига термиле ёмюрюм кетди,
Ёксюзлюк бойнумдан буугъанлай.

Анам сакълайды сени бюгюн да,
Суратынгы къыса къойнуна.
Аны термилгенин кѳрсем, кетеме,
Тѳзалмай, сууну бойнуна.

Амалсыздан суу жагъасында
Мен жырла тиземе, мурулдай.

Көндүлөн суу да эжнү этеди,
Сабыр агъа, шуулдай.

Дагъыда къайтып мен барама
Ол сени туугъан юйюнге.
Ма жарлы анам къарап турады,
Эрикмей, суратынга, кезюнге.

АНГА САУЛУКЪ ТИЛЕГЕНЛЕЙ ТУРАМА

Бизге кечгюнчюлюкню къара кюню март айда келгени бла байламлы эсимде къалгъан затланы юсюнден хапар айтыргъа сюеме. Ол заманда мени 17-чи жылым бара эди. Атабыз, анабыз да болмай, юч эгечим бла кесим жашай эдик. Тамата эгечим ауруулу эди. Эки кичи эгешчигиме уа бирине сегиз, экинчисине онбир жыл бола эди. Къысхасын айтханда, ала мени кълума къарай эдиле. Мартны биринчи кюнлеринде атамы къарындашы Тейип: «Ибрагим, барып, Жалпакъда фермада мени жашым Хусейини бир юч-тёрт кюннге алышындырып, бери жибер да, нартюхюбюзню алып келсин»,— деп, кшошха (Жалпакъгъа) жибереди. Мен ары барып, бир-эки кюн тургъанлай, ийнеклеми суугъа сюрюп барсам, Азаматланы Кичинау манга былай сорду: «Алан, сен Малкъаргъа озгъан аскер къадарны кёрдюнгмю?» Мен угъай, кёрмегенме дегенимде: «Тейри, кеп аскер кетгенди ары уа, баям, кечюрлюкдюле»,— деп кючсюндю (Ол хапар а жюрюй эди). Ингир болуп, кшошха келдик, ушхуурдан сора тышына чыкъгъаныбызда, кеп машиналаны ёрге баргъанларына къарап турдукъ. Нёгерланы Къонакъ айтды: «Ай, бу къадар машина бош бара болмазла, эшта да, бизни кечюрлюк болурла...»

«Хоу бир да, къара, Малкъарны саулай къалай кечюраллыкъдыла, нек кечюрлюкдюле?» — дегенле да болдула. «Тейри, ол биз кёрген машинала Малкъарны ташынагъачын да кечюрюп кеталлыкъдыла»,— деди Къонакъ.

Биз да алай айта тургъанлай, юч солдат кшошубузгъа келдиле. «Бизге экижашар тууарладан бирин союгъуз, сиз да ашарсыз, биз да ашарбыз, котелокларыбызгъа салгъаныбыздан къалгъаны сизге жетер»,— деп кюрешедиле ала. Болсада колхозну малын къаты сакъларгъа юйреннген Бёзюланы Цукай ала айтханны этерге унамады. (Ол малчыланы бригадири эди). «Биз мында хар келгеннге мал

союп турсакъ, колхозда мал къаллыкъ туююлдо»,— деп къойду.

Солдатла къошда къалдыла да, эрттенликде котелокларын къаймакъдан толтуруп, бу насыпсыз адамланы бир затдан ангылаулары болмагъанына мыйыкъ тюплеринден ышара кетдиле. Кюндюз биз агъачны башында маллагъа аш салып, жарты гебенни юсюнде жатып тургъаныбызлай, аскерчиле тизилип келгенлерин кёрдюк. Қъатымда — сюрюучю, Жангоразланы Абулла. Аланы кёргенде, мен: «Ма, энди кёресе бизни кёчюрюрге аскер келе тургъанын»,— дедим.

Қъыр ичинден төрт солдат чыгып, манга къол булгъадыла. Мен аланы къатларына бардым. Алайгъа жетгенимде, «Руки вверх!» — деп, буйрукъ бердиле. Мен, къоркъаракъ да болуп, къолларымы ёрге кётюрдюм, ала уа хуржунларымы къармадыла. Газетлени чыгъарып: «Читаешь?» — деп сордула. Мен: «Хау»,— деп жууап бердим. «Это хорошо»,— дедиле ала. Керти да, ёмюрюмде газет, китап жанымдан кетмегендиле. Солдатладан экиси барып гебенни да къармадыла, алай анда не табарыкъ эдиле. Мени, ортагъа салып, къошха келтирдиле. Командирни аллына элтип сюедиле. Юйде киминг барды деп сорду ол манга. Мени юч эгешчигим барды дедим. Сора ол былай айтды: «Сизни кёчюрюрге оноу этилгенди, биз сизни элтип юйюрлеригизге къошаргъа керекбиз, сизни тюз жерлеге кёчюредиле, бу аман тау, тик жерледен сизге анда иги болур».

Бизни бир кесекден солдатла Қъангошагъа тюшюрдюле. «Хар төрт адамгъа бир къой союп, артмакъларыбызгъа салыгъыз»,— деди командир. Биз ол айтханны этдик. Қъарангы болгъунчу алайда турдукъ. Кече уа бизни Зылгыгъа элтип, бийик жарны башында Тогузаланы Рамазанны юйюне жыйдыла (аны юйю бош эди). Кирсек, адам кёп. Аякъ басар жер жокъ, аманны кебинден тангнга чыкъдыкъ. Бир кесекден бизни, чегет жапына ётдюрюп, Макъа кёлню къатында бираз тыйып, сора элтип юйдегилерибизге къошдула. Биз баргъанда, битсеу Чегетни, Темуккуланы да адамларын жол жапына тегюп тура эдиле. Болгъан къозуну бла къойну бирге къошханча болуп.

Жылкъыбайланы Малкону аскер келир кюн, ёлюп, жерге салгъан эдиле. Ол 90-жыллыкъ къарт киши эди. Аны тенги Жылкъыбайланы Бекир: «Ой насыплы Малко, бу ачылыкъны кёрмей, жерингде ёлюп кетдинг»,— деп жияй эди.

Мени кёргенде, тамата эгечим, чексиз бек къууаннгандан, жияп къалды. «Энди, ханым, сен келдинг эсенг, биз-

ни кьайры да элтсинле, халкъ болгъанлай болурбуз биз да», — деп, жюрегин тынчайтды. Тюш артында бизни хапчукларыбызны машиналагъа жюклеп башладыла. Былайда мен ол аскер бѣлюмню командирини уллу адамлыгъыны юсюнден айтыргъа сюеме. Машина жюкленгенден сора, шофѳр чыгъып, капитаннга: «Была, хылы-мылы затланы салып, машинаны ауур этгендиле, жартысын тюшюрсюнле», — деди. Капитан жюкленген хапчукланы жартысын жерге тѣкдюрюп башлады. Алайынлай ѳрге жанындан гитче машина бла полковник келди. Хапчукланы кѳотарта тургъанын кѳрюп, капитаннга къаты ачыуланды эм тюшюрген хапчукланы артха кесинг жюкле деп буюрду.

Ма алай уллу адамлыкъ этген эди ол кюн биз таныматгъан полковник. Кеси сау эсе да, туююл эсе да, юйдегилерине, ахлуларына мен бюгюн да саулукъ тилегенлей турама.

Машиналагъа жюклеп, ингир алагъа бизни шууулдатып Нальчикге, темир жол вокзалгъа, жетдирдиле. Кече уа, прожекторла жарытып, жюк ташыучу вагонлагъа миндирип, эшиклерин бегитдиле. Кече белинден озгъандан сора, поезд жолгъа тебиреди. Биз да: «Сау къал, туугъан журтубуз», — дедик. Тиширыуланы кими жилияй, кими зикир айта бара эдиле. Вагонда аякъ басар жер болмай, толгъандан, биз, жашла, кече, вагонну эшигине ѳрге сюелип, жыйырма сутканы ичинде алай бардыкъ, къартлагъа, сабийлеге жер кѳююп.

ЮЙЮРНЮ ЖАРСЫУЛУ КЪАДАРЫ

Абдуллаланы Къараны кѳобузну уста сокъгъанына Басхан ауузунда кѳпле сукъланнгандыла. Огъары Басханда уа ол кѳобуз сокъмагъан тойгъа элде киши суююп бармаучу эди. Къараны жарыкъ макъамлы кѳобуз тартыулары тауланы зынгырдатыучусун, кѳлюнгю кѳкге жетдире кѳтюрючюсюн къайсы басханчы билмейди. Аны аллай тартыулары кѳп жашланы, къызланы жюреклерин бир бирге ачхандыла, тойлада къанат таууш этдирип тепсетгендиле.

44-чю жылны 8-чи мартында кѳобузчуну юйюрю эл бла бирге зорлукъну азап жолуна атланады. Башха хапчуларындан эсе Къара алгъа кѳобузну кѳолтугъуна алады, андан сора тѣшек, жастыкъ, къапчыкъ къайгъылы болады. Баям, былайда кѳобузчу жангылгъан этген эди. Азап жо-

лунда кетип бара, адан сора уа зорлукъ жашауда да аны бармакълары къобуз туюклеге тнерге хазна туюшмезлигин ол къайдан биллик эди. Қъанатлары кесилген къанатлы къалай жырларыкъ эди! Жюреги кёмюрча къаралгъан киши энди къобуз согъар къайгъылы туююл эди. Қъобуз туюклени ойнатычу бармакълары кюрек, гетмен саплагъа жарашалман эдиле. Сау кюнню илипин къазып, бахчалагъа суу салып, ханс ариулап, ахырына жетип, арып келген кишини кёзюне 7—8 жан къарай эдиле. Иш хакъ тёленмеген, мюлкую, ырысхысы сыйырылып, дангыл тюзге атылып къалгъан юй тамата не бла кечиндирлик эди юйюрюн! Кюн сайын ишден арып келсе, сабийлери ачбыз, бизге не мадар деп, кёзюне мудах къарасала, башы хайран болуп, кесине жер тапмай, жанын эшикке ата эди. Атып къайры барсын, не этсин! Кесини да ачдан борбайлары къыйылыпдыла. Қъараны, аны юй бийчеси Дауумханны да жангыз бир мадарлары бар эди. Қолхоз сабаплагъа жайылып, алада жукъ тапсала — иги, тапмасала уа — чыдагъан. Кёчгюнчю халкъ будай, нартюх жетгинчи, урлукълукъ чюгюндюрле салынган бахчадан чапыракъла алыргъа онг тапса, аланы туурап, къуру сууда биширип, жан кечиндирирге кюрешгенди. Анга кёре амалсыз мадарла этгенди.

Таза да амалсызлыкъ эди барыбызны жашауубуз да. Амалсыз, мадарсыз этер ючюм элтип тёкген эдиле халкъны къум тюзлеге ансы, ол ашасын, жашасын деселе, аллай къара кюнню келлик эди бизни башыбызгъа.

Эсимдеди: Уллу Ата журт уруш бошалгъан кюн Қъазахстанны Жамбул областында «Экинчи кенгеш» колхозда да байрам болгъанды. Алай ол не уллу байрам эсе да, ол кюн бизге къууанчлы эди деб' а айталмайма. Нек десегиз, ачдан, жалангачдан ёле тургъан адамны кёлю къалай жарырыкъ эди! Биз, сабийле, Хорламыны намысына аталып къуралгъан тойгъа барабыз. Қъамишли къолну жагъасында ол кюнден эсимде жаланда Қъараны къобуз сокъгъаны къалгъанды. Алай аны тюз тепсеу тартыулары исламей бла алышына эдиле. Ол кюн чыгъып тепсеген, къарс ургъан да кёрюмедди. Тенсерик адамланы кими ол заманда жер тубюнде, кими да, ауруп, тешекде эдиле. Қъазахлыла уа «аударылып келгенлени» (кёчгюнчюлеге алай айтхандыла) музыкаларына да не тийишли магъана бере болур эдиле.

Ол кюнден сора мен не Қъараны кесин, не къобузун да кёрмеген эдим. Кёрюрге уа керек эдим. Нек десегиз, ала да, биз да бир арбазда жашай эдик. Хапаргъа кере, ол, къобузун да алып, юйюрге аш-суу мадарсам деп, кетип, ызына къайтмай къалгъанды. Қъайтмай къалгъанды десем

да, къарыуу болуп угъай, амалын тауусуп, къайда эсе да жолоучулукъда ёлген эди.

1945 жылны жайында Дауумхан дагъыда 3—4 сабийин жерге салады. Кеси да бек гитче къызчыгъы бла саусуз эдиле. Бу огъурлу ананы уллу санлары сууча эрип, къуру суюк эди. Ауруулары уа ачлыкъ, аны юсюне да безгек, телли ауруу (тиф).

Ол кезинде ауурлукъ, жууаплылыкъ да юйюрню тамата жашы Асланбекге бла кичиси Исмаилгъа тюшедиле. Баям, жангылмай эсем, Асланбекге 12—13 жыл, Исмаилгъа уа 9—10 жыл бола эди. Асланбек — тынч, сабыр жаш, Исмаил а жигит, чърчек эди. Эсимдеди: биз жашагъан элде Исмаилны танымагъан, билмеген уллу, гитче да жокъ эди. Жигит, тири болгъаны ючюню эди, кесине да къзахлыла «къаскъыр» деучю эдиле. Ол къзахлыланы тиллерине да алай терк тюзелген эди, алача уста селешгенине биз, тенглери, сукъланып тынгылай эдик.

Ол жылны жайы бошала, Дауумхан да, къююнунда сабийи да ёлдюле. Битеу бу юйюрню ёлюклерин жуууу ауарасы уа бизни тукъумну келини, Гулийланы къызлары Маржанны, юсюнде эди. Ол Дауумханны бек къаршы жууугъу болгъанын билеме. Битеу ёлгенлерин Маржан жууучу эди, асырагъан а — аны жашлары Сагит бла Хыйса.

Юйюрню жылыуу Дауумхан ёлгенден сора, эки къарындаш, къыш сууукъла тюшгюнчю, юйге хазна келмедиле. Анда-санда бир келселе, бир-эки кюн туруп эдиле, дагъыда жолгъа атланыр эдиле. Бир жолда уа юйге келмей кеп къалдыла. Биз да къайда болурла деп турдукъ. Алай ол кезинде кимни ким бла иши бар эди?

Хар ким жаны къайгъылы. Бюгюн да ёлмей бир къалгъа эдим деген болмаса, башха онг, мадар да жокъ.

Ол заманда кечгюнчюлени юйлерине кирсенг, не зат кере эдинг, не зат сезе эдинг? Бек алгъа сууукълукъ. Сууукъ юйню ичинде аш да, суу да жокъ. Ундурукъ, шинтик, стол да кёрмез эдинг. Къыш кюпледе аш-суу айланмагъан, от этилмеген, хапчугу болмагъан юйню не берекети боллукъ эди. Салам мулжар, бир мюйюште эски челек, чоюн, тешик табакъ, сынган къашыкъ кёрсенг, ол да иги эди. Кече туруп, биргелерине алгъан адыргы хапчуклары, жан ырысхылары да бир аякъ жукъа айраннга, бир табакъ нартюх, будай къышхыргъа кетип, ма ол халгъа жетген эди халкъыбыз.

Асланбекни бла Исмаилны артдан-артха быллай юйге къайтыргъа кёллери бармагъаны да аны ючюн эди. Къуру, сууукъ юйюню бла эшикде сууукъ аязны не башхалыгъы

бар эди алагъа, башхалагъа да. Андан ёле эдиле хайт деген адамларыбыз орамлада, жоллада.

1945 жылны кышы бир да болмагъанча кыаты тутду. Къар терен тюшюп, артда уа суукъ аязла ургъанлай, бетинги кыуурун кыойгъанча бола эди.

Аллай кюнлени биринде кыарындашла кыуру журтха кыайтдыла. Салам, кыаурала келтирип, от тиргизирге да кыорешдиле. Алай кыыш кыыямада от этилмей тургъан юйге жылыу а кирмеди. Эки жаш да ауруп эдиле. 4—5 кюнден сора Асламбек тирилди, аурууну хорларгъа кыорешди. Исмаил а ёрге туралмады. Кёп да бармай ёлдю. Ол кезинде, баям, элде аягъы юсюнде сюелирча абадан адам болмаз эди ансы, Исмаил кыайгъылы киши болмады. Аягъы юсюне сюелирге кыолларындан келгенле не колхоз иш бла узакъда, неда, кыайда болса, аш излей, жолоучулукъда айлана эдиле. Кыалгъанла уа, аурун, кимн сандыракъ эте, кимн жан ала, суукъ юйлесе. Биз, сабийле, ёлмей кыалгъанла, жаланаякъ, жаланбаш, кымыжа болургъа жетип, мулжарлада жатып, ачны, суукъну хорлаялсакъ эди деп, кимибиз аналарыбызны, аталарыбызны, кимибиз а тамата кыарындашларыбызны, эгечлерибизни, эшикден не келтире болурла деп, ашыгъып сакълай эдик. Аллаи кыыш кюнле кыалай мутхуз, кыалай кыутсуз эдиле! Аны кеси сынамагъаннга киши да ангылатмаз деп келеди кёлюме. Ачдан ёлгенлени, суукъдан кыабышхапланы кеси кёрмеген бу сёзлеге да хазна ийнасын. Мен а аланы эки кыауумун да кёп кёргенме.

Бир суукъ нигирде эки ат жегилген арба биз жашагъан юйню кыатында тохтаиды. Аны юсюнде, жапгылмай эсем, эки жаш бла бир кыыз бар эдиле. Ала таулула болгъанларын сормай таныдыкъ: жашланы экисини да боюнларында акъ башлыкълары, аякъларында ышымлары бла чабырлары бар эдиле. Жашла арбадан кыыйналып тюшдюле да, кыызны, сабийнича кётюрюп, кыоюнларына алып, бизни юй таба тебиредиле. Кыызны эки кыолу, эки буту да суукъдан гыжы кыатып, бармакълары кенгиге жайылып, жаякъ сюеклери кыурушуп, тишлери ачалмай тура эди. Терк окъуна кыаура от гамызып, аны печь кыатына жатдырдыла, олтуртургъа уа санлары бюгюлмей эдиле. Шекер орунуна (жокъ эди) хант тузчукъ салып, аузуна суучукъдан кыашыкъ бла тамызып, жан кийирирге кёп кыорешдиле.

Ма алай эди кёчгюнчюлени кёбюбюзню жашауубуз, турмушубуз, ёлюмюбюз да.

Энди уа биз башда хапарын айтхан юйюрю ол заманда сау кьалгъан жашы Асланбекни андан сора кьадарыны юсюнден бир кьауум шарт айтыргъа сюеме.

Уруш оту да ёчюлюп, адамла мамыр жашаугъа тюзеле башладыла. Кёчгюнчюледен да энди ачдан ёлюу кьалды. Юй жашаулары, кийимлери хоча туююл эсе да, сау кьалгъанлагъа кьарыу кире тебиреди. Адамланы азып, тас болгъан сыфатлары алгъыннгы кебине келгениге ушады. Елетден кьутулгъанла азап жукьудан аязгъанча болдула, жууукъланы тергей, эсгере башладыла. Кёплени кийимлери уа жаланда жюнден эшилген эдиле. Жаныбыз кьурман болсун! Аналарыбыз, эгечлерибиз он бармакълары бла юсюбюзге кийим да эше, кьарыныбызгъа аш да ашата эдиле. Не эскини да жамап, жангыртып, кече жагмай кюрешгендиле.

1947 жылны жазында биз, бир кьауум таулу юйюр, колхоз малла бла Кёлкьайнар жайлыкьда тура эдик. Бир эрттенликде ийнекле сауулуп бошагъанлай, мен, атха минип, бузоуланы отларгъа чыгъарып, кьошдан иги кесек узайдым. Несин айтаса, кюн — чууакъ, тегерекде — шошлукъ, ырахатлыкъ. Бузоучукъла да кенг тюзде жапырылып отлайдыла. Кюн кьушлукъ бола болур эди, мен да атдан тюшюп, аны ауузлугъун алып, кишенлеп, отларгъа жиберейим деген кезинде узакъда бир жаяу адам менци таба келе тургъанын кёрдюм. Ол кьолунда бир зат бла аямай кьол булгъайды, бери кел дегенча этеди. Атха минип, аны таба чабама. Къатына жууукълашханлай окьуна, ол Асланбек болгъанын таныдым. Алайда экибиз да кьучакълашабыз, кьууанабыз, бир бирни тансыкълайбыз. Атха минип, кьошха келебиз. Кьошда уа, башда айтхан эдим, Асланбекге жууукъ жетген, бизни тукьумдан Молланы юйюрю — аналары Маржан, кьызлары Хауа, жашлары Сагъит бла Хыйса — жашай эдиле. Асланбекни ёлген сунуп тура эдиле да, сау табылгъанына, келгенине кьууанадыла. Битеу малчы кьошда ол эки-юч кюнде, Асланбекни келгенини юсюнден бир бирлерине хапар айтхандан башха, ушакъ окьуна этилмейди. Ол кеси да эллилерини хар бирин тансыкълады, кьайда, не жерледе жюрюгенини юсюнден хапар айтды. Аны айтханына кёре, арт жолда тюп болгъан юйюнден кетгенде, элден элге, малчы кьошдан малчы кьошха бара, айлана, узакъ жол жюрюдю. Кьумгъа жетип тохтады. Алайда, кьайры барыргъа билмей, борбайлары кьыйыладыла, башы хайран болады. Кьум тебени этегинде не этерге билмей тургъанлай, аны насыбына, алайдан узакъ болмай, туюге минип кетип баргъан адамны кёреди, ол кезинде аны таба чабады. «Эй!» деп, битеу

кючюн жыйып кычырады. Жан-жаныуар кымылдама-
гъан бу узакъ къум тебелени арасында адам тауушну
эшитгенине ийнаныргъы окъуна келмей, жолоучу, арсар-
лы болуп, артха къарагъанда, адамны кѳредиди. Тюени аны
таба бурады, къатына келип тохтайды. Огъурлу къзахлы
киши ишни болушун сормай ангылайды. Тюени чѳкдюрюп,
Асланбекни арт жанына миндирип, къошха алып келеди.
Ол а башха областьдан Къызыл-Къумда тус кютюп айлан-
нган адам кѳре эдим. Алай бла ѳксюз таулу жашны къа-
захлы киши (атын айтхан эди, шѳндю эсимде жокъду) ке-
сине жаш этеди. Эки жылдан аслам заманы анда туруп,
ачлыкъны, жалангачлыкъны да хорлап, эсли да болуп,
15—16-жыллыкъ жаш юйюрю кырылгъан элге къайтып
келеди. Анда жууукълары малла бла жайлыкъда жаша-
гъанларын эшитип, ол кюн манга узакъ жолдан келе тю-
беген эди.

Асланбек, ыйыкъча бир заманы солуп, эс жыйып, Мар-
жан да юсюне-башына къарап бошагъанлай, сют-товар
фермада аны да малчы этедиле. Алай быллай насыпны да
кыызгъанадыла анга. Бизни къошдан, ол да ичлеринде
болуп, юч жашны ФЗУ-гъа аладыла. Аланы хар бирини
къадары да анда башха болады. Тутмакъдан эки жашны
бири кѳп турмай, экинчиси уа 5—6 жылдан къайтадыла.
Асланбек Карагандагъа келгенме деген бир къагъыт жи-
береди, андан башха кишиге къагъыт жазмайды, хапар
билдирмейди. Бек билселе, Маржанлары биллик этиде да,
аланы да андан хапарлары болмагъанды.

Болсада кѳп заман озуп, халкыбыз туугъан жерине
къайтхандан сора, Асланбекни юсюнден анда-санда хапар
чыгъа башлайды. Мен эшитгеннге кѳре, ол Карагандада
ФЗУ-да окъуп бошап, ишлеп башлагъанлай ~~окъуна~~ кѳч-
гюнчю немецли кыыз бла шагъырей болгъанды, аны бла
бир юйюрю къурагъанды. Къызыны ата-анасы табылып, ала-
ны экисин да ФРГ-гъа алып кетгендиле. Кертиси бла, арт
жыллада Асланбек Запад Германияда къолайлы жаша-
гъанын кѳргенбиз деген адамла бардыла. Ол алай эсе, юй-
юрю битеу да тюр болуп къалмагъанды дерге боллукъду.

Бу огъурлу, толу юйюрюню бушуулу къадары алайды.
Мен къошшуда жашап, кесим кѳжюм бла кѳргенни, билген-
ни юсюнден жазгъанма. Ким биледи, Асланбек Туугъан
жерине келип, юйюрюню, кесини бушуулу къадарларыны
юсюнден андан да толу хапар айтыргъа да болур. Алай
болур деп да ышанабыз.

Иймашны айтып, мен жилигъанда,
 Ариу кёзлеринг къалтырап,
 Тасха бермеген ариу санларынг
 Бошайып къалгъанед, саркъылап.
 Не ёлалмадым, не кеталмадым,
 Қыйын ишлеге жилидым.
 Мен сынагъанны адам сынамасын,
 Кёп кыйынлыкъла сынадым.
 Жаратхан аллах, юлюш бермегененг,
 Жарлыны кыйнап жилиятдынг.
 Тюзден тюзелмеген ата-анама,
 Къадар, не кюнле сынатдынг?
 Ажал да сунмайма, къадар да сунмайма,
 Аман аурууну заранын.
 Ахшы аллах манга нек сынатды да
 Дунияны кыйын къадарын?
 Атынгы айтып, терек орнатдынг.
 Аны кёрсем, ичим бурады.
 Жаанына барып, жалынып жилиасам,
 Манга сёлешмей турады.
 Жансыз тереклени манга нек кёйдунг,
 Терсклеринг неме жарасын!
 Амалым жетип, сени излесем,

Терегинг кыалай кыарасын!
 Чакыгъан терегинги жаулап жияйма,
 Сен да бир жалгъан чакыдын деп.
 Жангыз билегимча, чапыракъ этип,
 Ол да замансыз акыды деп.
 Жангызны аты кыйын болады,
 Дуниягъа жангыз туумасын.
 Туугъан эсе уа, ышанып турмай,
 Жанына негер сурасын.
 Туумай кыалгъан мен да болгъуем,
 Сен да кыалмадын мени ючюн.
 Жарлы жангызым, жыр билмеучю эдим,
 Энди жырлайма сени ючюн.
 Жыр да, жияу да бирди, ах кюнюм,
 Ичинде оту болгъаннга.
 Жияп, жарсыса, салкын кёрюнеди
 Жюреги кыйюп баргъаннга.
 Бу аман дунияны дуня сунуп,
 Дуниягъа бир бек термилдинг.
 Жашау халны кыалайын билмей,
 Жашлайын жерге кёмюлдюнг.
 Бузулмай сакылап тургъан юйюме
 Бары жолуму унутдум.
 Атам, амам да боллукъ элле
 Кыыргызда,

Кавказда юююю да къурутдунг.
 Кавказгъа барыр оноу этиученг,
 Кавказы ауузгъа алгъанда.
 Ётюрюк айтып къайры букъгъанса,
 Тенглеринг кетип баргъанда?
 Аман дуниядан юлюшсюз болдунг,
 Къадаргъа неге жалындынг?
 Тилегинг толмай, айтханынг болмай,
 Топуракъ тюбуне батдынг.
 Ёлмеген — жаным, билмей тургъанма,
 Ол халкъ жырлары жырлайд деп,
 Кесинг кетгенли, дефтеринг айтды,
 Аны жырлагъаны былайд деп.
 Мутхуз суратла алдырып келиученг,
 Алдыргъан суратынг къуранмай.
 Суратынг къайдан жарыкъ болуред,
 Жанынг, санларынг къууанмай?
 Ёксюзлей къалып, оноусуз болуп,
 Аман ауруу тапхан билегим.
 Атасы, анасы дарман табар эди,
 Жарылсын мени жюрегим.

БЮГЮН, БЮГЕЧЕ ДА КЮЕ ЖАШАЙБЫЗ

Мен, Тёбен Холам элни Ёзен деген посёлкасында туууп, акбылбалык болгунчу, анда жашагъаппа. Бизни эл эки жыйырма бла он юй жетмеген, бир юйюр кибик жашагъан, огъурлу адамладан къуралгъан эди.

Атам мен гитчелей ёлгенди: таныялмайма. Анамы кьолуна къарагъан тёрт жаш бла эки къыз болгъанбыз. Кесим барындан да гитче эдим. Къадар алай болур эди, уруш башланыр жылны аллында гитче эгечибизни бир къызчыгъы, кеси да ёледи. Андан кёп бармай, дагъыда уллу эгечибиз да ёлюп, аны тёрт жашчыгъы да анамы кьолунда къаладыла. Жашладан мени таматам 1940 жылда аскерге кетеди. Эки тамата къарындашым да 1941 жылда урушха кетип, анда ёлген эдиле. Мени да военкоматда учётха алып, военный училищеге жиберибиз деп тургъанлай, немецли аскерле Къабарты-Малкъаргъа киредиле. Насыпха, кёп да турмай, аланы республикабыздан кыстаидыла. Немецлиле къачханлай, халкъны, мюлкню да уручуладан сакълар муратда, районда мени кибиклени военком жыйып, сауут да берип, атлы аскерден истребительный батальон къурагъанларында, эки-юч айны мен да кьуллукъ этеме. Алайдан бизни Докшукинода немецлиле бузуп кетген спирт заводну жангыдан аякъ юсюне салыргъа жибередиле. 1944 жылны март айына дери анда ишлейбиз. Март ай башланганлай, Докшукинону ичи бла Нальчик таба жанына кече-кюн демей, артлары юзюлмей, «студебеккер» машинала барып башлайдыла. Машинала келип башлагъанлай окъуна, халкъгъа тынгыласанг, малкъар миллетни кёчюрген этерикдиле да, бу машинала андан келедиле деген хапар жайылады. Аны эшитгенден сора, бизни да ичибизни кьоркьуу алып, ишибиз, ашыбыз да болмай къалабыз. 7-чи мартда уа, не боллукъ эсе да, юйюрлерибиз бла бирге болурбуз деген хыйсап бла Атабийланы Заурбек да (ол бусагъатда Быллымда жашайды), мен да Холамгъа атланабыз. Аскер билетлерибизде уа уруш бошалгъынчы былайдан кетмезге деген белги бар эди. Жолда сорсала, тинтселе да, къачхан этгенсиз деп тутарыккъдыла деп кьоркьгъандан, жолгъа чыгып, не машинагъа, не арбагъа минер къарыуубуз болмай, жолсуз жолла бла кече, кюн да келип, 8-чи мартда, танг ата, юйлерибизге жетибиз.

Кюн тюшден озгъандан сора, элни тегерегине постла салып, хар юйге эки солдат бла бир офицер келип, сизни кечюрюрге келгенбиз, эки сагъатны ичинде машиналагъа минигиз дейдиле.

Хар юйде да алай болур эди, биздеча, абызырап, адамыча абери да алалмадыкъ, анам сабийлени ызындан айланады. Мен кесим не алаллыкъ эдим, бизни юйден машиналагъа дери да 2 километр болур эди. Алай бла ахшам заманга битеу элни адамын алалгъан затчыкълары бла бирге къатыш машиналагъа къуйдула. Жиялгъан, къычырыкъ тауушдан къаяла зыгырдай эдиле, билген этгенча, хайыуанла да, адамладан кем къалмай, ёкюреди-ле, макъырадыла, улуйдула. Бююн да ол ингири ачы къычырыгъы къулагъыма эшитилгенлей турады.

Алайдан Нальчикге келтирип, мал ташыгъан вагонла-гъа жюклеп, жолгъа ашырдыла. Ачлыкъ, саплыкъ къысхандан сора да, не бет жууаргъа, не кеси керегинге чыгъаргъа амалыг жокъ, вагондагъылары асламы сабийле, къартла, тёзалмай, не этериклерин да вагонда эте эдиле. Аллай болумда аурумай кёпю турлукъ эдинг. Бит, кир басып, битеу къырылып къалмагъаныбызгъа окъуна сейир этеме. Ёлгенлени да жолда, ауругъанлары станциялада къалдыра бара эдик. Бир эки ыйыкъ да баргъынчы, кесим да ауруйма. Къайдан болгъанын унутханма, аты Ажар деп бир къызы да, мени да Къазахстанда Луговая деген станцияда акт бла больницагъа берип кетген эдиле. Мен бир айдан игирек болгъанымлай, эркин этдиле. Жангы паль-том бла мухар бёркюм бар эдиле, аланы да тапмадым. Манга, къайдан эсе да мажарып, бир жыртыкъ фуфайка-чыкъ бла башыма бир фуражкачыкъ бередиле. Больница-гъа салгъанларында белгили болур эди, Кант деген стан-циягъа бар, адамларыны анда сура деген эдиле. Аны се-бепли МВД-гъа барама. Анда «Киршёлк» деп совхоз барды, ары бар, сизникиле андадыла дейдиле.

Ары атланама, алай кюн кеч бет ала башлагъанда, Люксембург деген немецли элден озуп бираз баргъанлай, къарангы болады. Ары дери уа жолда адамлары туйген, ёлтюрген этедиле деген хапарлары эшите тургъандан, бил-меген-танымагъан жериме барыргъа базынмай, Люксем-бургга къайтама. Уллу жолну жанында чырагъы жана тургъан бир юйге киреме. Ол а колхозну контору. Анда правлени жыйылыуу барады. Ач да болгъан эдим, алай аны да эсеме алмай, танг атхынчы алайда турлугъума къууанып, бир мюйюшчюкге къысылдым. Сагъат онбирде была ишлерин бошап, юйлерине кетедиле. Адамла кетген-лей, конторну къалаууру кет, былайда къалыргъа жара-

рыкъ туююлду деп, юйден къыстагъан бла да кьоймай, арбаздан да узакъ этди. Не этерге билмей, амалсыз болдум, чыракъ жарыкъ чыкъгъан юйлени экисине-ючюсюне барып, танг атхынчы кьоюгъуз деп тиледим. Алай манга жаны ауругъан чыкъмады, бири да юйюне кьоймады. Апрель ай болгъанлыкъгъа, юсюмде кийимим болмай, сууукъдан, ачдан да абызырайма. Амалсыз болгъанымда, бир юйю мал орунуна кирип, бир мюйюшчюкге къысылып жукълай башлагъанымлай, къайдан эсе да бир уллу ит чыгып, юсюме айланып, юрюп башлайды. Бу кезиуде адамла уянадыла, тынгысыз боладыла. Ол халны кьоренимде, энди чыгып, мени былайда эслеселе, малларын урларгъа келген сунуп, ёлтюрюрле деп, алайдан узакъгъа къачдым, элли ичи бла баргъан жолда айлана, тангымы алай атдырама.

Танг жарыгъанлай окъуна Киршёлкга барама, анамы, эгечимден туугъан тёрт жашчыкны да табып къууанама. Алай, не медет, бизни къууанчыбыз кьепге бармай бошалады. Аланы бешиси да орус юйю сейнасында бир кючден сыйынган жерде тура эдиле. Къарт, жаш болуп да, кьолундан бир зат келгенлени ишге элте эдиле да, мен да алай айлана тургъанлай, бир жюн ишге кечигип келдим. Бригадир манга айтмагъаны къалмай урушду. Ол асыры кьеп аман сёлешгенден, мен да не айтдым эсе да, анга жууап этдим. Кьепмю керек эди, барып комендантха айтды. Мени ол кюн окъуна 15 суткагъа КПЗ-гъа олтуртдула. Андан да къутулуп, биягъы юйге келип, 9—10 кюн да озгъан болмаз эди, спецпереселенецлени жыйып, Красноярский крайгъа агъач хазырларгъа жибередиле. Мен да аланы ичинде.

Поезд бла ненча кюн баргъаныбызны да унутханма, барып, Красноярск шахардан Енисей сууну юсю бла ётген кьепюрюн къатында Базайха деген жерде тохтатдыла. Алайгъа Енисей суу бла баржала къангала келтире эдиле, биз аланы суу жагъагъа чыгъарып къалайбыз. Агъач келмеген кюн тюшсе уа, къангаланы вагонлагъа жюклеп ашыра, алайда 5—6 ай ишлейбиз. Дагъыда бизни Север жанына элтедиле. Алайгъа уа Енисей сууну бир башха жанындан къошулгъан кесеги бла агъач келиучю эди. Биз ол агъачланы, суудан чыгъарып, темир жолну къатында къалаучю эдик. Артда уа аланы вагонлагъа жюклеучю эдик.

Къышы бек сууукъ, 40—50 градус, бола эди. Аллай кюнледе ишге чыгъармай да кьоюучю эдиле. Жашагъан жерибизден ашаргъа столовагъа бара туруп окъуна, сууукъдан, солуубузну айландыралмай къала эдик.

Биягъы манга былайда да бир энчи жарсыу тюшеди.

Алгыһ тургъан жерибизден бери жибергенлериңде, бир айгъа ётмек эм столова талонларыбызны къолубузгъа берип ийген эдиле. Кече жатып тургъан жеримден, мен эшикге чыгып къайтхынчы, ким эсе да биреу талонларымы, алты минг сом ахамы да урлап кетеди. Къайдан билгин, 30 адамдан къайсы алды? Насыпха, къоз артында жер бузлагъынчы болгъаны. Тирлиги жыйылып кетген картоф бахчаланы жангыдан къазып, андан табылгъан картофланы ашап, сау бир айны аны бла жашадым.

Юйюнге къагъыт жазаргъа, алыргъа онг жокъ эди. Аны себепли жууукъ-ахлудан хапарыбыз жокъ. Болсада юйюбюзге къайтаргъанларына бек къууандыкъ. Алай жауубуз аллайгъа келсин, андан эсе къайтмай, анда ёлюп къалгъан кёп да иги эди. Анам, эгечимден туугъан тёрт жашчыкъ, ортанчы къарындашымы жалан бир жашчыгъы бар эди, ол да, бары да ёлюп тура эдиле. Бизни Красноярск крайгъа жибергенлериңде, адам алай кёп ёлмей эди. Артда, жаз къызыула келип, къолларында азыкъчыкълары да тауусулуп, хауаны ауурлугъун кётюралмай, адамланы кёбюсю ол заманда къырылгъанды. Ёлгенле кёп, ауругъан адам жокъ, ёлюкле жерге басдырылмай, юйде эки-юч къон туруп, тиширыула басдырыргъа къорешип тургъандыла. Басдыргъанда да, тап жерге элтирге къолларыңдан келмей, элни къаршысында жол, илипин жанларында тапсыз жерледе асырай эдиле. Аны хатасыңдан, 20—25 жыл озгъаңдан сора, къабырланы топуракълары бульдозерле бла суу баргъан илипин жанына къуюп къоядыла. Дунияда тынчыкълары болмагъандан сора да, дууасыз, садакъасыз, кебинсиз къалгъан жарлыланы сюеклериңе да тынчыкъ табылмагъанына бюгюн-бюгече да къос жашайбыз.

Мен кесим лесозаготовкадан къайтхандан сора, Қир-шёлкдан Дмитрневкагъа кёчюп, юйдегили болуп, анда жашагъанма. Артха, Кавказгъа, кечерге эркинлик болуп, халкъыбыз къайтып башлагъанда, бир чырмаула чыгып, бир къон къалгъан минг къон къалыр дегенлей болуп, келалмай къалып, колхозну конторунда 40 жылдан артыкъ ишлеп, 1988 жылда кёчюп, бусагъатда Биринчи Чегемде жашайма. Тынч жашагъан, керегими Ёзенде жашагъан заманымдан иги тапхан жылларым да болгъандыла. «Тойгъан жерден туугъан жер татлыды» деп, эрттегилиле айтханларыча, Ёзенни мен бир къон, бюгюн-бюгече да унутмай, тансыкълай жашайма.

ЗОРЛУҚЪ АЧЫТА

Биз кѳргенни несин сорасыз, несин?
Бирде — таулубуз дерге да уялдыкъ.
Ачы эди кѳчгюнчюлюкню дерси,
Жарлы биз ахырыбызгъа таяндыкъ.

Къыйынлыкъ тейриси уянды бизге:
Зорлукъ ачыта, ауур азап чекдик.
Тонаучула кирип юйлерибизге,
Киши жеринде буз ташлагъа чѳкдюк.

Халкъыбыз ауруудан, ачдан къырыла,
Жиляугъа бурулгъанында кюлкюбюз,
Харам хакъчыла той, байрам къурдула,
Къууандырып хапчугубуз, мюлкюбюз.

Аталарыбыздан къалгъан малланы
Бош адамла, тыш адамла сюрдюле.
Тау да, суу да тыймай ол малгъунланы,
Бирин да жууапха тартмай сюдюле.

Чола ырысхы тирилтип санларын,
Бирле уа асылыкъгъа да жетдиле —
Елгенлени къабырлада сынларын
Юйлерине атлауучла этдиле.

Я Аллах, сейирим уллуду мени:
Къалай тѳзюп туралдыла таш, терек?
Жер нек жутмады ол мажюсюлени,
Элияла бла нек урмады кѳк?

БИЗНИ ЫРАЗЫ ЭТГЕНДИ

Малкъар эллени Гюржюге берип,
Аякъ тюп этдиле, тонатдыла.
Жалгъан дау айтып, тюз адамланы
Туугъан журтдан къоратдыла.

Курму ѳзенинде, халал жерибизде
Тонгуз сюрюуле кютдюле.

Қабырларыбызда сын ташланы
Илишанига салып атдыла.

Мақыра қалған қойларыбыздан
Кесип, той-оюн құрдула.
Қалған малы уа, түзге эндирип,
Жаңгы орунлағға урдула.

Ынкывыдычы қанич гяуурла
Уллу «жигитлик» этдиле.
Ёз жерлеринден қысталып, кёп халқъ
Қум ёзенлеге кетдиле.

Кёп қыйынлықны бирге сынадыла
Шимал Қавказы халқлары.
Бююнлюкде да қыйналадыла,
Болмай аланы жаклары.

Тюз буз урғанча, палах жетди да,
Узакъ жерлеге чачылдыкъ.
Ачлыкъ, ёлюм да бир бек кёп сынап,
Биз нечик аман ачыдыкъ!

Садақачы деп айтдырмаз ююн,
Кёп таулу ачдан ёлгенди.
Журтуна қайтып ёхтем халқымы
Жалан жарымы келгенди.

Сау онюч жылны артықлыкъ сынап,
Кёп қыйынлыкъға тёзюлдю.
Қырал тамата Хрущёв болуп,
Зорлыкъну бугёуу юзюлдю.

Аллах ыразы болға эди анга,
Бизни ыразы этгенди.
Бериячы қаничлеге уа
Халқны қарғышы жетгенди.

ДАУУТНУ АЗАП ЖОЛЛАРЫ

Хыйсапсыз кючлю жел урғанлы, эки кюн бла эки кече болады. От тегерекде дуппурну, чунгурну да, қараған кёз айырмазча, уста адамны чемер қоллары,

зыбыр кьанганы ариу сюрмелегенча, сыйдам этгенди. Быллай сууукълукъгъа юйренмеген Дауут, кючсюнюп: «Север дегенлери бу болур, биз жарлыла мында къалай жашау этерикбиз!» — деди.

Тутмакъланы барыр жерлери алыкъа узакъды. Ала, турналача, сафха тизилип, ол жорукъну бузмай барыргъа кюрещедиле. Алай асыры ачдан, сууукъдан, жаяу жюрюгенден арып, кючдеп-бутдан атлайдыла. Атлы конвойла уа, жюрюялмай, къарыусузгъа къалып тохтагъан тутмакълагъа хыны этип, терк барыгъыз деп, ушкок къалакъла бла аркъаларындан тюртедиле. Дауут акъ тѣппели тауларындап айырылгъанлы алай кѣп болмайды. Алай, терен къарны жырып бара, хар бир атламын къыйналып ала, аланы тапсыкълап эсгереди. Бек башы уа — не терслигим болур эди мени туугъан жеримдеп айырып бери жиберирча деген соруу анга не аз да тынчлыкъ бермейди, озгъан ишлени кѣз аллына келтиреди, алай былайда терс эдим, халкъыма, къыралыма тапсыз келген сѣз айтдым, иш этдим деб'а бир да эслеялмайды. Кертиди, халал къыйыны бла тап жашау къурагъанына, къолайлы мюлкую болгъанына зарланганла элде бар эдиле. Алай биреу менден иги жашайды деп анга быллай азап чекдирирге уа жараймыды?

Айхай, властьха уллу кѣллю адам болса уа, не жарсыу! Октябрь революциядан сора ол Къарачайда да Совет властыны орнатыугъа къолундан келгенича юлюш къошуп тургъанды. Биринчи болуп колхозгъа киргенди. Андан тышында да халкъны жарыкъландырыуу бла байламлы ишлеге тири къатышханды.

Къарачайлыла да, къыралыбызны башха халкъларыча, монг, насыплы жашаугъа чыгъа тебирегенлеринде, немецли фашистле мамыр жашауубузну буздула. Къыралыбызны къыйын кюнлеринде Дауут, военкоматха барып, кеси ыразылыгъы бла фронтда душман бла уруш этерге сюйгенин билдирди. Алай, тюрюлю-тюрюлю сылтаула этип, чурумла табып, аны аскерге алыргъа унамадыла. Аны 1943 жылны ахырына дери тыйып, кюнлени биринде чакъырып, былай айтдыла. «Диннге, Аллахха сенича ийнанган адамланы къазауатха алмайдыла, аллайланы жерлери тюремедеди». Ма алай бла бир тюрюлю хатасы болмагъан Дауутну тюремеге ашырадыла.

Аны Соловкилеге жиберирден алгъа Пятигорскде тюремедде алты ай тутдула. Анда ѳлтюрюрге деп сюд этилгенлени эки камерада — 5-чи эм 6-чы камералада — тута эдиле. Дауутну да конвойла, келтирип, 5-чи камераны эшигин ачып: «Энди сени мындан ары жашауунг, ашауунг да мын-

да боллукъду»,— деп, камераны эшигин къаты бегтип кетдиле. Дауут камерада олтургъан тутмакъланы ары дери да таний эди. Алай аланы сакъаллары, чачлары бек жетип жунчугъандан, алгъа абызырап, не айтыргъа билмей окъуна къалады. Шош ауаз бла акъыртын салам берип, камераны ортасында сир болду. Анда тургъан онбир адам барысы да къарачайлыладыла. Ала да Дауутча дин тутханлары ючюн тутулгъандыла. Алтынчы камерада олтургъан тутмакъла да бары да бир кибик дин тутхан орусладыла.

Дауут тутмакъланы жашау жоллары бла да иги шагъырей болуп, арада бир талай заман озгъандан сора, бир кюн камераны эшиги ачылып, тюрмени къалауурларындан бири, бери келгеними киши да сезмесин дегенча, тегерегине къарай, отоугъа шош кирди. Камерагъа киргенден сора эшикни ичинден къадауун салды да тутмакълагъа айланып былай айтды: «Манга бир стакан жау табып бере эсегиз, сизге бюгюн не боллугъуну юсюнден толу хапар айтайым». Аны айтханына асыры бек эс бурмасала да, тутмакъла сагъайдыла. Ол а: «Бюгюн алтынчы камерадан экеуленни, сизни камерадан да экеуленни къоярыкъдыла, къалгъанланы уа илишаннга саллыкъдыла»,— деди. Андан сора тутмакъланы бетлерине къараргъа жазыкъсынганча, стакан жауну да къоюнуна сугъуп, эшиклени тышындан этип, кёз туурадан къысха ташайды. Ол хапарны эшитгенде, тутмакъла, ичлеринде жанлары болмагъан таш эсгермелеча, сюелген жерлеринде сын къатып къалдыла.

Арада бир сагъат чакълы заман ёггенлей, узун коридорда аякъ тауушла эшитилдиле. Ала бешинчи камерагъа жууукъдан-жууукъ бола келедиле. Ахырында, эшикни ачып, юч конвой отоугъа кирдиле. 6-чы камераны аллында да аллай бир адам сюеле эди. Аладан экеулен, эки эшикни къатында сюелли, къолларында къагъытлагъа къарап, тутмакъланы атларып, тукъумларып айтып, бирем-бирем эшикге чыгъарып тебиредиле. Алай бла, эки камерада жыйырма бла тёрт адамдан тёртеулен къалдыла. Къарачайлыла олтургъан камерадан Эрти улу Мажир бла Дауут, орусладан а Иван Павлович Никитин бла Григорий Максимович Бутов.

Тутмакъ нёгерлерин алып кетгенлеринде, онеки адам сыйынган камера Мажирге бла Дауутха тарлыкъ этгенча, ала кеслерине кирир жер табалмай къалдыла. Терезеден къарап, къабакъ эшиклени къатында сюелген талай адамны кёрдюле. Энди была уа кимле болурла деп иги тюрслеп къараса, Дауут кесин жалгъан дау бла тутдургъан адамланы таныды. Аланы эслегенлей окъуна, жүре-

гине кьоркбуу тюшдю. Энди уа кьайсы жарлыланы юлери кьурутургъа айланадыла бу иймансызла деп келди аны кёлюне. Бир ауукъ заманга башына кьан чапханча болуп, кесини кьайда болгъанын да унутду. Эс жыйып кьараса, Мажир юсюне кьапланып, бурунундан келген кьанны тохтаталмай кюеше тура эди.

Пятигорскде тюрмеде алты ай олтургъандан сора Даутну Соловкилеге жибердиле. Ол жолда сынагъан кьыйынлыкъланы ёлюп кетгинчи да унутурукъ туйюлду. Жюрюялмай артха кьалгъанлагъа бла кьарыусузлагъа бир да эримекликъ жокъ эди. Бир жол баралмай жол юсюне аууп кьалгъан тутмакьны, ушкокдан атып, ёлтюрюп кьойгъан эдиле.

Соловкиле Акъ тенгизни ортасында орналгъан айрыкамдыла. Анда адам жашамайды. Дауут айтханга кёре, ол анда тургъан онбир жылы ичинде тюрмеден кьачып бир тутмакъ окъуна кьутулалмагъанды. Тюрме айрыкамны ичинде болгъанындан тышында да, аны тегерегинде темир чыбыкълардан деменгили буруулары болгъанды.

Тюрмеде ол кесича кёп дин ахлусу адам бла танышады. Ол санда оруслула бла да. Аланы арасында да иги адам бек кёп эди. Хар ким кесини кьадарыны, жашаууну юсюнден хапар айта эди, бу кьыйынлыкъгъа аланы башларын нек сукъгъанларын ангыламай кьыйналгъанла да бар эдиле. Алай элирек адамла ол заманда окъуна сезе эдиле терс политиканы ким бардыргъанын, ачыкъ айтыргъа базынмай эдиле ансы.

Тутмакъланы сакълагъанла уа аланы сыйларын итни сыйыча окъуна кёрмей эдиле. Сууукъ не бек кьысхан заманда да аланы, тизгин-тизгин сюеп, ишге элте эдиле. Саулукълары кьарыусуз болуп, сууукъгъа, ачлыкъгъа тёмей кьырылгъанла да кёп болгъандыла. Аланы ёлюклерин бирге жыйдыртып, ат арбалагъа, чапалагъа жюклеп, тенгизге элтип кьуйдурта эдиле. Тутмакъланы арасында, алагъа этилген уллу артыкълыкьны кётюралмай, кеслерин ёлтюргенле да аз туйюл эдиле.

Дауут чекген азапларын эсине тюшюргенде, аны кьартлыкъ онглагъан мутхуз кёзлеринден, кёк мияла минчакълача жылтырап, бетин жуугъан кёз жашла, ариу акъ сакъалыны юсю бла тёнгереп, жерге кьуюладыла. Аны кёргенде, ол тюбеген кьыйынлыкъланы кесим сынагъанча, мени кёзлеримден да жилимукъла агъадыла.

Заман дегенинг сейир затды. Ол кьаллай бир ишни юсюн жабады! Алай хатасыз жерде кьыйналгъан жюрекке тюшген жарала жабылмайдыла, ала кьуруда кеслерин билдиргенлей, сынсытханлай турадыла. Унутама десенг да,

унуталлыкъ туююлсе узакъ онбир жылны ичинде сына-
гъан къыйышлыкъларынгы. Динге таза да жюреги бла
ийнанган адам быллай кюйсюз ишни къалай унутур!

...Тутмакъланы ишге элтген, андан къайтаргъан заман-
ларында да кенглиги сегиз атлам болгъан бир илипинни
юсю бла ётдюре эдиле. Кёпюр орунуна эки жассы къа-
лын къанганы салып, аланы юслерине уа къуран китап-
ланы къалап, энишге ийилип быланы бирине да къолугъуз
бла тиймей ётюгюз деп буйрукъ бере эдиле. Аллында бар-
гъанла, жанларына къоркъуш, конвойла айтханча, къуран-
ланы теплеп барсала, Дауут а, аланы артларында бара,
нёгерлери теплеп озгъан къуранланы алып, къоюнуна жый-
гъаны ючюн туююлюп ненча кере эсин ташлагъанын кеси
да билмейди. Дауутну дин тутхан нёгерлери бирери бирер
сылтау бла кими ауруп, кимине ёлтюрюрге сюд этилип,
кими кесин ёлтюрюп, къырылып бошалгъан эдиле.

Бир жол лагеръни таматасы, Дауутну кесине чакъырып,
былай айтады: «Бир ыйыкъны ичинде беш тюмен табып
бермессиг, сени да нёгерлеринги ызларындан жиберликме.
Башындай аллай оноу келгенди». Дауут аллай бир ахча
табалмазлыкъын айтханда, ол анга былай деди: «Къоркъ-
ма сен, мен конвойгъа айтайым да, ала санга ёлтюрюрге
деп сюд этилгенин эм ёлюмден сени къалай бла къутха-
рыргъа боллугъун тутмакълагъа билдирсинле. Тутмакъла,
санга жазыкъсынып, бирер шай берселе да, аллай бир
ахча жыйыллыкъды». Жан татлыды. Дауут ол оноуну асы-
ры бек ушатмаса да, конвойла бла бирге айланып, ахча
жыйды. Капеклени бирге тийишдиргенде, эки жюз сом
болгъан эди.

Дауут ол ахчаны, капегине да тиймей, лагеръни тама-
тасына чапдырып элтди. Нек дегенде, беш тюмен келтир-
се, аны башына бош этерге айтхан эди. Ол 1954 жылда
эди. Хаталары болмай тюргеге тюшгендени эркин этерге
деген буйрукъ Соловкилеге келип тура эди. Алай лагеръни
таматасы аны тутмакълагъа билдирмей, быллай бир ахча
жыймасагъыз, жаныгъыздан айырыллыкъсыз деп, адам-
ланы амалсыз этип тургъанды.

Тюрмеде онбир жыл олтуруп, туугъан жерине къайт-
ханында, Дауут миллети Орта Азиягъа кёчюрюлгенини
юсюнден ачы хапарны эшитгенди. Жюрегинде къууанчны
орунуна бушуу орналып, жууукъларын излей, Орта Азия-
гъа атланганды.

Дауутну юч эгечи бар эди да, излей кетип, аладан
бирин табады. Аны кёргенинде, сынагъан къыйышлыкъл-
ларын барысын да унутурча бир къууанды. Алайда бир бё-
лек жашагъандан сора, тюбегенинден хапар сора, эки эге-

чи къайда болгъанларын билди. Аланы юсюнден толу хапар билгенлей, эгечин да алып, жолгъа атланды. Аладан бири Пахтаралда жашай эди. Алай алагъа эгечлерине тюберге, аны къоюнларына кысып ийнакъларгъа тюшмеди: алайда жашагъанланы айтханларына кёре, ол бир талай жыл андан алгъа ажымлы ёлген эди.

Совхозну бригадири, ууакъ, къарыусуз сабийлери болгъаныны хатерин да этмей, Дауутну эгечин не кыйын иш болса да, ары жиберип болгъанды. Къышда совхозну къойлары тёлю берген кезиуде бригадир анга къойчулагъа бир кюнню болушмай амалынг жокъду деп, бир узакъ жерге къой къошха жибергенди. Ингирде ызынга келтирirme деп да сёз береди. Алай сау ыйыкъны ичинде аны жокъламай турады. Ол бир ыйыкъдан юйюне къайтып келгенинде, юч сабийинден ортанчысы бла гитчеси ёлюп, абаданлары да эс ташлап тургъанын кёреди. Ана, ол кыйынлыкъгъа тёзалмай, алайда окъума жюреги жарылып ёледи. Эки сабийини бла аланы ёлюклерин асырагъандан сора, ёксюз кълалгъан кызчыкъгъа къарарча жууугъу болмай, аны бир къазахлы тиширугъа асырагъа береди. Алай ол кеси да къарыусуз, къарт болгъаны себепли, бир кесек тутхандан сора, кызчыкъны бир устаз тиширугъа онеки мингге сатады.

Дауут бла эгечи кызчыкъны кесине тюбеп, кимле болгъанларын, нек келгенлерин ангылатыргъа кюрешдиле. Алай кызчыкъ аланы айтханларына тынгыларгъа окъуна унамады. «Мен сизни кимле болгъаныгъызыны билмейме, атам юйге кишини да къойма, киши бла да сёлешме деп кетгенди. Ол келгинчи, былайдан женгил къуругъуз»,— деп, хыны сёлешип ашырады аланы. Андан сора Дауут да, аны эгечи да кызчыкъ бла жолугъалмайдыла. Бусагъатда да андан бир тюрлю хапарлары жокъду. Алай эслеринден а бир кюннге окъуна кетмейди.

Хапарны бошай туруп, айтырыгъым — жаханымни бек кыйын эм узун жолларын ахырына дери баууру бла сюркелип ётген Батчаланы Дауут бусагъатда Кумыш элде жашайды. Анга быйыл 94 жыл боллукъду. Ол кесини акъыллы сёзю бла, билими бла да, кълундан келгенича, хар адамны хатадан тыяргъа кюрешеди. Эфенди Дауут бюгюн-бюгече да адамланы бир бирге тюз ниет тутаргъа, бир бирлери бла жарашып жашаргъа юйретгенлей турады.

«АНАНЫ КҮЙҮНЮ» ЮСҮНДЕН

Бирлик элде жашагъан Хачирланы Хасанны арбазына ол тукъумдан беш жюзге жууукъ адам жыйылды. Ол кюн алайда тукъумну сыйы бийикде тутууну, ата-бабадан келген ахшы адетлени сакълауну, керек жерде бир бирине эс бөлүөнү юсүндөн сөлөшдиле. Аны бла бирге, Къарачайда къууанчлада болуучусуча, той-оюн да этдиле. Хасанны арну ауазлы болгъанын, жырларгъа усталыгъын биле эдиле да, жырла деп, аны да къысдыла. Ол бир күйнү айгъанында, тынгылагъанланы кёзлерине жилямукъла урдула. Андан бери жылгъа жууукъ заман озса да, Хасанны ол күйнү жырлагъаны къулагъыма келгенлей турады. Артда аны къалай этилгенини юсүндөн толу хапар билдим, сёзлерин да жазып алдым...

Хасанны атасы Къазий эртте ауушады. Тёрт жашчыкъ бла бир къызчыкъ аналары Къурманкъызны къолунда къаладыла. Уллу Ата журт къазауат башланганында, жашла бары да бир бири ызындан жаула бла сермеширге кетедиле. Аладан Магомет, Хасанбий, Хусей къазауатда ёледиле. Жангыз Хасан сау къалады.

Къурманкъызны анасындан къалгъан кюмюш туюмеси болады. Къызы Кемисхан жетсе, анга саугъагъа берирге деп, кюбюрюне салып турады. Жашларын фашистле бла сермеширге ашыргъандан сора, аны алып, Советни председатели Малсуюгенлени Идрисге барады. «Бу туюмени хар туюги Гитлерге бирсер ркъ болуп тийсин, Къызыл Аскерге болушлукъгъа беремс, ал!» — дейди. Тёбен Мара элде фронтха алтын, кюмюш бла болушуу андан башланады.

Кеси да къыйын кюнде не бла жарайым деп, алай дыгалас эте, тёрт жашы да жаула бла сермешген ананы, «къыралны жауу» деп, зорлукъ бла кёчюредиле. Къурманкъыз Къазахстанга тюшеди. Анда ачлыкъ, жаланганчылыкъ къысхан 1944 жыл жашларына таралып этеди күйнү. Узаймай кеси да, къызы Кемисхан да зарауатлыкъда ажымлы ёледиле.

Къурманкъыз этген күй былайда къысхартылып бериледи.

АНАНЫ КЮЙЮ

Эр киши къалмай, кече-кюн демей,
Бары фронтха баралла,
Ит фашистлеге къаршчы туругъа
Саутну къолгъа алалла.

Жыламайыкъ анала, тилек тилейик,
Ол да жолларына хайырды,
Къан ичген Гитлер эт адамланы
Бир бирлеринден айырды.

Тёрт ёксюз бала мен ёсдюргенем,
Башсыз болсам да, ёлтюрмей,
Барын къазауатха ашырып жылайма,
Аланы ачууларын кётюрмей.

Тамада жашым, жарлы Магомет,
Добровольно кетгенди,
Ата журт ючюн фашистле бла
Юч жылны къазауат этгенди.

Къазауат эте, жарлы Магомет
Гитлерни зорунда ёлгенди.
Ачы хапарны билдире меннге,
Извещениеси келгенди.

Экинчи жашым, Хасаным, меннге
Бир аман мыдах къарады.
Анабыз бизге къалай тёзер деп,
Сагъышлы кетип барады.

Энди письмосу келмейд Хасанны,
Къайда тас болуп къалгъанды?
Письмосун алсам, кёлюм басыла эд,
Ол да жүрек жара салгъанды.

Сен къайда тас да болгъанса, Хасан?
Мен сенден хапар тапмайма,
Энди жатхан орунум чыгъана болгъанды,
Оруннга кирип жатмайма.

Ючюнчю балам, жарлы Хусейчик,
Ол да къазауатха кетгенди,

Разведкада айлана, кече-кюн жатмай,
Кёп кыйынлыкъла чекгенди.

Къазауат эте, мени Хусейчигим
Журтуна жанын бергенди,
Жарлы анама билдиригиз деп,
Ма былай тилеп ёлгенди:

«Жылама, анам, сарнама, анам,
Бёлесе мени жанымы,
Ой, ахырат төре анда бар эсе,
Къоймазма Гитлерге къанымы».

Тёртюнчю жашым, сабий Хасанбий,
Менден жашыртын кетгенди,
Энди къолумда балам къалмады,
Барын къазауат элтгенди.

Ызындан сюрюп гитче баламы,
Мен Невинкагъа жетгенем,
Мыдах болма да, жигит бол деб' а,
Мен анга кёл да этгенем.

Аскер эшелонла кетиб' а баралла,
Темир жоллада къаралып,
Темир жолда бауурланып жылайма,
Баламы ызындан таралып.

Менича кёпле тарала болурла,
Къазауатда къырылып жашлары,
Фашист жыланла созулуп жатарла,
Жоллада эзиллип башлары.

Хорлам къызыллада боллугъун билеме,
Бир эли жерлерин бермейин.
Азиягъа кёчюрюлюп, ачдан ёлеме,
Уллу хорламны кёрмейин.

ЖЫЙЫРМА БЛА ЭКИ МИНГ САБИЙ

Эл бла бирге сынагъан кыйынлыгъына адам ёкюн-
мейди. «Не этейим, элге болгъан болду меннге да»,— деп
тюшюнеди. Элге келмеген кыйынлыкъны бир адам да

сынамасын... Алай а, белгилисича, къарачай халкъ аллай кыйынлыкъны сынагъалды. Аны ууун бюгюн да жилигинден чыгъаралмайды. Ол мугур этген аркъасын бюгюн да тюзетелмейди. Ол уудан, белгилисича, къарачай халкъ кыркъ эки минг адамын тас этгенди. Ала ачдан, ачлыкъ, кыйынлыкъ салгъан аурууладан ажалсыз ёлгендиле. Аланы ичинде жыйырма бла эки минги сабийле болгъандыла.

Аланы аталары уа урушда къан къазауат этип ёлгендиле, неда къазауатны отунда сермеше тургъандыла, неда, къарачайлы болгъанлары ючюн, алагъа ышанмай, къазауатдан чыгъарып, илячин кибик ётгюр бола тургъанлай, Сибирьге агъач кесерге ийип, анда битеу барына берген спиртден алагъа, къарачайлы болгъанлары ючюн, бир тамычы бермей, сындыргъандыла...

Жыйырма бла эки минг сабий... Ала бла бирге ненча алим, ненча поэт, ненча игилик ёлгенди... Бюгюн аланы туудукъларыны туудукълары бола башларыкъ эдиле. Бюгюн ала сау болсала, халкъыбызны аркъауу нечик кючлю болур эди...

Жыйырма бла эки минг шапагъатчынг, сыйлы халкъым, сени ёмюрлюк бушууунгду, ёмюрлюк борчунгду. Сен къазауатны ал жылларында ма ол сабийлени ауузларындан юзюп, эки мингден артыкъ орус сабийни ажалдан къутхаргъан эдинг... Кесинги сабийлеринги тыпырдай тургъан жүреклерини фашист чечмеге къара этип, жүзге жууукъ чуюют адамны ажалдан сакълагъан эдинг. Ачлыкъда-жалангачлыкъда адамлыгъынга тамгъа тюшюрмей ёлген эсенг, къазауатчыча, шейит болуп ёлгенсе, жанынг ичингде болуб' а, эки къолунг бош турмагъанды. Жигерлигинг, жигитлигинг бла сакълагъанса сен ёмюрлени узагъында алтын башынгы. Халаллыгъынг, таза ниетлилигинг бла суйдюргенсе сен кесинги сени таныгъанлагъа. Бюгюн а, кёкге учуп бара, куюп, кюл болгъан жыйырма бла эки минг балага ёкюне, кёксюл, мермер ташынгдан алагъа энчи эсгертме сал. Аны тегерегине учуп келирле аланы сенге термиле тургъан бурху жанчыкълары. Алайда тюбеширле ала алагъа кюе, аладан алгъа ачдан ёлген аналарыны жанлары бла, аланы жокълай отда жанган аталарыны кёлеклери бла да.

Алайгъа баргъан адамны жүрегинде кир ышаны тас болур, адамлыкъ шарты ёсер, тазаланыр... Кёксюл мермер ташынг ажалсыз ёлген балаларынгы ауазларын ёмюрлюкге сакълар, жаралы жүрегинги басар, асыл бушууунгу сёнгдююр...

Ата-бабангы кёксюл мермер ташындан кёксюл сууларынгы боюнунда назик эсгертме сал, сыйлы халкъым,

ёксюз, ётсюз болуп, биреу жеринде ачдан-жаланнгачдан ажалсыз ёлген жыйырма бла эки минг татлы баланга. Алай этсенг, ала бери къайтып келирле, биреу жерде къара кёрде азгъын жанлары илгизлик болуп турмазла...

Ауузларындан сют агъа тургъан жыйырма бла эки минг баланга туугъан журтунгда белги сал, халкъым. Тёлюлеринг анга зияратха барырла, шеждеге ийилирле. Алайы бизге, Адамлыкъны суйгенлеге, Меккя, Медина болур...

Дунияда бир ана да сынамысын къарачай ана къазатны кюнлеринде сынагъан зорлукъ ачууну...

ТАНСЫҚЛАУ ЖЫР

Мен тансыкъ болуп келгенме, тенгле,
Учкулан башы таулагъа.
Мен жылы салам береме энди,
Ёлгенле къалып, саулагъа.

Ой, ташын жалап, сууун ичейик
Бу ёзенлени, жерлени,
Сыйлы атларын кюзге салайыкъ
Тышында жан бергенлени.

Шам Къарачайым, къучакъ жаяйым,
Сени терсликден къоруулай!
Да жалан аякъ бир атланайым
Ким сау, къайда деп соруулай!

Тузлу жыламукъ бетими жууа,
Ёксюзле бла жылайым,
Ой кенге къалгъан ёлгенлеге атап,
Жер сайлап, сын таш салайым.

Нарг терекни жибек чачына
Тюртюден нижи тизейим,
Тау этегинде атылып къалгъан
Къабыр топуракъны излейим.

Къыйынлыкъ чекген бу жарлы халкъгъа
Кёз ачдыра, жыр айтайым,
Къайда болсам да, ахыр кюнюмде
Ой бу жерлеге къайтайым.

Ой, ата журтум, сыйлы Къарачай,
Мен къууаннгандан жылайма.
Узакъдан келип, тансыкъдан кюйюп,
Жюрекден таралып жырлайма.

КЪАЙТАЙЫКЪ

Орта Азия... Эски тыпыр, уллу эшик...
Беш къарындашны туууп жашагъан жери!
Миллетни къанлы жауу Берия,
Алып келип, тѣкгенди бизни бери.

Онтѣрт жылны жашау бизни сынады,
Болумубуз ишибизден такъылды
Сынау жылла къореш бла ѣтдюле —
Энди артха къайтыр мадар табылды.

Да къайтайыкъ, ахшы тенгле, энди биз,
Миллетибиз туууп ѣсген таулагъа.
Елгенлеге олжан салам берейик,
Тилек этип, жол тутарыкъ саулагъа.

Орта Азия — бизни туугъан элибиз!
Тау Қъарачай — бизни туугъан жерибиз:
Туугъан жеринг — дарий кибик бир айбат,
Туугъан жеринг — жан сакълагъан керамат.

Къарнаш халкъла, сау къалыгъыз, кетебиз,
Туз гыржынны бизге халал этигиз.
Биз да, барып, анда къазыкъ урайыкъ,
Сиз да мында муратыгъызгъа жетигиз.

АЧЫЛЫУ СЕЗ

Артыкълыкълагъа жүрегим жарсып,
Ауур сагъышла башымы басып,
Кетип барама, кюнюм — барамта...
Тѣгерегимден хар ким таш ата.

Къуру кесим туйюл, менича кѣпле,
Жукъгъа саналмай бирер кѣлекке,
Залимлик азап жаргъан бу заман
Къурутуп барады миллетни тамам.

Ой, жарлы халкъым — учхун кѣбелек!
Ким этди мени жерингден эрек?
Къайры келгенсе тауунгдан энип?
Палах юсюне палах кѣтюрюп?

Тутулгъан да — сен, жутулгъан да — сен.
Къууулгъан да — сен, тоналгъан да — сен,

Кёргенинг — зорлукъ, чегеринг — азап,
Кёзюнде — ауунг, аягъынг — тузакъ.

Къайда къалдыла ырысхынг, мюлкюнг?!
Санларынг тюшюп, жүрегинг кюйюп...
Кюч табармыса аякъ тирерге?
Жол табармыса артха келирге?

Тюзлюк — тутмакъда, насып — тубанда,
Онглу сёлешмейди онгсузну жокълап,
Биз, суудан къумгъа тюшген чабакъла,
Солуу жетмейин, жерни тырнакълап.

Къатдыр кесинпи, ой жарлы миллет!
Этейик къумда жашау кечинмек.
Боюнсахасына жетгенди къадар,
Аны тартмайын жокъду бир мадар.

* * *

Бир ёлюкню тюшюрдюле
Вагондан.
Кюрешелле къабыр-чунгур
Этерге.
Къычырады машинаны
Бугъасы...
Буйрукъ болду
алай къоюп

Кетерге.
Адамланы тюшюрмейин
Тыйдыла.
Тюшгенлени ызларыла
Жыйдыла.
Мурдар бугъа ашыгъады
Теберге,
Эки кызы унамайла
Минерге.
Герохладан
къоргъашниле
Чыкъдыла,
Экиси да жерге-жерге
Жыкъдыла.
Бугъа кетди,
жангыз ёлюк

Юч болду.
Бу артыкълыкъ
жюреклеге
Кюч болду.

* * *

...Жарлы халкъым, къатдыр энди
Белинги.
Жоюлдум деп, такъыр
этме
Кёлюнгию.
Ёлген эшек ит жанлыдан
Къоркъмайды,
Сен да къоркъма,
жууукъ къойма
Ёлюмню.

ВАЗА

Элтаркъашчыла, къайсыгъыз танырсыз?

Бшара келген къачхы кюн жангы жумушланы келтирди. Юй кибикни да анда-мында бир акълай, бояй турмансанг, тозурайды да башлайды. Усталыгъынг жетмесе, не этериксе, болушлукъ излейсе. Мен да, жазгъы кюнлени биринде соруулай айланып, къоллары не затха да жарашхан эки чемер тиширыугъа тубедим, болушлукъ изледим. Жылы бла таматаракъ, тынгылап туруп:

— Иги адамгъа болушхан сууапды, — деди. — Къачан десенг да, келирбиз.

Келдиле эки жигер, эки ингил, кёпню кёрген, кёпню сынагъан тиширыу. Беш бармакълары — беш алтын. Къачхы кюн, мутхузлукъдан айырылып, тегерекни къыздыра башлагъан заманда ауузланьргъа олтурдукъ. Жашауну, жазыуну къыйынлыгъыны юскюнден сёз башланды:

— Ирина Павловна, бизни, къарачайлыланы, кёчюрген заманлары эсигиздемиди?

Ирина Павловна, не затдан эсе да элгеннгенча болуп, бир кесекни тынгылады. Сора, бетиме жазыкъсыннган кёзлери бла къарап, акъырын башлады:

— Айхай да, эсимдеди, жаным-кёжюм. Аллай затны бир кёрген ёмюрде да унутурукъ туююдю.

— Кёргенмеми дейсиз?

— Мен ол заманда чыгъар кызы болгъан эдим. Бюгюнча кезюме керюнеди ол кюн. Эсиме тюшгени сайын, санларым жызылдайдыла. Аны ангылагъан, сезген да кыйынды. Бек кыйын...

— Мен ангылайма. Сиз ол заманда кыйда жашай эдигиз?

— Къалай «кыйда»? Туугъан жеримде. Джегетей-Аягъында.

— Керген затыгъызыны бир айтсагъыз а. Мени ол замандан хапарым жокъду. Халкъны кыйынлыгъы уа улуну, гитчени жюрегинде да кетмезлик орун алгъанды.

— Тыңгылагъыз, ауузумдан чыккъан сезюм — сизни, айталмагъаным — эсники. Бир затны къошмай, къоратмай айтайым. Улуу Аллах аллайны кишиге да кергюзтмесин. Тыңгыла...

Ол кюн бизни, отуз тиширууну, колхозну правлениеси не чакъырып, бир бригаданы кзурап, башчыгъа да бир эр кишини салып: «Элтаркъачха барлыкъсыз»,— дедиле. Нартюх жыяргъа. Ол ингирде окъуна жыйылып, ашхамдан атлагъанына да къарамай, арбалагъа минип, жолгъа чыккъдыкъ. Жегетей-Аягъындан атлай башлагъанлайбызгъа, ызыбыздан чыракъларын жандырып баргъан машинала жетдиле. Бир бири ызындан женгил баргъан машинала тегерекни жарыта эдиле. Не этерик эдик, арбаланы жол жанында тохтатып, ала озуп бошагъынчы, кымылдар мадар тапмай турдукъ. Быллай кеп машинаны ашыгъыш кыйры эсе да баргъанына сейирсингенликге, бир бирибизге хазна жукъ соруп керешмедик. Юслеринде, кабиналарында аскерчилени эслеген эдик.

Сууукъла тюше башлагъан эдиле. Таңг аласында элни къатына жуукълашдыкъ.

Ирина Павловна, былайда хапарын белюп, терен ахтына, Аллахха табынды. Манга мудах кезлерин жетдирип, бир терслиги болгъан адамча, женгил окъуна къарамын терезе таба бурду.

— Къалай эсе да, элге жетерге, жюреклерибиз бир зат сездиле. Тауушла, кычырыкъла, сарнаула, ит улугъан, тууар ёкюрген, къой макъыргъан, ат кишнеген тауушла, бир бирине къошулуп, эл жаханым отуна тюшгенча керюне эди. Аллах сакъласын.

Ирина Павловна дагъыда табынады. Эртте озгъан къалабалыкъ кюнню жангыдан эсине тюшюргени ючюн, атын айтмагъанлай, кимге эсе да налат береди.

— Анда, ол дунияда да, бир ёлсюн ол мутлах, халкъгъа ол кыйынлыкъны сынатхан мутлах. — Бир кесек тыңгылап, манга къарап, жюрексине, сорады: — Билемисе

депми сораса? Бюгюнча эсимдеди. Бир затны унутмагъан-ма. Қъартайгъанла, аккала, аммала, сабийле, эмчек сабийлерин къюнларына къысып, жылаугъа бёленнген, Аллахдан болушлукъ излеген жаш тишируула. Гузаба къымылдагъан солдатла бла офицерле, бизде жюрюмеучю уллу машиналагъа туюмчеклени, сабийлени да быргъай, ачыулу сёлеше эдиле. Эм алгъа элчилени барыи да школ къатында майданга жыйып къорешген эдиле. Аллах душманнга да бермесин аллай къюню. Эр кишиле, къартла, сакъатла, алыкъын акъылбалыкъ болмагъан уланла, тишируулагъа кёл этдире, женгилирек къымылдаргъа къореше эдиле. Бир къауумла солдатлагъа, офицерлеге да не затла эсе да айтыргъа къорешгенликге, жукъ ангылатала болмаз эдиле, нек десенг, аланы хыны этип, женгил къыстай эдиле. Арбаладан тюшмегенлей, кез алмагъанлай къарай эдик ол зорлукъгъа. Уллуу, гитчени да жылагъаны, Аллахдан тилек тилегени эсен кетемиди?! Ишни суйген, халал жюрекли къарачайлыланы эндиги тарыхларына да жетерикди ол къюн кёрген къыйынлыкълары. Сиз сау къалдыкъсыз, ызыгъызгъа къайтырыкъсыз деп, жети жукълап, эсибизде да жокъ эди. Алай а, Аллахха шукур, къайтдыгъыз. Ол къюню уа Аллах къайтармасын. Ийнанамыса, къызчыкъ, ол къюн майданда эм кёп кёрюнген сабийле бла тишируула эдиле. Эр кишиле уа — къартайгъанла. Алагъа, хариплеге, жукъ алыргъа къоймай эдиле. Офицерле машинадан атхан затланы солдатла жашыртын жюклерге къореше эдиле. Ингир алагъа барын да жюклеп бошадыла. Битеу дунияны жылау къюлгенча кёрюне эди. Биз да, кесибизни тыялмай, ол къыйынлыкъланы кёрюп, жюрексинип жылай эдик.

Ирина Павловна хапарны айтхан заманында окъуна жыламукъларын къюден тыяды. Халал жюрекли тишируу кёрген затын жашырмайды, ачыкъ айтады. Аны къыйналгъаны мени да жарсытады.

— Элде бир жангыз адамны да къоймагъан эдиле... Қъарангы кече. Сау дуния бирдеп къырылгъанча, шошлукъ къюлген эди тегерекни. Биз, тишируула, мугур болуп, шыбырдап, ушакъ эте эдик. Қъоркъгъандан. Жукъларгъа да къоркъа эдик.

— Нек?

— Айып этмегиз алай айгъаныма, ёнге, ачыуланып, зорлукъну кётюралмай, ары-бери жанлагъан къарачайлыла, кече келип, бизден дерт алыргъа болурла деп къоркъа эдик. Эрттен бла уа... Ол къюню Аллах къайтармасын, сиз бир кёрге эдигиз... Барыбыз да топ къыяргъа атландыкъ: хапчукну, харакетни, малны... Нартюхню да ке-

сибизге жыя эдик. Сау айны отуз тиширыу, эр киши бригадирни башчылыгы бла, ол иште айландыкъ. Ийнаныгъыз манга, тыпыры къуругъан халкъдан тюп жыйгъан тыпч «иш» туююдю... Кёп зат жыйгъан эдик. Халкъны ёмюрле-ни жыйгъан заты артда къайры «жутулгъанындан» хапарым болмай къалды. Бизден бригада къурап, элге нек алып келгенлерин ол кюнледе бек ариу ангылагъан эдик. Бригадир а, алгъаракъдан окъуна билгенлигине, бизге жукъ айтмагъан эди...

— Биреуню къыйынлыгы бирсиге байыгъыргъа мадар бергенин энди кесибиз да ангылагъанбыз,— дедим.

— Угъай, Қъанитат,— деди ашыгыш Ирина Павлова. — Уллу Аллах кеси кёреди, мени терслигим жокъду. Жукъ алыргъа унамагъан эдим. Битеу гунахым да бир вазачыкъгъа сыйынып турады. Аны алып къайтхан эдим юйге. Бусагъатда да юйюмдеди. Сакълап турама. Кёз гинжимича. Анга къарагъаным сайын, ол къара кюн эсиме тюшеди. Кечинмеклик табалмайма.

— Нек?

— Ваза сау халкъны бушуу кюнюне эсгертмеча кёрюнеди кёзлериме. Аны кёргенлей, кёз жашларым жашаууму къарангы этдиредиле.

Бушуу хапар ашыргъан къачхы ишгир, тегерекни кючлей келип, мени тереземден да къарады.

* * *

Ваза. Кече, кюн да аллымдады ол мияла сауут — жүрекни ёмюрлюк жарасы. Тюкенден ариу ваза алып, Ирина Павловнагъа берип, халкъны тюбю жыйылгъан кюн къайсы юйдегиден эсе да къалгъан вазаны кесиме алып, салгъанма энди тапкагъа. Жюрек жараны...

Москвада, къонакъ юйде, ол вазаны хапарын жазыучу Суююнчланы Азамат бла аны юй бийчеси Лизагъа айтдым. Лиза бла мен шахарда жумушларыбызны этерге кетип къайтханыбызда, къонакъ юйде жазыучу кеси олтуруп тура эди. Аллында ваза, аны къатында жангы назму. Назму ну ким да окъур, бу вазаны элтаркъашчыладан ким таныр? Кимди иеси? Саумуду?.. Элтаркъашчыла, эсигизге тюшюрюгюз!

«КЮСЕЙБИЗ ТАУЛАНЫ КЁРЮРГЕ»

Мал вагонлагъа келтирип жыйдыла,
Кюн чыкъгъан таба барабыз.
Солургъа хауа, ичерге суу жокъ,
Жолда къырылып къалабыз.

Биз келип тюшдюк кенг къум тюзлеге,
Ой, тюрлю-тюрлю атлары.
Къалай жашарла Къарачайны мында
Сабийлери бла къартлары?

Кимге айтайыкъ, кимге билдирейик
Бизни къыйынлыкъ басханын?
Ах, игисагъан, бир кёрюр эди,
Кавказда тангны атханын!

Къайры къарасанг да, къум тюз кёрюнед.
Кюсейбиз тауланы кёрюрге.
Жаратхан Аллах нек буюрду бизге
Журтубуздан кетип ёлюрге.

Къазахстанда къоюп барама
Жанымдан суйген анамы,
Аллах болмаса, киши сау этмез
Мени жюрегимде жарамы.

Къарнашчыгъымдан айырылып къалдыкъ,
Къыргъызстаннга келгенли.
Сени жауунг бизнича болсун,
Ол жарлы атам ёлгенли.

Кюндюз ишлеп, кече масакъ жыйып,
Мадар излейбиз жашаргъа.
Хужу урия антмы этгенди
Къарачайны къырып бошаргъа?!

Кавказ тауладан келген жанлагъа
Жарашмады муну хауасы,
Бир болгъа эди къан ичген Берия
Жарлы миллетни табасы.

Кюндюз иссиди, кече — комарла.
Кендирге суула салабыз.

Хар ай сайын комендантлагъа
Биз къол салыргъа барабыз.

Итни сыйыча сыйыбыз болмады,
Биз жегилсек да не къадар.
Тау миллетибиз жутулуп къалады,
Аллахдан жокъ эсе бир мадар.

Тенглерим къатыш мен жангы жерде,
Суу салыргъа, канал къазама.
Артыкълыкълагъа жүрегим кюе,
Тарыгъыуларымы жазама.

КЪАЙТХАНБЫЗ КАВКАЗ ТАУЛАГЪА

Малкъар халкъны бу
къадарында
Кёпдю Берияны хатасы.
Кавказгъа термиле, жан
бергенди
Жигит Алимни атасы.
Къартларыбыз жүрюйле
мында,
Танымагъанлагъа
табынып.
Къачаннга дери
турлукъбуз былай,
Комендантлагъа жалынып?
Урушдан къайтхан
сакъатларыбыз,
Ёз арбазларын танымай,
Мамыр жашаугъа
къуллукъ этедиле,
Терслик болду деп
жанымай.
Келигиз, жашла, нек турабыз,
Эллерибизге барайыкъ.
Анда кырылмай
къайтханларыбыз
Биз бир затлагъа
жарайыкъ.
Хрущёв бизге жол ачды
энди,

Биз анга алгыш этейик.

Сауланы жолгъа

атландырайыкъ,

Ёлгенлеге уа не этейик?

Халкъны къаргышы

къабыл болгъанды

Бизни кёчюрген жаулагъа.

Азатлыкъны чырагъы

жанып,

Къайтханбыз Кавказ

таулагъа.

БИЗ ЫШАРМАДЫКЪ, КЮЛМЕДИК

Биз ышармадыкъ, кюлмедик,
Экинчи'ноябрь къанлы кюндю бизге,
Бу кюнню бизге былай жауарын
Биз аз алгъаракъ билмедик.

Кюнюбюз кюнден мутхузду, тенгле,
Ах, биз Кавказдан кетгенлей,
Онбеш минут болжал бергенелле,
Ол хужу буйрукъ жетгенлей.

Болсун Аллахдан бир иги буйрукъ,
Мен а Кавказгъа къайтырма,
«Ёлген эшек бёрюден къоркъмайды»:
Кёлюме келгенни айтырма.

Адам улу, ышармай, мутхузед
Экинчи ноябрь кюню да.
Тутулуп къалсын, сёлешалмай
Бу буйрукъну айтханны тили да.

Ары-бери кёреем, тенгле,
Бу Азияны жоллары.
Тартылып къалсын, жукъ туталмай,
Аны протокол жазгъан къоллары.

Барыр жерибизни излеп тапмайбыз
Биз, къарайбыз да картагъа,
Элден чыкъгъанлы, ууахты жолдады
Сабийле бла къартлагъа.

Бу дуняда кыйышлыкъла кѣпдюле,
Алай ангылагъыз, аланла,
Къабыр тапмайбыз ёлюк салыргъа'—
Жол жапларында къалалла.

Кеси ёмюрюме болмагъан кибик,
Алай татыды кючюме,
Биз жарлыланы келтирип тѣкдюле
Мюйюзсюз малланы ичине.

Ах, биз жарлыла, къалай жашарбыз,
Сагъыш жүрекдени кемирип!
Азияда ёлгенле алай ёледиле,
Ахлугъа, Кавказгъа термилип.

Картагъа къарап, мен таныялмайма
Кавказгъа барлыкъ жолуму.
Азияда ёлсем, алай ёллюкме,
Кавказгъа узатып къолуму.

Чачымы жыртып алып къояды,
Азиядагъы суу бла тарасам.
Эки кѣзюм къарангы этеди,
Юго-Западха къарасам.

Мында иссилик — жетмиш градус,
Санларынг битеу терлейди.
Кюн орта жанлай, кюннге къарасам,
Ол Кавказ таба тебирейди.

Ах, мен жарлы, къалай этейим,
Бумед игилик кѣрлюгюм!
Азияда ёлсем, Кавказгъа бармай,
Эки ёлюкдю ёлюгюм.

Атам, анам мени — узакъда,
Олду акъылымы бѣлгени.
Термилип чыгъып, тегерекге къарап,
Къуру къум тѣбеледи кѣргеним.

Менден сора дагъыда болурла
Дуния жашаугъа термилген.
Жангызлыкъ жашау кѣреем, тенгле,
Жиликлеринги кемирген.

АЗИЯНЫ КЮЙЮ

Ачылмаз кирит салыннганд, дейле,
Атам Ильясны юйюне.
Сиз тынгылагъыз, мен айтайым,
Хужу Азияны кюйюне.

Башымы салып, мен жатама
Азияны темир жолунда.
Ах, биз жарлыла къалай жашарыкъбыз
Узакъ Азияны къолунда?

Бизде жашагъан, ой, элени
Юзбеклилелле кёбюсю.
Анам мында ёлюп, атам анда ёлюп,
Кёралмадым анамы ёлюсюн.

Сабийликден жыйылгъан хапчюклерими
Тенг къызларыма юлеше,
Сабий санларым ырахын болгъанла,
Мамукъ жыяргъа кюреше.

Кавказ таула бла Азия таула,
Аралары къумлу саз болуп,
Биз жарлыла къалай жашарыкъбыз,
Жаш жюрегибиз аз болуп?

Къолайсызгъа жетген кюнюмде
Къобузум болду нёгерим,
Тарыгъыуларымы айтып жыларгъа,
Къайдалла халал тенглерим?

Исси жерле кёреем, анам,
Хужу Азияны жерлери,
Кавказ сууланы кюсетедиле
Азияны батмакъ кёллери.

АЛЫКЪА ЮЙЮМ ЖОКЪ, ЖЕРИМ ЖОКЪ

Солдатла келген эдиле юйюме. Жаш бла бир къыз бар эдиле да, ол къызым — эрде, беш сабийи барды. Бир жашчыгъым бар эди да, биргеме баргъанда, анда ёлген эди. Баш ием а кетип эди аскерге. (Шёндю ол эсиме тюшюп тура эди).

Кёчгюнчюлюкде ач болдукъ, жаланганч болдукъ, кырылдыкъ, ёлдюк, ишлерге жер тапмадыкъ. Мамукъда уа ким не зат бере эди? Мамукъда ишледик аямагъанлай. Бир жерчикге барып ишлесенг, бир туурагъан гыржын бере эдиле. Аны сабийиме берсем, кесим къала эдим, кесим ашасам, сабий къала эди. Алай аман кеп бла жашагъанбыз. Юсюмде быстырларымы сатып, сабийлериме ашатып, къуппа-къуру бир кыргъыз юйде жашап турдум. Ала элек да болдула, челек да болдула, кеслери тапмагъан къабынны да бере эдиле ала, харип, бизге. Аны бла бир «Къарасуу» деген жер бар эди да, ары киреме ишлерге, сабийлерими багъайым деп. Бир кишиге да бергей эдим, ёлтюрюп къоймай деп, алай акъыл эте эдим. Къуран хакъына, гыржыны хакъына, алай кыймады берирге кёзюм да. Бермедим, бермедим да, ёлдю жаш. Мында уа, сюрюучю болуп, ийнегими кыстап тургъан жаш эди. Ауруп ёлген эди, ачдан. Ишлер адамынг болмаса, ишлеучюнг кетсе, алай болса да, не затны табып берлик эди бизге ол заманда? Зат табыллыкъ туююл эди. Хар ким, мугурайып, алайда къолларында гыржынчыкълары бла, юртеге кирип ёлюп, жолда бёрюле ашап адамланы. Тиширыуланы кече мамукъ жыяргъа иедиле, барама, планымы да толтурама мамукъда, абери берир эселе деп, амалсыз болуп ишлегенме. Ол заманда зат да жокъ. Не берлик эди ким да? Къыралда болмагъан затны. Алай этип, алай бла аман кепли туруп, алай келгенбиз. Энтда ма бюгюн да юйюм жокъду. Къарындашымы юйюдю бу. Келинлерим да: «Чыкъ»,— деп турадыла, амалым жокъду, хау, энди барып айтайым (жиляйды), кыралдан секция тилейим дейме: баралмайма. Тилим жокъ. Сельсоветге баргъанма да, азыкъгъа жазгъандыла, ол адамлагъа берген азыкъгъа. Мен тюкендеме, андама, берген этгендиле. Алай ол да анда ёлюп, мен да аны азыгъын ашай дейме да, барыргъа суймейме ары да. Жюрегим суймейди. Ким ашаса да, ашасын дейме. Къызыма да айтханма: «Бар да ал, аша. Атангъыкъыды: санга халалды»,— деп. Аны бла алай болдукъ да, къайтдыкъ да

келдик. Ма бююн да, бюгече да ма быллай бир къарыш жерим жокъ. Юйюмде бир ёлейим десем а, юйюм жокъ, кесими хаухха тергеп турама мында.

Къыргъызстанга тюшген эдим, Ош областьха. Анда да бир 10 жыл ишлегенме сюдде. Органда ишлерге жарарыкъ туююлдю переселенцагъа деп, юй тубюн сыйпаргъа окъуна алыргъа унамай эдиле. Артда, мени къарындашым партийный эди да, аны документлерин кёрюп алгъан эдиле. Бош сибиртгичиге алыргъа да унамай эдиле. 18 сомгъа ишлей эдим анда. Артда айтдым: «Ашыма жетмейди бу мени, барып мамукъда ишлейим, анда иш бередиле». Сора хакъыма 30 сом къошдула.

КЮН САЙЫН ОН АДАМ ЁЛЕ ЭДИ

Ол заманда мен Тёбен Холамда жашагъанма. Уруш башланган эди. Мен ауруучу адам эдим. Анга да къарамай, мени Прохладныйге ийген эдиле. Прохладныйде аурууум биягъы тутхан эди да, алайдан къайтаргъан эдиле артха. Анда трудовой фронтда тургъан эдим. Артда, немислиле кетгенден сора, мени Тёбен Холамда эл советни председателини къуллугъуна салгъан эдиле. Адам къалмагъан эди, харип, кетген эдиле, тауусулгъан эдиле. Къалгъанларыбыз кюрешген эдик мюлкню аякъ юсюне салыргъа. Алай, билмей тургъаныбызлай, кёчюрюрге келип къалгъан эдиле. Жаланда 16 кг. ун, жолда ашарча, анда сизге аш табыллыкъды деп, абери алдырмай эдиле: не башха зат, не харакет. Бир жатар жер алыргъа эркин эдик. Чыгъып кетебиз алайлай. Минигиз, сакълап турады машина деп, алып кетип, вокзалгъа келтирип, вагонга къуюп жиберген эдиле. Оллахий, ары-бери чачып, ахлу да къоймагъан эдиле. Жел чачханча этген эдиле. Насып болуп, эки эгеч бирге тюшген эсе, ол бек иги. Алай бирге тюшген аз эди. Кимни Ташкентге, кимин Ошскийге, кимин Фрунзеге — ма алай-алай жиберип адамланы, ала бир бирни тапмагъанлай, бир талай заманга дери тургъандыла. Бизни элтген эдиле Фрунзе областьха. Анда бир колхозгъа тюшген эдик. Бек осал колхоз эди. Арталлыда ашы жокъ, не урлукъ атып хайыр алгъанлары жокъ. Спецпереселенецле ары тюшгенден сора, аягъы юсюне салгъан эдиле колхозну. Миллионер болгъан эди. Ленинни атын атагъан эдиле. Ишлеген эдим ол колхозгъа. Ишлеген эдим, къаты ишлеген эдим да, алай тура тургъан эдим. Алай ишлегенледен эсе ишлемегенле кёп эдиле. Хар кюнден

жети адам ёлюп, алагъа барама мен. Къолум бла жети къабырны къазып асыраялмай эдим. Тогуз-он адам ёлюп, бир кюнден экинчи кюннге къалып, алай бола эди. Ёлгенлери не эди, ала, харип, ырахын болгъан болур эдиле, ауруу къыса болур эди, къызыу бола болур эдиле. Клима, хар зат тюрленгенден, адамла кёп ёлген эдиле анда, жер башында къалгъаны жокъ эди, къырылгъан эдиле. Зарауатлыкъдан къырылгъан эдиле адамла. Анда тура кетгенден сора, айтдыла сау къалгъанла жерлерине къайтыргъа деп. Келалгъанла келдиле бери, келалмагъанла къалдыла. Энтда турадыла анда. Башха миллет болуп, чечен бар эди анда, ингуш. Ала бизге иги эдиле. Къазахлыла алгъа иги туююл эдиле, биз тургъан жерде бизни бырнак эте эдиле, бир-бир къыргъызлыла да эте эдиле, алай артда правительство бизни жаныбызгъа бурулгъандан сора, почёт да кётюрюлген эди. Ма алай бла жашай келдик. Анда мени къаршы жууукъларымдан адам къалмагъанды. Мен билгенден, барысы да къайтып келгендиле. Ма жашап турадыла мында.

Бери къайтханыбызда юйюбюзню, жерибизни тапмадыкъ. Къыралдан болушлукъ болгъан эди, ссуда деп, бир онушар тюмен ахча бере эдиле. Аны да артха къайтарыргъа керек эди.

Таулу адамны къыстырыгъы кёп болады, къюбюрню, затны къозгъап, жукъ алдыртмагъан эдиле бизге. Бир жатар жер, сора аш-суу этерге бир чоюн, тегене, къашыкъ, чёмюч. Андан сора жукъгъа тиерге къоймагъан эдиле. Аз затыбыз къалмагъан эди. Хайырланган болур эдиле. Биз билмейбиз ким хайырланганын. Ырысхы кёп къалгъан эди бек. Гитче бузоулары бла къалгъан эдиле ийнекле, къозучукълары бла — къойла. Къайры элтип барлыкъ эдинг аланы. Бир адам бир зат алдырмай эди, юсюбюзге сюелип, хар он юйден бир лейтенант, бир солдат элтип, адамланы вагонга миндире эдиле. Ол заманда жилиу, къычырыкъ. Ким харакетин-хапчугун эсине ала эди? Сабий анасын таныгъан жокъ, анасы сабийни таныгъан жокъ, къуру жилип тургъан болмаса. Ма алай бла. Эр киши жокъ эди бизде, туура юйдегисине болушургъа, хапчугун алып чыгъаргъа. Аллай адам къалмагъан эди элде. Аскерде эдиле.

Ма алай къырылгъандан сора да бизни, анасы бергенни тэксюн, татыуубуз чыкъмады. Дагъыда аманлап бизни къойдула. Ол а игими эди?! Оллахий, таулу къатышмай, бир жерде уруш бармагъанды. Хар къайда, хар жерде бардыргъандыла урушну. Ма аны ючюннге кёчюргендиле да, къыргъандыла. Таулу, къара ишге жетсе, кимни да озады, урушха жетсе да, алайды. Кёресиз, ала къыралгъа бу-

зулмагъандыла, жүректери анга тюзлей тургъанды, халал болуп тургъанды. Власть бизникиди деп, урлукъ сепгенди, мирзеу алгъанды, кыралны планын толтургъанды.

ТЮЗЛЮКГЕ КЪЫЙЫН ЖОЛ

Мени атамы — Кырым улу Зулкъарнайны — 1933 жыл, манга юч жыл болгъан заманда, тутхандыла. Аны юсюнден мен 1960 жыл Москвагъа жазгъанымда, аны кыагъытлары алып, крайдан бир адам Жөгетей элге, къартлагъа сора келген эди. Ол кыагъытлада Зулкъарнай 1930 жыл восстаниени башчысы болгъанды, деп жазылгъан эди.

Кертисинде уа, атамы да, аны бла эгеч бла къарнашдан туугъан Айбаз улу Кызийни да суймегенле тутдургъан эдиле деп бегитген эдиле элни къартлары. Зулкъарнай бла Кызий 1934 жыл Москва каналны кыаза тургъанлай ёлгендиле.

Къарт атамы, Кырымны, бир жаны паралич болуп, кесини тартмасын кеси кысалмаучу къартны, 1937 жыл Советге келген планын толтурур ююн, тутуп баргъан адамларына кыошуп, арбагъа олтуртуп, алып кетгендиле. Ол Микоян-шахарда тюрмеде ауушханды.

Мени эки уллу къарнашым, Байрамукъ улу Мухтар бла Шамах-Герий, Кызыл Аскерде немецле бла кыазауатда ёлгендиле.

Алай бла, эртте ёксюз кыалгъаным себепли, жети жылымда, уллу къарнашым Билял бла бирге кыабакъ бузуланы кютюп, андан сора колхозда бузоу кютюучю болуп, ишлеп тебирегенме. Ёксюзлюк, зорлукъ кёрген адамгъа эртте эс киреди. Ол себепден болур, мен «сабий кёргенин унутмаз» дегенлей, немецле келген заманны да, Азиягъа кёчген кезнубюзню да эсде тутама.

1943 жыл 2-чи ноябрьде эрттенбла төрт сагъатда эшиклерибизни кыаты кыагып уятхан эдиле.

Бизни алтыбызны да — къарт анам Жандетни, анам Мёлаханны, эгечлерим Нархан бла Маржанны, мени уллум Билялны, мени — бир тизгиннге тизип, бир солдат юсюбюзге ушкокну бурунуи бургъан эди. Бир солдат тыш эшикни сакълай эди. Тамата лейтенант Мезенцев (атын, атасыны атын унутханма), анамы, эгечими кюбюрлерин кыармап, тинтиуюл эте эди. Тинтиуюл этип, атамы алтын суу ичирилген кыамасын алып, кесини бел баууну ичинден сугъуп,

хазырлары бла бел бауун хуржууна тыкъгъандан сора, бизге: «Сизни кёчюрюрге келгенбиз!» — деген эди. Къарт анам, тамата къарнашларымы картларын кёргюзтюп: «Бу жангылыч ишди. Кимге болса да жангылып келгенсиз. Бизни эки жашыбыз да аскерде къан тёгюп ёлгендиле!» — деп, жылагъан эди. Алай Мезенцев: «Халкъ бары да кёчюрюледиде! 15 минутха алалгъаныгъызыны алыгъыз!» — деп къыжырап къойгъан эди.

Алай бла биз Къыргъызстанны Талас ёзенинде Ленинполь элине тюшген эдик. 1944 жылдан башлап, мен Ленинполь элде «Победа» колхозда мал кютюп тебиреген эдим. 1946 жыл сентябрьден башлап, Ленинполь элни орта школуна жүрюдюм. Окъургъа бараса деп, бизни бахчабызны кесген эдиле. Сора мен кюндюз школга жүрюрге, кече ат кютерге неда ийнек фермагъа къарауул болургъа сёз бердим. Жай болса, колхозда ишлей эдим, жаз бла къачда кече арба атланы кюте эдим, къыш болса, фермагъа кечеге къарауул бола эдим. Алай бла 1949 жыл 10 классны бошап, мединститутха кирирге Фрунзеге бардым. Алай мединститутха къарачайлыланы алмай эдиле. Пединститутха бардым.

Мени бла ары Абазаланы Амин, Байчораланы Ислам, Къаракетланы Зоя, Байчораланы Алина, Мамчуланы Айшат баргъан эдиле. Анда биз Хабицланы Магометге тюбедик. Хабиц улу, бизге жол уста болуп, документлерибизни комиссиягъа берирге болушду. Биз барыбыз да экзаменлени иги бердик, проходной баллдан эсе кёп балл алдыкъ. Болсада конкурсдан ётген абитуриентлени списогуну тизгишинде бизни бирибизни да атыбыз жокъ эди. Сора биз барыбыз да, тюзлюк этмегенлериши юсюнден тарыгъып, Къыргъыз Компартияны АК-сына къагъыт бердик. Абазалы улу Аминден къалгъанла литфакга экзамен берген эдик. Ол себепден бизни барыбызгъа да: «Сиз нацменлесиз, литфакда окъуяллыкъ туююлсюз, физкультура факультетге барыгъыз!» — деп кюреше эди институтну ректору Липович. Алай Хабиц улу Магомет, Байчора улу Ислам бла мен, унамай, литфакга кирдик. Къаракетланы Зоя физкультура факультетге, Байчораланы Алина да француз тилни окъургъа кирирге ыразы болдула, амалсыздан. Мамчуланы Айшат юйлерине кетип къалгъан эди. Бусагъатда аланы бир-бирлери Къарачайгъа белгили адамладыла.

1950—56 жыллада Фрунзе шахарда талай къарачай жаш бла къыз педагогика, медицина, эл мюлк институтлада эмда техникумлада окъуй эдиле.

1952 жыл ноябрь байрамны аллында, филфакны деканындан тилеп, эки ыйыкъгъа комендатурадан да пропуск

алып, къарт аналарым бла туберкулёздан ауругъан уллу къарнашыма къышха отун хазырларгъа элге кетген эдим. Мен ары кетгеними экинчи кюнюнде студентлени Ош областьда мамукъ жыяргъа ол жыл биринчи кере жиберген эдиле. Ала анда ай бла жарым чакълыны тургъан эдиле. Мен а, эки ыйыгъым жетгенинде, Фрунзеге келип, нёгерлерим къайтхынчы, анда сакълагъан эдим. Ала къайтханларында, ишден жанлагъан студентлени къылыкъларын сюзюу башланды. «Ишден жанлагъанланы» тизиминде мени атым да болгъанын билдирдиле, хазырлан дедиле. Жыйылыуда менден къалгъанланы кими справка, кими бюллетень кёргюзтюп къутулдула. Манга: «Бизни ызыбыздан Ош областьха нек бармагъан эдинг, жумушунгу тындырып юйюнгден къайтхандан сора?» — деп, дау салдыла.

— Мен сизни ызыгъыздан барыр ючюн, комендатурадан пропуск алыргъа керек эдим,— дедим. — Мени кесими ийип къоймай, биргеми, мени ашыра, милиционер барыргъа керек эди. Кесим пропускасыз, милиционерсиз барзма десем, СССР-ни Баш Советини Президиумуну таматасы Шверник бла правительствону таматасы Молотов къол салгъан Указына кёре, спецкёчгюнчюлюк жорукъну бузгъаннга санап, 20 жыл каторгагъа ашырлыкъ эдиле.

Ол кезиуде комендантдан эркинликсиз эгечине къонакыгъа кетгени ючюн, Глоуланы Софьягъа 20 жыл берип, аны Карагандада тутханларын да юлгюге келтирдим. Мени анамы эки уллу жашы, мени уллу къарнашларым, бири Москваны къоруулай, экинчиси Сталинградны къоруулай, жан бергендиле. Ала Ата журт къазауатда жан бергенлерине къарамай, алашы аналарын, къарт аналарын, эки эгечлерин, эки гитче къарнашларын дезертирлеге, сатлыкълагъа санап, кёчюргендиле. Ачлыкъ инжиуледен гитче эгешчигим Маржан ауушханды, мени уллу къарнашым Билял а, туберкулёздан ауруп, бюгюн тешек болуп жатады. Жангыз бизни юйюбюз тюшмегенди ол халгъа. Битеу къызыл аскерчилени юйдегилери, юйлери да бек осал болумдады. Халкъ битеуден терс болургъа амалы жокъду. Халкъ таматаларын, правительствосун сатмайды, тарыхда аллай юлгю жокъду. Правительство, таматала халкъларын, журтларын сатаргъа боладыла, аллай юлгюле уа табыладыла.

Бизни халкъыбыз барысы да бизни юйдепибизча болумдады. Хар ай сайын мен да, менича къалгъанла да, эки кере комендатурагъа барып, къол салдырып турабыз. Бу халда жангыз къарачай халкъ турмайды, бу халда чеченлиле бла ингушлула, къалмукълула, къырым татарлыла, малкъарлыла да турадыла. Ийнанмагъан, келигиз мени бла, ол комендатураны да, ол Молотов бла Шверник къол

салгъан документни да кӛргюзтейим! — деген эдим жуу-
апха.

Студент тенглери ми орусу, кыргызы да: «Тюз айта-
ды. Умар терс туююлдо. Умарны суююден бош этерге!» —
деп кычырып тохтагъан эдиле.

Ол кюн президиумда олтургъанла жыйылынуу жабар-
гъа керек болдула. Манга жукъ айталмадыла. Алай Бе-
рияны эгетлери мени жыйылыуда, эки минг бла жарым
студент бла устазы алларында айтханымы экинчи кюн
окъуна органлагъа жетдирген эдиле. Ол заманда Сталин
да, Берия да сау эдиле, туура халкыны кыоз кыабугъуна
жыйып тургъан кезиулерини эди.

Ол кюнледе манга жукъ айтмадыла, ызымдан кыарауул
салдыла, талай айны ким бла жюрююдо, ким бла селеше-
ди, не айтады, не китап окъуйду, не жазады письмосунда,
тефтеринде деп, ызлап турдула.

Халкы тар буууннга тыйылып тургъан заманда бир
кыауумла, биз эрменбиз, биз эбизебиз деп, кеслерин баш-
ха миллетлеге кечюрюп, кыагытла жарашдырып кюреше
эдиле. Мен ол заманда кыарачайлы болгъанымы жашы-
рырым келмей, «Кыарачайлыма мен» деген назмуну жаз-
гъан эдим. Анда быллай сӛзле бар эдиле:

Туугъан жерим Кыарачай
Ташлы, агъачлы, ауушлу,
Халкым гитче болса да,

аты уллу, тауушлу.

Журтну тюшде кӛреме мен.

Азиягъа кыысталгъан, ачдан,

тифден кыырылгъан

Жарлы, жакъсыз
Халкымы жакъларгъа

деп антымы

Эр кишича береме мен.

Кыыйынлыкъгъа тюшсем да,
Ачыу чайнай, бишсем да,
Атмам атымы юсюнден,
Келсе-келмесе да

кючюмден,

Ма кыарачайлыма мен!

Ма бу назмум ючюн студент тенглерим манга Умар
Кыарачайлы атагъан эдиле. Ол жыйылыуда айтхан сӛзле-
рими эмда назмуму тамалында мени 1953 жыл март ай-

да, лекцияладан чакъырып, тутуп алып кетген эдиле. Мени Къыргъыз ССР-ни беш этажлы акъ юйюню тюбюнде тута эдиле. Ол юйню тюбюнде камерала бетондан эдиле. Анда аз жылыу бар эди. Андан бетон тартханы аякъларыма, бутларыма артда жетди.

Назмумда «къыйынлыкъ» деген сёзюю «в неволе» деп кёчюрюп, «халкъны тутмакъда тургъаннга санайды», «Сталинини этген ишин сёгеди»,— деп, манга 10 жыл тюрме азап салгъан эдиле. Сталин ёлюп, Берия мутлахны да, хатачы итни атханча, атханларында эмда оноугъа Н. С. Хрущёв тюшгенинде, 1955 жыл 19 октябрьде, мени чакъырып, ашхамда башынга бошса, хапчукларынгы ал да, лагерьден чыкъ деген эдиле.

Мен ол заманда Куйбышев шахарда, Волга сууну аллын тыйып, ГЭС ишлеген тутмакъланы санларында эдим. Андан чыкъгъаным бла, юйге да бурулмай, Фрунзе шахаргъа къайтып, Къыргъыз ССР-ни прокуратурасына бардым. Документлерими кёргозтюп, ызыма, окъууума салдыргъыз мени деген дауну салдым. Андан Минпросха къонгуроу къагъылгъанында, мени жангыдан студентге алдыла. Тутмакъдан къайтханыма Фрунзеде очно окъугъан студентге, жыйылып, къурманлыкъ этдиле. Ала манга ол кюн «Къарачайлыма мен» деген назмуму да, «Жакъсыз», «Судья сюд этмез эди» деген кюйлерими да айтдыртхан да, жырлатхан да этген эдиле. Ол кюйлени мен тюрмеде тургъан заманымда этген эдим.

Алай а юйдс, мен тутулгъан заманда, туберкулёздан ауруй къалгъан къарындашым Билял ауушханын айтханларында, мен, кесими заочно окъургъа кёчюртюп, юйюбюзге, Талас областьда Ленинполь элге кетдим да, облоногъа барып, иш беригиз деп тиледим. 1955 жыл 7-чи декабрьден башлап, устаз болуп, ишлеп тебиредим.

1956 жыл февраль айда дуниягъа белгили КПСС-ни жыйырманчы съезди болду. Сталинини этген терсликлери айтылдыла, халкъла терс кёчюрюлгенлери чертилди. Къарачай-малкъар, чечен-ингуш, къырым татар, къалмукъ, курд халкъла дуниядан умут этдиле.

ЖАКЪСЫЗ

Ата журтсуз къалгъанма мен,
Ёксюз, жакъсыз болгъанма мен,
Мудахлыкъдан толгъанма мен,

толгъанма мен.

Къайтарма.

Тутмакъма мен, жакъсызма мен,
Хаух дуниядан хакъсызма мен,
хакъсызма мен
Ду-уу-ния... о хаух ду-уу-ния..

Ага журтну кѳрмейме мен,
Жакълыкъ сѳзню эшитмейме мен,
Жюрек ойнап, кюлмейме мен,
кюлмейме мен.

Къайтарма.

Ачхам, бочхам жокъду мени,
Хатхум желден токъду мени.
Кѳзюм отдан толуд мени, толуд мени.

Къайтарма.

Киши мени жакъламайды,
Боранда, къарда жокъламайды,
Эшикден юйге сакъламайды, сакъламайды.

Къайтарма.

«Къарачай — бандит!» — дедиле манга,
«Ата-бабанг — кадет!» — дейле манга.
«Бол сен бизге агент!» — дейле манга,
дейле манга.

Къайтарма.

«Атынгы унут!» — дейле манга,
«Этме журтдан умут», — дейле манга,
«Къайтыр умутну къурут!» — дейле манга,
дейле манга.

Къайтарма.

«Огъай, агент болалмам!» — дедим.
«Ёксюз халкъны саталмам!» — дедим.
«Ёзден бетни жоялмам!» — дедим,
«жоялмам!» — дедим.

Къайтарма.

Ата журтум болса мени,
Ёксюз жүрек ойнар эди, къайнар эди,
Къанлы жауум, тапсам сени,
Жанынг саулай чайнар эдим, къыйнар эдим.

Къайтарма.

Тутмакълыкъгъа тюшсем да мен,
Ачыу чайнай, бишсем да мен,
Атымы юсюмден атмайма мен,
атмайма мен.

Къайтарма.

Жакъсыз тутмакъ болсам да мен,
Таулу атны атмайма мен,
Халкъны сыйын сатмайма мен, сатмайма мен.

Къайтарма.

Тутмакъма мен, жакъсызма мен,
Хаух дуниядан хакъсызма мен,
хакъсызма мен.
Ду-уу-ни-я... О хаух ду-уу-ни-я...

СЮДЮ СЮД ЭТМЕЗ ЭДИ

Гюнахсыз манга сюд этмез эди,
Сюдю тутулуп бир кёрсе.
Анасы, къарнашы, эгечи бард деп,
Харам кёлүне бир келсе.

Тутулгъанымы эшитди эсе анам,
Жылагъан болур олтуруп,
Кемсиз а этип, тарала болур,
Этегин, женгин толтуруп.

Къарнашым мудах болгъан а болур,
Жангыз багъанам ауду деп,
Билмей тургъанлай, жарлы юйюме
Бу палах къайдан жауду деп.

Жангыз эгечим жылай болур эди.
«Сабий къарнашым,— деп, ёкюнүп,—

Кишиге не хата сен салгъан эдинг,
Кетерча тутмакъгъа сюрюлюп?»

Къыз суюгеним жылай болур эди,
Ахсымып айта атымы.
Жашыртын алып къарай болур эди,
Эсине тюшсем, картымы¹.

Бешикли болса, атарыкъ болур
Улан сабийине атымы,
Эринден къоркъуп, жашыргъан жеринде
Унутурукъ болур картымы.

Жангыз эгечими сабийлей, жашлай
Юйдегиси басса юсюнден,
Дуня жарлылыкъ чыгъарлыкъ болур
Тутмакъда къарнашын эсинден.

Ауруй да къалгъан мени къарнашым,
«Ыразы бол», — деп тилейме.
Тюбеширбизми, не болур артыбыз,
Аллахды билген, билмейме.

Жетген къыйынлыкъны кетюралмайын,
Эки кезюмден къан агъады.
«Халкъ терс кечгенди!» — деп, кетип

барама,

Анам — тенгелеге аманат.

ТЮНЕНЕСИН УНУТХАН БЮГЮНЮН ДА БИЛМЭЗ

Мен да кесим кѳрген, сынагъан бир къауум затланы
юсюнден айтыргъа сюеме.

Кязимни эли Шыкъыда орналгъан колхоз, уруш бар-
гъан 1944 жылда социалист эришиуде хорлап, битеу Хо-
лам-Бызынги районда биринчи жерге чыкъгъан эди. Ол эл
мюлкде болдургъан жетишимлери ючюн кечюучю Къызыл
Байракъ бла саугъаланнган эди. Эллиле бу уллу къууанч-
ны белгилерге аш-суу, боза да этгенлерин унутмагъан-
быз. Жамауат бла келишип, мюлкню хорламын 8-чи март-

¹ Карг деп суратха айтылады.

да — Тиширыулары халкъла аралы кюннде белгилерик эдик.

Алай, не этгин, муратыбыз толмады. Бизге 8-чи мартыбыз къара кюн болду. Эл жияу-сыйытха къалды, къуанчха сойгъан тууарларыбыз, этген бозаларыбыз да кесибизни кечюрюрге келген аскерлеге аш болдула. Бозадан эсирген аскерчиле, этмезлик артыкълыкъларын да этип, бир-бир юлгеге от окъуна салдыла. Иш аны бла бошалып къалса уа! Бизни кечюргенле аркъабызгъа кетюрген хапчуларыбызны машиналагъа салмай, алып Черек жагъагъа ата эдиле. Алай нек этесиз десенг а: «Жер жокъду, хар автомашинагъа 7—8 ююр минерге керекди. Хапчук кеп алсагъыз, машинадан жыгъылыргъа боллукъсуз», — дей эдиле. Алайды да, къартлары, сабийлени хахай-къычырыкъларына, сыйытларына — бу зулмулукъгъа таула, ташла да жыларча эди.

Алай бизни кюрю къыйынлыкъларыбыз алыкъа алда эдиле. Кеп анала балаларындан ажашхан эдиле. Ол адамлары асламысы, бир бирлерин тапмай, ёлгендиле, къалгъанлары да къара кесеуча болгъандыла, жүрек ауруу тапхандыла. Кесим да алайма. Газетде кечгюнчюлюкню юсюнден материал окъусам, радио, телевидение бла берилеге тынгыласам, кез жиямулукъларым бетими жууадыла, анам ёле туруп аны къатында болгъанлары хапарлары жүрегиме ийнеча чанчылгъанлай турады.

Шыкъычылары иги кесеге Къыргызстанны Ысыкъ-Кёл областыны Семёновка элине тюшген эди. Ол бюгюнледе да орус элге саналады. Биринчи заманлада анда жашагъанла таулулагъа кеп тюрлю аман айта эдиле. Бизге, сындырып, «чеченли» деп къоюучулары эсибиздеди. Анда да не кёрмедик, сынамадыкъ? Болсада ишни суйген, киши ырысхысына хыянатлыкъ, сугъанакълыкъ этмеген огъурлу халкъыбыз кечгюнчюлюкню биринчи кюнлериинден окъуна, тирнеклеп, жашау этерге кюрешгенди.

«Бирликде — тирлик» дейдиле. Шыкъычыла не заманда да аны унутмагъандыла Аны айтханым: колхозгъа кирип, ишлеп башладыкъ. Мюлкюбюз аламан туюл эди. Алай кеп да бармай колхоз председателге урушдан майорчыны бла къайтхан Василий Иванович Яковлевни салгъанлары бюгюнча эсимдеди. Ол къолундан келген, ишни эбин иги билген, ангылаулу адам эди. Кюнден кечеге кибики, аз заманны ичинде мюлкню аякъ юсюне салды. Председатель кимни къалай ишлегенин, къаллай ниети болгъанын, борчун иги-аман толтургъанын да ангылай эди. Василий Иванович, таулулары бырнакъ этмей, керти да кёл салып ишлегенлерин, бир тюрлю хыйлачылыкъ, аманлыкъ бла

кюрешмегенлерин белгилегенлей, жыйылыулада атларын айтханлай тургъанды.

Хар замандача, Орта Азияда да шыкычыла малчылыкъда ишлегендиле. В. И. Яковлев къой кыркыгъан кезиуде уа ол ишни жалаңда таулулагъа ышанып тургъанды. Председательден алай нек этесе деп сорсала уа, кѳзбау этмей: «Таулула иги ишлейдиле, кырал ырысхыны урламайдыла, башхала уа жюнге къл жетдиредиле»,— дегенди.

Ма мени эллилерим биринчи жыл окъуна узакъ Къыргызстанда кеслерини атларын ариу бла айтдырып башлагъан эдиле. Артда уа — бююнда. Шыкычы Асхат Солтанов а кыралны ~~биз~~ ^{бизни} бла саугъаланып, депутатха да айырылгъанын унутмагъанбыз. Аллай жашларыбыз, кызларыбыз дагъыда бар эдиле.

Бусагъатда бир-бирле: «Кѳчгюнчюлюкню жияуча этип турууну не магъанасы барды, энди аны кълор заман болгъанды»,— дейдиле. Мен аны терсге санайма. Бу ахыр экиюч жылда болмаса, халкыбызны азап жолуну юсюнден зат да жазылмагъанды, айтылмагъанды. Жаш тѳлю уа ата-аналарыны кыйын жылларын билирге, эсе тутаргъа керекди. Тюненесин унутхан бюгюнюн да биллик туйюлдю.

КАВКАЗНЫ ЖЫРЫ

Эркин этигиз мени, тенглерим,
Тарыгъыу жырла айтыргъа.
Ох, энди Аллах буюрлукъ болурму
Бизни Кавказгъа кълайтыргъа?!

Эшелон бла кетип барабыз
Орта Азияда тюзледе.
Ох, энди кимле жашай болурла
Ол биз жашаучу юйледе?!

Кѳп сутканы биз да келген эдик,
Ол эшелондан тюшмейин.
Битеу таулу халкъ кѳчюп кетген эдик,
Кавказ суундан ичмейин.

Эшелон бла келтире келип,
Бизни жол жанында кълуйдула.
Жашаргъа сизге юйле беребиз деп,
Тауукъ орунлагъа жыйдыла.

Хар ай сайып кьол салдырадыла,
Ары-бери да кетмезге.
Комендантла алай сакълайдыла,
Элдеп а элге ётмезге.

Биз да Кавказны сагъына турабыз,
Тал терек тюбуне жыйылып.
Пахтаны¹ ичинден чыгъалмай кьалгъанбыз,
Борбайларыбыз кыйылып.

КЁЧГЮНЧЮЛЮКНЮ АУАЗЫ

«...Кёчюрген кюнлеринде Аминат, кыйып ауруп тура эди да, машинагъа салып элтирге жараматганы ючюн, ол жатып тургъан кюйюнде талада кююп кетген эдик... Бёрюле, итле ашасынла деп, алыргъа да кюймай эдиле... Тёрт сабийин а, киштик балаланы кюйгъанлай, машинагъа кююп... Ала да, ары жетгенлей, кырылгъан эдиле».

СОЛДАТНЫ ЮЙЮРЮ

Март айны бешинчи-алтымчы кюнлеринде, эли ичине уллу, жангы машинала бла аскерчиле келип, кьонакълыкъ хатырыбызны сурадыла. Аладан аберибизними аярыкъ эдик, айран, сют, картоф, гыржын тапханыбызны да берип, алагъа да кюуана, кесибизни адамларыбыз да алача келип кьаллыкъ сунуп турабыз.

«Сиз былай кёп нек келгенсиз? Кёп жерледе уруш тохтамагъанды, быллай бир адам фронтдан бёлюнюрге онгъа кылай тапхансыз?» — деп соргъанлагъа «Биз мында бир белек кюнню солуп, урушха алай барлыкъбыз», — деп, булжутуп кюя эдиле.

Бир кечибизни тапгы аман бла атып, эшиклерибиз кыргылып, кьонакъларыбыз хыны-хыны сёлешдиле. Борбайларыбыз кыйылдыла. Тюнене мен сют берген жашладан бирин тапып: «Жашым, бу не адетди, не этиуюгюздю бу?» — деп сордум. Орусча бир белек сёз биле эдим да, ала

¹ Пахта — мамукъ.

да болушмагъанча, бармакъларым бла ангылатыргъа кю-
решдим. Баш иеми къабыргъада тагъылып тургъан сура-
тын кӛргюзтӛп: «Ма бу да аскердеди. Мен юч кызычкы-
ны сакълап къалгъап, бир харип адамма. Мени къайры
къыстайсыз? Бизни юйюбюзю керекди сизге?» — дедим,
жилядым. «Быстро, быстро! Петнадцят минут. Вы пересе-
лай», — деп, мен аны орусчасын алай ангыладым. Аскерчи
да, ушкогун мени таба буруп, мен къайры барсам, ары
барып турду. Мен ташадан атып къоярыкъ сунуп эте бо-
лур эди...

МЕНИ АППАМ

Ташлы-Талада бизни кӛчюрген кюн бюгюн кибик кӛз
аллымда турады. Бизни барыбызны да машинагъа минди-
редиле. Аппам а ары минерге унамай тохтайды. Эки аскер-
чи аны, нартюх машокну кӛтюргенча кӛтюрюп, кюч бла
машинаны кузовуна атадыла. Аппам машинадан жерге тю-
шеди. Биягъы аскерчиле аны тутуп, дагъыда кузовха ата-
дыла. Жетмишбешжыллыкъ акъсакъал къарт дагъыда ма-
шинадан тюшюп тебирейди. Мени анам: «Аппа, жанынга
къор болайым, тюшме. Бу солдатла бла эришме. Биз бол-
гъанлай болурса...» — деп, жиляп жалынады. «Угъай, ке-
лин, мен туугъап жеримде ёлюрге сюеме», — деп, аппам да-
гъыда машинадан тюшдю. Аскерчиле аны дагъыда кузовха
атаргъа деп тургъашларындай, алайгъа чынлары бла би-
реу келеди. Аскерчиле анга ишни болушун айтып ангыла-
тадыла. Командир ашпама къаты урушады. Мен ол заманда
орусча билмегеним себебли, аны не айтып урушханын
ангыламап эдим. Командир къартны жагъасындан тутуп,
машинагъа тартады. Къарт унамайды. Болмагъандан со-
ра, командир анга къолун булгъап къояды. Бизни алып ке-
тедиле. Аппам а сехле къатында къабыр ташча, иесиз элни
босагъасында мугурайгъанлай къалады. Биз кетгенден со-
ра, аны тутуп, тюрге беклегендиле. Ол анда ачдан ёл-
генди.

ОТДА КЮЙГЕН САБИЙЛИК

Халкыбызгъа кѣчгюнчюлюк кыйыплыгъы тюшген кюпледе манга жалаңда беш жыл бола эди. Алай эсимде уа кѣп затла къалгъандыла. Анабыз кумукълу кыыз эди. Анамы анасы, башха жууукълары да мында къаладыла. Анам къарачайлы туюлме деп да кюрешгенди, алай кѣчюрмей кыймагъандыла. Хо, эринден къалай айырайыкъ деп болса да бир иш. Алай атабыз Қараланы Магометни, жангы тюрлениуле ючюн жигер кюрешчини, душманла жойгъан эдиле.

Анам мында къалыр ючюн Қарачай-Черкес областыны белгили къуллукъчуларындан шагъатлыкъ къагъыт керек эди. Анабызны айта туруучусуна кѣре, ол аллай адамла да табады. Алай ала бермейдиле къагъыт.

Аллай арсарлыкълары болгъанла къолларына бир аш-азыкъ да алгъан болур эдиле. Бизни анабыз а, хо, мени кѣчюрлюк туююдюле деп ышана, жолгъа хазырланмагъан эди.

1943 жыл ноябрь айны экинчи кюню кѣплени да эсеринде къалгъанды. Ол кюн кѣчюрген эдиле къарачайлыланы. Анам кесини къайгъысындан бошамай тургъанды. Қалгъанланы да жууукъ, тенг излеген ауаралары башларын басып, алай тийишгендиле темир жол станциягъа. Жолда бара, анабыз дагъыда эседе къалырча бир шартны юсюнден айтыучу эди. Поезд тохтагъанда, жангылп, бир башха вагонга минерге тюшеди. Кеси вагонун излеп тапханда уа, кесини бек сыйюп кийиучю бек омакъ пальтосун къоншусу кийип тургъанын кѣреди. Сейир этеди анабыз къоншусуну бетсизлик ишине.

Дагъыда бир шарт а тюз кеси кѣз аллымда турады. Вагонда биз аны къанга тапкасында бара эдик. Вагон тепчий баргъанда, мен, жыгъылып, бир къарт къатынны юсюне тюшеме. Кесин артыкъ бек ачитмагъан эсем да, ашай тургъан азыгъын тѣгеме. Ол къарт ана манга не айтыргъа билмеди. Мен а жипяп къалгъан эдим нек эсе да.

Андан ары уа кѣплеге да белгили Орта Азиягъа жетибиз. Кызыулукъ, мамукъ ѳсдюрюлген талала. Жыйгъан заманда уа къарлы таула кирик мамукъ тѣбеле. Биз а Юзбекистанны Ташкент областыны «Баяут-2» деген совхозуна тюшебиз. Ачдан, жаланигачдан, хауасы жарашмай да кѣплерибиз кырылабыз. Шукур болсун къадаргъа, биз танг кечине барабыз.

Уллу анабызны юйюрюн да табабыз. Аланы уа, кьолларында кьолайлары болгъан адамладыла деп (1935—1937 жыллада), ары кёчюрген эдиле. Бизге, баям, ала болушдула кьыйыплыкъланы хорларгъа. Аллай юйюрле уа мында аз туююл эдиле. Токъланы Къанитат деучю эдиле аямамы анасыны эгечине. Шёндю аладан туудукъ болуп жаланда аны бек гитче эгечи Кулият сауду. Ол жыллада Кулият устаз болуп ишлеп тургъанды. Бу кюлде ала Кумыш элде жашайдыла. Аны баш иеси Ногъайлыланы Жагъафарды. Ала кеслерини къадарларын адамланы саулукъларына багъуу бла байламлы этгендиле. Анда аланы танымагъан, алагъа жумуш бла тюбемеген хазна адам къалгъан болмаз дер эдинг.

Бизни сабийлигибиз таза да жалында куюгенди. Ата журт урушну кьыйын жыллары да бизге ауур жюк эдиле. Школда да, асыры кёп тилни окъургъа кюрешгенден, «кимни арбасына минсенг, аны жырын жырла» дегенлей болгъанбыз. Мен алгъын сабий садха жюрюп башладым. Анда аш-суу этерге отуп болмагъан кюлде ун юлюшчюклерибизни юйге берип жибернучю эдиле. Ол а ачлыкъ кысып тургъан юйюрюбюзге окъуна уллу болушлукъ эди.

Школгъа жюрюй башладым. Устазланы игиликлерин айтып тауусаллыкъ туююлме.

Мен школну бошагъандан сора да, бир жылдан Самарканд шахарны университетине киреме. Ары да кираллыкъ туююл эдим, ол мен окъугъан школну бошагъан устазла Данияров бла Гукемухов болмасала. Ала хар заманда да таукеллик бергенлей турдула. Анда окъуп турдум, бери кьайтыргъа эркилик берилген къууанчлы хапарла эшитиле башлагъычы.

Анда анабыз совхозда ишлеп турду. Мамукъ ёсдюрген жерде, горек бахчачылыкъ бла кюрешген бригадада, школда да ол ишлемеген жер къалмады. Бедени урлугъун айыргъан жерде да ишледи. Школдан, окъудан бош кюлдеримде хар заманда да аны биргесине болургъа кюрешип турдум. Алай ол илипини къазгъан жерде бла кийим тикген жерде ишлегенде болушалмадым. Аллай ишле уа ол кюлде бек тынчха сапалгъандыла.

Анабызны жанын кьыйнап, жюрегин эгеп тургъан затланы юслеринден да бир къауум зат айтмай болалмайма. Жарсыуу урушдан кьайтмай къалгъан къарындашлары эдиле. Ибрагим кесини ахыр къагъытын Моздок шахардан жазгъанды. Магомед, политрук болуп, Севастополь шахар ючюн сермешлеге къатышханды. Аны гитчеси Хасан а офицер эди. Полкнун комиссары болуп, Бердичев шахар тий-

релеринде уруш этгенди. Ата журт уруш бошалды, алай аланы бирлеринден да хапар болмады.

Анабыз бери кьайтыргъа адыргы этгенлей, тынгысызлыгъын кьурутмагъанлай, кёп жерлеге да кьагъыт жазгъанлай турду. Ол не кёп кьыйынлыкъ кёрген эсе да, таукеллилин тас этмей, кюню жарыкъ тиерине ышанганлай жашады. Башда айтханымча, мен да жашауда, иште да нёгерликъ этерге кюрешип турдум. Бирде саугъагъа манга резин галошла бергенде, анамы аякъларына жарарчаларын сайлап алгъан эдим.

Кёчгюнчюлюкню ачы кьадары чайкьалып, мен бу кюнледе да ана тукьумуму жюрютгенлей турама. Кьарачай, малкьар халкълада аллай ишжилиулюкле алай аз болмагъандыла.

Шёндю уа, халкьыбызны кьыраллыкъ алыу кьадары жол айланчына келип тохтагъан кюнледе, биз кёрген кьыйынлыкъларыбызны унутмайыкъ. Бириге, бир бирге таянчакъ бола билейик.

Ол биз кёрген кьыйынлыкъланы ёсюп келген жаш тёлуге кьадар сынатмасын.

МАЛКЪАРНЫ БУШУУЛУ КЮНЮ

Келдим санга, уланынгча, март айда
Тенглери ми жүреклерин жазаргъа.
Кьыйын кюнде мен таянчакъ болургъа,
Ёлгенлеге бирге сын таш салыргъа.

Ким ийнаныр быллай бушуу хапаргъа?!
Кьатдырыгъыз кьарт да, жаш да
беллени.

Кьармы жауду, кьанмы жауду
Малкьаргъа,
Курт юзюлюп басхан кибик эллени.

Ол курт туююл эди, боран туююл эди,
жер жара,

Халкьгъа кьара кюн келтирген элия.
Кюйсюз Сталнини буйругъун толтура,
Журтубузну сыйырды Берия.
Ким ийнаныр быллай бушуу хапаргъа,
Кече арада кючюклени улутхан!

О, къалай бой салгъын быллай къадаргъа,
Бир сагъатха журтубузну къурутхан!

Жашларыбыз, кылыч ура урушда,
Бизден узакъ сермешледе къалдыла.
Къартларыбыз юзюлдюле ныгъышдан,
Аякълагъа бугъоу-сынжыр салдыла.
О, къайдаса, о, къарындашым

Къарачай,
Нек чыкъмайды сени къоншу тютюнюнг?
Къайда къалдыңг, мени жаудан
сакъламай?

Мен барама, сюнгию бла сюрюлюп,
Узакъ журтдан келеди ачы
кычырыкъ,
Сени кибики мен зорлукъну сынайма.
Сенден алгъа манга тюшдю кыйынлыкъ,
Тутмакъ болуп Азияда жашайма.

Эшелонла кириш тутуп, тизилип,
Европадан Азиягъа ётдюрюп,
О, не къалды сен кёрмеген, илжилип,
Суусуз, тымсыз къум тюзлеге тегюлюп.

О, тау Малкъар, къарындашынга
тубешип,
Къарачай бла зор аргмакъны кетюрюп,
Бир биригге билек болуп, кёл этип,
Ошюч жылны кыйын жолда жюрюдюнг.
Гас болмайды, дейле, тюзюню къалачы.
О, жигит халкъ, тюзлюгюню тапханса.
Къуругъанды зор заманы мурдары,
Туугъан жерге, Минги таугъа
къайтханса.

Булут келип, басхан кибики тау башын,
Къанатлы да излеиди туугъан уясын.
Эсге тюшсе сени мудах хапарынг,
Къозгъалады жүрегими жарасы.

Малкъар бла Къарачайны сагъышы
Минги тауну басып белкъау этеди.
Алгъыш сёзюм къайгъы сёз бла
къатышып,
Жилямукъ суу кёзюмю ау этеди.

КЕЛ, ХАЛАЛ ТЕНГИМ...

Кел, халал тенгим, бир кюй айтайыкъ,
Ой алгы бурун сен башла.
Бизге ёмюрлюкге жүрек ауруу кьойгъан
Къазауатда къалгъан кьарнашла.

Биз кечген кюнде мугурлукъ жетгенди
Тау ёзенлеге, ташлагъа.
Ой жарлы анала тарала кетдиле
Аскерде къалгъан жашлагъа.

Бизни ёмюрде сау боллукъ болмаз
Жюрскледе бу жарала:
Жашлары кьан теге, кеслери жоюлуп,
Жарлы атала, анала.

Миллетледен артыкъ не хата этгенбиз,
Бизни уа жоюп иерча?
Ой ол Сталиннге от жаннгай эди,
Кеси жангызлай кюерча!

Мен Сталинни кьаргъамай не этейим? —
Къаллай кьыйынлыкъ келтирди!
Ырысхыларындан кьурулай чыгъарып,
Кёплени ачдан ёлтюрдю.

Къырал таматала да, бир тилли болуп,
Аз миллетлени жойдула.
Къазауат одан сау кьайтханны да
Мындагы итле сойдула.

Ой Сталин а кьан кьусхай эди:
Къыйынлыкъ салды бизлеге.
Къарачайны, урлукъча, чачханды
Средняя Азия тюзлеге.

Къартларыбызны жыламукълары
Ой Къазахстанда кёл болду.
Ажалы жетмей, кьайтып келген
Журт ёзенледе эл болду.

Уллу къазауатдан салам не эдинг
Туугъан Кавказынга — таулагъа.
Кьуру картларынгы кьойгъанса, кьарнашым,
Манга ёмюрлюк саугъагъа!

¹ Байчораланы Борисни кызы Альбина Салпагъарланы Рамазан-дан жазып алгъанды.

КАМЧЫЛАНЫ БУШУУЛАРЫ

Март айны ал кюнлеринде Огъары Чегемде американ машинала, бир бири ызларындан тизилип, гюрюлдеп келедиле. Ичлери солдатдан топпа-толуду. Бери быллай бир машина, быллай бир аскер бир заманда да келмегенди. Аны себепли адамла къайгъылы боладыла. Кёп тюрлю сёз тууады. Не этерге билмей, адамла эл советни председатели Беппайланы Чепелеуню кызы Наситатха барадыла. Ол да хазна зат биле болмаз эди. Болсада: «Аскерчиле, арып, бери солургъа келгендиле»,— деп, адамланы жапсара эди. Алай адамла анга ийнаналмай эдиле, нек десенг, аскерчиледен, аланы машиналарындан да алагъа сууукълукъ келе эди.

Мен ол заманда башланган классда окъуйма. Устазыбыз а — Лагийланы Исхакъны кызы Жаухарат. Аскер элге келгенлей, мартны 10-суна дери солургъуз деп, бизни, окъуучуланы, юйге иедиле. Биз уллу элден 4 километр узакълукъда, Камда, жашай эдик Ол кезиуде анда 19 юйюр бар эди.

Мартны 7-сини ингиринде бир уллу адамны 2 чемоданын да 2 солдат кётюрюп, Беппайланы Хасанны юйюне кирип, ие болуп тохтайдыла. Солдатла жырлайдыла, тепсейдиле, ол юйню къатындан кетмейдиле. Ол кече Камда ушхууур къайгъылы киши болгъан болмаз эди.

Анабыз эрттенликде намазгъа бек эрте туруучусу эсимдеди. Андан алгъа, чёгюч бла ургъанча, эшик хыны кыгъылды. Эки эгечим кийинигичи, анабыз, эшикни ачмай, бираз мычыды. Эшикни бютюнда къадалып туюдиле. Негетен чыракъны жандырып, эшикни ачабыз. Къолларында автоматлары бла 3 солдат киредиле. Ол сагъатда юйде — амам, эки эгечим, мен. Тамата къарындашым Маштай а — колхоз къошда. Биз төртюбюзню терк окъуна юй ичинде тизип, тохтатып, къармайдыла.

Биз къачып кетерикча, автоматларын бизге буруп турадыла. «Онбеш минутну ичинде, кийинип, адам башындан 16-шар килограмм жүк алып, эшикге чыгъыгъыз!»— дейдиле. «Не айтадыла была?» — деп, анабыз гузабагъа къалады. Эгечим Лейля (ол орусча аз-маз биле эди да, айтханларын ангылагъан эте эди) кычырып жилийды, бериячыланы айтханларын анабызгъа ангылатады.

Ашыгъышлы, кълубузгъа абериале алып, эшикге чыгъабыз. «Сууапды. Маллагъа аш сала кетигиз»,— деп тилейди анабыз. Алай солдатла къоймайдыла. Бизни юй-

ден узакъда эки машина тохтап тура эдиле. Кюншулары-бызны, кесибизни да ары сюредиле, автоматланы тиреп. Биз алайгъа жетгенде, солдатла хар кимни затларын машиналадан орамгъа быргъай эдиле, кѣп жер аладыла деп. Машиналагъа асламыракъ адам сыйындырыгъа кюреше эдиле. Адамланы къурулай къалгъанларын а жукъгъа санамай эдиле.

Ол кюн алайда бизни, камчыланы, жюрегибизни бек къыйынагъан иш болду. Беппайланы Махай, къарт киши, бек ауруп тура эди. Эки солдат, Махай жатхан кийизни эки жанындан тутуп, саусуз къартны, келтирип, машинагъа салдыла. Алай имбашларында — жылтырауукъ погонлары, бир жанында — кероху, бир офицер автоматчылагъа буйрукъ берди: «Муну мындан кетеригиз: кѣп жер алады. Элтигиз да, ол юй кибиклерини биринде беклегиз». Эки солдат, чабышып, машинагъа миндиле. Махайны, кийизини къыйырларындан тутуп, машинадан тюшюредиле.

Саусузну эгечи Асият къайгъыгъа къалды: «Къайры элтесиз муну?» — дей, Махайны кийизини къыйырындан тутду. Офицер къыжырады. Асият анга эс бурмады. Аны кѣрюп, офицер керохун чыгъарды да, анга бурду. Уруп къояды деп, къоркъуп, хар ким гузаба болдула. Асият да къоркъду. Алай бла, эгеч бла къарындаш бир бирден аман кюнлю болуп айырылдыла.

Мен алыкъа машинагъа минмеген эдим. Гетенбаш машинаны ичинден къартла: «Жашым, Махайны къайры элтедиле?» — деп гузаба этдиле. Солдатланы ызларындан къарап турдум. Ала бир гитче юйчюкге кирип кетдиле. Махайны анда къоюп, ол гытычыкъдан мычымай чыкъдыла. Аны эшигин бери тартып, тышындан къадауун салдыла.

Мартны 22-синде вагонну эшигин ачып: «Терк тюшюгюз, хапчукларыгъызыны да алып», — деп буйрукъ болады. Биз тохтагъан жерде бир иенча вагон къалып тура эди. Бизни вагонда жумуш этгенле — барчы-келчиле, бир кесек орусча билгенле Жазаланы Баттал бла Фатимат эдиле. Къайры тюшгенибизни ала, соруп, къартлагъа ангылатадыла: Жамбул область. Жамбул район, 108-чи разъезд, Шёл-Дала эл.

Жиляуну уллусу анда башланады. Бир къауум адамны къолларында биришер челек суу бла биришер кружкалары. Кружка суугъа 5 сом деп. Суу сатылгъан жерге келгенбиз деп, халкъ уллу къайгъылы болду.

Тюш ала кюн бир бек къыздырды. Сууну да сатып алып ичдиле адамларыбыз. Хар колхоздан арбала келип башладыла. Камчы къартла: «Энди къайры тюшсек да, бирге

болгъай эдик»,— деп, тынгысыз сөлешедиле. Кёп къалмай алай да болады. Биз Жамбул районда Къара-Тёбе эл советини «Бек-Тёбе» деген элине жыйылдыкъ. Бир-бирлени бир юй мюйюшлеге сукъдула, иелерине да сормай. Къалгъанлары элни тийресиндеги мал орунлагъа жыйдыла.

Къзахлыла ал эки-юч жылда бизге иги бола эдиле десем, ётюрюк айтырыкъма. Жарагъа туз сепген кибик, хар зат бла жюрегибизни къыйнай эдиле. Андан сора: «Айналайын, сиз да, биз да бусурман».— деп, къубулта, болуша да башладыла.

Бир миллетде да тиширюу къабыр къазып кёрмегенме. Баргъан жерибизде, ал жыллада, бизни анабыз Жазаланы Радым, Жазаланы Бислимат, Къулийланы Шамушид, Беппайланы Азнор бла къабыр къазыучу эдиле. Къабыр къазылмай, асыралмай 1—2 кюннге созулгъан кезиуле болуучу эдиле. Хаджиланы Жабраилни анасы бизге къаршы жууукъ эди. Баргъан жылыбызны къышында бизге хар кюнден келнучю эди. Бир кюн а келмей къалады да, анабыз алагъа барады. Барса, Жабраил да, анасы да бир тешекде жатып. Жабраил ол заманда гитчечик эди. Анабыз: «Нек турмайсыз?» — дегеннде: «Аба тюненеден бери жукълайды»,— деп жууап этеди Жабраил. Къарасала уа,— анасы ёлюп...

Жабраил ёлген анасыны биргесине эки сутканы жатып тургъанды. Жабраилни атасы Хажикиши ол заманда аскерде эди, андан къайтмагъанды. Аллай кюнлерибизде ырысхы берген угъай, бир ариу сёз айтхан окъуна бек иги кёрюне эди, эриши сёз да алай эриши кёрюне эди. Биз тургъан жерде ары-бери, къыйын ишге адам керек болса, къзахлылары жибермей эдиле. Къуру кёчгюнчю халкъны къызын, жашын болмаса. Агъач къырылгъан жерге жиберип, къаллай бир кёчгюнчю къызын, жашны къыргъандыла? Мени къарындашым Маштай да анда ёлгенди. Эгечим Лейла Бек-Тёбеде ёлгенди. Лейланы къабырыны къатында Кам элден кёчюрюлгенлеге 41 къабыр къазылгъан эди.

Онтогъуз юйюрден ол къыйын кюнледе аллай бир адам ёлген эди. Камчыладан сегиз жаш аскерден къайтмай къалгъанды. Эшиклерин ачаргъа адамлары болмай, алты юйюр а тюп болгъан эди. Онтогъуз юйюрден алтысы.

Анга къалай жарсымагъын. Махай, харип, не болуп къалгъан болур эди? Мен да, бирои камчыла да аны унуталмайбыз.

Мен бу жол болмаса, бир заманда да жазмагъанма.

Мен камчыма. Ол элден 1944 жылны 8-чи мартындан 1957 жылгъа дери кёчюрюлюп баргъан жерлеринде 41 адам

ёлгенди. Аскерден кыайтмай кыалгыанла, юйлери, юйдегилери бла саулай тюп болуп кетгенле, хар эсибизге тюрюргенибиз сайын, журеклерибизни инжитгенлей турадыла.

Махайны кыадарындан, юйюрюнден билгенле бар эсе-ле, жазсала, билдирселе, бек ыразы боллукъ эдим.

ЮЧДЕН ЭКИБИЗ МЫНДА КЫАЛЫП

8-чи мартда аман чыкыгыанды
Кавказ тауланы кыаугыасы.
Красна армия харип Малкыаргыа
Бу болур берир саугыасы.

Средне Азияны кыум тауларында
Биз аман кепден жашайбыз,
Кезлерибизден акыгыан жилимукыну
Аш орунуна ашайбыз.

Мен Сталиннге письмо жазгыанма.
Анга ответ кыайтырмы?
Ючден экибиз мында кыалып,
Биз артха кыалай кыайтырбыз?

Мен Сталиннге письмо жазгыанма,
Ол станцияда тыйылып,
Биз харипле кыалабызмы
Кыазахстаннга кыуюлуп?!

БИЗ ЖАРЛЫЛАНЫ СЮРЮП ЧЫКЫДЫЛА

Ай, Кавказ таула кыайда кыалдыла?
Кыыбылагыа кыарап, сынагыыз.
Жарлы Кыарачайны хапарын айтайым,
Эшитгенле бары жылагыыз.

Душманнга келеед аллай кыаты буйрукъ,
Кыан жыламукыла ойнатхан,
Чоюн вагонланы эшиклерин
Сынжырла бла байлатхан.

Душманнга келгеед аллай кьаты буйрукъ,
Бир да адам эшитип болмагъан,
Жангыз бир сутканы ичинде
Къарачайда адам кьоймагъан.

Атла, ёгюзле кьалып кетдиле ол кюн
Колхоз боюнсхадан ийилмей,
Биз жарлыланы сюрюп баралла,
Къартла, сабийле да кийинмей.

Биз жарлыланы сюрюп чыкьдыла,
Солдат сюнгуле тиреле.
Иесиз болуп, кьалып кетдиле
Колхозда будай киреле.

Эшик аллында, ой, кьоз терегим,
Аны бутакълары да ууала.
Къарачайда мюлкню жыяргъа
Кимле чабышдыла, кьууана?

Орамлада жылтырай кьалдыла ол кюн
Тюймеле, кьмарла, алтынла.
Атала — тюрмеде, жашла — аскерде,
Къуру сабийле бла кьатынла.

Жарлы Къарачайгъа аскер чапханында,
Тилек тилей эдиле мёлекле.
Ай, кими чагъа, кими уа агъа,
Сары тюзде кёгет терекле.

Ёлгенни, сауну таныялмайбыз,
Бу хужу вагонлагъа басынып.
Жарлы жашла тыйылып кьалдыла,
ОГПУ ыргъакълагъа асылып.

Къарачай неге келгенди, экен,
Къазахстаннга да сатылып?
Къартла, сабийле кьырылып жаталла,
Бу сары кьумгъа батылып.

Биз келгенли, эрип тюшгенди,
Майна, кьыргъыз тауланы бузлары.
Канал кьаза да, кьырылып баралла
Къарачайны айбат кьызлары.

Биз кетгенли, жабылып кьалдыла
Да тау кьышыкъллада талала.

Бир бирлерин табалмай, жылайла
Ой ата, ана да, балала!

Кавказны атын атай турурем,
Аллыбыз жота тау болса.
Сени ким болгъанынг билинир, Сталин,
Бизни Совет власть сау болса!

Мени кюнюм энди санга келсин.
Энди санга кюлсюн дуния!
Саулай Эресейни башын а кеседи
Ма эшек сатыучу урия!

Къыйынлыкъ берип киши жерине,
Аллах, бир жанны да келтирме.
Жарыкъ Кавказда туууп ёсгөнөм,
Энди бу сары къумлада ёлтюрме!

Энди Къарачайда ким этер, экен,
Къарачай тегерек тойланы?
Энди Бийчесында киши да кёрмез
Къарачай къара да къойланы.

Мал вагонлагъа къуюп ашырдыла
Сабийле бла къартланы.
Кимле минип ойнаталла, экен,
Карачай хора да атланы?

Кавказдан акъгъан акъ Къобан,
Узат, тутайымчы къолунгу!
Мында арыкъ сууладан къырылып

барабыз —

Сен бизге айландыр жолунгу!

ЗОРЛУҚЪ КЪЫЯМА

(С а р н а у)

Ачыуда сарнау этген төреди,
Уллу къыйынлыкъла келгенде.
Жюрегим кюе, мен да сарнайма,
Зорлуқъ къыяманы кёргенде.

Ай да, кюн да кёз ачхан болмазла
Бизге жетген кибик къадаргъа.

Эршмей, энди сиз тынгылагъыз
Кёк, жер да титирер хапаргъа.

Суху къагъылды эшик танг ала,
Сабий жүреклеге от сала.
Ата журтубуздан айырдыла,
Юйюбюз, элибиз бош къала.

Тауларыбыз къара кийгендиле,
Узакъ жолгъа халкъны ашыра.
Кёз жашха къызгъанч къартларыбыз да
Жиляйдыла, кёзлерин жашыра.

Кимге аманат этип къоябыз,
Къабырланы жокълай турурча?
Къайдан келди быллай кюйсюз буйрукъ,
Тау элдеде жашау къурурча?

Жамауатланы этдиле чач-тюк,
Къой сюрюуге бёрю чапханлай.
Кече, кюнмюдю, айырмай къалдыкъ,
Темир вагонлагъа къуйгъанлай.

Минги тауну да жилямукълары
Басхан черегине агъалла.
Тауладан толу эшелонла
Боран сюрген кибик баралла.

Акъ чачларын жырта, чамланалла
Жашсыз, башсыз къалгъан анала.
Ёлюп кетгинчи да сау болмазла
Кёчгюнчюлюк салгъан жарала.

Жолда ажымлы ёлген факъырла
Кёрге тюшмегенлей къалдыла.
Ахлудлагъа аллай къыйынлыкъла
Багъылмазча ауруула салдыла.

Баш иеси тойлагъа къысыучу,
тот болгъанды кюмюш къамасы.
Юйсюз, эрсиз, сабийсиз да къалып,
Оюлгъанды насып къаласы.

Чыракъсыз, отсуз юй — бузча сууукъ,
Тёшек, жастыкълары саламдан.
Насыпсыз къадар нек берилгенди
Бу иш кёллю халкъгъа замандан?

Юйлери кьайда болгъанын билмей,
Кюнлери амандан кетелле.
Ашха, суугъа термиле шахтада,
Кюн жарыгъын кёрмей ёлелле.

Кийизге чулгъап асырайдыла,
Ёлгеннге кебин табылмай.
Кавказгъа асыры термилгенден,
Кёзлери кьалады жабылмай.

Адамлары кьырылгъан юйлени
Эшиклери турад ачылмай.
Кьабыр кьазаргъа киши болмаса,
Жюрек кьалай кьалыр жарылмай?

Басхыч да жокъду салны элтирге,
Къол арбагъа жюклеп элтмесек.
Атны, эшекни кимибиз берсин,
Анга кесибизни жекмесек?

Жаназы этип, кёрге салырча,
Эр киши болмайын, кьатынла
Асырайдыла, эслери ауа,
Ох, кёзлеринден да кьан жауа.

Ма ёлген ананы ёшюнюнден
Сабийни тартып алгъандыла.
Кечеден тангнга агъарадыла
Быллай ишге шагъат болгъанла.

Тюз ёлетдеча кьырыладыла,
Сабий, кьарт да, шаудан суу тилей.
Жиляй айланады амалсыз ана,
Кьайда болса, сууукъ суу излей.

Ёлгенле кёпден, асыралмайын,
Саула арасында жаталла.
Сабий жашчыкъла аланы, кючден
Сюйреп, чунгурлагъа аталла.

Ач кьысып ёлгенлени бетлерин
Кёрдюк жаныуарла кемирип,
Комендантла уа боюн буралмай,
Халкъны юлюшюнден семирип.

Комендантла жанындан тойдуруп,
Баууруна кьысып баласын,

Башын черекге атхан ананы
Ким тешдиралыр да къарасын?

Ёшюню орден, майдалдан толуп,
Юйюю излей майор келгенде,
Мыйысы чанча, кесин ёлтюрдю,
Юйюрсюз къалгъанын билгенде.

Ох, таулу ана! Не сынамадың,
Бар кыйышлыкъ башыңдан ётюп.
Жаныңдан бек балангы сакълайса,
Кесиңги басса да къар, кёчюп.

Тюп этмегенлей, халкъны сакъладың,
Жаныңга болайыкъ садагъа.
Биз хурмет бла баш урабыз санга,
Жюрекни балхамы — анагъа.

Эсибизде турурла ёмюрге
Беркетли Малкъар таулары.
Уллу палахны бизге салдыла
Халкъыбызны къанлы жаулары.

Зорлукъ бугъоугъа не бек тюшсек да,
Кавказгъа суймеклик сууумаз.
Къара чёпге бизни салсала да,
Ахшы умутубуз къурумаз.

Миллет сезимни кетералмайды
Зорлукъ тутмакъны такъыры.
Чексиз кыйышлыкъ асыры кёпден,
Сарнауу уа жокъду ахыры.

Шаудан суулагъа, салкъын таулагъа
Биз умут этебиз къайтыргъа.
Туугъан жерни къаты къучакълап,
Тарыгъыуланы да айтыргъа.

Боранлы желле юшютмей бизни,
Кюю аязып, туман чачылыр.
Душманларыбыз ёртенде кюйюп.
Малкъар халкъгъа кенг жол ачылыр.

КЪОЛАН ГЮЛМЕНДИ

Нафисат алыкъа жаш тиширыуду, болсада ачы сынаула аны кёз тюплеринде, къулакъ жанларында ууакъ ызыкъла салгъандыла. Халкъ бла бирге сынагъан къыйынлыкъдан сора да, Нафисатны жюрегин жарсытхан, кюнюн къарангы этген затла бардыла. Ол уллу юйюрге ёсгенди, кесин ангылай башлагъанлы, эки къолун бош тутмагъанды, бек гитчелей анасы бла, эгечлери бла жюн ишлеп башлагъанды. Жетижыллыгъында, атасы сабан сюрген заманда, ёгюзлени жюрютгенди...

Дуня къатыш бола тебирегенде, Нафисатны къарындашлары, не аз да хаталары болмагъанлай, илишаннга салынгандыла. Андан сора юйюр къара чёпге тюшгенди. Ахырында «халкъны душманлары» — сексен тогъуз жылы толгъан юй таматасы эм аны гитче жашы — зорлукъда жоюлгъандыла.

Энди Нафисат онеки башлы юйюрген кеси жангыз къалгъанды. Эрге ол колхоз къурала башлагъан заманда чыккъгъан эди, болсада ата юйюне тюшген къыйынлыкъла аны кёп жылланы ичинде жюрегин кюйдюргенлей турадыла. Алайды да, Нафисатны шёндюге дери акъылдан шашмагъаны сейир окъунады.

...Сабийлерин ачдан ёлтюрмей, аланы жанларын сакълар ючюн, ол кече да, кюн да мадар излейди. Адыргы харакетин, жарты багъагъа сата, ахырына жетдиргенди. Энди Нафисатны ёлюр кюнюне асырап тургъан къолан гюлмендисон къалгъанды.

Танг аласында Нафисат жашын уятады. Далхат, кёзлерин ууа, суйсюнмей, жеринден къобады, къолуна-бетине суу жетдиреди. Экиси да, терк окъуна ётмек бурхучукъ бла «чай» ичедиле да, юйден чыгъадыла. Алагъа дагъыда юч тиширыу къошуладыла.

Далхатлары тургъан жерден иги кесек узакъда уллу юзбек элде солуу кюлледе базар болады. Харип таулу тиширыула хар ыйыкъ сайын кюбюрлерин къармап, аз-маз кёз къарар зат сайлап, ары барадыла. Ма бюгюн да Нафисат да, аны нёгерлери да базаргъа атлангандыла.

Кюн алыкъа кёрюшмейди, алаф хауа иссиди. Кёк булутсузду. Тёгерекни шыкырна бла тие чыгъана басыпдыла. Анда-санда чыпчыкъ таууш эшитиледи. Мында табийгъатха алыкъа таулуну кёзю юйреналмайды.

Тиширыула сыртдан ауадыла. Жол жапында кёк къудору ёседи. Къарай кетип, Нуржан андан иги кесек жырта-

ды, кѣудору кѣмыланы тазалайды, кѣк бюртюкчюкленни ауузуна атады, ууучу бла аладан нѣгерлерине да узатады.

Далхат а, кесин жетген эр кишиге санап, тиширыулагъа кѣатышмайды, аладан алгъаракъда барады.

Сабанла тауусуладыла. Эл башланады. Букъу, тар орамчыкѣны эки жанында мароко терекле ёседиле. Аланы артларында сыйдам топуракъ башлы юйчюкле кѣрюнедиле. Адамла кѣпден-кѣп тюбейдиле. Юзбекли кишиле эм тиширыула, эшеклеге минип, базар таба ашыгъадыла...

Быллай базарны Далхат биринчи кере кѣреди. Эркин майданда адам топна-толу. Бир жерде тууарла, кѣойла, эчкиле. Аладан узакъ болмай, эшекле шыкырна жюклерини бла сюеледиле.

Нафисат бла аны нѣгерлери тохтагъан жерде харакет сатханла турадыла. Аланы кѣатларында узун тапкалада кѣп тюрлю ашарыкѣла сатыладыла: кѣакъ этилген хууан, кѣурутулгъан шаптал, кѣатдырылгъан тѣгерек тузлу биш-лакѣчыкѣла, гранатла, кѣозла, халыуа, бѣрекле, будай гюттюле, айран, кѣаймакъ, сары жау, будай ун, пиринч, чѣплеу, быхы, сохан, эт...

Жатма тюбюнде кийинде кѣартла аякѣларын чалишдирип олтурадыла, лахор эте, чай ичедиле. Чайханачы, алаша бойлу тири киши, тохтамай кѣол жаулукъ бла бетин сюрте, самовардан гитче чайникчиклеге кѣайнар суу кѣуяды.

Ашарыкѣ сатханланы дауурлары базарны бир жанындан бирси жанына эштиледиле.

— Халыуа, татлы халыуа! Ауузгъа тийгенлей, эрип кѣалады. Алыгъыз, алыгъыз, тауусулады!

— Быллай гюттю кѣрмегенсиз, алыгъыз, алайлай береме! Алыгъыз, алыгъыз!

— Кимге керекди Фергананы шапталы? Қелигиз, учуз береме.

— Кѣаймакъ! Кѣаймакъ! Кѣаймакъ тѣююлдю — жауду. Кѣаймакъ! Ашагъаннга халал болсун...

Мында кѣп тюрлю затла эшитирге да, кѣрюрге да боллукъду. Далхат, аууз суулары келе, ашарыкѣлагъа кѣз кѣыйыры бла кѣарайды. Сатычуланы кѣычыргъан тауушлары уа аны артыкѣда бек кѣозгъайдыла.

Таулу тиширыула, кими жаулукъ, кими жыйрыкъ, кими чепкенлик, кими кююш бел бау тутуп, мудах сюеледиле. Аланы ишлери хазна бармайды: сатаргъа кѣорешген затларыны кѣыйматын кѣзакѣлыла, юзбеклиле ангыламайдыла.

Нафисатны уллу кѣолан гюлменди жаулугъуна кѣплени кѣзлери кѣарайды, алай керти алыргъа умут этген адам а

жокъду. Жаланда бир юзбекли киши Нафисатха жаулугъунгу будайгъа алыш деп кюрешеди. «Келтир бери будайынгы, мен аны кёрейим»,— дейди Нафисат болмагъандан сора. ираздан ол киши бир гитче машокчукъ келтиреди. Аны ичинде салам муру бла чёплеу къабукъ къатыш бир пуд чакълы будай бар эди. Нафисат будайгъа ахыры да бюсюремейди, болсада ол амалсызды. «Будайынг асыры кирди, саулайын да бер»,— дейди Нафисат. Юзбекли киши унамайды.

Базар бошала башлайды. Таулу тиширыула, доюн сатыу этмеген эселе да, юйге къайтыргъа тебирейдиле.

Нафисат къайгъылыды, юйде ачдан онгсуз болуп тургъан сабийлери аны эсинден бир минутха да кетмейдиле. Къалай болса да, ол жаулугъун сатаргъа керекди. Юзбекли киши, Нафисатны къатына келип, аны амалсыз болуп тургъанын сезип, айтады: «Жети килограмм береме, ахыр сёзюм олду». Нафисат, суйсе, суймесе да, хо дейди. Терк окъуна киши къол базман бла машокда будайындан жети килограмм тартады, аны Нафисатны артмакъчыгъына къуяды, гюлменди жаулукъну алады да, эшегине минип, узаяды.

Не кёп заман озгъан эсе да, Далхат къолан гюлмендини унутмайды...

ТУТМАКЪ ЭТДИЛЕ

Къыркъ тёртюнчю жыл — мартны
сегизи,

Кюнубюз къарангы болгъанды.
Тынч жашап тургъан а малкъар эллени,
Ичлери къаугъадан толгъанды.

Хар бир юй сайын аскерчиле салып,
Эллилени бирге жыйдыла.
Ырысхыларын алыргъа къоймайын,
Тутулгъанланыча, тыйдыла.

Къартны да, жашны да айыртламайын,
Элтип эл-эллеге да тёкдюле.
Жууаш халкъымы, ишчи халкъымы
Жашау кюйлерин сёкдюле.

Кир ниетлиле, жигитчикле болуп,
Халкъыма къажау чыкъдыла.

Тынч жашап тургъан а ариу халкъымы
Туралмазча этип жыкъдыла.

Неде болур эди бизни хатабыз,
Бу къыяматлыкъгъа нерча?
Жарыкъ кюнюбюз къалай мутхуз болду,
Миллетибиз къара кнерча.

Жангыз бир ашаргъа жетмей къалады
Ишлеген айлыкъ хакъыбыз.
Аш жетишмей, хауа да жарашмай,
Къырылып барады халкъыбыз.

Билмей тургъанлай, бир къужур иш
болду,
Саула къара кийип турурча,
Къабыр оруиланы сыртда къазыгъыз,
Малкъардан а хауа урурча.

Биз, кѐп жашамай, кѐп азап чекгенбиз,
Зауукълукъ алалмай ѳмюрден.
Комендант салгъан боюнбасар бар эди,
Чомачалары да — темирден.

Малкъар халкъымы жигит жашлары,
Къанлы къазауатха кетдиле.
Жарлы аналарын кюйсюзлюк ишле
Кѐп жылланы тутмакъ этдиле.

САУ БОЛМАЗЛЫКЪ ЖАРАЛА

1944 жылны 8-чи март кюнюнде эрттенликде сагъат тѳртде, къарангы тау ауузну жарытып, студебеккерле келедиле, МВД-ны аскеринден жюкленип. Хар юй башындан экишер солдат бѳлюнюп, урадыла эшиклени, уятадыла жукълап тургъан адамланы. Айтадыла: «Биз сизни кѳчюрюрге келгенбиз». Къармайдыла, сауут-саба бармыды деп. «Къолугъузгъа алалгъаныгъызны алыгъыз да, машиналагъа минерге аллыбызда барыгъыз»,— дейдиле. Айтханларын этмей не къарыу? Кѳчюрген а кимни эте эдиле? Къартланы бла сабийлени.

Жол жокъ эди. Машиналагъа жаяу барыргъа керек эдик. Узакъ эди. Къартла бла сабийле, къолларына алып, эки километр жолгъа нелляй бир зат элталлыкъ эдиле?

Эр кишилени кёбюсю урушда эдиле. Къалгъанчыкълары уа колхоз малла бла элден узакъ къошлада эдиле.

Алай бла, танг жарыргъа, кьойланы жыйгъанлай, басындырып, машиналагъа жыйдыла. Жарлы таулушу ёмюрден бери жыйгъан ырысхысы тюзге атылып, маллары бауларына жыйылып, ёкюре, макъыра, итлери да улуй къалдыла.

Машинала Басхан башындан, тизгини туруп, Нальчикге айландыла. Хар машинада — эки конвоир. Огъары Басханнга жетгенибизде, къатында да киши болмай, жол жанында бир ёлюп тургъан адам кёрдюк. Атып кетип тура эдиле.

Нальчикге келтирдиле да, малланы жыйгъанча, жюк ташыгъан вагонлагъа жыйдыла, эшиклерин къаты этдиле, сакълаучула салдыла.

Тебиредик, жилиу эте, къарт, сабий да. Къайры элтгендерин да билмей. Аш жокъ, суу жокъ, тешинген жокъ, жукъу жокъ.

Вагонда ёлгенле да болгъан эдиле. Тохтап асырагъа онг жокъ. Поезд тохтагъан станциялада ёлюклени чыгъарып, бирлеге аманат этип, ахча да берип, асырагъыз деп, тилеп кетиучю эдик. Жолда бек уллу къыйышыкъъланы бирине ол намыслары ючюн ёлген таулу тиширыула бла эр кишиле кеси кереклерине барыргъа уялып къыйналгъанларын санайма. Аллай затха жангыз да станцияда поезд тохтагъан кезиуде онг табыла эди. Эр киши, тиширыу айырылмай, темир жолну жанына жайылып къалыучу эдиле.

Бу къыйышыкъъланы кётюре, 13-чю суткабызда болур эди, биринчи Алма-Атагъа жетген эдик. Анда уа бизни не сакълай эди? Малланы юлешип бергенча, манга быллай бир ишчи керекди деп, колхозла, совхозла, башха организацияла келселе, алагъа санап бере эдиле. Тилланы тукъумларыны бир насыплары болур эди. Къалмай, барыбыз да Алма-Атада тау ичине тюшген эдик. Жашар жерлери жокъ. Бир-эки уллу бараклары бар эдиле, эки-юч къат тапкалары бла. Вагондан да такъыр. Мындан алып баргъан чемоданларын ачар онглары болмай, хар ким кесине бир мадар этгинчи жашадыкъ. Биринчи кюнден экинчи кюнюбюз къыйын бола башлады. Ал кезиуде окъуна халкъыбыз, тели ауруудан ауруп, къырылып тебиреди. Аны юсюне аш жетишмей, адамланы бетлери, къоллары, аякълары кёбюп ёледиле. Жыл санлары жетмеген сабийлени ишлеге сюрюп, бетон иште, кючлери жеталмагъан иште, къыш суукуьда, жаз кызыуда да солутмайын ишлетедиле. Ауругъаннга ийнанмайдыла, ишден эркинлик бермей-

диле. «Бандитле», «адам ашаучула» деген болмаса, аты-бызгъа башха зат айтмайдыла.

Кёпле бир бирден башха жерлеге тышген эдиле. Жарлы аналагъа сабийлерин, ахлуларыи излерге онг бермейдиле. Ачдан кырыла тургъан адамла, бир затларыи базарда сатып, ашар зат алыргъа боллукъ эдиле. Алай алаи базаргъа барыргъа эркин этмейдиле. Сормагъанлай баргъанны уа комендантла хапчугун да, ахчасын да сыйырып, кесин тутуп къоядыла. Ишлей билген, ишни суйген халкъым, бу зорлукъланы хатасындаи, башларына мадар эталмай, хар кюн сайын онла бла ёледиле. Эки жылны ичинде къартла бла сабийле кырылып бошайдыла. Ёлгенлени адет бла асыраргъа сауланы къарыуларындан келмейди. Баргъан жылыбызда окъуна 60 жылы жетмей, атам Мурат эм 50 жылында анам Гямха ёлген эдиле.

Зарауатлыкъда къафырланы зорлугъу бла кырылгъан адамларыбызны уллу Аллах жаннетли этген болур. Биз да ёллюк адамлабыз, ол дуняда жарыкъ бетде тюбейик. Бизни туудукъларыбызгъа биз кёрген кыйынлыкъланы, зорлукъну Аллах бермесин. Туудукъларыбыз да, аталарына, аналарына жетген зорлукъну, ыспассызлыкъны унутмай, сабийлерине билдире жашасыла.

Хапарлагъа кёре, Тиллары Малкъардан Басханнга къачхынчы болуп келгенли, 300 жылдан ётгенди. Ала Огъары Басханда жашап башлагъандыла. Губасанты деген жерде эл салгъандыла. Къыралда бардырылгъан адам санаугъа кёре, 1905 жылда Тиллары 12 юй, ол юйледе 99 адам болгъанды. Кёчюню аллында ол тукъумда 55 юйдеги, алада уа 201 адам болгъанды. Аланы 92-си эр киши, къалгъанлары тиширыула эдиле.

92 эр кишини 15-си аскерге кетгендиле. Аладан тогъузоулан анда ёлгенди, жетеулен а тутулуп болгъанды. Битеу тукъумдан кёчюрюлген 179 адам этгенди. Аланы 119 — тиширыу, 60 — эр киши. Ол эркегырыулары жыйырма кырыккъа, экиси инвалидле эдиле. Къалгъанлары сабийле бла жыллары жетмеген жашчыкъла эдиле.

Хар тукъумну да халы алай эди. Бизни тукъумдан кёчюрюлгенледен кырыккъ жети адам ол эки-юч жылны ичинде окъуна ёлген эдиле. Башда айтханымча, биз иги жерге тышген эдик, кыйын жерлеге тышгенле юйюрлери бла угъай, битеу тукъумлары бла ёлюп тауусулгъандыла. Алайла аз болмагъандыла. Павлодаргъа тышген адамларыбыз кырыккъарда ёлгенлерин жаз башына дери асыраймагъандыла. Къыш кезиуде, жашагъан жерлеринден чыкыгъанлай, ажашып, юйлерине къайталмай, кече бёрюле ашагъан адамла да болгъандыла. Къыргъызстанны кы-

была жанларына тюшгенле къызыудан да, ауруудан да кѣп ѣлгендиле.

Мени тукъумумдан кѣчгюнчюлюкню биринчи жылларында ѣлгенле уа ма быладыла:

1. Тилланы Хасанбийни жашы Мурат
2. Тилланы Османны къызы Гямха
3. Тилланы Муратны жашы Солтан
4. Тилланы Малляу
5. Тилланы Муссаны къызы Маржан
6. Тилланы Адухну жашы Акаш
7. Тилланы Мукъуят
8. Тилланы Къумукъну жашы Дугу
9. Тилланы Фатимат
10. Тилланы Къумукъну къызы Марчу
11. Тилланы Тырнакъны жашы Батан
12. Тилланы Канна
13. Тилланы Тырнакъны жашы Жетер.
14. Тилланы Жетерни жашы Идирис
15. Тилланы Жетерни жашы Харун
16. Тилланы Жетерни жашы Хамзат
17. Тилланы Хажи
18. Тилланы Кемилят
19. Тилланы Хажини жашы Абугалим
20. Тилланы Исхакъны жашы Макат
21. Тилланы Макатны жашы Къалахан
22. Тилланы Кючюкню жашы Осман
23. Тилланы Батай
24. Тилланы Османны жашы Дадаш
25. Тилланы Хызырны къызы Абидат
26. Тилланы Махмутну жашы Далхат
27. Тилланы Асланбийни жашы Мурат
28. Тилланы Саният
29. Тилланы Асланбийни жашы Солтан
30. Тилланы Солтанны жашы Мухаммат
31. Тилланы Маржан
32. Тилланы Жумакуну къызы Балкъыз
33. Тилланы Гогуш
34. Тилланы Мухамматны къызы Жанчыкъ
35. Тилланы Жансурат
36. Тилланы Юсюпню жашы Къазий
37. Тилланы Исмаилны жашы Алий
38. Тилланы Алийни жашы Хусей
39. Тилланы Алийни къызы Дубуй
40. Тилланы Кууаш
41. Тилланы Исмаилны къызы Батай

42. Тилланы Гараны жашы Жига
43. Тилланы Ҳадижат
44. Тилланы Гараны кызы Кыша
45. Тилланы Дугуну жашы Сулейман
46. Тилланы Макатны кызы Кезибап
47. Тилланы Уркыуят

Миллетибизни, баям, ючден бири ёлген эсе да, ючден экиси сау кьалгъанды. Нек десегиз, малкъар халкъ иш бла чыныгып келгенди. Ол ишлерге кече да, кюн да хазыр эди. Аямай ишлей эди. Кыыйынлыкъгъа тёзгенди. Кесини иши бла, низамлыгы бла ол жерлени халкъларына кесин ариу кёргюзтгенди. Дин къарындашларыбыз къазахлыла, юзбеклиле, кыргызлыла анга ыспас этгендиле, болушхандыла. Аны себепли биз алагъа уллу ыспас этебиз, сау болсунла дейбиз.

Ол аман жыллада окъуу, билим, культура жаны бла 13—14 жылгъа артха атылгъанбыз. Иги төрелерибизни сакъларгъа онг болмай, кёп заран тюшгенди. Мен кесим 1946 жылда: «Окъургъа барама, аны себепли ишден эркин эт», — дейме колхозну директоруна. «Сизни окъургъа келтирмегендиле бери, ишинге бар!» — деп къояды ол. Кю-реше, айлана кетип, татарлыма деп, алдап, Алма-Атада техникумгъа тюшеме. 1949 жылда аны кызыл диплом бла бошайма. Ишге Алма-Атада Кызах потребсоюзгъа плано-вик-экономист этип жибередиле. Анда да, сен спецпереселенецсе деп, ишге алмай къоядыла.

Быллай артыкълыкъланы биз бир заманда да унутмазбыз.

ОГЪУРСУЗ ГЕУЮРГЕ КЮН

1943 жылны октябрь айыны эқисинде эллерибизге аскер бёлюмле келип тохтадыла. Эр киши устазла фронтха кетгенлери себепли, тишируу, къарт устазла да жетишмей, дерслери хилеу баргъан эл школларыбыз жабылдыла. Алагъа, эл Советлеге, колхоз конторлагъа, бирси кырал юйлеге, межамлагъа аскерчиле тюшдюле. Алагъа сыйынмагъанлары суу жагъалада, ачыкъ талалада чатырла кыуруп жарашдыла.

«Аскер басар элни кыулагъы сангырау» дегенлей, бу халгъа хазна адам кыайгъы этмеди. Кертиди, аскерчиле да халкъ элгенирча зат этмедиле. Аскер бёлюмлени та-

маталары халкъны арасында быллай хапарны жаядыла: «Биз Сталинградны къоруулагъан, анда сермешген аскерчи-лебиз, бир айгъа солургъа келгенбиз. Солургъан бла къалмай, колхозлада нартюх, картоф жыйгъан, тау ёзенледе жолла тюзетген, кёпюрле жамагъан дегенча ишлеге да болушурукъбуз...»

Октябрьни 31-де, ыйых кюн, башлары жабыкъ америкалы «студебеккер» автомашиналары колонналары Нарсанагъа, Черкесскге, Джёгетей-Аягъына келип тохтайдыла. Зеленчук, Микоян-шахар жанына да танг кесеги кетгенди. Базарлагъа тюшген адамла, ол къадар автомашинаны алай жыйылгъанларын кёрюп, сейир-тамаша болуп къайтхандыла.

Ноябрьни биринде аскерчиле белгиленген объектлерине — къошлагъа, фермалагъа, бригадалагъа барып тюшгендиле. Анга да бирер чурум, бирер сылтау айтылгъанды. Жарты-къурту хапарла эшитилгенликге, кёчоригине киши да ийнанмайды.

1943 жылы ноябрь айыны экисинде — геюрге кюн, эрттенликде сагъат алтыда къарачай элдеде къызыл ракетала атылгъандыла.

Автоколоннала, хазырланып тургъан жерлеринден светомаскировка фараларыны къысыкъ жарыкъчыкъларын жылтыратып, элге жюрюш алгъандыла.

Эшик алланы, къошланы, ыстауатланы, бригадаланы сакъларгъа сюелген аскерчиле жукъудан къайтмагъан неда эрттен намазгъа жангы къозгъалгъан адамланы элгендирип, эшиклени къаты къагъып, жунчуп, женгил ачалмагъанны эшигин тюртюп, ичлерине кирип, сауутларын буруп:

— Къолланы кётюр! — деп буйрукъ берип, жалан адамланы къолларын кётюртюп, барына тинтиуюл этгендиле. Къарт, жаш деп, къыз, къатын деп, орденли, медальлы, фронтовик, сакъат-сакъатсыз деп, коммунистмиди, туюлюмю деп айырмай, адеп-намыс деп къарамай.

Аны бошагъанлай, хайдалап, адамланы арбазлагъа чыгъарып, юлдеде сауут-саба излеп, къазып-къармап чыкъгъандыла...

Тинтиулени бошагъандан сора, адамланы юлерине къайтарып:

— Къарачайлыланы барысын да былайладан тебенлеге, тюз жерлеге кёчюребиз. Къыралны оноуу алайды. Женгил окъуна, хар негизни да жыйып, къуралыгъыз, — дегендиле.

Къырал Къоруулау комитетни бегиминде айтылгъанига кёре, юйюрню хар адамы сайын бирер центнер, алай а бир

юйюрге беш центнерден кѣп болмагъан хапчук, аш-азыкъ алыргъа эркинлик берилгенди. Артыкъда аш-азыкъ затлагъа аслам узалыгъыз, асламыракъ алыргъа кюрешигиз деп айтылгъанды. Кесини юйюнде алай бир зат табылма-са, къалып кетерик «фонддан» къошуп жетдирирге деп кѣрюгзтюлгенди. Алай, не медет, кѣчюргенле бегимде айтылгъанны толтурмагъандыла. Зорлукъ иш этерге келген адамланы арасында, зорлукъгъа кеслерини жанларындан да зорлукъ къошуп къатылыкъ этип, адамлагъа юслерине хазна зат алыргъа къоймагъандыла. къысха болжал салып, бек ашыкъдырып, хынылап-къыжырап, ырысхыларындан жаланлай чыгъаргъанла, ол угъай, мажал кѣрген затлары кеслери къымып къойгъанла да болгъандыла.

Бир къаууму алай этгенликге, керти адамлыкъ шартла кѣргюзтгенле, жунчугъанлагъа эс тапдырып, хапчуклары тийишлисича жыйдырып, узакъ жолгъа къуралыргъа кеслери болушханла, аскерчилеин болушдургъан да тюбегендиле.

...Жамауат къыйынлыкъны узакъ жолуна учхара чыкъды. Жалан чыкъды.

Къарачайлыла геуюрге кюн жолоучулукъгъа чыгъаргъа ырыслаучудула. Аны ырыслыгъына жолукъдула.

Биз, алай, былай монг жашай эдик деп, семизирек кесип сѣлешнучюбюз, ъзге, кертиси тюгел алай туююл эди. Къырал жарлы эди, бизни жашауубуз да анга кѣре эди. Не ишлеген жерлеринден къургъакъ трудоденле жазылгъандан озуп, жукъ табып, онгмай эдиле, не къол усталыкълары, чемерликлери болуп, андан хазна хайыр тюшюралмай эдиле. Ёмюрюнде кѣчгюнчюлюк-къуугъунлукъ деген къыйынлыкъ сынамагъан халкъны ол кюннге къалырма деп, жети жукълап эсинде жокъ эди.

Не байлыгъыбыз, ырысхыбыз да къаты властыны эсебинден, тергеюнден жашырып-букъдуруп жорюгген малыбыз эди. Бахчаладан жыйгъан нартюхчюбюз, урулагъа къуюлгъан картофубуз да алагъа къошулуп. Бек уллу байлыгъыбыз а малыбыз эди.

Кюз артында, союм этип, этибизни къакъ этип да жыйуучу эдик. Ол иш кѣбюсюнде Октябрь байрамдан сора этилнучю эди. Халкъ ноябрь айны ал кюнлеринде башына аман кюн келлигин билсе, алгъаракъдан мал союп, къакъ этерге кюрешир эди...

Халкъны тийре-тийреде бирер ачыкъ жерге жыйдыла. Тегереклерине къалауурла салдыла. Бир бири ызларындан келген америкалы «студебеккер» машинала адамланы алайладан ташып тебиредиле. Адамланы хапчуклары бла бирге кузовлагъа къалап, бирер солдатны да къалауургъа

салып, элледен темир жол станциягъа, разъездге кече-кюн демей ташыдыла Гитче Къарачай районну халкъын. Кёл жагъасы колхоз бригадалада ишлегенлени, Кавминводы сахарлада, алагъа жууукълада жашагъан къарачайлылары Нарсананы товарный станциясына, Къобан боюнундагъы, Къобанны ары жанындагъы къарачай эллени жамауатын Черкесскин огъары жанында разъездге келтирип къотардыла. Схауат, Ишжатмаз, Къобан, Теберди, Мара езенледе автомашинала акъырын барлыкъ тик, тар жерлеге пулемёт точкала, патрульла салдыла. Алай машиналадан адам чынгап, къачып, къутулуп кетип, ардан палахла этип айланмасын деп, къоркъуп этгенликлери болгъанды.

Халкъны кечюрюу операциягъа Берияны биринчи заместители генерал И. Серов башчылыкъ этгенди. Аскерчиле Сталинградны къоруулагъанладан угъай, Къырал къоркъуусузлукъну бла Ич ишлени Халкъ Комиссариатларыны аскер бёлюмлеринден бла Къазахстан бла Орта Азия республикалары алай органларында ишлегенлени айырылып жиберилген къуллукъчуларындан болгъандыла. Офицер къауум операциягъа къуралып, Кавказгъа кетерден алгъа, Москвада бирайлыкъ инструктаж алгъандыла. Кеслерине да кечюрген заманда къайырылгъан адам болса, сауутну хайырланьыргъа, ёзге бек къатылмазгъа деп айтылгъанды. Алай болса да, насыпха, къайырылгъан да, аны ючюн деп сауут-сабагъа узалгъан да болмагъанды.

Ючюнчю кюнубюзде — 4-чю ноябрьде — халкъ бары да вагонлагъа жыйылды.

Къарачайлылары эллеринде къоншу элдеде жашагъанладан аз шагъырейлери, танышларымы бар эди, зарауатлыкълада бизни жамауат къутхаргъанла да, жаш-къыз жүрек илешмекликъ сынагъанла да аз туюл эдиле. Алай хатерсиз зорлукъ кюч барын къоркъутду. Бары къоркъудула. Алай къоркъмакълыкъ инсан шартны бюкдю. Къоншула, шуёхла, танышла шагъырейле, къыйынлыкъ басып, тылпыусуз этген кюнубюзде, ахшы жол жоралап, къол узатып, саламлашып ашырыргъа келирча болалмадыла...

Бизни элтген эшелонлары аллы ноябрьни экисинде окъуна жолгъа чыкългъанды. Дагъыда эки кюнден — ноябрьни тёртюзюнде — ахыр эшелон кетгенди. Ненча эшелоннга жюк болгъаныбызны тюзюн табалмагъанма, ёзге темир жолчула этген эсеплеге кёре, сексен минг чакълы адамы халчук-харакети бла кечюрюр ючюн сексеннге жууукъ эшелон, кюнчыкългъаннга къарап, жел сууртханды.

Товарняк тар вагонлагъа тыкъланып, эки ыйыкъдан асламы инжилеп бардыкъ. Жолда вагонну арасында ор-

натылгъан «буржуйка» чоюн пешчикде къартлагъа, къаруусузлагъа биямукъ-ёнге дегенча, уртларгъа жараулу зат биширип, жылылай берирге кюрешебиз. Анга да кезиу сакълайбыз. От этип турургъа таплыкъ жокъду — тамызыкъ табылмайды. Тапсакъ да (эшелон тохтагъан заманда тюшюп, мысхыртып-сызып алабыз), жууукъдагъыла темир печьни кётюралмайдыла. Кенгирек тохтаргъа уа — вагон тарды.

Не тапсакъ, анга жубанабыз. Халкъны асыллыгъы ол аман жолоучулукъда да танылды: арагъа кими бишлакъ, кими бал, кими къакълыкъ, биямукълукъ ун салып, бир бирине болушуп, киши да керексизге инжилмезча этерге кюрешип бардыла. Абадан къауум а, тойгъан къарын эшикге да аслам къаратады деп, кеси насыпларын кысып, ашха-азыкыгъа аз узалычу болдула.

Бет-къол жууаргъа уа мадар жокъду. Жолгъа да юс кийим жуууп, къуралып чыкъмагъан эдик сора, вагонла да кирлилик басды, ташкёмюр букъу болгъаныбынзы къаралтып, тюрсюн танылмазча этди. Эшикге къарагъан кезиуонде къолуна алгъан къумгъанын башхала эслерле деп, тартынып, жашырып атлаучу таулу тиширыуларыбыз ичи адамдан толугъа тар вагонну мюйюшюнде сюелген «параша» челекге къумгъансыз атларча болумгъа тюшюп къалдыла.

Дагъыда бир насыбыбыз тутхан болур эди ансы, жюк вагонлагъа къуюлуп, уллу къыралны хатхусуну ичи бла югдан северге, андан ювостокга ётюп, онжети-онсепиз кюннге беш минг километр чакълы жол къоратханлыкыгъа, не бир иссилик, не бир сууукълукъ сынамагъанлай къутулдукъ. Жылны чагъы бизге аллай ахшы саламын берди.

Биз «мухажирле» болдукъ. Алай восток тилледе жунчуп, зорлукъ, къыйынлыкъ чегип айланиган кёчгюнчюлеге айтадыла. Биз, тюз ниетли адамла, жазыксынырча халгъа тюшдюк.

КЪУМ ТЮЗЛЕГЕ ТЁКДЮЛЕ

Танг жарыгынчы, машинала бла,
Кёчюгюз деп, бизге келдиле.

Нек этесиз былай деп соргъанлагъа уа
«Буйрукъ толтурабыз» дейдиле.

Тауларыбыз мудах солуйла бюгюн:
Кюнюбюзюню булут жапханды.
Бир адам унутмаз ма бюгюн кёргенин:
Къыралым халкъыма чапханды.

«Жангыз биринг да къалмасын»,— дедиле,
Аскер бла зорлукъ этдиле.
Хыны мыртажакъла хар юйге кирдиле,
Юйден чыгъардыла, тѣкдюле.

Халкъымы жашлары, къан тѣгюп, къоруйдула
Ата журтубузну жауладан.
Карыусуз, онгсуз, къысталып, къоруйдула,
Айырылып Кавказ тауладан.

Жарым сагъатха къуу-шуу болдула,
Къарачай, жашагъан жерлеринг.
Ит, къойланы ашап, мыллыкдан тойгъанды.
Иесиз къалгъандыла эллеринг.

Тюшде кёргенча, таурух жомакъдача,
Къайгъылы жүрекле жарыла,
Суудан чыгып, къумгъа тюшген чабакъча,
Тюшгенбиз жашауну тарына.

Миллетим кѣчдю, къыймылыкъгъа тюшдю
Къышха хазырланыр кюнюнде.
Жетген къыйынлыкъны тюгел айтыргъа
Сѣзлерим жетмейдиле тилимде.

Азыкъсыз кѣчген мени миллетим
Таулагъа къарап жылайды.
Ачдан сабийи дыгалас эте,
Анасы къыйынлыкъ сынайды.

Кѣчюрдюле бизни къыйын кюнледе,
Юйсюз, кюнсюз да этдиле.
Темир жол бла, мал эшелонла бла
Элтип, къум тюзлеге тѣкдюле.

Сууукъ жерлени хыны желлери
Бузлатып, къатдырып санланы...
Исси кюнлери, кечеги чибинлери,
Жайы бездиреди жанланы.

Зыккыл кийимлери, мугур тюрсюнлери,
Инжиюлю ёселле сабийле.

Топуракъдан этилген тешикли юйлери
Ушаялмайдыла юйлеге.

Келген жерибиз тюрлю кёрюнеди,
Ушамайды бизни жерлеге.
Къыйын тиериги кенгден билинеди:
Чачылгъанбыз къазах элгеге.

Къуш чачхан тауукъну тюгюча чачылып,
Жер бетине бояу болгъанбыз.
Хар тюрлю миллетни къатында туруп,
Ма бир тюрлю тюрсюн алгъанбыз.

Комендантла бизге къол салдырадыла,
Къоншу колхозлагъа иймейин.
Ашарыкъ, киерик жетмей, инжиледи
Халкъым, не этерге билмейин.

Ачдан инжилебиз, ёлюп да барабыз,
Эзилген санла жарамай.
Къарыусузла, элтип, ёлюк асырайбыз,
Эфенди жогъуна къарамай.

Бир бирибизге берип болушабыз:
«Сууапды,— дейдиле,— жанынга».
Санла иничкерип, къарыусуз болгъанбыз,
Къоркъарса, къарасанг къаныма.

Къазауатда ёлгенинг, башха къабыр болмай..
Къарнаи къабырлагъа тюшеди.
Аны юйюрю да, кёчюп келип, мында
Зорлукъну отунда бишеди.

Ата-анасы ёлген сабийле
Садакъа тилеп да келелле.
Къамиш къыйырында, чыгъана ичинде
Бёрюле талап да ёлелле.

Елмезлик бир жан жокъду, дейдиле,—
Ёлюрле, къалмайын, къанлыла.
Айгъа, Кюннге къарап: «Болуш»,— деп
тилелле
Къартларынг, Аллахха жалына.

Къыйынлыкъны бары адамгъа чыкыгъанды,
Бюгюлмей, кётюре барайыкъ.

Эс ташламайыкъ, халкъгъа жарайыкъ,
Заманны табына къарайыкъ.

Къыйынлыкъгъа хамаи заман келтиреди,
Заманы келсе, къутхарыр.
Не къыйын болса да, жанлы ёледи,
Ажалсыз къутулур, сый алыр.

Биз къачан да хомух туююл эдик,
Саулукъ ахсатмаса, алырбыз:
Тилек къабыл болса, муратыбыз толса,
Эски ата журтха барырбыз.

Елгенлерибиз жаннетли болсунла.
Аны биз аллахдан тилейик.
Сауларыбыз журтха буюрулсунла.
Аны да кёз бла кёрейик.

Эринмей ишлесек, харамлыкъ билмесек,
Ырысхыгъа борчлу Аллахды.
Намыс-адеп болса, халкъ сыйын тутса,
Юсюбюзден алыр палахны.

Аллах биргебизгед, насыпны алмасын,
Тилек къабыл болмай къалмасын.
Жауланы ёлгюрсюн, насыпны келтирсин,
Зорлукъчуланы къармасын.

АНАМЫ ЁЛЮГЮН КЕСИМ ЖУУГЪАН ЭДИМ

1944 жыл 4-чю мартда биз, 12—13-жыллыкъ жашчыкъла, Зылгы элни туурасындагы тауну этегине эшекле бла отун этерге барабыз. Алайдан битеу Зына ёзени къол аязча кёрюне эди. Отун эте тургъаныбызлай, тенглеримден бири: «Къарачыгъыз ол атлы аскерге!» — деп къычырды. Атлы аскер къыланч жол бла тарны ёрге келе эди. Ол НКВД-ны энчи атлы аскери болгъанды...

Аны экинчи кюнюнде уа, ичлери да автоматлы аскерчиледен толуп, элге «студебеккерле» келдиле. Ючюнчю кюн да алай. Абаданла уллу къайгъыда, гузабададыла. Биз а, жукъдан да къайгъыбыз болмай, халкъыбызгъа келе тургъан палахны ангыламай, ол ариу атлагъа, ёмю-

рюбюзде кёрмеген деменгили машиналагъа къууанабыз. Алагъа къараргъа асыры суйгенден, тегереклеринде гюлгюрюш этип айланабыз.

Бюгюн кибик эсимдеди, 7-чи мартда бизни арбазыбызгъа тамата лейтенант чыны болгъан орус офицерни киргени. Ол заманда мен 6-чы классда окъуй эдим, орусча да бир ышыкъ биле эдим. Бизни элибизни, Фардыкны, къызыл аскерчиле 1942 жыл ноябрьны ахырында кюйдюрюп кетгенлери себепли, биз бир гыты кибик ишлеп, анда жашай эдик. Офицер, терек бахчабызны ичинде ары-бери айлана, башын чайкъады. Баям, ол аны жаратхан болур эди. Анам а манга: «Жаш, барчы, юй тюпге тюш да, мынга ол алмаладан келтир»,— деди. Мен, чабып барып, бёркюмю къызылуурт, сыйдам алмаладан толтуруп келдим. Офицер аланы хуржунларына жыйышдырды, экисин да къолларына алып, ашай-ашай кетди.

Экинчи кюн а, танг да иги жарыгъынчы, эшик хыны къагъылды. Эшикни ачсам: ол биягъы офицер эки солдат бла. Ушкокларын да бизге айландырып: «Хайдагъыз, терк кийнигиз! Сизни узакъ жерлеге кёчюредиле»,— деди офицер. Аны айтханыш анама ангылатдым. Ол, жиляп, жатып тургъан жеринден къыйналып къопду: аны тёммегини бир жаны къурушуп эди. Эгешчигиме алты жыл бола эди, атам а 1942 жыл аскерде ёлген эди.

Мюлкюбюзню хазнасы къалмай, юйюбюз бла бирге кюйген эди. Болсада, асыры абызырагъандан, къоркъгъандан, ёргенден ёлюм учу болуп сыйыргъан затчыкъларыбызны окъуна алалмадыкъ. Ашар зат болуп биз алгъан жаланда бир челек нартюх ун, аллай бир да нартюх эм жарым машок картоф эди. Хапчукдан алгъаныбыз а: анамы ботасы, гырапчасы, бир жастыкъ, жууургъан эм бир кийиз.

Кече белинден атлагъанда, бизни элтирик эшелон, ауур къымылдай, кетип тебиреди...

Уралдан арлакъ ётгенибизлей, эшелон гохтады. Алайда къыйын саусузланы тюшюрген эте эдиле, больницалагъа салып, сау этерикбиз деп. Атамы къарындашы Хучиналаны Огъурлуну жашы Аминни да тюшюрдюле. Ол, сау болуп келип, бизге билеклик этерик сунуп, кёп сакъладыкъ. Алай, не медет, ол къайтмады. Бюгюн-бюгече да аны саулугъундан-шаулугъундан хапар жокъду. Аминни тамата жашы аскерде ёлгенди, юйюрюню дагъыда 5 адамы уа — ачдан, ауругъандан Къазахстанда. Жаланда кичи къызы, Текаланы Саният, сауду, Бабугентде жашайды.

Биз, фардыкчыла, уллубуз, гитчебиз да 65 адам, Туркестан областьда Кушата атлы совхозну Къызыл-Жол де-

ген бѐлюмюне тюшебиз. Анда каучук ёсдюрюле эди. Кюнлюк марданы толтургъанига 500 грамм, хар иждивенецге да 200 грамм ётмек бериле эди. Мени кибики сабийле уа кюнлюк марданы 2—3 кюннге да кючден тамамлай эдиле. Аны себепли ётмек юлюш да бизге 2—3 кюнден бир берилучю эди. Иссилик 40—45 градусха жете эди, уу жилиндан а алайлары топпа-толу болуучу эдиле. Жилия уруп ёлгенле да болгъандыла. Асламыбыз а баргъан жылыбызда окъуна тифден, маляриядан, дизентериядан ёлгендиле: Мелюхаланы Чубойну 10 сабийи да, Бозаланы 7 сабийи, Жангулаиланы Кытайны 4 сабийи... Аталары-аналары ёлюп, къарар адамлары болмагъан сабийлени Туркестанда 4-чю номерли сабий юйге берген эдиле. Аланы ичинде эгешчигим бла мен да болгъанбыз.

Анамы ёлген кюню кѐзюмден кетмейди. Эр кишиле — фронтда, тиширыула уа, асыры къарыусуздан, къабыр къазалмай эдиле. Аны себепли къабыр къазаргъа бизге, 12—14-жыллыкъ жашчыкълагъа, тюше эди. 3—4 къабыр къазгъан кюнлерибиз болгъандыла. Анамы къабырын къазаргъа угъай, ёлююн жууаргъа окъуна адам табылмагъан эди. Кюн узуну дангыл тюздеде ауур гетменле бла «чыгыр башдан къурт агъызгъан» кызыуда ишлеп, тюнкесиз болгъан тиширыуланы билеклери ёлюкге къумгъандан суу окъуна къуялмай эдиле. Анамы ёлююн кесим жуудум (Ибрагимни кѐз жашлары келдиле). Жангыз гыранчасын алып, анга чулгъан башлагъанымда, анамы тенги Киштикланы Коккай манга: «Балам, энди анангы, не сыйлы зат бла чулгъасанг да, сау эталлыкъ туююлсе. Гыранча жер тюбюнде чиригенден эсе, аны берип, мирзеучюк алсанг не да эгешчигинге къойсанг, иги эди»,— деди. Алай кебинлиги болмагъан жазыкъ анамы бир зат бла чулгъамай къалай асыраяллыкъ эдим?!

1946 жыл бизни, 6 ёксюз малкъарлы сабийни, сабий юйден ФЗУ-гъа окъуугъа жибередиле. Аны бошагъандан сора бийик окъуу юйледе окъургъа, айхай, сюе эдик, алай къоймадыла. Заводлада, фабрикалада ишлеп турдукъ.

ТАУЛА, ТАШЛА ДА КЮЕЛЛЕ

Жарлы Къарачай жатарыкъды, дейле,
Волга къобанны тюбюнде.
Ташла, таула жылай болурелле
Къарачайны кѐчген кюнюнде.

Сталиниге къара кюн келсин,
Бу оноуну бизге этди эсе,
Ах, терси, тюзню айырмагъанлай,
Келтирип, тюзге тѣкдю эсе.

«Айт»,— дей эсегиз, энтда айтырыкъма
Хар къыйыплыгъымы юсюнден.
О, мен къыйынлы, жаныпмы къалама,
Тютюн нек чыгъады ичимден?

Тюйюмчегими къоюп келгенме,
Суймегенлеге аш этип.
Бир аман жерде кесим къалгъанма,
Адамларымы тас этип.

Адамларымы мен тас этгенме,
Энди табармамы аланы?
«Дуниягъа жангы туудум»,— дер эдим,
Ёлмейин тапсам анамы.

Эгешчиклерим жокъдула къатымда
Айтыргъа ичги сѣзюмю.
Анам, сени тапмай, ёлюрге башласам,
Ким жумарыкъды кѣзюмю?

Къозгъалгъандыла бюгюн, мени анам,
Жюрегимде жара орунла.
Къушну тюгюнлей чачылгъан таулула
Не болуп айлана болурла?

Тарыгъыула айтып, ой тебиресем,
Манга ташла, таула кюелле.
Мени жазыкъсынын, кѣрюрге суймей,
Кырдыкла жерге кирелле.

Мени туу санларым эрип бошалла
Бу къыйынлыкъладап беричи.
Мени къыйналгъаным белгили болгъанды
Къанатлылагъа деричи.

Тарыгъыула айтып, таралып тебиресем,
Келип къатыма къоналла.
«Бу тарыгъыуунг сени не затды?» — деп,
Ала менден хапар соралла.

Мени тарыгъыуум аллай тарыгъыуду,
Къарангы этдирген кюнюмю.

Тарыгъыуларымы сизге айтыр эдим,
Ангылаталсам тилими.

Мен сизге къалай ангылатайым
Жюрегиме тюшген жарамы?
Тарыгъыула жазып, мен сизге берсем,
Табалырмам эдигиз анамы?

Ах, мен къыйынлы, юрюрге башладым,
Хужу дуняда ит болуп.
Бир аман жерде кесим атылгъанма,
Онгузла юсюме жюк болуп.

Бир аман жерде мен айланама,
Айырылып Кавказ тауладан.
Бир-бир онгузларынг Сибирьде айланадыла,
Кимлени сакълайса жауладан?

Сени онгузларынг Сибирьде айланадыла,
Кавказынгдан тас болуп.
Огъесе окопда жата болурмуса,
Тегерегинг къалын ханс болуп?

Ахшы Аллах, санга не хатам бар эди?
Дуня игилигин бермединг.
Ах, Аллах, анам, къалай этейим?
Кюйюп бошалыргъа тебиредим.

Мени жюрегимде кюйген жарагъа
Емюрде дарман болушмаз.
Арыкъны суу ичим бла барса да,
Кюйген жюрегим сорушмаз.

Жюрюп тебиресем, тауусалмайма
Къазахстанны тюсюн, жолларын...
Ах, бу оноуну бизге этгеини
Бугъоу сынжыр юзсюн къолларын.

БИЗНИ ЭКИНЧИ ТЮРМЕБИЗ

1944 жылны 5-чи мартында ингирикде тиширыуланы байрамын белгилерге район арадан Огъары Чегемге юйюме кетеме. Алай манга къууанч этерге тюшмейди. Экинчи кюн ингирикде мени тутуп кетген эдиле. Элтип Тёбен

Чегемни Советле ююнде КПЗ-гъа олтуртадыла. Анда тишируула, эр кишиле да кѣп эдиле.

Болсада бизге, тутмакълагъа, анда кѣп турургъа тюшмеди. Бизни КПЗ-дан чыгъаргъанларында, бир ахырлыкъ эриши машинаны эледик. Ол заманлада анга «чѣрный ворон» деучю эдиле. Бюгюн-бюгече да аллай угъай, улуу чархлы автомашина кѣрсем, жүрегим чанчады. Бизни бирем-бирем ол машинагъа миндире башлайдыла. Бу кезиуде Чегем ауузундан энишге келген машиналаны кѣребиз. Аладан: «Кесам, ботангы уа алгъанмыса?» — деп, тиширууну ачы кычыргъан ауазын эшитдим. Ол адамны титиретген ауаз бюгюнледе да жбулагъыма эшитилгенлей туррады.

Ол кюн дагъыда бир адамсызлыкъгъа шагъат болгъанымы унутмайма. Биз машинагъа мине тургъан заманда, солдатла тѣбен чегемли бир кишини келтирип, тюз машокнуча кѣтюрюп, аны машинагъа атадыла. Билген аллахды, ол заманда анга бир тѣрт жыйырма жыл бола болур эди.

Тѣгерегибизни къруршалагъан, адамланы тюртюп машиналагъа жыйгъан солдатла: «Гузабаетмегиз, жилимагъыз, сизни вокзалгъа элтебиз», — дейдиле. Алай бизни вокзалгъа элтмедиле. Элтип, Пальчикде тюрмеге сукъгъан эдиле. Хамамдан чыкъгъандан сора уа, камералагъа юлшедиле.

Жюреклерибиз жарылмай къалай къаллыкъ эди? Он сегизжыллыкъ сабий кызлашы араларына кирип, эр кишиле жумуш этип айлана эдиле. Юсюбюзню-башыбызны алышындырыргъа быстырыбыз жокъ, ашаргъа ашыбыз жокъ. Аягъымда уюкъларымы жастыкъ этип, цемент полда тогъуз ай Пальчикни тюрмесинде турдум.

Халкъыбызны кѣчюрюрюню аллында, кесими тутхунчу, мен Чегем районда халкъ сюдде ишлей эдим. Аны себепли юстицияны наркоматыны направиениясы бла Север Осетияны ара шахары Орджоникидзеде юрист курслагъа барып, аланы бошап къайтхан эдим.

Тюрмеде бизни кѣп тынчайтмадыла. Бир кесекден соруу этип башлагъан эдиле. Аллай кезиуде: «Мени не терслигим барды?» — деп сорсам: «Сен немецлиле Къабарты-Малкъартны алгъанда, анда къалгъанса. Фашистле сени тутуп, ѳлтюрмей нек жибергендиле? Аланы буйрукълары, айтханлары этерге, толтурургъа къалгъанса», — дей эдиле. Ахырында Россей Федерацияны уголовный кодексини 58-чи статьясыны 1-чи «а» пунктуна кѣре сюд этген эдиле.

Ол деп, бу деп болмай, тюрмеге атханларында, акъылдан шашмай къалай къалгъан болур эдик! Ким, къаллай

кюч болушханым билмейме. Аны айтханым: камерада, асыры тардан, кымылдар онг жокъ эди. Алай эте, жаз да кетеди. Ачдан ёле тура эдик, кыарыусудан а тюз ауанала кибики болгъаныбызны унутмагъанма.

Кюн сайын тутмакъланы солуу алыргъа, аяздырыргъа бир 10 минутха камераладан тышына чыгъарыучу эдиле. Ол заманлада Евсеев деген комендант: «Таулулагъа киши передача — аш-суу келтирмейди, ачдан бек кыйналадыла. Аланы шахарны тийресинде орналгъан мюлкге элтип, анда ишлетирге керекди. Ким биледи, кыабаргъа бир зат табаргъа болурла»,— деучю эди.

Биз анда, нартюх кочан кыйырчыкъла, мандалакъдан уллу болмагъан, кюннге кюйген ачы картофчукъла жыйыучу эдик. Аланы кыаура отда жирмыландырып ашаучу эдик. Андан сора уа, аш орунларыбыз ауруп, кыаллай бир кыйналыучубузну аллах кеси биледи.

Ол тюрлю халны, сау кюнню кюн тюрбюнде айланганы кетюралмай, мени бутларым кёбюп, чыр-чырангы болгъан эдиле. Аны ючюн мени санчастьха саладыла. Санларымы кетюралмай, таякъллагъа таянып сюркеле эдим. Ол заманлада тюрмени арбазына чыксам, кёп таулуну кёрюучю эдим. Асыры ачдан, аланы бетлери, кыоллары, аякълары тулукъ кёбюп, чачылып кыаладыла дерча эди. Аланы кёбюсю бир ауукъдан ёлюп кыалычулары энгда да эсимден кетмегенди. Эслери аугъанланы да, ёлген сунуп, машиналагъа атып кетнучю эдиле.

Санчастьда да жашау камерадан иги болмагъанын белгилей кетерге сюеме. Жатхан жерлерибиз, алагъа жатхан жер дерге бола эсе, тахта битден гумулжук уя кибики эдиле. Болсада былайда мен энчи белгилерик бир зат барды. Ол да неди десенг, таулу жашлагъа кыалай соруу этгенлерин. Ол затланы кёзюм бла кёрюп, кыулагъым бла эшитип тургъанма. Соруу эте туруп, ала ол неда бу аманлыкъгъа кыатышмагъанбыз, терслигибиз жокъду деп женгдирмеселе, 3—4 следователь жыйылып, аланы туююп башлаучу эдиле. Аллах сакъласын, алай туююучю эдиле, энди уа ёлдюле деучю эдим. Жашла, аланы артыкълыкъларына тёзалмай, ахыр чеклерине жетип, соруу этгенлеге: «Тилейбиз, ёлтюрмегиз, не, кыалай суйсегиз да, кеси оюмугъузну жазыгъыз, кыол салайкы»,— деучю эдиле. Ахырында уа таулу жашланы «терсликлерин» ачыкъладыкы, тохташдырдыкы деп, онушар жыл берип, Сибирьге ийиучю эдиле.

Мени кесиме да беш жыл бердиле. Барыбызгъа да сюд этип бошагъандан сора, этапха ноябрь айда итле, сунгюле

бла Нальчикни темир жол станциясына элтедиле. Терк бармайсыз деп, юсюбюзге итлени кюзута, аркыбыздан сунгюле бла тюрте эдиле. Алай эте, станциягъа аманны кебинден жетебиз.

Къайры баргъаныбызны билмейбиз, ашыбыз-суубуз жокъ, асыры ачдан, хант туз жаларгъа кюрешебиз. Алай эте, жаяулай Георгиевский шахаргъа жетебиз, андан бизни хамамгъа элтип, быстырларыбызны дезинфекция этерге жыядыла. Болсада, печлени асыры кызыу этип, юс киймлерибизни кюйдюрюп къоядыла. Алай бла андан туума жаппа-жаланлай къалабыз. Юсюбюзге сюелип тургъан къалауурладан, пожарникледен, санчастьда ишле-генледен уялып, тиширыула бирер кюйген быстыр хурт-такны алып, беллерибизге кысабыз. Алайдан тутмакъ тиширыуланы бир юйге элтип, ёлген солдатланы кийимле-рин кийдирип, камералагъа алай сюрген эдиле. Биз анда 1945 жылны июнь айына дери тургъанбыз.

Биягъы бизни узакъ жолгъа — Красноярскге жиберген эдиле. Анда бир ыйыкъ тургъандан сора, малла ташыучу баржалагъа жюклеп, Енисей суу бла Дудинка деген пор-тах элтедиле. Жолда Ленинграддан баргъан банда аш-азыкъ талонларыбызны урлагъан эди. Алай бла, 3—4 кюн-ю ачлай бардыкъ. Дудинка шахаргъа жетгенде, биягъы мен санчастьха тюшген эдим. Анда жыл чакълы жатхан-ма. Негерлерими уа Норильскге жиберген эдиле.

Санчастьда мен таныгъанладан, биргеме келгенледен бир жан жокъ. Кесим а бек къарыусуз, аякъ юсюме турал-майма. Мени ол халими кёрюп, медсестраладан бирлери: «Бапинаева ёлсе, аны узуп чачын кесип аллыкъма»,— деген эди. Болсада, аллахны буйругъу алай болур эди, ёл-медим, санчастьдан камис этип, 4-чю категория берип чы-гъардыла, аякъларым а жюрюмей эдиле. Насыпха, ахшы адамла къайда да бардыла. Санчастьны баш врачы аллай-ладан бири эди. Ол кесип да тутулуп чыкъгъан эди. Аны ючюмю жаны ауруду, мени ашырыргъа адам берип, Но-рильск шахарны ара больницасына атландырды.

Мен 1944 жылдан башлап кёрген къыйынлыкъларымы бир кесекчигин айтханма, жалан кесими угъай, битеу да биргеме болгъанланы. Ауругъан, ёлген да эте, 1949 жыл-гъа жетебиз. Сау къалгъанларыбыздан бир къауумубузну башыбызгъа эркин этедиле. Алай экинчи кюн окъуна Но-рильскни милициясы, бизни кесине чакъырып: «Сиз таулу-ласыз, спецкомендатурада эсепге туургъа керексиз, ары-бери барабыз, кетебиз демегиз»,— дейди. «Отдан чыкъ да — ёртеннге» дегенлей болабыз. Ахырында, ары-бери кетсегиз, жыйырма жылгъа сюд этерикбиз деп, хар айдан

комендатурагъа барып турургъа буюрадыла, аллай паспорт бердиле.

Не этерик эдинг? Алай бла, тюргеге экинчи кере олтурабыз, 55—60 градус сууукълугъу болгъан жерде къалабыз, анда онтёрт жыл туруп, туугъан жерибизге — Кавказгъа — къайтхан эдик. Андан къайтхандан сора, Совет властьха не хата, аманлыкъ этген болурма деп, аны билиую ызындан болгъан эдим. Алайсыз онгум, амалым да жокъ эди. ҚЪМАССР-ни Баш сюдюю коллегиясы Урманчеевни башчылыгъы бла мени заявленияма эс буруп, архивлеге къарап, алаы тинтип, мени бир тюрлю терслигим болмагъанын тохташдыргъан эди.

Айхай да, мен муну, къыйынлыкъны, жаланда кесим сынагъанма, башхала уа аллай затланы билмейдиле деп жазмайма. Халкъыбызны къыйын къадарыны, ачы кюнлерини бир кесекчигин белгилер ючюн айтама. Мындан арысында бир адамгъа, бир халкъгъа, миллетге да биз кёрген къыйынлыкъны бермесин дейме. Мен поэт, жазуучу да туйюлме. Алай халкъым, кесим сынагъан ачылыкъланы юслеринден назмула жазып, сау дефтерни толтургъанма. Аны себепли сёзюмю ол дефтердеги назмуладан бирлерин бла бошаргъа сюеме, айып этмегиз.

Санга айтханларым кертиди деп,
Ётдюргендиле тенгизден.
Сиз сау къалыгъыз, тенглерим,
Узакъ кетгенме мен сизден.

Кавказ тауладан айырылып,
Узакъ Северге кетгенме,
Ахлуладан кенгде къалып,
Жашлай къыйынлыкъла чекгенме.

Эсге тюшюрсенг, бир бек къыйнай
Анадан туугъан къарындаш.
Анамдан хапар келтирлик болурму
Ол кёкде айланган къарылгъач?

Мени аягъымда чурукъла,
Аны табанлары — такъырла.
Тюргеге кирип, ийнар айтабыз,
Жууукъсуз къалгъан факъырла.

Кёп назмула жазарыкъ эдим
Мен назму эте билмейме,
Не бек термиле эсем да кесим,
Сизни уа къарап кёрмейме.

ШУЁХЛУКЪ БОЛУШАДЫ

Мени атамы — Бийбертни, Экинчи Чегем элден Гучаев Питуу деп бир къабартылы шуёху болуучу эди. Ала бир бирни кёрмей бир бёлек кюн турсала, бир бирлерин излей эдиле. Шуёхлукъну бек къаты жюрютгендиле. Кеслери уа, бир бирлери бла ушакъ этгенде, Питуу тауча, Бийберт а къабартыча сёлешип болгъандыла. Алай нек этесиз деп соргъанларында уа: «Жаланда бир бирибиз бла шуёхлукъ жюрютгенибиз ючюн угъай, бир бирни саулай миллетине да хурмет этгенибиз ючюн»,— деп жууаплагъандыла.

Бек сейирлиги уа малкъарлыла туугъан жерлеринден кёчюрюлгенден сора болгъанды. Айхай да, бир кесекден къадар аланы бир бирден айырлыгъын не Питуу, не Бийберт билмегендиле. Шуёхуи къайры эсе да юйюрю бла бирге алып кетгенлерин Питуу 1944 жылда 8-чи мартны ингиринде эшитгенди. Экинчи кюн а, эрттен бла эртте туруп, Яникойгъа баргъанды. Келсе, Бийбертни юйюню эшиклери ачылып, анда киши да жокъ. Ары-бери къарай кетип, Питуу бизни эки ийнегибизни кёреді. Кёп сагъыш эте турмай, аланы сюрюп Экинчи Чегемге келтиреді. Аны кёрген эллилери Питуугъа айып этедиле. Ол насыпсыз малкъарлыланы арлакъ оздургъунчу окъуна тёзалмай, Питуу аланы тюплерин жыяргъа баргъанды деп, кёпле анга ичлеринден къызадыла.

Алай Питуу ала сунганча адам болмагъанды. Биз да жетер жерибизге жетип, бир бёлек ай озгъандан сора, Экинчи Чегемден бизге ахча келгенде, сейир этип къалгъан эдик. Питуу бизни эки ийнегибизни да сатып, ахчасын толусулай кесибизге жибергенди. Баям, ол ахча болмаса эди, биз ачдан къырыллыкъ болур эдик.

Бизни кёчюрюрге келгенлерин мен бюгюн да унутмай турама. Къолубузгъа алалгъанчыгъыбызны автомашинагъа атдырып, терк окъуна кесибизни да миндирип, Шалушканы ичи бла элтген эдиле. Орамны эки жанында къабартылыла сюелип бизге къарагъанлары, тиширыула жиягъанлары эсимдеди.

Алай затланы эсеме тюшюрсем, къабартылыны бла малкъарлыны бир бирлери бла шуёхлукъ жюрютюулері аланы экилерини да къапларына сингип къалгъан, тёлүден тёлуге ёте баргъан ишди деп, кёлүме алай келеди.

Къазахстанда биз Жамбул шахардан сегиз километр узакълыкъда жашай эдик, Ровное деген элде. Мен же-

тинчи классха жюрию эдим, алай заманында спецкомендатурагъа барып, ары-бери кетмегениме къол салыргъа борчдан мени да эркин этмеген эдиле. Жетижыллыкъ школну бошагъандан сора уа, окъургъа башха жерге барыргъа керек эди.

Бизге бек жууукъ орта школ а — Жамбулда. Мен, документлерими ары берип, 1-чи сентябрьден Жамбулда орта школгъа жюрию башладым. Спецкомендатурадан эркинлик алмагъан эдим. Шахаргъа жюриюге эркинлик бермезликлерин биле эдим. Кёчгюнчюлеге тургъан эллеринден тышына бир атлам этерге да къоймай эдиле. Бир жол, машинагъа мине тургъанымлай, мени комендант тутду. Низамгъа бузукълукъ этгеним ючюн, элтип КПЗ-гъа урду. Юч суткадан сора башыма эркин этди, «мени къаллай эркинликлерим» болгъанын манга къаты ангылатды. Школгъа мен эки ыйыкъдан сора келген эдим. Ишни къалай болгъанын класс таматабызгъа — Галина Ивановнагъа айтдым. Ол манга школгъа жюриюге комендатурадан эркинлик алыр ючюн кёп кюрешген эди. Алай болмаса, мен андан ары окъуяллыкъ туююл эдим.

Жамбулда орта школну сегизинчи классында окъуууымда, Сайди Шахгиреев деп бир чеченли жашчыкъ бла танышхан эдим. Аны онг къолу жингиригини башындан кесилип эди. Сайди бешинчи классха жюриюгенинде, атдан кетип, къолун сындыргъанды. Элде больница болмагъанды. Шахаргъа барыргъа уа комендант къоймагъанды. Жашчыкъ билегин байлагъанлай, элде айланып тургъанды. Артда къарагъанларында уа, сынган жери къурт болуп, къолун кесерге тюшгенди. Кёчгюнчюлени сабийлерине ма алай къарагъанларыны юсюнден юлгюлени мингле бла келтирирге боллукъду. Алай къысха сёзлю болур ючюн, жаш тёлуге сталинизмни юсюнден толу хапар билдирирге кереклисин айтыргъа суюме. Кеслерини машиналарыны алмиялаларында «битеу халкъланы аталарыны» суратын салып айланган жаш адамла Север Кавказны кёчюрюлген халкъларыны къырдырыугъа ким башчылыкъ этгенин билтирге керекдиле.

Къалай къыйын жылла эдиле бизни Къазахстанда эм Орта Азияны республикаларында тургъан жылларыбыз! Басынчакълыкъны, хыликкя этмекликни да сынагъанбыз, ачдан, сууукъдан къыйналгъанбыз. Окъууну къояйым, эшта, аны манга кереги болмаз деп, бир-бирде кеси кесиме алай айта эдим. Алай ахшы, халал жюрекли адамла манга жолдан ажашмазгъа болушхандыла, тюз акъылгъа юйретгендиле.

Эри бла къатыны — Зинаида Васильевна бла Михаил Антонович Корольколаны — ёмюрде да унутурукъ туююлме. Бир жанындан комендант къоймай, экинчи жанындан жашар жерим болмай, амалсызгъа квалгъанымда, ала мени кеслерини юлеринде тутхандыла.

Жамбулда окъугъаныбызда, биз бир бирден айырылмай айланыучу тёрт шуёх бола эдик. Оруслу Миша Королько, чеченли жаш Сайди Шахгиреев, малкъарлыла Умар Юсупов бла мен. Бир жыл ораза айда Сайди (ол бизден абаданыракъ эди) бизге: «Келигиз, юч кюнню ораза тутайыкъ»,— деди. Аны билип, Миша да бизге кшошулгъан эди. Тёртюбюз да юч кюнню ораза тутдукъ. Сен христиан динни адамыса, санга ораза тутаргъа кереклиси жокъду деп, Мишагъа алай айтханыбызда, ол: «Аллах бизни шуёхлугъубузну, мен сизден айырылып жашаялмазлыгъымы ангылар»,— деген эди. Ма ол кюн мен атам Бийбертни бла къабартылы Питууну шуёхлукъларын эсиме тюшюрген эдим.

Малкъарлыланы мюлкери, ырысхылары мында тегюлюп квалгъан эди. Бусагъатда бизге тюшген заран ючюн правительстводан ахча тилерге келюбюз барлыкъ туююлдю, не ючюн дегенде, кыралны экономикасы бек къарыусузгъа кетгенди. Алай болгъанлыкъгъа, бу вопросха къаралмаса, биз кесибизни толусунлай реабилитация этилгенге санаиллыкъ туююлбюз. Кечгюнчюлюкден туугъан жерлерине къайтхан таулуланы кёбюсю аталары, аппалары ишлеген юйлени сатып алгъандыла. Аны къалай унутуп кёюргъа боллукъду? Мен кесим къарап тургъанлай, бизни юйюбюзню кыбыргъасында да «Бу юй сатылгъан этеди» деп жазгъан эдиле. «Сатып ала эсегиз, алыгъыз, алмай эсегиз д, башхалагъа сатарыкъбыз»,— деп къойгъан эдиле анда жанагъанла.

ТЮШЮМДЕ АЛАЙ КЕРГЕНЕМ...

Ёмюрлюк бузу юсюнде — Минги тау
Бюгюн бизге эрий болурму?
Энди мындан ары туугъан жерибиз
Къарачай элледен толурму?

Бу артыкълыклагъа жарылгъан болурла
Къарачайны къадау ташлары.
Энтда жауну аллында кванларын тегедиле
Къарачайны жигит жашлары.

Кече тюшюмде ма алай кѳрген эдим:
Таула ёзеннге аудула.
Сакъатха, къартха, онгсуз сабийлеге
Къыйынлыкъла жаудула.

Кече тюшюмде ма алай кѳрген эдим:
Къаяла ёзеннге оюлуп.
Ой биз жарлыла кетип барабыз,
Гюняхсыз болгъанлай, жоюлуп.

Малланы ургъанча, вагонлагъа уруп,
Тышыбыздан кирит салдыла.
Къарачай таулада сыртла толу малла
Кимге аманатха къалдыла?

Шимал Кавказны темир жолларында
Паровозланы улутдунг.
Сталин, жанынг алай къурусун,
Бизни Кавказдан къурутдунг.

Ашхам заманда Кавказны ташладыкъ,
Тихорецкде танг атды.
Жыламукъларым бетимн жуугъанлай,
Сталинградда кюн батды.

Алайгъа жетгенлей, сагъайып къарадыкъ:
Анда ёре чѳп да жокъ эди.
Тѳгерегибизде уллу тюзлери
Солдатланы къыргъан окъ эди.

Ёлгенле, бизден хапар сормагъыз,
Сиз бизни къарап кѳрмегиз,
Жаннет чыпчыкъла болугъуз, харипле,
Экинчи кере уа ёлмегиз.

«Къайры элтесиз?» — деп жылап сорсакъ,
Бир хыны жууапла берелле.
Эки къарнашчыгъым, эгечим, анам
Къайсы эшелонда келелле?

Къазахстаннга былай жетгенлей,
Эшиклерибизни ачдыла.
Малланы юлешгенча юлешдиле да,
Къазах колхозлагъа чачдыла.

Къазахстанда бош болдула сора
Чемоданларымы баулары.

Жюреги сынган кыызга ушайдыла
Кызахстанны таулары.

Сейир Кырачайда ёсген санларым
Бир кызах юйчюкден кыраайдыла.
Кызахстанда бу ач жюреклени
Бир сууукъ боранла тарайдыла.

Биз, комендатха барып, кюол салабыз
Элден чыкмазга, кыачмазга.
Жаратхан Аллах, буюрупму кюйдунг
Кавказны эшигин ачмазга?

Бир ариу жылтырап, кёзге кёрюнедиле
Кырачай Кыобанны бузлары.
Кызах тюзледе мугур жюрюйдюле
Кырачайны субай кызылары.

Ехтем келген сууга буруу бола эдиле
Кырачай Кыобанны ташлары.
Кюсесек да, кёрюрге тапмайбыз
Кырачайны жигит жашларын.

Ауругъанлагъа дарман болур эди
Кырачай тауланы суулары.
«Закавказияга аугъандыла»,— дейдиле
Ичинде отлагъан буулары.

Мен ийнар айтсам, эжну этиучю эди
Кырачай Кыобанны тауушу.
Барып жеталмазча, жетген ёталмазча
Бегингенди, дейди, ауушу.

Къам тёге тургъан жашланы кыартлары
Бери высылкага келдиле.
Гитче сабийлери Кызахстанда
Ачдан кёбюп-кёбюп ёлдюле.

Кыыйнлыкъ жетгенди, ачыкъ киргенди,
Кырачай кырылып барады.
Ёлмегенлеге да не тынчыкъ кыалады:
Ёмюрлюкге жюрек жарады.

Указ чыкъды да
Биз ызыбызга кыайтыргъа,
Кёкде кёгюрчюню Кавказга ийгенме
Таулагъа суююнчю айтыргъа.

Таула да андан былай билдиргендиле:
«Энтда берекетни берирбиз,
Киши жерледе саулугъугъуз кетгенди,
Орунунa салалсакъ, кърюрбюз».

Ссылкадан къайтып тебирегендиле
Къырылгъандан къалгъан саулары.
Туз дамыгъызгъа ыразы болугъуз,
Сау къалыгъыз, къазах таулары.

Шимал Кавказны чегине киргенлей,
Паровозла гудок бередице.
Жарылып ёллюк бар эсе, ёлсюн:
Къарачайлыла келедиле!

НАСЫПЛЫ БОЛУР ЭДИМ

Биз эки эгеч бла беш къарындаш болабыз. Атабыз бла анабыз эртте ёлюп, ёксюзлей къалгъанбыз. Уллу Ата журт урушха кетип, беш къарындашым да андан келмей къалгъандыла. Ала Мажит, Тахир, Мазан, Мукай, Хусей. Ала бюгюн бирер юй болуп турсала, менден насыплы болмаз эди битеу дуняда (жиляйды). Баш нем да анда ёлгенди. Бизни маллагъа тенг этип, кир эм сууукъ вагонлагъа жюклеп ашыргъан эдиле.

Бир жастыкъ бла тёшек алып, сегизжылыкъ къызчыгъым Келиматны да къолундан тутуп, журтумдан, элимден айырылгъан эдим. Юйюме кирит салып, артха къайтыр умутну тас этмей, алай чыкыгъан эдим.

Ёлгенлени жолда чыгъарып, степьге атып баргъан болмаса, вагонлада къоймай эдиле. Анга бюгюн, бюгече да жарсыгъанлай турабыз.

Къазахстанда бал туз заводда ишлеп кёп тургъанбыз. Талды-Курганда «Белекше» колхозда чюгюндюр ёсдюрюп, иш хакъыбызгъа да будай, бал туз берип, алай жашагъанбыз. Тургъан жерибиз а — хаух юйле. Бизни биргебизге кёп миллетни келечиси бар эди. Ала бла да бек иги жашагъанбыз. Сейир да этиучю эдиле, былай иги ишлеген халкъны журтундан нек кёчюргенлерин ангыламай. Ал заманда окъуна юч сабийим да хауа жарашмай ёлген эдиле.

Анда бек къыйналгъанбыз. Ашдан-суудан, жаланнгахдан къыйналгъандан сора да, журтубузгъа термилиу кёплени жанларын алгъанды.

Ызыбызгъа къайтып, Ташлы-Талагъа келгенбиз. Келген-
нибизлей, бир-бирлеге юй ишлерге ссуда берген кибикле
этген эдиле.

Къыралыбыз мындан арысында кючлю болса, бай бол-
са, бек сюебиз. Мени таулу халкъым а бар халкълагъа юл-
гю болгъан, къурчдан да къаты, кертичи халкъ болгъаны
ючюн мен ёхтемленип жашайма.

КЪАЯ КЪЫЗЫ КЪАРЫЛГЪАЧ

«Къая кызы къарылгъач,
Къаялада учуучу,
Къаялада юй салып,
Тагылада туруучу.

Къаялада жырлаучу,
Назмуларын айтыучу,
Неге бизни къойдугъуз,
Бийик кёкде ойнаучу?

Танка уянг къаяды,
Ким чачханды уянгы?
Неге мындан кетесе,
Ёксюз этип къаянгы?

Къая кызы къарылгъач,
Жилляй, къайры кетесиз?
Дорбуланы бош къоюп,
Кимге аманат этесиз?

Къая кызы къарылгъач,
Къаяладан нек къачдын?
Ташны, тауну жилиатып,
Аулакълагъа нек учдун?

Аулакълада не барды,
Кимди сизге къарарыкъ?
Танымагъан тюзледе
Кимди сизге жарарыкъ?

Аулакълада жел урса,
Дорбун къая тапмазса,
Жайгъы исси кюнледе
Сууукъ кёгет къапмазса.

Къышла сууукъ боладыла,
Къалтыратыр санланы,
Агъач, отун тапмазсыз,
Бек ижитир жанланы.

Сууукъ желле гюрюлдеп,
Көнг аулакъ агъарыр.
Апы кибик жайгъыда
Аплакъ бетинг къаралыр.

Къая къызы къарылгъач,
Кимди сизни къыстагъан?
Бу тауланы къызгъанып,
Сизни мындан сыйпагъан?

Къая къызы къарылгъач,
Узакълагъа учасыз,
Не болгъанды сизлеге?
Жилляй, къайры барасыз?

— Ачы боран, къар сууукъ
Бизни аман къоркъутду.
Сюрдю бизни тауладан,
Журтубуздан къурутду.

Бузукъбашла жокъ болсунла!
Артыкълыкъла этдиле.
Уялагъа от салып,
Бизни чачып кетдиле.

Заман келир таулагъа,
Тау кёзю аязыр,
Жаз келир, ышарып,
Залимлик таркъайыр!

Къая къызы къарылгъач,
Унутмагъыз тауланы,
Ахшы жолгъа барыгъыз!
Унутмагъыз бауланы.

Узакъ жолгъа чыкъгъансыз,
Биз барабыз къазахха,
Ёксюз къалгъан балала,
Жукъ алмайын азыкъгъа.

Не жердеде жүрүбүз,
Айран тапмай азыкъга,
Жилий ата-апала,
Таянганлай таякъга?

Туугъан, ёсген журтларым,
Жилий, күйюп, барабыз.
Сау къалыгъыз, тауларым,
Энтда сизни табарбыз!!!

АЛЛАХХА ШУҚУР

Қъыралыбыз бизни аманлыгъыбызны кёрмей кёчюр-ген эди. Биз артда анга жыр да такъгъан эдик, жүрегибиз къыйналгъандан. Анда кёпле ёлгендиле. Бизни юйюрте ёлген адам болмагъанды. Аллахха шукур.

Биз Алма-Атагъа тюшген эдик. ГЭС ишлене тургъан жерге. Каналлагъа къуюлуп, плотинала ишлеп, къолубуз бла раствор этип тургъанбыз. Басханчы къызла, лом темирлени алып, экскаваторла кибик ишлей эдиле. Алма-Атаны агъачындан келтирип, жаргъа чыпында тиреп, землянкала ичинде жашагъанбыз. Онбир сабий бола эдик юйде. Барыбыз да степьге къоуулуп, тифден кёп ауругъанбыз.

Бизге паёк, мал бере эдиле. Ол бек жарагъан эди. Эшиу эшип тургъанбыз. ГЭС ишленгенден сора, «Молотов» колхозгъа кёчюп, чюгюндюр ёсдюрюп, тары, будай оруп, иш хакъыбызны ахча бла алып тургъанбыз. Тыш быстырларыбыз жылтыреала, ич быстырларыбыз бла къалып, тамбла не киерикбиз деп кёп кере айтханбыз. Жашауубуз къолайлы болуп арт жыллада башлагъан эди. Биз тургъан жерде хар миллетни келечиси да бар эди, ала бла бек татлы жашагъанбыз. Орта Азиядан Герпегежге келгенбиз.

Ёсюп келген жаш тёлю къыралны аллында, эринмейин, талмайын, иги къуллукъ этсин. Аллах энди жаш тёлюню жүрегине бизге салгъан ачы жараны салмасын.

КЕЗЛЕРИБИЗДЕН ҚЪАН ТАМА

Автоматларын юсюбюзге буруп,
Жол боюнлагъа сюрелле.
Иесиз къалгъан бизни итлерибиз
Ызыбыздай улуй юрелле.

Ой, жол жанына тыйылган халкыны
Тегерек, тогъай сакълайла.
Бери жыйылмай жан къалмасын деп,
Къагъытха къарап жокълайла.

Учу-къыйыры болмай, тизилип,
«Студебеккерле» келдиле.
Минигиз жонгил машиналагъа деп,
Къаты буйрукъла бердиле.

Къабар къабыны тауусулган халкъым
Алагъа жылай минеди.
Экишер мыртазакъ, биргебизге минип,
Нарсана таба сюреди.

Машиналадан къарап, туугъан элими
Кёзлерим бла ауладым.
Бизге бу азапны неге салдынг деп,
Уллу Аллахдан да дауладым.

Ырысхыбыздан къурулай чыгъарып,
Вокзаллагъа тыйдыла.
Нарсана шахаргъа алыб' а барып,
Мал вагонлагъа жыйдыла.

Аш-суу да болмай, мал вагонлада
Сабий да, къарт да сынсыйды.
«Суу» десе сабий, берирге тапмай,
Анасы бир бек тыхсыйды.

Вагон эшиклени ачмай баралла,
Итил сууундан ётгюнчю.
Бу юч-тёрт кюнде жетген азапны
Ким унуталыр ёлгюнчю.

Къарачайны малы, хужусуна къалып,
Тыш адамлагъа аш болду.
Бир кюнню ичине жарлы Къарачай
Туугъан жеринден тас болду...

Къыйынлыкъ жетерин жарлы Къарачай
Аз алгъаракъда билмеди.
Вагонлагъа жюклеп, Азиягъа чачхан
НКВД аскер туююлмеди?

Ачлыкъ да жетген онгсуз сабийлени
Бир тунакы чыгъады сёзлери!

«Анпя, баппу...» — дей жан бередиле,
Анагъа аралып кезлери.

Азгъынлыкъ жетген сюексанчыкъла,
Къартлача, жыйрыкъбетчикле.
Эсима тюшсе, санларым титирейдиле,
Жалынчакъ сабий кезчюкле.

Элден чыгъаргъа мадар бермейле
Комендант деген парийле.
Къабарыкъ тапмай, кырылып баралла
Анасыз къалгъан сабийле.

Аталары да къазауатда айланып,
Онгузлары ачлыкъ сынайла.
Балачыкълары кырылгъан анала,
Жерни тырнап, алай жылайла...

Ачлыкъ ауруудан кырылгъан халкъны
Санын тапмайма, санасам.
Миллет талкъ болуп, кесим къалгъанчады,
Ойлаша келип къарасам.

Кечюрюлюп кетген ол адамладан
Бюгюн хазнасын кёрмейбиз.
Илинмек ажалдан ёлген болмаса,
Тюз ууахтыдан ёлмейбиз.

Илинмек ажал деп мени айтханым —
Ачлыкъ, артыкълыкъ, ич ауруу.
Аны юсюне бандит дейдиле да,
Саладыла бизге кеп жарсыу.

Бу кыйынлыкъны сынамаз эдик,
Мурдар Суслов болмаса.
Ол жангыз жанын сакълар муратда
Харам иети толмаса...

Ой, сау къалгъанла кыйтып келелле —
Къууанч, бушуу да келледе.
Юйлерибизни сатмай бермейдиле
Бошуна къалгъан элледе.

Айлана барып, биз сын ташланы
Босагъа тюпледен алабыз.
Жылау-сыйыт бола, алып барып,
Энди ызларына салабыз.

Ой, сый ташланы талайын тапдыкъ
Сталинин бюстюню тюбюнде.
Не айтыргъа билмей, сейирге къалдым
Аланы тапхам кюнюмде.

Къарачайны къанын аямай ичди,
Тап этинден да тоймады.
Эрттеден бери жатхан ёлюклени
Сыйын теплемей къоймады.

Жаныуар болмай, адам болурму
Къабырны ташын алалгъан,
Бети да жетип, Аллахдан да къоркъмай,
Босагъа тюпге салалгъан?

Быллай ишледен бир да кенгдеди,
Шукур Аллахха, миллетим.
Энди ёмюрлеге тюрленмей барсын
Ол ариу халинг, ниетинг.

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЗОРЛУКЪНУ КЮНЮ

Ашаргъа аш жетишмегенден болур эди, ол заманда уручу бек кёп эди. Аны себепли кече сайын малларыбызны, продуктларыбызны кезиу-кезиу сакълаучу эдик. 7-чи мартда Лукожев Пётргъа, Дадов Муталибге эм манга къалауурлукъ этерге тюшеди. Кече узуну от этип, аны тегерегинде кечинебиз.

Кече арасындан атлагъан заманда Муртазов жанындан паровозланы гузabalы ёкюргенлери эшитиледиле. Тапг жарыгъанлай а, товар вагонлары бла Докшукин жанындан эшелонланы келгенлерин кёребиз. Жюреклерибизни къайгъы, къоркъуу кючлейдиле: былайлада быллай кёп эшелон бир заманда да болмаучу эди. Станцияда да (Котляровкада) адамла, къайгъы, гузаба этип, ары-бери къыстау ётгенлерин кёрюп турабыз. Бригадирибиз Казмахов Умар келгенде, биз кёрген затларыбызны юсюнден анга айтабыз. Ол манга бла Лукожев Пётргъа Майскге барып, халны биллип келирге буюрады. Биз, сыртдан энип, Терк сууундан паром бла ётебиз да, Майскге келебиз. Темир жолгъа жууукъ барыргъа къоймайдыла: эшелонланы сауутланган адамла сакълай эдиле. Алай товар вагонланы эшиклери

жарты ачылып, аладан а жияу, сыйыт, к'айгы, гузаба эшитиледи. Ала бизни малк'арлы к'арындашларыбыз бла эгечлерибиз болг'анларын мычымай билебиз.

...Кёзюмю юсюнде таулу аналаны, эгечлени, эшелонла тебирегенде, бютюнда инжилиулю сарнаг'анлары. Ол кюн алаг'а ёмюрлени ала бла бирге жашаг'ан биз уг'ай, тау да, таш да, жер да, кёк да — битеу табийг'ат эрий болур эди. Аланы бир-бирлери, бизни таба к'арап, не эсе да айтып к'ычыра эдиле. Алай, не медет, эшелонланы тархтурхлары, аланы «буг'аларыны» ачы ёкюргенлери бизге жук' да эшитдирмей эдиле.

Бизден сора да, ол кюн алайда Терек элден кёп адам бар эди. Бююн-бюгече да ол кюн эсибизден кетмейди. Назик ариу к'ызчык'ны, к'олун аузуна элтип, суу тилегени, ак'сак'ал к'артны, вагондан к'олун тышына узатып, бизге «сау к'алыг'ыз» деп билдиргени...

Ач, суук' да болуп к'айтдык' биз Жулатха. Кёргенибизни бригадирибизге эм битеу ишчи тенглерибизге айтдык'. Ары дери кеси репрессияны сынаг'ан Казмахов Умар тюз сабийчикча жияды, ызы бла уа биз да. Экинчи кюн биз ишге чыг'алмадык', жүрегибиз асыры к'ыйналг'андан, хатасыз сау халк'ны к'айры эсе да алып кетгенлерше асыры жарсыг'андан.

Ол 20-чы ёмюрде адам улу биринчи кере сынаг'ан к'атылык', жаныуарлык' — геноцид эди. Ол кюнню мен, ёлюп кетгинчи, унуталлык' туююлме.

Эсимдеди: бизни эл Советни секретары, школну ол замандагы устазы малк'арлы жаш Созай улу эди. Бек ариу к'ол хаты болг'ан, халатсыз жазг'ан, чырайлы жаш эди. Дагыда 1952 жыл Бийик заготовитель школг'а кире туруп, мандат комиссиядан ётгенде партияны АК-сыны инструкторуну манга берген сорууун унутмаг'анма. Ол соруу дискриминация соруу эди: малк'арлыланы кимлери бла байламлык' жүрютесе? Мен анга: «Малк'арлыла бла биз кёп ёмюрлени келишип жашаг'анбыз, республикабыз да эки миллетни аты бла айтылуучу эди»,— деп жууап бергенме.

...Малк'арлыла 13 жылны ичинде кёп к'ыйынлык', сыйсызлык' кёргендиле. Болсада ёхтем, батыр халк' кесин бюкдюргенди. 1957 жыл, малк'арлыланы жерлерине к'айтарыллык'ларын эшитгенибизде, ийнаныг'ыз, бек к'зууаниган эдик. Эшелонну келлигин билгенимлей, мен, Нальчик темир жол станцияг'а келип, сак'лап тург'анма. Дадов Магомет, Фашмухов Адальгерий, Макытланы Юсюп да (ол, бирсиледен эрттерек келип, «Загот-

зернода» ун заводну директоруну заместители эди) мени бла бирге эдиле.

Арта ишими юсю бла мен Чегем, Зольск, Басхан, Лескен районлагъа терк-терк бара тургъанма, малкъар эллени хазнасында къалмай кѣп кере къонакъ болгъанма. Ташлы-Таланы, Хабазны, Кичибалыкъны, Булунгушу, Хушто-Сыртны, Тѣбен Чегемни эм башха малкъар эллени аягъы юсюне салыу ишге къатышханма. Мени кѣп малкъарлы шуѣхум барды. Мен ол шуѣхлукъ эм шуѣхларым бла ѣхтемленеме эм бизни, малкъарлыланы бла къабартылыланы, бир бирден айырыу логиканы жаратмайма. Бирликни кючлей жашаргъа керекбиз. Ёсюп келген жаш тѣлюге кѣп ѣмюр бирге къаты байламлы халкъланы бек алаамат сын ташлары ма ол боллукъду.

ЮЗМЕЗ БОЛДУ ТѢШЕГИМ

Ой, эрттенликде, сагъат сегизде,
Бизни Зынагъа¹ жыйдыла.
Элтиб' а барып биз хариплени
Товар вагонлагъа къуйдула.

Атыбызны жазып къоюп барабыз
Къаяда гыйы ташлагъа.
Не зат а айтып биз жазарбыз
Къазауатда тургъан жашлагъа?

Бизни алып алай баралла,
Уллу вагонну толтуруп,
Биз жарлыла алай а къалгъанбыз
Къум тюзледе олтуруп.

Бизни чыгъарып баргъан заманда
Этилип къалды эшигим.
Кенг аулакълада, къум да тюзледе
Юзmez болду тѣшегим.

Манга акъылны юйретип айланнган
Мени къолумда таягъым.
Кенг аулакълада, къум да тюзледе
Ай болгъанды чырагъым.

¹ Зына — Малкъарда жер ат.

Тынч жашап тургъан а, ой, элимде
Энди жашаргъа кьоймайла.
Кенг да аулакълада, къум да тюзледе
Аркъамда къамичиле ойнайла.

Бизден къалгъан хапчукланы
Иесиз адамла алалла.
Поездде ёлген биз жарлыланы
Рельсле жанына салалла.

Бизни алып баргъан поезд,
Ол бир жанына бурулсун,
Бизге ол приказны берген центрге
Бир аман печать урулсун.

Биз а кетгенли, къургъакъсыгъандыла
Уллу агъачда уа тамырла.
Кёплени уа эсине тюше болурла
Рельсала жанындагъы къабырла.

Билмей тургъанлай, биз харипле
Къарангы тюрмеде жашадыкъ.
От, суу да болмай, ма биз жарлыла
Ма чий хансла да ашадыкъ.

Бизге келген, ой, машинала
Тардан къалай ётдюле!
Элте уа барып, биз жарлыланы
Ма юйсюз, кюнсюз этдиле.

ҚЪЫРГЪЫЗСТАНДА МАЛҚЪАРНЫ ФУТБОЛ КОМАНДАСЫ

Бир юч-тёрт жылдан таулула тириле башладыла. Юйле да ишлеп, мал къоллу да бола тебиредиле. Бизни атабыз да бир ийнек сатып алды. Манга дагъыда бир жумуш чыкъды. Кюн сайын сыртым бла кётюралгъаным тенгли бир кырдыкны ийнекте ташыйма, башха жумушлагъа да къолумдан келгенича болушургъа кюрешеме.

Алай эте, жылла ётдюле. Адамланы кёллери да, не айтсанг да, алгъындан жарыгъыракъ болгъанды. Биз да таматаларыбызгъа къолубуздан келгенича болушабыз.

Иёгерлерим да, мен да акъырын-акъырын футбол оюнга тюзеле башлайбыз. Тобубуз а къайдан боллукъ эди? Быстыршы ичин биченден толтуруп, аны къуууп ойнаучу дик. Аллай тоб' а кёлге бармай эди да, керти топ алыргъа кёлленебиз.

Кече сайын вагонла къотарып, андан тюшген ахчагъа топ, футбол форма да сатып алабыз да, Къызыл-Къаяда баргъан футбол эришиулеге къатыша башлайбыз. Жети футбол команда болуучу эди. Биз эришиулеге къошулгъунчу, бек кючлю командагъа 11-чи шахтаны (бу командада экеуленден къалгъанлары таулу жашла болгъандыла) «Комсомолчу» деген командасы саналып тургъанды. 1953 жылда Къызыл-Къаяда биринчи жерни, шахарны кубогун да алабыз.

Былайда командада ойнагъан жашланы атларын айтыргъа суюме. Насыпха, барысы да саудула: Гемуланы Магомед, Къулийланы Жамал, Къулийланы Исхакъ, Жаболаны Махмут, Жапикаланы Хамит бла Абдулла, Гергокъланы Хыйса, Гилястанланы Махмут, Къалабекланы Масхут бла Исхакъ, Малкъондуланы Хамит, Аккайланы Алим, Кожашланы Сайид, Мызыланы Далхат, Энейланы Салих (ол заманда жыл саны жетмей, запаса туруучу эди). Команданы капитаны уа, айып этмегиз, мен эдим.

Башында айтханымча, бу жашла Къызыл-Къая шахарны чемпионлары боладыла. Сора бир кюн шахарны спорткомитетини таматасы келип: «Ош областьны чемпионатына жыйымдыкъ команда къурайбыз, сизден да бир юч-тёрт адам аллыкъбыз»,— дейди. Жашла унамайдыла. «Неда барыбыз да барлыкъбыз, неда бирибиз да барлыкъ туюлюбюз»,— деп, сёзю алай бегитип тутабыз.

Не этерик эдиле, жашланы айтханларына бой саладыла. Ош областьда алты оюнну бир бири ызындан хорлайдыла. Жетинчи оюн башланады.

Оюнну биринчи кесегинде 2 : 0 эсеп бла хорлатадыла. Солургъа чыкъгъанлай, Мухтар жашлагъа тырман этеди:

— Не болгъанды бюгюн сизге? Нек чапмайсыз?! Къурушуп нек турасыз?

— Борбайларыбыз тутмайдыла,— дейдиле жашла... Алай оюнну экинчи кезиуюнде бирси команданы футболистерини онгларын алып, аланы сеткаларына юч топ уруп, бу оюнда да хорлайдыла эм Ош областьны чемпионлары болуп къайтадыла.

Бизни жашла стадионга чыкъгъан заманда, ары жыйылгъан заманда жамауат жарыкъ къарсла бла тубеп тургъанды, кёбюсю ала жанлы болуп сюелгендиле.

1956 жылда Кыргыз ССР-ни чемпионаты башланады. Спорткомитетни күүлукчулары Ош областыны жыйымдык командасына адамла айыра башлайдыла. Жашла биягы унамайдыла. «Барсакъ — барыбыз да, алай туйюл эсе, бирибиз да угъай», — дегенни айтадыла. Комендантдан жашланы барысына да пропускла алып, Фрунзе шахаргъа ашырадыла. Таулу жашлагъа конакъ юйде жер бермей, энчи юйлеге иедиле. Алайда да жюреклерин кыйнайдыла. Не этерик эдиле, тишлерин да къаты кысып. оюннга чыгъадыла. Фрунзе шахарны командасын хорлайдыла. Экинчи кюн тенг эсеп бла бошалады.

Столовада ашаргъа юйремеген жашла, тогуз эт ашап къярбыз деп, асыры къяркъгъандан, ашаргъа унамай, къялларында болгъан талончукларын ахчагъа алышып, тюкенден, базардан бир затчыкъла алып къябаргъа кюрешип тургъандыла, аны себепли ахыр оюннга къярыусузуракъ болгъандыла. Ол оюнлары уа Пишпек шахарны футбол командасы бла эди. Оюн башланганлай, къаты жауун жаууп, футболчуланы онгларын алады. Ол заманда бизни жашланы бек таматаларына 17 жыл бола эди. Была бла эриширге чыкыгъанла уа кепге тамата болгъандыла. Къярышлары тоймай ачыракъ болгъанларына, бир жанындан жауун да чырмагъанына жашла, ол оюнну 3:2 эсеп бла хорлатып, экинчи жерге тийишли боладыла.

Ол оюндан сора Кыргыз ССР-ни жыйымдык командасына Кёккёзланы Мухтарны, Къалабекланы Махмутну бла Исхакъны айыргъан эдиле. Алай жашла этиучюлерин этип, барыбызны да алмай эсегиз, бирибиз да бармайбыз деп къядыла.

Таулу жашланы спорт жетишимлери уа къяру футболдан болуп къялмагъандыла. Ауур атлетикадан жетишимлери ючюн Уяналаны Володягъа «Спортну устасы» деген сыйлы ат аталгъан эди. Ол кеп жылланы Кыргыз ССР-ни чемпиону болуп тургъанды. Ауур атлетикадан дагыда Хушто-Сырфдан Аккайланы Алимни, Быллымдан Жаболаны Махмутну, сора Кёккёзланы Мухтарны атлары айтылып тургъанды.

Футбол командада ойнап тургъан Жаникаланы Абдулла иги жетишимле болдургъанды. 5000 метрге бла 10 000 метрге чабып эришиуледе Кыргыз ССР-ни чемпиону болгъанды.

— Бир жол Фрунзе шахарда эришиуле боладыла, — деп бардырады андан ары хапарны Мухтар. — Абдулла 5000 метрге чапханда озуп, 10000 метрге чапханда уа оздуруп башлайды. Тёзалмай, Абдулланы къатына жуукълашып, кычырама:

— Бу аллында барган амалсызга къалай оздураса, бетинге уялмай?!

— Тилейме, ауузум толу бир айран уртлат,— деп тилейди Абдулла, солуун кючден ала.

— Хайт де, Абдулла, маржа, хайт де.— деп, суулугъумда айраным бар эди да, чабып бара турганлай, андан нчиреме. Андан сора жаш алга окъ атылганча барып башлайды эм эришиуледе биринчи жерни алады.

1957 жылда Мухтарны Совет Аскерге чакъырадыла. Анда да спорт усталыгъын кёргюзтюп, кёп аперимлик алганды. Аскер къуллугъун бошагъандан сора, Мухтар Чегемге къайтады. Бир иш табарга мурат этеди, алай иш табалмайды. Военкоматдан башлап, комсомолну райкомуну биринчи секретарына дери барады, алай не военкомат, не комсомол къуллукъчула мынга болушмайдыла. Ачыуундан, Мухтар Магаданга кетеди. Урунуу жолун Хабаровскда шофёр болуп башлайды. Вилуйский ГЭС-ни ишлеуге тири къатышады. Мухтарны аты алчыланы сапында айтылып турганды. 1983 жылда Колымск ГЭС-ни биринчи агрегатыны мурдорун салып башлагъанларында, аны биринчи мурдор ташын Кёккёзланы Мухтарга атдыргандыла.

Свердловскны кинематографистлери таулу жашны юсюнден документли фильм алгандыла. «Огонёк» журналда аны сураты бла бирге очерк басмаланган эди. «Известия», «Комсомольская правда», «Сельская жизнь» газетледе Мухтарны иги сынаууна дайым эс бурганлай тургандыла.

Мухтар Тырнауузда ишлеп башлагъанлы, он жылдан артыкъ болуп келеди. Бусагъатда да ол нёгерлерине, жаш тёлуге да юлгю болганлай турады. Этиллик жумушну не заманда да бет жарыкълы толтурады. Кёчгюнчюлюк жылланы уа бир заманда да унуталмайды, зорлукъ кюнлени хар бири да эсиндеди. Да не этгин, жүрек жара сау болмайды.

КЕЧГЮНЧЮЛЮКНЮ КЮЙЮ

Къач сууукълада терекле саргъалып,
Чапыракълары акъдыла.
Танг аласында солдатла, келип,
Эшиклени къакъдыла.

Эшиклени ачып, тинтиуюл этдиле
Чемоданла бла кюбюрге.
Ёмюрден бери этген ырысхымы
Къоймадыла къарап кёрюрге.

Отуз минутдан кёюп чыкъгъанма
Къыйналып этген юююю.
Нени унутсам да, унуталмайма
Ол кюнледе батхан кюнююю.

Терсни, тюзню айырмай ийдиле,
Бизни бандитлеге тенг этип,
Къайры элтгенлерин билмей бара эдик,
Бири бирибизге кёл этип.

Ызыбызгъа къарап, жылап ташайдыкъ
Кавказ жерледен, тауладан,
Ёлгенлерибиз аслам болгъанды
Къарачайдан келген сауладан.

Биз да кетгенли кюн тиймейди, дейле,
Микоянда цемент ташлагъа.
Хапарыбызны кимле жазарла
Армияда къалгъан жашлагъа?

Биз да кетгенли жангур жаумайды, дейле,
Минги таулу башы бузлагъа.
Орта Азияда канал къаздырадыла
Институтда окъугъан кызлагъа.

Орта Азияда жылап айланама,
Кёрген кюнлерими төлетип.
Ингирге дери жылап жетеме,
Этек аллымы кёл этип.

КОМЕНДАНТЛА, ПРЕДСЕДАТЕЛЬЛЕ...

Кёчгюнчюлюк жыллада къыйынлыкъ сынар ючюн бир таулу да къалмагъанды. Бек артыкълыкъ комендантла эте эдиле. Ала этген зорлукъгъа тёзюмлюк неден да къыйын эди. Мен аланы ёмюрюмде да унуталлыкъ туююлме Фрунзе областьда Юрьевка элде комендант Пегусов, ичип орамгъа чыгып, аллына тюбеген кёчгюнчюню кероуху бла атып ёлтюрюп болгъанды.

Жалал-Абадны бла Благовещенскни арасы 8 километрди. Араларында суу барады, кёпюр да бирди. Бюгюн да сау-саламат жашап тургъан Селеляны Салих Благовещенскде орус школда окъуй эди. Ол жетинчи классны бошагъанлай, окъуучула аздыла деп, 8-чи классны ачмай къоядыла. Окъургъа сюйген жашчыкны Жалал-Абад шахарда школгъа тохтатадыла. Алай комендант эркинлик бермейди. Ары жюрюме да, былайда «Орта-Азия» колхозда къыргъызча окъу деп къояды. Салих: «Мен къыргъызча билмейме, орус тилде окъугъанма, мындан ары да орус тилде окъургъа сюеме»,— деп, къулагъына да алмай, Жалал-Абад шахарда школгъа жюрюйдю. Комендант, аны билип, кёпюрге чыгъып, жашчыкны тутаргъа кюрешеди. Салих келе-келип, комендантны алайда эслесе, не кёпюрню огъары жаны бла, не тебен жаны бла тегерек, узакъ айланып, суугъа кирип ётеди да, школгъа алай барады.

Бир жол комендант жашны ызындан марап, школгъа келеди. Салихни пёгерчиклери, аны эркинлик къагъыты болмай жюрюгенин билгенлери себепли, анга: «Терезе бла секирип къач, комендант келеди»,— деп, ол терезеден тюшюп къачхынчы, классны эшигин ачмай турадыла. Ол алай кёп кере къутулгъанды.

Бир кюн а комендант Салихни тутады да, шахарда подвалгъа атады. Школчу жашчыкъ анда беш кюн бла беш кече турады. Қыш къыямада уа комендант кёпюрню сакълап гургъанын кёрюп, бузлагъан суугъа кирип, ол ненча кере ётген болур! Ол затланы Салих къалай унутур! Бюгюн а Салих полковникди, пенсиядады.

Дагъыда бир болгъан зат. Баям, 1949 жыл болур эди, Элбайланы Мусос жашына — Аныуаргъа Қъаракъунус элден онсегизжыллыкъ къызчыкшы — Шауайланы Қъанитатны келтиреди (суратчыкъ кибик бир ариу къызчыкды). Юрьевкада келинчикни баш ауун алыргъа хазырлана, уллу той бара тургъанлай, комендант келип, келинни тутуп кетеди.

Қъаракъунус эл Чуу сууну ары жанында, ол Қъазахстанны жериди, сууну бери жаны уа Қыргъызстан. Келинни бери ётерге эркинлик къагъыты жокъду. Аны уа Москва берирге керекди.

Ол къызчыкъ подвалда, эри уа, Ивановка райВД-ны тегерегине айлана, этер мадарлары болмай, адыргыгъа къалып тургъанларын кёрген адамны жүреги жарылыр эди!

Хутуланы Ханафий да, мен да Қыргъызстанны Компартиясыны Ара Комитетини биринчи секретары Раззаковха Қъанитатны аты бла тынгылы къагъыт жазып, эл-

тип кьолуна бердик. Ол кьагьытны окьуду. Ол акьылы адам, кьагьытха ийнамагьанча, сейир этип, бир зат да айтмай, бир кесек турду.

Сора телефонну алды да; Кьыргьызстанны МГБ-сыны таматасына селешди: «Быллай иш бармыды, бу не сейирди?» Баям, министр анга 1948 жылда 26-чи ноябрьде чыкьгьан Указгьа кере, жашагьан жеринден эркинлик кьагьытсыз кетген адам кьачханынга саналады, ол а 20 жыл каторгагьа жиберилрге керекди дегенни ангылата болур эди. Министрни указдан кьоркьгьаны баям эди. Аны себепли ол мен эталлыкь иш туююлду дей болур эди. «Бу иште жууаплылыкьны мен боюнума алама»,— деп Раззаков алай кьаты-кьаты селешгенден сора, министр жумушагьан болур эди. Ючюнчю кюн Кьанитатны эркин этген эдиле.

Энтда да бир юлгю. Мен Фрунзеге кечгюнчю, партияны Жалал-Абад обкомунда кечгюнчюлени юслери бла ишлей эдим. Кеплени тарыгьыулары бла шагьырейме. Ол кезиуде бир-бир колхозлада мен керген затлагьа тезген кьыйын эди. Колхозланы бир-бир таматалары кечгюнчюлеге деп, кьырал берген паекланы не алмай кьоя эдиле, неда, алып, колхозну азыгьына кьоша эдиле. Аллай юлгюле Сузакь, Базаркьургьан районлада аслам тубей эдиле.

Сузакь районда Токьтогьул атлы колхозда болгьан бир иш эсимден кетмейди. Обкомну секретары Хамзалулин МВД-ны область управлениясыны таматасы Воронцовну да, мени да биргесине алып, Сузакь райкомгьа барды. Анда райкомну экинчи секретары Мамкянбековну да кьошуп, туюнлей Токьтогьул атлы колхозгьа бардыкь.

Баргьан а нек этебиз? Ол колхозда чеченлиле кеп эдиле. Аланы бир кьаууму мамукь сабаылагьа суу саладыла. Аланы бирлери, келегин да тешип, юсюн-башын да жуууп, терек салкьышына солургьа чекгенди. Колхозну таматасы, кьайдан эсе да келе, аны кергенди. Олсагьат алайгьа жетип, чеченлиге, элия таууш этдирин, кьамнични жетдиргенди, ауузуна келген аман сезню да аямагьанды.

Чеченлини гетмени арыкьда кьалгьаны насыбы эди, аны ол анга жууап этмей кьоймазлыгьы баям эди. Алайда ол артыкьлыкьны керген чеченли жашла, чабып жетип, председателни сермеп атдан алгьандыла да, туююп, ырмах этип, атына миндирин жибергендиле. Ол а энди обкомгьа тарыгьа келгенди...

Биз правленнге жетгенлей, туююшге кьатышханланы барын да ары чакьыртдыла. Хамзалулин кьамнич урулгьан чеченли кишиге келегин тешдирди да, аны сыртына

барыбыз да къарадыкъ. Къан юйюшген тырмыланы кёрдюк, ала къара кесеу болуп тура эдиле. Обкомну секретары ол адамгъа кёп арну сёз айтды да жиберди.

Бирси чеченлилеге уа: «Сизни уа терслигигиз барды. Сиз кесигиз сюд этерге эркин туююл эдигиз. Председательни сюдге берирге керек эдигиз. Мындан арысында аллай законсузлукъ этмегиз»,— деп, аланы да ишлерине жиберди.

Председательге уа, аузуна келгенни артха салмай, бек урушду. «Сени алай этерге не эркинлигинг барды? Бююн кыйынлыкъгъа туюшгенликге, ол да бизнича адамды. Ёлтюрмей кыйгъанларына къууан. Сен угъай, сени ала сюдге берирге керек эдиле». Воронцов да, райкомну экинчи секретары Мавлиянбеков да анга къошулуп, председателини къапха жыйып, алай кетдик.

ТЕРГЕУГЕ АЛАДЫЛА

Кёп адам кетгенди аскерге
Уллу Кёнделенни ичинден.
Тарыгъуу жырла мен да этгенме
Кёчгюнчюлюкню юсюнден.

Жауушла жаууп, малла ёкюрюп,
Жерлерибиз къаты тепгенди.
Ах, элигизден кетесиз деп,
Бир аман буйрукъ келгенди.

Ол буйрукъну уа толтурадыла энди:
Биз болдукъ узакъ жолоучу.
Келигиз, аланла, биз кёл этейик,
Аллахды бизге оноучу.

Таула да сарнап, къаяла жияп,
Кюнлерибиз мутхуз тиелле.
Ах кюнюм, Аллах, къалай этейик,
Бизни Сибирьге иелле?!

Къайры элтелле, къайда къоялла,
Сормайбыз аны базынып.
Эки сагъатха къурутдула бизни,
Аскер юсюбюзге басынып.

Кёк да бир къаты кёкюрөп алай,
Жиямукълары саркъалла.

Эллерибизден кѣчюрюп бизни,
Узакъгъа элтип аталла.

Къара паровозла алып баралла,
Ой, ачы-ачы кычырып,
Кир вагонлада кетип барабыз,
Жюреклерибиз сытылып.

Кѣп хата этдиле халкъгъа
Берия бла Сталинни уулары.
Ичер жан болмай, ёксюз къалдыла
Кавказы шаудан суулары.

Бизни узакъгъа элтип, вагонла
Эшиклерин кенгиге ачалла,
Бир бирибизни кѣралмаз кибик,
Элlege юлешип чачалла.

Ёмюрге кетерик болурму, тенгле,
Ол заманда тюнген жарала?
Ах, элле сайын комендантла салып,
Хар айдан тергеуге алалла.

ОГЪУРЛУЛУКЪ, ОГЪУРСУЗЛУКЪ ДА УНУТУЛМАЙДЫЛА

Тамата эгечим бла мен хапчукларыбызны машинагъа жюклеп бошар-бошамаз, бир капитан жетип келип: «Сиз хылы-мылы затланы асыры кѣп жыйгъансыз. Жартысын тюшюрюгюз!» — деп буюрду. Ол да хапчукларыбызны асламысын жерге быргъатып бошаргъа, алайгъа элни огъары жанындан бир генерал келди. Жол жанында атылып тургъан тѣшеклени, жастыкъланы кѣрюп, ол капитаннга кыызды: «Быланы бусагъатдан машинагъа атдыр! Бу харип адамлагъа баргъан жерлеринде ким тѣшек-жастыкъ берлик сунаса?!» Генерал, кесине буюрулгъан борчну толтурмазгъа эркин туююл эсе да, аны элинден, журтундан кыыстала тургъан адамлагъа эригени бизге бек хычыуун кѣрюннген эди.

Аллай эриулюкню, жан аурутууну биз башха адамладан да сынагъанбыз. Сѣз ючюн, биз Къазахстанни Акмолинский обалстында Макинка темир жол станциядан жашарыкъ элибизге (Ортакъчы) бара туруп, кече бир къарт

оруслуну юйюнде кыалабыз. Аны келини, юй бийчеси да бизге бек жарык тюбедиле, ашатып-ичирип жатдырдыла.

Ортакчыда уа Жукбай деген бир огъурлу кызахлыны юйюнде эгечлерим да, мен да иги кесек жашадык. Жукбайны жапгыз жашы уа (атын унутханма) фронтда эди. Мен, миллетибизге келген кыйынлыкты да айтып, письмо жаздым. Кыарат апасына бла атасына мен таянчак болаллыгыма кыуанып, ол манга кеп арну сёзле айтып, жууап кыайтарды. Андан сора да талай заманны, биз башха жерге кечюп кетгинчи, Жукбайны жашы бла мен бир бирге кыагыт жазып турдук.

Мен ары 16-жыллыгыма барган эдим. Анда бир талай малкырлы негерим бла маллагы аш-суу салып, ёгюзле бла жер сюрюп, урлукъ себип, тракторчу, комбайнчыны болушлукчысу болуп, темир жол ишленген жерге вагонла бла таш ташып кеп ишлегенме. Суткада 12—13 сагыт ишлеучююз эсимдеди.

Ал кезиуде иш хакъ бермеучю эдиле. Артла бир кесек бере башлаган эдиле.

Бир жыл мени иш хакыма 4 центнер будай чыгыады. Аны алыргы деп барсам, конторда манга складны таматасы: «Сен тюнене алганса, ма квол салып тураса»,— деп, жукъ берирге унамады. Ол мени ючюн кеси квол салып, будайны алып кыойган эди. Шагъатла келтирип, будайымы кючден алдым.

Амалсыздап, тирлиги алынган сабанлада будай башла жыя эдик. Алай эркинлик бермей эдиле. Аны себепли сабанлагы, бугъууп, ашхамда барыучу эдик. Керселе уа, жетип, машокларыбызны сыйырган бла да чекленмей, бек жарсытып тургандыла. Ма, сёз ючюн, мени атамы кыарындашындан тууганла Камис бла Жагыфар будай башладан эки машок мирзеу аладыла. Кыоншулары, милициягы тил этип, жашлапы 5-шер жылгы тугдурады. Алагы, оналты, онсгиз жыл бола эди. Жашла экиси да тутмакыда ёледиле.

Темукуланы Кырымбий 1946 жыл аскерден ёшюню да орденледен бла майдаладан толуп кыайтады. Колхозда ат арба бла будайны ындыргы ташый эди. Бир жол ол юйюне тюш азыкгы келип, арбаны тюбюнде кыалган будайчыкыны сибирип жыяды. Аны керюп, биягы кыоншулары милициягы билдиредиле. Жашны тутуп кетдиле да, сюд этедиле, 8 жыл бередиле. Ол андан кыайтмайды. Эгечлери Зарият бла Шайда да, аны ачыуундан, жыл да турмай, ёледиле.

Ол заманда комендантла бек огъурсуз, кюйсюз ишле эте эдиле. Алай аланы ичлеринде да адамлыгы болган-

лагъа тюбегенбиз. Бизни районну коменданты Гончарук да тауулагъа эс тапдыра эди.

Болсада аллайла аз эдиле. Апы хатасындан ишге чыгъалмагъан, къарыусуз, ауруулу адамларыбызны арасында туююлюп ёлгенлери да болгъандыла. Сёз ючюн, Вишневский районну «Берекет» деген элинде къорур адамлары болмагъан, ауруп, тёшекде жатхан юч эр кишини, ишге бармайсыз деп, туююп ёлтюрген эдиле. Ала Жангоразланы Буккан, Бёзюланы Муса эм Азаматланы Зулкъарней болгъандыла. Аланы ёлтюргенлеге сюд угъай да, соруу-оруу да болмагъан эди.

Биз бери, журтубузгъа, кете туруп, Вишневский рай-исполкомну председателини заместители Мазуровну бла районну коменданты Гончарукну бизге кёп ариу сёз айтып, онюч жылны ичинде ахшы уруннганыбыз ючюн ыспас этгенлери эсимдеди. «Ишде уа сизге жетерге къайсы миллетге да кыйынды. Ахшы жолгъа барыгъыз, къарындашларыбыз, эгечлерибиз!» — деген эди Мазуров.

Огъурлулукъ, огъурсузлукъ да унутулмайдыла.

МАРАНЫ КЮЮ

Товар поездлеге атып барадыла,
Билмейбиз: къайрыды жолубуз.
Уруш-туююш да этмей чыкъгъанбыз:
Аллахха ийнаниган болурбуз.

Къайры элтелле, не жаханымге?
Кини билмейди жолланы.
Жаныбыз саулай журтну жылатып,
Несиз кююп малланы...

Бизни ызыбыздан сынсып улуйла
Мара арбазланы итлери.
Ёкюредиле халал ийнекле,
Ачыудан кюе сютлери.

Ах, кёк да, жер да бизге жылайла,
Ташла да тарс деп жарыла.
Ой, ичлерине тюше болурла
Тау этекледе къабырла.

Билемилле да урунда жашла,
Ой, бизге не кюн келгенин?

Къабыр къазмайын, вагондан аталла
Бу ишге тѳзмей ёлгенин.

Сау юдегиле къырыладыла:
Адам жокъ эшик ачаргъа.
Бу кенг дунияда жер табылмайды
Бу къыйынлыкъдан къачаргъа.

Сабийчикле да къырыладыла,
Ачдан, сууукъдан къабышып,
Ёлген ананы ёшюнлерине
Къолчукълары бла жабышып.

Къыйышлыкъ жетип, ёлген ёлюкле
Жаназысыз, журтсуз жаталла.
Сау къалгъанлагъа сиз сукъланмагъыз:
Бизге къара тангла аталла.

Атала, жашла, сыйлы къарындашла,
Сиз — къазауатда, билебиз,
Жерибиз ючюн сиз жан бересиз,
Биз, жерсиз къалып, ёлебиз.

Биз урунабыз, жерге термиле,
Болмай кюнубюз, кечебиз.
Биз, баш шимирлерин ары аулап,
Балчыкъ суулангъа ичебиз.

Бу бизге жегген зарауатлыкъны,
Айт, ким боюнуна аллыкъды?
Ташдан да тирлик алычу халкъым,
Ах, тюп болупму къаллыкъды?

Ах, бизге аллай насып чыгъармы,
Кавказ сууладан ичерча?
Сау къалгъаныбыз, ызыбызгъа къайтып,
Журтда къабырлагъа тюшерча?

АДАМЛАНЫ АЧЛЫҚЪДАН САҚЪЛАГЪАН ТЁШЕК

Ол кыйын кюнледе атабыз Харун аскерде эди. Анабыз кесини кьарт атасына бла анасына эм алты сабийине кьарап тура эди.

Андан бир неча жыл алда Минги таугъа кёп адам чыкьгъан эди. Атамы эгечи Алима бла кьарындашы Хусейин да ала бла бирге ары ёрлеп бара болгъандыла. Адамла бир бирге байланып баргъан аркъан юзюлюп кетеди. Аны себепли жыгъылып, Хусейин бутун кыяулу этеди. Аны хатасындан аны буту кьуруп кьалады. Кьараргъа врач жокъ эди. Алиманы да 16-жыллыгъында бир кьолу ишлемей кьалады. Бу кыяулу адамланы ауурлукълары да мени анамы боюнуна тюшедиле. Аны хатасындан, амалсыз болуп, ол, жетилчи сабийин кетерип, төшек болады. Халкыбызны кёчюре туруп, аны машиналагъа төшеги бла тутуп саладыла. Кулаксыз деп, мюлклерин сыйыргъанларында, дарий, парча кьумачланы аны төшегине чулгъап, алай букьдургъан эдиле. Кьазахстанга келгенибизде, ол кьумачланы сатып, анабыз бизни ачдан аны бла сакълап тургъанды. Ол төшек болмаса, кырылып кьалыр эдик.

Бериячы солдатла бизни кёчюре башлагъан кюн 14-жыллыкъ кьарындашым малларыбызны орунларыны эчиклерин ачаргъа барады. Ол андан кьайгъынчы, бизни юйюрню машинагъа миширедиле. Анда жер жокъду деп, солдатла Махтини башха машинагъа тюртедиле. Аны эслеп, анам кесин машинадан атады. Алай ол анга болушмайды. Биз Жамбул областьда Красногор районга, Махти уа Павлодар жанына тюшеди. Ол анда уллу азап чегеди. Бир поляккылагъа кьул болуп, жан кечиндиреди. Кьореше кетип, табабыз да, аны сегиз жылдан сора келтиребиз кесибизге.

Ол жыллада анда кёп адам ёледи. Эр киши болмай, аланы Мақытланы Мариям бла мени анам асырап турадыла. Талай юйюр жокъ болуп кьалады, адамлары ачдан ёлюп, Мариямны юйдегиси да алай болгъан эди. Эсимдеди: Жаппуланы Кьанаматны юч жашы бла бир кызы бар эдиле. Бары да кырылып, аны юйюрю да тюрп болгъан эди. Бизни юйюрден атамы анасы, Локьман бла Алима ёлген эдиле. Кьалгъанларыбызны алгъа ол төшек сакълагъан эди. Артда уа анам мени да, кьарындашчыгъым Мух-

тарны да алып, сакъманчы болуп, къойчу къошда тургъан эди. Биз анда бек кѣп къыйымылыкъ сынай эдик. Болсада тѣзерге керек эди: мирзеучюк бере эдиле. Биз аны юйдегилеге жиберип, аланы ёлюмден сакълай эдик. Аланы барысы да кѣтюрем эдиле. Аланы аякъ юслерине салыр ючюн, анабыз, къойчу къош бла ары-бери кѣче, тѣрт жыл ишлейди. Мен гитчечикме. Мухтаргъа уа опеки жыл болады. Къош бир жайлыкъдан башхасына кѣчюп тсбиресе, биз юйчюгюбюзню тюеге жюклеялмай, азап чегнюю эдик. Бир кере алай кѣчюп тебирегенибизде, мени да, юч ахсакъ токълуну да тюени сыртына байлайдыла. Ол тюени баш бауун бирси тюени жюгюне кысадыла. Анабыз, алдатгы тюени баш бауундан тартып, жаяулай бара болады. Жолгъа алай чыкъсакъ, юч-тѣрт кюн барабыз. Баш бауу юзюлюп, мени тюем кечегиде ажагып кетеди. Мен да юсюнде жилий, юч кюн бла юч кечени ичинде ол тохтамай айланып турады. Бир къыйырсыз тюзге чыгъады. Бир тауда болады. Алай эте келип, бир къл ичинде тюелеге къошулады. Мени кычырыкъ этип жилигъанымы эшитип, бир атлы келеди. Сау кълалыкъ, ол мени къошубузгъа элтеди. Токълуланы экиси ёлюп тура эдиле. Сапларым да кѣбюп, мен а — сау. Жарлы анам да жилий тура эди.

Тѣрт жылны ичинде биз ма алай жашагъанбыз, ёлмей-къалмай. Мухтар бютюнда кѣп къыйынлыкъ кѣрген эди, харип. Окъуп, артда экономика илмуланы кандидаты болгъан эди. Алай, ол заманда тапхан жаралары къойгъан болмаз эдиле, замансыз ёлдю да къалды. Кѣчгюнчюлюк сынагъанланы бирини да саулукуллары жокъду.

АКЪТОПУРАКЪЧЫ ЖИЛЯЙДЫ

Тагнга жууукъ тау элде
 Таггсыз жукъу бѣлдюле.
 Эшик-терезе туююп,
 Ачы буйрукъ бердиле.

Аппабызны сѣзлери
 Тюшюмдеча келелле:
 «Айланалла юй сайын,
 Эшта да, кѣчюрелле...»

Жукъу арада элгенип
 Уяндыкъ, титиредик,
 Анам, къоюнуна кысып,
 Биз жилип тебиредик.

«Балаларым, жилямай,
Терк кийинген этигиз...
Оу, кюнүм кзурумагъан,
Бизни кбайры элтесиз?!»

Кзауатдагы атабыз,
Бююн не бек излетдинг!..
Болмагъанлай хатабыз,
Бизге бу кюн нек жетди?

Аппамы акъ сакъалын
Жилямукъла жуудула.
Солдатла, хыны-хыны,
Юйюбюзден кзуудула.

Сен да алаймы этип
Айланаса урушда?..
Оу, андан эсе ёлюп
Къалсын ананг
Майрышхан!

Биз этген къаргыш
жетсин
Кыйынлыкъны бергенге!
Сарнай-улуй чыгъабыз
Таула аллы ёзенге.

Мени жауум кёргей эди
Ол кюн алайда халны...
Сюрюп келип урдула
Элде табылынганы.

Бизни кызыл аскерле
Энди не деп ойлайдыла?
Бир бирибизни излерге
Нек эсе да кбоймайдыла.

Халкыны былай жунчутуп,
Айт, сиз не зат табасыз?
Эрлерибиз — урушда,
Бизге нек деп чабасыз?!

Эркегырыу къалдырмай
Кзауатха ийдиле,
Алагъа жилягъандан
Кёзлерибиз кюйдюле.

Ой, Къызыл Аскерибиз! —
Деп къубултуп

жашадыкъ,
Сагъайып эслерибиз,
Кёз жауубуз бошалып.

«Ачыллыкъды, — деп, — бизге
Насыпха элтир эшик...»
Сени сууукъ этмезге,
Къол къап, чындайла
эшип...

Энди уа сакълайдыла
Машиннала тизилип...
Акътопуракъчы жилайды,
Дуниясындан тюнгюлюп.

Айыртламай къарт, бала,
Жиятханды къаугъагъыз.
8-чи март бла
Бумуду бизге саугъагъыз?..

КЪАБЫР ТАРЛЫКЪ

Биз суусапдан ёле тургъанлай, солдатла суу алып келселе, ол сууну бизни термилтир ючюн, биз къарап тургъанлай, жерге тёге эдиле. Ол суугъа термиллип тургъан халкъ а, бир бирлерин малтап, суугъа чаба эдиле.

Андан сора, ёлгенибиз болса, аны букъдурургъа кюрешип, жашыртын жилау эте, зикир айта бара эдик. Алай солдатла, ол ёлюкню ийис этгенин сезип къойсала, бизге болгъанны аманын да къуюп, эшелон бара тургъанлай, эски хапчукну атханлай, ёлюкню алай ата эдиле.

Ары жетип, бир бёлек замандан сора, атам бла анам сау болгъанларын билдим. Сора, мычымагъанлай, комендантха эркинлик къагъытны алыргъа чабама. Алай комендант, аны эшитгенлей, болгъанны аманын да айтып, къыстап жибереди.

Бара кетип, бир элни къыйырына жеггенлей, ол элни коменданты тутуп, 50 сом тазир да тёлетип, 10 сутканы да тутмакъда олтуруп, алай бла кючден жибереди. Артха келирге уа ахчам жокъ, сабийлени да къабаргъа бир бурхулары жокъ. Сора, не этерге билмегенлей, башымда бир

бота кибигим бар эди да, аны да, чарыкъларымы да сатып, сабийлеге кыргъызлыладан бир галаучукъ тилеп, артха алай бла кючден кыайтама.

Эсимдеди: адамла ашаргъа да аш тапмагъанлай, халкъны кёбюсю аман хансланы ашап, кёбюп, ёлюп бара эдиле, садакъа тилемез ючюн. Сора бир кюн, сууну боюнуна харам кыойла атхандыла деген хапар эшитилгенде, ол ачдан ёле тургъан халкъ битеу сууну боюнуна кыуюлады. Ол кюн мени жауум да ол алайда сейирликге кыарагъы эди!.. Сакъаллары агъаргъан кыартла, сабийле бла бирге ол мыллыкланы, жерге бауурланып, кыоллары бла жырталмагъанда, тишлери бла жыртыргъа кюрешип...

Мамукъну жыяргъа барсакъ, асыры ачдан, кыарт кыатынла алайда аууп кыала эдиле. Ол бизни сюрюп айланган адам а, ол жарлыланы алай кёрсе, кыамичи бла уруп, болгъанны аманын да айтып, ма алай бла ишлегенбиз. Дагъыда ол мамукъну жыйып, бираз солуу алайыкъ деп, юйге келсек, хар адамгъа да жетеригин бёлюп, ол ачылмагъан мамукъну ариулагъыз деп, юйге да ма алай берип жибере эдиле. Ол ишни эте тургъанлай, кыалкып зат кыалмасынла деп да, кечеси бла терезени, эшикни туюп айлана эдиле.

Насып болуп, бир хударчукъ этип берсенг, ол сабийлени таматалары, кесимден гитчелеге кёбюрек жетсин деп, аякыда кыалгъан жугъучукъну жалап, аш бер дерге да болмагъанлай, алай тургъандыла. Кыышны заманында адам ёлсе, асыры сууукъдан, жерни тешалмагъанлай, ёлюкню жаз башына дери асырап, сора, жылыу келе башлагъанлай, асыраргъа кюрешгендиле. Жерни кёп аласыз деп урушсала уа, эки ёлюкню да бир кыабыргъа салдырып да кыоя эдиле. Эсимдеди: баш иеси да, жашы да урушда кыатуу этип айланган бир жарлы кыатышы, бир кюн эки сабийи да бирге ёледиле. Асыры сууукъдан, жерни кючден тешген кибик этип, ол эки сабийни жууаргъа адам да табылмагъанлай, кебинликсиз, экисин да бир кыабыргъа салгъанбыз.

ОСУЯТ

Мени дуама келликле,
Жаназыма сюелликле,
Тёрт санымы жууарыкыла,
Басхычымдан тутарыкыла,

Къабырымы къазарыкъла,
Манга кюйюп азарыкъла,
Салымы элтип барлыкъла,
Сау-саламат къаллыкъла,—

Барыгъызгъа барды сёзюм,
Осует этеди Қязим:
Къыйын кюн жашай билирге,
Билек болугъуз бир бирге!

Бирликде — тирлик, билигиз,
Бир биригизни суюююз!
Ариулукъ болсун тилигиз,
Хата кёрмесин юйюрююз!

МАЛҚЪАРНЫ АТЫН АЙТХАНЫМ ЮЧЮН...

1943 жылны ноябрь айында, къарачайлыланы сталинчи репрессияны кючу бла кёчюрген заманда, мен Қъарачай автоном областны Микоян районуну Тёбен Мара элинде 7-жыллыкъ школуну директору болуп ишлей эдим.

Урушха дери мен къарачай автоном областда устаз институтну история факультетни бошагъаным себепли, школда директорлукъдан сора да историяны дерслерин бере эдим...

Къыйынлыкъ келди. Қъарачайлыланы кёчюрдюле. Мен кесими элими адамларыны бир бёлеги бла Қъазахстанны «Пахта-Арал» деген мамукъ совхозуну Ильичевский бёлюмюню 7-чи базасына тюшдюм. Мен устазлыкъ ишими къюп келгеним себепли, ол ишни излеп, Пахта-Арал районда окъуу бёлюмню таматасына бардым.

Мен аны кабинетине киргенлей: «Кимсе?» — деп сормай, «Миллетинг кимди?» — деп сорду.

«Къарачайлыма», — дегенимлай, «Спецпереселенец», — деп, бетиме къарады.

Андан сора мен жукъ айтхынчы, ол манга: «Не излейсиз менден?» — деп сорду.

— Мен устазма, устазлыкъ ишни излейме, — дедим.

— Къайсы предметни окъутасыз?

— История факультетни бошагъанма, энгда да ол предметни окъутургъа сюеме.

— Сизге, спецпереселенецлеге, историяны окъутургъа эркинлик жокъду, керек эсе, школда географияны дерслерин берейим, — деди.

Мен кесим история факультетни бошар, ол предметни суйгенча, географияны да сую эдим, биле эдим. Ол себепден географияны устазы болургъа ыразылыкъ бердим.

Улду «Пахта-Арал» совхозну орта школунда 1.300-ден артыкъ сабий окъуй эдиле. Устазлары саны жюзге жете эди. Бу школгъа мен географияны устазы болуп келеме. 8—9-чу класслада дерсле береме. 8-чи классда ол заманда СССР-ни экономика географиясын окъута эдиле.

Школну окъуу бѐлюмюню таматасы Михаил Васильевич Дерлиш манга былай айтады: «Тамбла сени 8-чи классда биринчи дерсинге мен кесим барып, тынгылап, андан сора багъа берликме».

Мени боллукъ дерсими темасы «РСФСР-ни политика-административ кѳуралыуу» эди. Ол кезиуде РСФСР-ни миллетлерини талайы кѳчюп, автономияларын тас этгенлери себепли, аны картасы да тюрлениген эди. РСФСР-ни политика-административ картасын алып, дерслеге хазырланама. Ол карта Ата журт урушха дери чыкъгъан карта эди. Картада ким эсе да кѳчген миллетлени автономияларын кѳлуу бла жазгъан эди. Чечен-Ингуш автоном республиканы орунуна «Грозненская область», Къарачай автоном областны орунуна «Клухори», Кърым автоном республиканы орунуна «область», Повольжьеде Немец автоном республиканы орунуна картада кызыл карагдаш бла тартылгъан жор, Къалмукъ автоном республиканы юсю да алай тартылып. Къабарты-Малкъар автоном республика деген сѳзледе «Малкъар» деген сѳз бузулмай къалгъан эди.

Ол картаны школчулары алларына тагъып, дерсими биллайма. Дерседе, кѳлууна кыагъыт, кыалам да алып, Михаил Васильевич олтурады. Ол мени хар сѳзюме тынгылайды. Мен, РСФСР-ни автоном республикаларындан, крайларындан, автоном областларындан хапар айта, аны картада кѳргюзте, «Кабардино-Балкарская АССР» деп, аны жерин кѳргюзтеме. «Малкъар» деген сѳзю эшитгенлей, школну окъуу бѐлюмюню таматасы нени эсе да кыагъытына жазады. Дерс бошалгъанлай, Михаил Васильевич: «Кел, директоргъа барайыкъ»,— деп, мени аны кабинетине элтеди.

«Биз ма бу къарачайлы спецпереселенецни школда географияны окъутургъа алгъан эдик. Аны дерсинде мен болдум. Аны малкъарлылары кѳчгенлеринден хапары жокъду. РСФСР-ни эски политика-административ картасын окъуучулары алларына тагъып, «Кабардино-Балкарская АССР» деп кѳргюзтгенди. Жашаудан артха кыалады. Ол дерседе география халатдан да озуп, политика халат жибергенди.

Тамбла дерслеринде Къарачай автоном область деп карта-да да кѣргюзтүп къояргъа боллукъду. Мен энди, анга ышанып, аны дерслеге жиберлик туююлме»,— деди.

Директор, анга тынгылап, манга уа былай айтады: «Школну къой да, башха иш изле. Биз сабийлени окъутургъа санга ышанмайбыз».

Мени школдан къыстадыла. Иш излей барсам, «Мамукъ тюзледе къазылгъан илипинлеге бар»,— дейдиле. Не кюрешсем да, школда манга иш бермейдиле. Ол себепден, кюреше кетип, тилеп, жалынып, 1944 жылны декабрь айында Къазахстандан Къыргъызстанга кѣчерге эркинлик алама. Андан юйдегим бла кѣчюп келип, Къыргъызстанны Къызыл Аскер районуну Антоновка элинде орналама. Иш тилей, школга барама. Тилей, жалына кетип, башланган классны окъутургъа эркинлик алама. Школда ишлей тургъанлай, Къыргъызстанны ара шахарында — Фрунзеде къырал педагогика институтну история факультетине заочно кирип, аны бошама. Мен ишлеген школда бийик билими, диплому болгъан устаз жангыз мен эдим.

Школну коллективи мени пропагандистге сайлайды, алай, спецпереселенец болгъаным ючюн, таматала унамадыла. Дипломум болгъанлыкъгъа, манга историяны дерслерин бермейдиле. Мен башланган классда географияны окъутама.

Школну директору Ольга Сергеевна Лимаренко кеси литератор эди. Аны школда пропагандист этедиле. Алай аны ючюн устазла бла пропагандист ишин мен бардырама.

1953 жылны март айы. Окъуучула переменагъа чыгып, биз да учительскийге жыйылып тургъанлай, Сталинни ёлген хапарын радио бла эшитебиз. Ол хапар эшитилгенлей, устазладан эр кишиси, тишируу да жылап къаладыла. Школну директору, жылай-жылай, манга: «Сен кесинги къолгъа ал да, бу бушууну окъуучулагъа билдир»,— дейди.

Мен, школну узун кенг коридоруна чыгып, окъуучулары линейкагъа тиземе. Аланы алларында: «Битеу дунияны урунганларыны бачамасы Сталин ёлгенди»,— дегенлейиме, линейкада сюелген окъуучула, къойла макъыргъанча, бирден къычырыкъ этип жыладыла. Сабийтеге къолум бла юйююзге чачылыгъыз деп кѣргюзтеме. Ала, жылай-жылай, юйлерине кетедиле.

Юйге келгенимде, анам да жылай тура эди. «Ах, мен жарлы, энди Сталинсиз къалай жашарыкъбыз?» — деди анам, кѣзлери жыламукъдан толуп. Анам динге къаты

ийшапган адам болгъаны себепли, аны кёлюн жапсарыр ючюн: «Анам, Аллах айтхан болур»,— дедим.

Сталинни ёлгенини юсюнден окъуучулагъа мени айтханымы эшитип, бизни школубузну директоруна: «Аллай уллу политика билдириу ишни спецпереселенец Къочхар улуна нек ышанганса?»,— деп, аны райкомгъа чакъырып, къаты эсертген эдиле.

Сталинни асырагъан кюн Фрунзеде уллу митинг болгъан эди. Ол митингге бизни школубузну устазлары бири кълмай баргъан эдиле. Митингге Жаубаланы Хусей (ол да мени бла бирге школда ишлей эди), тенги бла сёлеше, ышаргъанын ким эсе да кёрюп, аны райОНО-ну таматасы Алексей Иванович Лапшиннге билдирген эди. Ол, Хусейни чакъырып, Сталинни асырагъан кюн ышаргъаны ючюн ишден кыстагъан эди.

Бизни, спецпереселенецлени, ызыбыздан ма алай къарай эдиле.

КЕНДЕЛЕН ЭЛИБИЗГЕ

Къоюп кетген эдик элибизни
Кёндеден сууну боюнунда.
Уллу жолдан бир жанында
Чегет, кюнлюм къоюнунда.

Узакъ кетген эдик элибизден,
Кёз бла къарап кёрмезча.
Аллах берсин бизге ёмюр,
Кёчгюнчюлюкде ёлмезча.

Умутубуз уллу аллахданды.
Энтда эсибиздесе, Кёндеден.
Аллахны бирлигин билалмаз
Биз кёргенни кёрмеген.

Болсада, Аллахха шукур.
Кёрген эсек да кёп кыйынлыкъ,
Сыйлы Аллах, санга шукур,
Энтда да элибизге жыйылдыкъ.

ЁМЮРЮМДЕ БАШЫМ КИРИП ЖЕРИМ БОЛМАГЪАНДЫ

Мени атам Мусуклапы Қъазийни битеу ырысхысын 1930 жылда большевикле сыйырып алгъандыла. Ол Шкантыда жашай эди. Аны не малын, не тирменин қъоймагъандыла. Қъуру жерге қъаратхандыла. Хар несин да колхозгъа бергендиле.

Қъарындашым Магомет лётчик эди. 1942 жыл ол Минскде сермешде ёледиле. Биз анга жарсый тургъан кюнде 37-чи Қъызыл Аскерни солдатлары жети отоулу, эки этажлы юйюбюзню кюйдюредиле. Тогъуз адам эдик. Эшикге атылып қъалабыз. Амалсыздан, атабыз бизни сыйырылгъан тирменибизге жыяды. Анда эки ай кечинебиз. Эл Совет бизни андан да қъыстайды. Анам, кёп сабийлиме деп, тарыгъа кетип, бизни 1930 жылда сыйырылгъан ат орунубузгъа жыяды. Ачлыкъ, сууукълукъ, жарлылыкъ, намыссызлыкъ сынап, анда кечине турабыз.

1944 жыл 8-чи мартда танг аласында эки солдат сарайгъа кирип келедиле. Хыны этедиле. Кёчюрюрге келгенлерин айтадыла. «Биргегизге аш-азык алыгъыз»,— дейдиле. Алай юйде аберибиз жокъ эди. Тирмен алайдан узакъ туююл эди. Болсада солдатла бизни ары барыргъа, азык алыргъа қъоймай эдиле.

Сыр-Дарья областыны ач степьлерине тюшебиз. Жер юйчюк ишлеп, анда кечинирге кюрешебиз. Юй болуб' а. Терезеси жокъ, эшиги жокъ, сени жауунг аллай юйде жашагъы эди.

Тиф ауруу жайылады. Ачдан, иссиден қъыйналгъан адамла ёлюп-ёлюп барадыла. 1944 жыл жалаанда апрель айда мени эки эгечим бла бир қъарындашым ёледиле. Алагъа төрт, алты, сегиз жыл бола эди.

Сау қъалгъанларыбыз, питчелей, қъыйын ишледе туююлебиз. Ауруулу болабыз.

Қъарындашларымдан бири 1946 жыл Нальчикге келеди. Аны андан мычытмай қъыстайдыла. Ол бизни кёп қъыйналып табады. Ол заманда бизде тогъузоуландан жалаанда бешибиз қъалып эдик.

Артдан-артха жашау мажал бола башлайды. Мен, окъуп, бийик билим алама. Талай жашны ичинде Ташкентде сабий садда юйретиучю болуп ишлейме. Сабий заманымда окъуна астмадан ауруйма. Жашауум хар кимни эшик артында жетип барады. Саулугъум болмай, ишден эртте айырылама.

Нальчикге келгенимде, паспортума жазыу этдиралмай, юч жыл айланганма. Жазылгъанымлы, он жылдан озуп барады. Фатар бермейдиле. Тарыгъа, мен жетмеген жер къалмагъанды. Москвагъа дерн баргъанма. Къартлыгъымда, жашар жерим болмай, атылып къалып турама. Къарындашым инвалидди. Аны юйчююню кухнясында, башындан жауун суула агъа, жашайма. 1942 жылдан бери башымы сугъар жерим болмагъанды. Кесиме уа 62 жыл толгъанды.

ТУУГЪАН АНАБЫЗНЫ ТАНЫМАЙ КЪАЛАБЫЗ

Юйюрюбюзде урушха дери атабыз, анабыз, эки къарындашым бар эдиле. Атабыз ауруп ёледи да, биз ёксюзлей къалабыз. Анамы анасы Герпегежде жашай эди. Аны жашы аскерге кетгенлей окъуна, биз Тёбен Холамдан кёчюп Герпегежге келебиз. Анамы къарындашы Созаиланы Атлы 1942 жылда урушха кетген эди. Ленинградда жаралы болгъан хапарын билебиз. Андан сора Атлыдан бир тюрлю хапар эшитмейбиз.

Анабыз Тёбен Холамгъа хапчуқларыбызны алыргъа кетгенлей, солдатла келип, бизни кёчюрюп башлайдыла. Къой союп, жумуртха биширип (атабыз, анабыз болмагъаны себепли болур эди), бизни жолгъа юч солдат бек иги хазырлагъан эдиле. Болсада юсюбюзде кийимлерибизден сора къолубузгъа бир жукъ алмагъан эдик. Биргебизге кишибиз жокъ эди биз харип сабийлени. Анабызны биргебизге болмагъаны бизге неден да бек къыйын кёрюне эди. Анга кёп жиялгъаным, ачдан къыйналгъаным бек сакъланганды эсимде.

Биз Талды-Курганда Курган областыны Сталин атлы колхозуна тюшебиз. Бизни сабий юйге берирге оноулашаддыла да, ёксюз сабийле бла бирге бир уллу юйге жыяддыла. Уллу къарындашым, къайдан биле эсе да, бизни бир бирибизден айырлыкъларын биледи да, андан къачабыз. Бир сют ташыгъан арба бла артха келебиз. Сора бизни ючюбюзню да бир къазакълыгъа бередиле. Артда комендантыбыз анабызны Фрунзе областыда болгъанын тохташдырады. Анабыз салып Талды-Курганга келеди. Биз, аны танымай, андан къачханыбыз эсимдеди. Къалай алай болса да, анабыз бла, кёчюп, Фрунзе областыны Кант районунда Калинин атлы колхозгъа келебиз. Анабыз, ан-

да ишлеп, бизни кечиндирирге кюрешип турады. Жашауу-буз кьолайлы болуп 1958 жылда башлайды. Ары дери, ишлесек да, абери бермей эдиле. Бек иги ишлей эдик. 1957 жылда манга ВДНХ-гъа барыргъа кьагъыт береди-ле. Медаль да алгъан эдим. 1958 жыл Герпегежге кечюп келгенбиз. Къыралны жанындан бир тюрлю болушлукъ кермей, Кенжеге кечибиз. Бусагъатда окъуна, бал тузну, сапынны эркин тапмай, бек кыйналабыз.

ТАУЛА ЖИЛЯЙДЫЛА

Шалонлагъа келип, кьарасам, анам,
Къозулу кьойлай макъыра,
Артыбыздан а кьарап, таула жиляйла,
Бизни кеслерине чакъыра.

Артыгъызгъа айланып бир кьарасагъыз а:
Шалонла толуп келелле.
Бизни кьартларыбыз а, бир харип болуп,
Ол шалонлада ёлелле.

Артыгъызгъа айланып, дагъыда бир кьарачыгъыз:
Шалонла жетип келелле.
Ёлген ёлюлерин а салыргъа жер тапмай,
Жол жанларында кёмелле.

Ай да жарымайды, кюн да жылытмайды,
Жилягъанлай, кетип баралла.
Ой Аллах ючюн а, бир жууап беригиз,
Эллерибиз кимге кьалалла?

Ай да жарытмасын, кюн да жылытмасын,
Ой, бизден кьызгъанган элени.
Къачанинга дери уа кьара киерикбиз,
Бел баула уа буа беллени?

Ой, биз бери уа келгенми болурбуз,
Ёмюрюбюз мында турурча?
Ёлсем, ёлюкюмю сыртха салыгъыз,
Кавказдан хауа урурча.

Ой, биз бери уа келгенми болурбуз
Харам Сталинни огъундан?

Бизни къартларыбыз а ичерге термилелле
Кавказны гара сууундан.

Къзахстанда къум тѣбеле этдик
Ариу акъ сакъаллы къартланы.
Къартларыбыз къалмайын къырылып баралла,
Аллах сакъласын жашланы!

КЕП БОЛМАСАКЪ, ЖАУНУ ХОРЛАЯЛЛЫКЪ ТЮЙЮЛ ЭДИК

Не уллу къыйындыкъда да таулу эр кишини жилип хазна адам кѣрген болмаз. Ол кюн а, 8-чи мартда, акъ сакъаллы къартланы тюз тиширыулача ачыкъ жилигъанларын кѣргенме. Ала, машиналагъа мине туруп, хуржунларындан къол жаулукъларын чыгъарып, алагъа жерден топуракъчыкъ алып салып, къаты туююп, къоюн хуржунларына сугъа эдиле. Къартлагъа туугъан жерин къоюп кетген айтып-айталмазча къыйын эм кюч иш эди. Тиширыула уа, жилиу, сыйыт этиулерин тохтатмай, къююрлеринден кебинликлерин алыргъа кюеше эдиле.

...Биз Сузакъ районну мамукъ ѳсдюрюучю совхозуна тюшебиз. Сууу кир, хауасы къызыу, саскылы, жилиялы жерди. Медицина болушлукъ, дарманла болмагъанлары, ашны-сууну такъырлыгъы, бегирек да алайны табийгатына кесибизин юйреталмагъаныбыз тиф, безгек, ѳтген аурууланы туудурадыла. Ёлгенлени саллары кѣнден-кѣп бола барады, бегирек да сабийлени ичинде. Эгечлерими сабийлери Сарбашланы Алий, Шахрижан, Зоя, анамы къарындашы Деваланы Адырахман, эгечи Къудайланы Шахмѳлек да ѳледиле. Къаршы жууугъубуз Жашакуланы (Сарбашланы) Бислийматны уа юч сабийи да бирден ѳледиле. Ахырында кеси да ѳлюп, дангылдама сууукъда жер къазаргъа, басдырыргъа адам табылмай, тѳрт кюнню мал орунда турады...

Артда уа анда жашаргъа Кисловодск шахарда госпитальда жараларына бакъдырып, Къулийланы Къайсын Фрунзеге келди. Ол бизни, кѳчгюнчюлени, жарсыларына чексиз уллу къайгъыра эди. Кѳп юйюрню адамлары бир бирден бѳлюнюп, Къзахстаннга тюшгенлерин, Къыргъызстанда ахлуларына келирге эркинликлери болмагъанын

айтхашыбызда, Къайсын: «Гузаба этмегиз, биз аланы кысха заманы ичинде келтирбиз»,— деди.

Бир пенча кюнден сора, Къайсын бла барып, Къыргъызстанны бла Къазахстанны МВД-ларындан Север Къазахстандагы ахлуларыбызны келтирирге эркинлик къагъыт алдыкъ. Къайсын ол къагъыт бла, офицер кийимлерин да кийип, пёгерге да Сарбашланы Магометни алып, Север Къазахстанга атланды.

Андан ала, 21 адамны да биргелерине алып, артха, Фрунзеге, келирге керек эдиле. Спецкёчгюнчюлени уа бир республикадан башха республикагъа угъай, къошшу элlege барыргъа да кьоймай эдиле: Алми-Атада Къайсын, къоркъмай, абызырамай, темир жол станцияны таматасына барады.

— Юйюрюмю Фрунзеге элтирик эдим да, билетлерими компостировать эталмай турама,— деп, къагъытларын анга узатды. Ол аланы санап:

— О-о-о! Уллу юйюрюгюз бар кёреме! Жыйырма бла бир!!! — деп сейирсингенде, Къайсын, абызырамай:

— Кёп болмасакъ, жауну хорлаяллыкъ туююл эдик,— деп кюледи.

Тамата, билетни жарашдыртып:

— Ахшы жолгъа бар, жигит офицер,— деди.

Артда мен барып, Акмолинскден, Карагандадан, Боровойдан да ёлген ахлуларыбызны сабийлерини кесибиз жашагъан жерlege келтирген эдим.

Вагонда келе тургъаныбызлай, эгечими жашчыгъы, Къудайланы Салих, анасыны къоюнунда ёлюп къалады. Билселе, сабийни тышына атдырып педа барыбызны да аулакъда тюшюрюп кетерик эдиле да, анасы жашчыгъыны сууугъан эринлерин бармакълары бла ачып, эмчегин аланы арасына еугъуп, билдирмей барады. Жарлы ана, жиляр эркинлиги болмай, ичинден кюе, сытыла, сау сутканы тургъан эди...

Анам, Наршауланы Кермахан, аскерде ёлген жашыны сабийлери бла жашай эди. Ёксюзчюклени таматалары, 14-жыллыкъ Ибрагимчик, анасына берилген чюгюндюр бахчада ишлей тургъанлай, сокъур чегиден ауруп, амалсыз болады. Чакъыргъанлыкъгъа, врач келмейди. Экинчи кюнню эрттенлигине жашчыкъ ёледи. Ол кюн а аны да, аны тенглерини да комендантха барып, кеслерин жокълатып келир кюнлери болады. Тенглерини: «Ибрагим ёлюп къалгъанды»,— дегенлеринде, комендант, алагъа: «Ай, ол Кавказгъа къачып кетген болур»,— дейди. Артда уа ол

докторладан сабийиңги ёлгенине шагъатлыкъ этген къагъыт келтирмегенсе деп, Ибрагимни апасы Аминагны 15 суткагъа олтуртады.

Комендантла аллай жазыкъсыныусуз, таш жүрекли, кюйсюз, къаты адамла эдиле.

КЪАЙТЫП, АРТХА КЕТГЕНМЕ

Эй, биз жетгенли да, дуния кёрмегенбиз,
Бююн а аманына жетгенбиз.
Аллах болушсун, жарлы бусурманла,
Бек къарыусузлай кетгенбиз.

Къырылгъан, кюйген да дагъыда болгъанбыз,
Жарлы жаныбыздан тойгъанбыз.
Къыйналгъан къыйынгъызыны ашамай къалгъы
эдигиз деп,
Къаргъында айтырлай болгъанбыз.

Анала жилийла, эгечле сарнайла;
Атала болмайла кёрюрге.
Кавказдан кетгенден эсе, ийнаныгъыз, суйгенем
Ауруудан ауруп ёлюрге.

Кавказдан кетип, къайтып'а келгенде,
Ол кёргенимден ёлгенме.
Анам тургъан арбазымда, кийикле кибик а,
Тонгуз балаланы кёргенме.

Ой, асыры ачыудан, не этерге да билмей,
Ой, ёрге-энишге ётгенме.
Аккылымдан шашып, анга ийнаныгъыз,
Къайтыб 'а артха кетгенме.

ЖОКЪ БОЛГЪАН ЮЙЮРЛЕ

Кёчгюнчюлюкде, мен кёрюп, бек кёп адам ёлгенди. Аланы эсимде къалгъанларыны бир-бирлери юсюнден къысха хапар айтыргъа сюеме.

Мен баргъан вагонда Бёзюланы Оразайны къатыны жолда ауруйду. Азиягъа жете туруп ёледі. 5—6 кюншю

ичинде аны ёлгенин букъдуруп барабыз. Ош станцияда вагондан тюшгенден сора, Наукъат районну Калинин атлы колхозунда асырайбыз. Асыралмай сегиз кюн тургъаны себепли, ол жууаргъа да жараматъан эди.

Бачиланы Жандар, 6 жашы фронтда тургъанлай, кеси да, юй бийчеси да Орта Азияда ачдан ёлгендиле.

Ногъайны кызы Къожакъланы Зулий Чегем районда Думала элден кёчюрюлген эди. Ол Къыргызстанны Кызыл-Къая шахарыны болушлукъчу мюлкюне тюшген эди. Анга не эшиги, не терезеси болматъан, кирли жерде жашаргъа тюшеди. Анда къара кьурт къабып, ол жети кюнню ичинде пессин да билмей, термилип жан алады. Аны алты сабийи къалады, бир эки-юч кюнден эки жашы да ёледиле. Эри уа, къошда къалып, башха эшелон бла Павлодар областъха тюшеди, анда аманны кебинден жашайды. Ол, юйдегисини къайда болгъанын билмей, эки-юч жыл айланады. Тапханындан сора да, аны, алагъа барыргъа кьоймай, 1949 жылгъа дери термилтедиле.

Хасанбийини жашы Къалабекланы Абдуллах думалачы эди. Ол да Кызыл-Къая шахарда, юйюрюн тапмай, ачдан, жымыхны суугъа бушто этип ашайды. Алай бла кёбюп ёледи. Ол 1944 жыл июль айда эди.

Яникойчу Мустафаланы Ханий да Кызыл-Къаяда беш сабийи бла болады. Аны биргесине анасы, къарындашы да эдиле. Жетиси да 1944 жылда ёледиле. Аны эри уа 1943 жылда фронтда ёлген эди. Туугъан жерибизге къайтхандан сора, Яникойда, санлары кьуруп, 1978 жылда жан бергенди. Бар кыйынлыкъ ичин кюйдюрюп, тёшекде кёп термилгенди.

Чабдарланы Бакъсанукъ акъсуучу эди. Кёлле деген жерде къошда къалып, юйюрюнден айырылып, Алма-Атагъа тюшеди. Айлана кетип, ачдан ёледи. Кебинлик табалмай, аны тонуна чулгъап асырагъандыла. Аны жашы Таукъанны Жалал-Абад областъны Ленин районунда ачлыкъ, ауруу жилигин юзедиле. Амалсыздан, докторгъа барама деп кетеди да, жолда ёледи. Аны ёлюгюн чирип табдыла, жуумай, эски жабыугъа чёргеп асырагъандыла.

Къазийини кызы Шунгарланы Садау Хасания элде жашагъанды. Ол Ош областъны Къара-суу районунда Ленин атлы колхозгъа эки сабийи бла тюшгенди. Ол ауругъанды, къарар адамы болматъанды, кыйналып ёлгенди. Къоншулары, аны ёшюнюне къапланып, эки сабийини да ёлюп тургъанлай тапхандыла.

Тёбен холамлы Жаболаны Айшат поезд бла бара тургъанлай жолда ёледи. Поезд Къазахстанны Чимкент станциясына жетгенлей, аны таматасы, Айшатны ёлюгюн чы-

гъартып, ташкёмюр тѣбени юсуне салдырады. Аны келиши уа, амалсыздан, ал ботасы бла ёлюкню жабады. Алайда аны басдырыгъа кьоймайдыла. Айшатны жашлары Жабраил 1942 жыл, Хамит а 1943 жыл урушда жоюладыла.

Бабаланы Шаулухну жашы Ануар урушда ёлгенди. Аны анасы бла бир эгечи, ачдан, суу, хауа жарашмай, дарман тапмай, ажымлы жоулгъандыла.

Жаболаны Тауукъ, таулула кѣчюрюлгенде, кьошда болады. Аны себепли кечирек кѣчюрюледи. Ачдан жилиги юзюледи. Комендантны хатасындан, юйдегисин тапмайды. Ёледи. Кебинлиги болмайды: аны ёлюгюн кесини жамычысына чулгъап, алай басдырадыла. Ол 1944 жыл жай айда эди.

Жаболаны Къайсынны жашы Мажит 1943 жылда фронтда жанын Туугъан журт ючюн береди. Аны къатыны Иссык-Кёл областда кыйын ауруп, тѣшекке тюшеди. Ючжыллыкъ жашчыгъы Магометни, орамда ойнай тургъанлай, кыргъызлы киши урлап кетеди. Излей кетип, ол жашчыгъын табады, алай кыргъызлы бермейди. Иш сюдге тюшеди. Жашны артча алады. Кавказгъа къайтханлы Хасанияда жашайды.

Созайланы Къазийни жашы Жюнюс бла аны къатыны башха-башха эшелонлагъа тюшедиле. Эшелонну таматасы аланы бирге жыйылыргъа кьоймайды. Жюнюсю къатыны Алма-Атагъа, юч жашчыгъы бла кеси уа Къыргъызстанны Кант районуна тюшедиле. Аны къатыны орамда ёлюп табылады. Жай 1944 жылда Жюнюс кыйын ауруйду, гитче сабийлеге кьараргъа адам болмайды. Ала думп боладыла. Сабий юйгеми бердиле, адамламы алдыла — ким биледи. Жюнюс, юйюрсюз кьалып, бери къайтханды, Нальчикде жашап, 1980 жылда ёлгенди.

Атабийланы Батай эки сабийн бла Фрунзе областны «Бирлик» колхозуна тюшеди. Кѣп бармай ёледи. Аны эки сабийин да аналарыны ёлюгюню ёшюнуне башларын салып, ёлюп тургъанлай тапхан эдик. Ючюсюн да бирге асырагъан эдик. Батайны эри башха эшелон бла Алма-Атагъа тюшюп, анда орамда ёлюп табылгъан эди.

Гергокъланы Бисо Тѣбен Холамда жашай эди. Ол, Фрунзе областны Кант районунда Дмитриевка элге тюшюп, кызы, къатыны да ёледиле, кеси да ачдан лыбытаны ашап турады. Бир кюн а кырдык, ханс ашагъан жеринде жан береди.

Мишаланы Зуфар да ол элде ёлгенди да, асыралмай юч кюн тургъанды. Аны да Жаболаны Назимат, Доттуланы

Мариям бла Айшат, къабыр къазып, кеслерн кючден эл-тип асырагъандыла.

Бабаланы Хажимырзаны беш жашы болгъанды. Уллу Ата журт урушда жигитлеча сермешгендиле. Тамата жашы Мыстафа, жаралы болуп, урушдан къайтады. Ол атасы бла Дмитриевкагъа тюшеди. Атасы, кеси, юч сабийи, къатыны Орта Азияда, төрт къарындашы уа аскерде къырыладыла. Аны юйюрю тюп болуп къалады.

Атабийланы Аминат юч сабийи бла Тёбен Холамда жашай эди. Кёчюрюлгенде, ол да Кант районуу Калинин атлы колхозуна тюшеди. Ашаргъа заты болмай, тирлиги алынган сабадан юч килограмм будай башла жыяды. Андан будай башланы сыйырадыла. Колхозну председатели Семенякин И. В. аны аямай туюди, тутдурады. Атылып къалып, юч сабийи да ачдан ёледиле. Ол, тилеп, тутмакъдан сабийлерин асырагъа юч кюннге келеди. Аны баш иеси Атабийланы Ахмат а 1943 жыл фронтда кеси гюрмеде ёледи. Бу юйюр да зорлукъда тюп болады.

Бабаланы Хажи-Омарны къызы Фаризат ол колхозгъа тюшеди. Аны беш сабийи бар эди. Ала ачдан къырыладыла деп, бир кюн тирлиги алынган жерден будай башла жыяргъа барады. Биягъы И. В. Семенякин, жыйгъанын да сыйырып, Фаризатны башына-башына къамичи бла жетдиреди, къыялу этеди. Башындан сау болмай, ол ёлюп кетеди. Эри уа — Бабаланы Магомед — 1942 жыл урушда ёлгенди.

Мишаланы Нажабат да Кант районда «Бирлик» колхозгъа тюшген эди, анда къыйын ауруйду. Юч сабийи 1944 жыл июль айда 2 кюнню ичинде ёледиле. Аланы ызындан къысха заманы ичинде кеси да дуниядан кетеди. Эри Таука аскерде ёледи. Алай бла бу юйюр да жокъ болады.

Биттирланы Адальбий Акъ-Суу элде жашай эди. Ол Ош областьда Наукъат районуу «Кёк-Бел» совхозуна тюшеди. Совхоз аны бичеп ишлерге 25 километр узакълыкъда. Къытай бла чекге жибереди. Андан ол комендатурагъа къол салычу заманга келмей къалады. Комендант аны, къачхынчыгъа саап, низамны бузгъанса дейди да, 20 жыл тутмакъгъа салдырады. Сталин ёлгенден сора 1954 жылда ол тутмакъдан къайтады. Андан ауруулу болуп келеди. 1979 жылда Акъ-Сууда ёлгенди.

Мустафаны къызы Узденланы Мариям Кант районда Калинин атлы колхозгъа тюшеди юйдегиси бла. Бир кюн аны хуржунуи къармап, 2—3 чюгюндюр бла 2 килограмм будай баш табадыла. Биягъы Семенякин аланы сыйыра-

ды, кѡамичи бла башына тѡйюп, тели этеди. Ол тѡшекге тѡшеди, сау ыйыкѡны несин да билмей жатады.

Жаболаны Далхат 1944 жылда июль айда аскерден кѡайтады. Кант районда «Интернационал» атлы колхозгѡа тѡшеди. Аны ёшюнюнде ондан артыкѡ орден бла майдал бар эди. Юйюрю бек кѡарыусуз жашагѡанладан эди. Аны ачдан сакѡлар ючюн, ол, терек бахчаны кѡаты бла ётгенде, андан бир затчыкѡла алады да, хуржунчугѡуна салады. Кѡалауур тутуп, аны башына уруп, эсин аудуреды. Далхат тѡшекге тѡшеди, тели болады. 1944—1956 жыллада эл тѡбюнде айлана кетип, тас болуп кѡалады.

Акѡ суучу Махийланы Чипик да ол колхозгѡа тѡшеди. Ауруйду да, аны больницагѡа саладыла. 20 кюн жатып, анда ёледи. Кѡарар адам табылмай, аны ёлюгѡу больницада кѡалып кѡалады.

АУРУУ ТИЙГЕНДИ САУЛАГѡА

Бир ачы кѡыйышылыкѡ жеггенди
Сегизинчи мартны кюнюнде.
Бир аман чачылып кѡалгѡанбыз
Уллу Азияны тѡбюнде.

Биз кетип барабыз,
Малкѡар тауладан юзюлюп.
Жиляй-жиляй барабыз,
Вагонларыбыз тизилип.

Бизни жюклен баралла,
Кѡара машиналары толтуруп.
Бизни кѡартларыбыз жиляй баралла,
Вагон мюйюшледе олтуруп.

Узакѡ кетип барабыз,
Ёлмей кѡалсакѡ, кѡайтырбыз.
Биз кѡрген кѡыйышылыкѡлары
Туугѡан туудукѡлагѡа айтырбыз.

БИРИШЕР ЖАСТЫҚЪ БЛА ТЁШЕК

Бизни юйюрге уруш башланьрдан алгъа атабыз, анабыз, эки эгечим, къарындашым болабыз. Жашагъан Къара-Сууда эте эдик. Уруш башланганлай окъуна, атам бла тёрт къарындашы да ары кетедиле. Ала бешиси да Уллу Ата журт урушда жоулгъандыла.

Бизни анабыз устаз болуп ишлегенди. 1944 жыл 8-чи мартда сагъат бешде, бизни кёчюрюрге солдатла келедиле.

Биришер жастыкъ бла тёшек, 2 пуд нартюх алып, юйлерибизни къююп, чыгъып кетебиз. Солдатла кёп зат алыргъа къоймай эдиле.

Эсибизде ачлыкъ-жалаингачлыкъ ачы жара болгъанлай къалгъанды. Кёчюп баргъанда, Павлодар областьда «Павлодар» атлы колхозгъа тюшебиз. Бизни анабыз биреуню юйюню мюйюшюю алады. Тонгузла юйню бир жанында, биз аны бирси жанында жашагъанбыз. Биргебизге украинлыла, ингушлула, немецлиле тургъандыла. Ала бир бирге аш-суу бла къолларындан келген чакълы болушуп тургъандыла. Болсада ачдан кёп адам ёлгенди. Комендант бла арабыз доюн гюйюл эди. Тышына, жууукъларыбызгъа, барыргъа ахырыда къоймаучу эди. Ачдан кёп кюлени хансны къайнатып ашап тургъанбыз. Анабыз ындырда ишлегенинде, къол къанларына къююп, будай алып келичю эди.

Уруш тохтагъандан сора, жашау къолайыбыз да иги жанына бурулуп башлайды. Урушдан ары адамыбыз келмегенди.

Орта Азиядан бери кёчюп келгенибизде да, андан хазна зат келтиралмагъанбыз. Герпегежге келебиз. Кёп да турмай, анабыз ауруп ёледи. Қыралны жанындан бир тюрлю болушлукъ кёрмегенбиз. Ссуда бериле эди да, бизни юйюрюбюзге ол да жетмеген эди. Кесиби алгъан жерчигибизде топуракъдан, чалман эшип, юйчюк ишлегенбиз.

ЖАШАУ ЭТЕРГЕ БИЗ КЮРЕШЕБИЗ

Эшелон бла келтире келип,
Бизни жол жанына къуйдула.
Жашаргъа сизге юйле беребиз деп,
Тауукъ орунлагъа жыйдыла.

Хар ай сайын кьол салдырадыла,
Ары-бери кетмезге.
Комендантла алай а сакълайдыла,
Элден а элге ётмезге.

Биз да Кавказны сагъына турабыз,
Тал терек тюбюне жыйылып.
Ичинден чыгъалмай кьалгъанбыз,
Борбайларыбыз кыйылып.

Жашаялмайбыз не туралмайбыз,
Кавказ эсибизге тюшгенден.
Санларыбызны кётюралмайбыз,
Ол кюнде кюйюп бишгенден.

Жаныбыз саулай Аллах буюргъанед
Ахырат борчун телерге.
Сабийледен сора киши табылмайды
Елгенлерибизни кёмерге.

Урушдан кьайтхан жаралы солдатла,
Кавказдан хапар айталла.
Элибизге барып, анда таулу тапмай,
Орта Азиягъа кьайталла.

Жашау этерге биз кюрешебиз,
Ол кьобузсузлай той кибик.
Къзаха, кьыргъыз ичинде кьалгъанбыз,
Эчкиле ичинде кьой кибик.

КЕП АЧЛЫКЪ СЫНАГЪАНМА

Биз мындан кётюрюлюп кетип бара, Уралгъа жете тургъан жерде бизни вагонда бир кьарт ёледи. Ол Кёндеденде жашагъан Тогъайланы Науур эди. Къызлары Асият бла Аттю, ичлеринден жияу-сыйыт эте, аталарыны ёлгенин надзирательеге билдирмей, эки сутка бардыла. Болсада ююнчю суткада, адамланы жокълай кетип, солдатла Науурну ёлюп тургъанын кёредиле да, вагондагъы-ланы барысына да, аны жашырып тургъанлары ююн, кьаты урушадыла. Сора, барып, таматарларына айтадыла да, ёлюкню жерге тюшюртедиле. Жазыкь кьартны ёлю-гю кьулла тюзде темир жол жанына атылып кьалады. Къызлары, чачларыш, бетлерин жыртып, битеу вагондагъы-ланы юслерине кьаратып, сау кюнню жияйдыла. Экин-

чи, ючюнчю кюн да, къарыусуз болуп тыннгымчы, ол халда этип турадыла.

...Биз анда, кюнчыкъгъан Къыргъызстанда, Каганович атлы колхозгъа тюшдюк. Ол колхозда бизден эсе чеченлиле кеп эдиле. Бек къызыу жер эди. Анда мамукъ ёсдюрюле эди. Кюнню къызыууна, ишни къыйылыгъына, ашны-сууну жетишмегенине чыдаялмай, адамла кюнден-кюннге жиликсиз бола барадыла. Къалмай къырылып башлайдыла, бегирекда чеченлиле. Жаланда иш мардасын толтургъанлагъа кюнден бир кере бир табакъ худур бере эдиле. Бирсилеге уа ол да жокъ. Безгекден, тифден ауругъанланы санларын айтхан иш да этме.

Атам, мвндан баргъанда, тешек саусуз эди. Колхозну бригадири зор бла аны будай сабаннга суу салыргъа иеди. Эки кюнню, ох-тух эте, ишлейди. Ючюнчю кюн а суу сала тургъан жериинде онгсуз болуп, аууу къалады. Аны юйге иёгерлери кетюрюп келтиредиле. Кеп бармай, июнь айны 13-де, атам харип дуниядан кетеди. Анабыз алты ууакъ сабий бла къалады. Юйюрге менден сора колхозда ишлеялыр адам жокъ: анам — къарыусуз, сабийле — ууакъла. Анам кече, кюн да къадалып чарыкъла тигип, аланы мирзеучюкге алышып, бизни аны бла кечиндирип турады.

Баргъан жылыбызда окъуна анабыз, тифден ауруп, тешекге тюшеди. Ауруу сабийлеге да жугъады. Алай бла манга да ишни къояргъа тюшеди. Ёрге, энишге чабама, ташны, агъачны кърармайма. Алай, не медет, дарман жокъ. Бир бири ызындан тёртеуленибиз ёледиле. Гитче къарындашым Юзейир бла мен, къыйын саусуз анабыз къалабыз. Бир кесекден а анабыздан да айырылабыз.

Эки жюз чакълы чеченли юйюрден а, бир кесеги башха элlege къачып кетген эдиле да, хапарым жокъду, ансы къалгъанлары тифден къырылып тауусулгъан эдиле. Эсимдеди: жаланда бир къыз бла жаш къалып, ала бир юйюр болгъан эдиле. Ол элге адамла «Чеченлиле къырылгъан эл» деучю эдиле.

Атабызны эгечи Налжюз бизден узакъда жашай эди. Барыр, келир эркинлик болмагъаны себепли, ол бизни сегиз башлы юйюрюбюзню Юзейир бла менден къалгъанларыны ёлгенлерин кеч эшитген эди.

Мен, тифден ауруп, район больницада кеп жатама. Андан бир кесек мажал болуп къайтханымда, Юзейир — тешекде, хаух къыргъыз юйчюкде. Налжюзню излеп тапмасакъ, бизге жан кечиндирирге мадар жокъ эди.

...Жангы элде Абдукъадыр деген юзбекли мени чурукъ тигерге, жамаргъа юйретеди, артда уа промкомбинатха ишге алдырады. Кесини усталыгъын манга къызгъанмай

бергенден сора да, ол огъурлу, халал адам мени юйюне чакъырып кѣп кере сыйлагъанды. Юйюнге элт деп, ай-ран, сют, башха ашарыкъла да берип тургъанды. Аллах ыразы болсун анга, мен а бек ыразыма. Аны бизге этген жумушакълыгъын бир заманда да унутурукъ туююлме.

Артда уа складчы, тюкенчи, конторда эсепчи, гюрбежи-чи да болуп ишлеп тургъанма. «Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер» деп, манга сабийлигимден башлап ишлерге, юйюрни багъаргъа, кѣп ачлыкъ сынаргъа да тюшгенди. Болсада кѣлсюзлюкге хорлатмазгъа кюрешгенме.

КЪЫЗЧЫКЪЛА КЪАБЫР КЪАЗАДЫЛА

Сарытюз элибиз бир арну элди,
Шахмат къангача бѣлюнюп,
Кѣм-кѣк кѣгерип кѣгет терекле,
Юйле ичинден кѣрюнюп.

Кече тюшюмде алай кѣрген эдим,
Къобан суу къурун къалгъанча,
Аллыбызда баргъан Адиш суучукъ,
Къобуп, юйлени алгъанча.

«Сабийни тюшю тюшмюдю?» — дедиле,
Анга аз акъыл бѣлдюле.
Танг а аласында, экинчи ноябрьде,
Ол ырхыланы кѣрдюле.

Машиналадам толуп къалгъандыла
Аллыбыз таулада ауушла.
Сабийни, къартны жукъларгъа къоймайдыла
Машинала гюрюлдсген тауушла.

Танг аласында келдиле да, апам,
Эшиклерибизни туюдюле.
Атам, къарындашым, гузаба туруп,
Юслерине кийим кийдиле.

Халкъгъа белгили темирчи атамы
Элтип къабыргъагъа сюслле.
Амма бла акка, къоллары къалтырай...
Ала да кийимлерин кийдиле.

«Бу не къайгъыды?» — деп къарындашым
сорду.

Аны приклад бла урдула.
Бусагъат къуралып къалыгъыз деп,
Юсюбюзге ёре турдула.

Анам юйде жокъ эди — къонакъда эди.
Юйде — къартла бла сабийле.
Кюбюрюбюзде къалып кетдиле
Къызлагъа деп жыйылгъан дарийле.

Атамы къарындашын сюеп турдула,
Бизге болушургъа къоймайын.
Азыкъ алдырмай, чыгып барабыз,
Ашар къарныбыз да тоймайын.

Амма ийшекни сауа тебирегенлей,
Тутуп, саудурмайын тыйдыла.
Тёрт юйдегини адамын, хапчугун да
Бир машинагъа жыйдыла.

Жангыз бир тулукъ унчукъ алгъан эдик,
Ол да сыйынмады машинагъа.
Атып ийдиле да, жарылып тюшдю
Шоссе жолда къобан ташлагъа.

Жарлы къартла, сабийле баралла,
Ой, жылай, жыламсырай.
Жолгъа тегюлюп бизни унубуз
Къалды агъарып, букъулай.

Элтип, тенгизге къуюп къоймасала,
Азиягъады, дейле, бир жолу.
Бизни кечюрюрге буйрукъ жазгъанны
Бир кълун кессин бир кълу.

Кетип барады жарлы Къарачай,
Къайда къллыкъларын билмейдиле.
Къартла ийман чакъырадыла,
Жашла ышармайдыла, кълмейдиле.

Къарангы вагонлада жылай барабыз,
Бёрюча улуп, ит болуп.
Сау ай жарымны тешинмей бардыкъ
Биз, сирке болуп, бит болуп.

Ауузум тылманчылыкъ этип айталмайды
Мени жүрегими толгъанын.
Сау тогъуз айны излеп табалмадыкъ
Анамы къайда болгъанын.

Суулары — батмакъ, жерлери — къумлу,
Батмакъдан сюзюп ичелле.
Мында ёлгенлеге къумач табылмайды,
Машокладан кебин бичелле.

Чыбыкъла кибик ариу къызчыкъла
Кеслери къабыр къазалла.
Сын таш салыргъа таш табылмайды,
Топуракъгъа атын жазалла.

Бу къыйынлыкълада жашай барабыз,
Не жашамайын, ёлмейин.
Анала, балала ёлюп баралла,
Бирн бириш кюсей, кёрмейин.

Жарлы Қъарачай тас болуп къалады,
Юй, къуш тюгюнлей чачылып.
Анала ёлселе, алай ёлелле,
Кёз къабакълары ачылып.

Мында ёлгенле алай ёледиле,
Кёз къабакълары жабылмай.
Ауузлары да ачылып турадыла,
Жаякъ къысаргъа адам табылмай...

«За Сталина!» — деп къан тёкген жашла
Бир мудах болуп келелле.
Ой, окъдан, топдан сау къайтханла
Мында уа ачдан ёлелле.

Ачдан кёбелле, тифден ёлелле,
Сау юдегиле къуруйдула.
Аналары ёлген сабийчикле
Ач кючюклеча улуйдула.

Дизентерия деп, алай айтадыла,
Ишчиклери къан ётедиле.
Аталары урушда сабийчиклеге
Къаллай къыйынлыкъла жетедиле!

Ишге баргъаннга — зынтхы ундан
Жангыз бир чолпу биямукъ...

Ёлгенлерине жылау этмейдиле —
Кёзлеринден чыкмаиды жыламуқъ.

Мени жүрегиме тамгъа салгъанды
Бир кызыны жүрек жарасы.
Къамичи бла сюрюп, алып кетдиле,
Жан бере къалды анасы.

Къызы кетгенлей, анасы жан берди,
Къатында киши табылмай.
Ол жарлы ана аралып къалды,
Аны эки кёзю жабылмай.

Хаман къулагъыма келе турады
Ол жарлы ананы сёзлери.
Балаларын кюсей, аралып къалгъанды
Мени анамы да кёзлери.

Саулай Къарачайда киши къалгъан болмаз
Быллай къыйынлыкъ кёрмеген.
Къыйынлыкъ кёрдюм деп, чырт жыламасын
Мында адамы ёлмеген.

КЪАРТ АТАМЫ ЖИЛЯМУҚЪЛАРЫ

— Кесигиз кёргенсиз, иги билесиз Хуржан эри Казихан ёлгенди деп, «къара къагъыт» алгъанын. Ахырында уа сау-саламатма деп къагъыт келгенин. Аны ашын-ташын да этген эдиле. Казихандан къагъыт келген угъай, къыралны орденлери бла эки кере окъуна саугъаланганды,— деп, адамланы жүреклерин жапсарып къоюучу эди.

Цук да, къолундан келгенча, бригадирни айтханьына адамла ийнапырча, кесини сёзюн къошханлай тургъанды. Аны эки жашы да разведчикле эдиле. Къарт атам «разведчик» дегенни бир ахырлыкъ айтыучу эди. Цукну халпарлары бизни, 12-жыллыкъ жашчыкъланы, кызычыкъланы, сабийликден чыгъаргъан эдиле.

...Бир жол 1944 жылны март айыны ал кюнлеринде школгъа тебирейме. Биргеме эки-юч бишген картоф да алама. Классха киргенимлей, биргеме окъугъан Хайшат манга мугурайып къарады. Узагъыракъдан бир картофуму анга атдым. Асыры бийик сызгъаным себепли, картоф, барып, Сталинни суратыны бурунуна тийген эди. Терк

окъуна аны НКВД-гъа жетдиргенлерин билдим. Анда иш-лөгөнледен бирлери келип (тукъум аты Гутовский эди), атам арасы 1937 жылда тутулгъанын эсиме салды. Алай атам эки кере жаралы болуп, санлары ишлемей тургъанындан а зат айтмагъан эди.

Ахырында мени школдан кыыстаргъа оноу этген эдиле. Анамы анасы андан сора мени кесине алгъан эли Алай бла манга Цукну юйюнде ёсерге туюгъенди. Игилигим, адамлыгъым, халаллыгъым бар эсе, къарт атамдай алгъанма. Ол хар ишгир сайын колхоз правленде наряд, жыйылыу бошалгъанлай, къатыма олтуруп, тамбла не иш этериклерини юсюнден халар айтыучу эди. Аны бла да къалмай, урушдан келген къагъытланы, газет окъуучусун унутмагъанма.

...Болсада ол жол къарт атам правленден мудах болуп келген эди. Киши бла сёлешмей, сагъыш этип турду. Манга къарт атам ачыуланып тургъанча окъуна кёрюндю. Бир кесекден, аш ашаргъа да унамай, намазлыкъгъа олтурду, кесини берчли къолларыни кёкге узатып: «Бир Аллах, сенден тилейме, аланы къууанч жолгъа сал да, от жагъаларына къайтар», — деп тиледи.

Ары дери намаз этсе, къарт атам аллай сёзле айтмаучу эди. Болсада мен анга не зат тилегенин сормадым. Нек дегенде, аны ачыуланып тургъанындан къоркъгъан эдим. Жаланда ол манга: кеси арбанга къарт къатынланы олтуртуп ишге элт, къалгъан арбала тамбла башха жары барлыкъдыла деген эди.

Къартладан къалгъан тиширыула бахчагъа жаяу кетдиле, ол элден узакъ туююл эди. Колхозубузну сабанлары, бахчалары да Псыгансу бла Аушигер эллени арасында эдиле. Тиширыула Мухамед бла аппам политинформация бардырмагъанларына сейир-тамаша этдиле. Мен бригадирден бла Цукдан узакъ туююл эдим да, ала кимге эсе да аман айтханларына шагъат болдум.

Бир кесекден тегерекни америкалы «студебеккерлени» мотор тауушлары бийледи, ала, тюз жаныбыз бла озгъанча, Черек сууну тауушун да эшитдирмей эдиле. Бу кезиуде Мухамед бла аппам бир бирлерине жуукълашдыла. Мен аладан арлакъда эдим. Тиширыула, арсарлы бола, бригадалы башчыларыны къатларына тийишдиле. Автомашинала колонна болуп элибизге киргенде, тиширыуладан бек жигити — Науша къарт атама:

— Ала (аппама элде алай айтыучу эдиле), бу не затды, бу уллу машинала не элтип барадыла, ким биледи, уруш этгенде керекли затла окъуна болурламы? — деп сорду.

Ол заманда къарт атам тиширыулагъа бурулду да, къалтырагъан ауаз бла:

— Угъай, кесибизникиле башхаланы машиналары бла кеси адамларыбызны, малкъарлы къарындашларыбызны, алып барадыла. Энди Черек суу къурурукъду, тохтарыкъды,— деп, ол узун акъ сакъалы бла баргъан кёз жия-мукъларын кёргюзтмез ючюн, аны терк-терк сылады. Алай аппа тегерекде сюелгенледен жиямукъларын букъдуралмады. Аны ызындан тиширыула да жиядыла. Жалан жиямай Мухамед бла мен къалгъан эдик. Болсада Мухамед, ачыуланьп, кимни эсе да ата-анасын махтагъанын эшите эдим. Ахыр автомашина Аушигерден чыгъып, кёз туурадан кетгенде, къарт атам, тиширыулагъа айланып, дуаа этигиз деди. Къатынла аппамы ызындан башха тилде бир затла окъудула. Мен а ала барысы да кёлден уста окъугъанларына сейир-тамаша этип тура эдим.

Ол кюн бригада хазна ишлеменген эди. Къарт атам бла Мухамед, сау кюнню сау халкъгъа аллай зарауатлыкъ сынатыргъа оноу этген аллахсызлагъа чалат бере, малкъарлы жууукъларын, шагъырейлерин сагъына эдиле. Тиширыулань арасында да, ала айтханнга кёре, кечтенлени арасында бир жууугъу болмагъан жокъ эди. Мухамед, артыкъда аппам, ол законсузлукъну белгилей, «мыйыкълыдан» арталлыда кёллери чыкъгъанын чертгенлери эсимдеди. Ала «мыйыкълы» деп Сталиниге айтханларын артда билген эдим.

Мен къарт атамь жиямукъларын, Мухамедни ачыуланганын, тиширыулань сарнагъанларьш бюгюн, бюгече да унуталмайма. Халкъ сынагъан ачылыкъны, кюйсюзлюкню эсиме тюшюре, бир затны энчи чертирге сюеме. Ол да неди десегиз, аппамы эки жашын да урушха бир кюн алып кетген эдиле. Ол кюн Цук кёзюнден бир тамычы жиямукъ чыгъармагъан эди. Артда гитче жашы Залимханны Москваны тийресинде ёлгени билдирген «къара къагъытны» алгъанда, эки туудугъу замансыз ёлгенде да тюз алай эди. Болсада къарт атам сау миллетге келген къара кюннге намыссызлыкъгъа жиямай болалмагъан эди.

«ЕМЮРЛЮК ТЮШДЮМ СИБИРЬГЕ»

Келигиз, къызла, негер болайкъ
Тарыгъу ийнар этерге.
Марда бердиле жарым сагъатха
Кавказдан чыгъып кетерге.

Мени жилярыгъым келиучю эди,
Ой, ишге эртте туралмай.
Мени ажалым мындамы болур,
Кавказ таулагъа баралмай?

Мени къарыным къаты бурады,
Сют машинаны бургъанлай.
Биз неге келип тюшдюк Сибирьге,
Жашла фронтда тургъанлай?

Биз керексизге кѐп жиляучу эдик,
Болгъанбыз керти жилярча.
Гяуур фашистле этдиле бизни
Болжалсыз Сибирь сынарча.

Къазахстанны къышы къатыды
Елгенге къабыр къазаргъа.
Уллу къыйынлыкъ биз сынагъанбыз
Историягъа жазаргъа.

Бу аман дунияны унутур кибик
Бизге аллай жашпау жетерми?
Темир жоллада носилка ташый,
Дуниябыз былай кетерми?

Мен болушуму жазайым дейме
Кесим ишлеген темирге.
Этген хатам мени болмайын,
Емюрлюк тюшдюм Сибирьге.

Сибирьде такъыр болгъанды кюнюм,
Мени жүрегимде тамырым.
Бу аман Сибирьде тюшюпмю
Къалыр да мен харипни къабырым?

«Кавказ» деселе, эсиме тюшедиле
Гокка ханслары, таулары.
Эсимден бютюнда кетмейдиле
Жылтырауукъ, сууукъ суулары.

УМУТЛАРЫНА ЖЕТАЛМАГЪАНДЫЛА

Биз, Кенделенде бек бай тукъумгъа саналгъанлыкъгъа, жалчы тутмагъанбыз, киши кыйынын ашамагъанбыз.

1922—1923 жыллада атамы къарындашлары Исмаил бла Мусаны, совет властхъа къажар иш бардырасыз деп, 5-шер жылгъа сюд этип, Астраханьнга жибередиле. Исмаил анда ауруп ёледи, Муса уа, Кенделеннге къайтмай, юйдегиси бла Къарачайгъа кечюп кетеди. Алай 1933 жылда, тил этилип, кеси да, жашы да тутуладыла, ёлтюрюледиле.

1930 жылны кюз арты кюнлерини биринде атамлары тауда малларыбызны кюте тургъанлай, Жолайланы Амаш (ол Эльбрус районполкомну таматасы эди), бир уполномоченный бла кыошха келип: «Бюгюнден ары битеу мал колхозгъа ётеди»,— деп билдирди. Мычмай жюзден ырткъ ууакъ аякълы малыбыз, аллай бир да тууарыбыз, атларыбыз сыйырыладыла. Аны бла да кыймайдыла. Уллу кванжалбаш юйюбюз бар эди, аны да сыйырадыла. Ичинде битеу харакетни, дорх этип, юлешедиле. Юйюбюзню колхоз двор этедиле, бизге уа элни кыйырында бир жерчик бердиле. Алайда юй ишлеп, жашап башлагъаныбызлай, 1931 жылда атабыз Иссаны, совет властхъа къажар агитация бардырады деп, тутуп кетедиле. Ауругъаны себепли, ол андан 3 жылдан къайтады.

1935 жылда экинчи юйюбюзню да сыйырып, Юзбек ССР-ни Ташкент областында Тёбен-Чирчик районнга жибередиле. Анда мамукъ совхозда ишлей, табийгъат болумну кётюралмай, тамата къарындашым Нух бла эгечим Халиймат ёледиле.

Ата журт уруш башланганда, ал кезиуде бизникилени аскерге алмай эдиле, алай 1942 жылда бир кюнню ичинде төрт къарындашымы да (Хасанны, Алийни, Хусейни, Сафарны) ары алып кетедиле. Къарындашларым аскерден, орденле, майдалла бла саугъаланып, сау-саламат къайтадыла. Мен а Мусукланы Хажимурат деп бир антлы тенгим бла бирге Ташкентде военный заводда ишлегенме. Экибиз да бек ири ишлегенлени санында болгъанбыз. Кёп керс махтау грамотала, башха саугъала да алгъанбыз.

1946 жыл Москвагъа Битеусоюз физкультура парадха Юзбекистандан 300 алчы ишчинин ийген эдиле. Мен да аланы ичлеринде болгъанма.

Малкъар халкъны кечюргенден сора, бизникилени да спецкомендатурагъа чотха аладыла. Мени уа, барысы да

бек сыйлы кѳргенлери себепли, ары кѳшмайдыла. Алай бла, Аллах насып этген болур эди, бир кюнню да комендантха баш урмагъанма.

Атамы кѳарындашы Махмут, кесими кѳарындашым Сафар, эгечим Зулийхат мамукъда иги ишлегенлери ючюн кѳп кере саугъалангандыла: Махмут — Ленинни ордени, Къызыл Байракъны ордени, Сыйлылыкъны белгиси деген орден эм кѳп майдалла бла; Зулийхат — Ленинни ордени эм майдалла бла; Сафар а — Къызыл Байракъны эки ордени, Ата журт урушну ордени эм майдалла бла.

Бизни тукъумубузну артын юзерге умут этгенле умутларына жеталмагъандыла. Бизни юйюрюбюз ол заманда 10 адам болгъан эсе, бусагъатда аладан туугъанла окъуна 100-ге жетедиле.

КЪЫЙЫН КЮНЮБЮЗ

Сталин таматабыз, тѳрт миллетчикге
Ючюнчю фронтну ачханса.
Чегет Кавказны муслиманларын
Гумулжук тебелей чачханса.

Къыйынлыкъда ууатылгъан халкъыбыз,
Ачыладыла биз ауарыкъ ауушла.
Чыгъа башлагъандыла энди
Бизни къуандырлыкъ тауушлг.

ОЛ КЮННЮ УНУТАЛМАЙМА

1934 жылда атамы бла аны кѳарындашларын, кулаксыз деп, кѳара чѳпге салып, жерибизни сыйырып, башха жерге кыыстайдыла. Манга ол заманда 8 жыл толгъанды. Бузоучума. Бизни биргебизге дагъыда Мокъаланы Локъманны юйдегиси болады. Биз да эки юйдегиге саналабыз: атам Тамукну бла кѳарындашы Бутуйну юйдегилери.

1935 жылда къыш биз Бырышкы деген жерде тура эдик. Февраль айны аягъында, кече ортасында атамы кѳарындашы Бутуй бла Локъман келдиле. Мокъа улу былай айтады: «Тамукну тутуп алып кетгендиле. Эрттенликде малланы сыйырыргъа келликдиле. Малладан бир кесегин

дорбунлада букъдурайкъ». Эрттенликде эртте, эл оноучула келгинчи, жюз жарымы чакълы кюйну бир дорбуннга, иги кесек тууарны да башха дорбуннга сюредице. Бир аздан тёрт атлы келип: «Малладан букъдургъанмысыз?»— деп сорадыла. Бутуй: «Угъай»,— дейди. Болсада, къар терен эди да, ызлары бла барып, малланы табардыла да сюрюп келедиле. «Нек алдагъанса?» — деп, туюдиле ала, кеси эллилерибиз, коммунистле. Биз, сабийле, жилип, таматала да абызырап, амалсыз болабыз. «Малыбызны ала эсегиз да, жаныбызны кююгъуз»,— деп тилей эдиле Бутуйлары. Бизден бирсилеге бирер ийнек бла бешишер кюй кюйгъан эдиле, бизге уа — зат да угъай.

Ол кюню эрттенлигинде юйюбюзню дорх этерге тёрт эр киши бла тиширыу келдиле. Хапчукланы юй туюге атып, жазып башлардыла. Эр кишиледен бири, кесини эски тонун тешип, атамы жангы тонун кийди, тиширыу а анамы кюмуш туюмесин терк окъуна кююнуна сукъду, бел бауун да белине къысды. Жети башлы юйдегиге эки тешек, эки жуургъан, юч жастыкъ бердиле. Къалгъан хапчукну уа, арбагъа жюклеп, алып кетдиле. Алай бла, 1935 жыл 8-чи мартда бизни, сегиз юйюр бла бирге жюк ташыучу вагоннга миндирип, Юзбекистанга ашырадыла. Анда Ташкент областыны мамукъ совхозуна туюдюк. Алайда узун къамыш юйледе биз баргъынчы тутмакъла тургъандыла. Юй башдан жилип, гургуун да туююучю эдиле. Элли тегереги — жипи, суула — балчыкъ, хауа — къызыу. Тифден аурумагъан жокъ эди.

1944 жыл июль айда Пахтаралдан биз жашагъан жерге ишлерге келген къазакълыла: «Бизни элибизге кавказлыла келгендиле. Жер юйчюкледен жашайдыла. Ауруп, къырылып барадыла»,— дейдиле. Мен допризывниклени юйрете эдим. Пахтаралгъа барып, ауругъан, ёлген кавказлыланы кёрюп келирге военкомубуз Башкардинден эркинлик тилейме. Ол манга 4 къарыулу юзбекли жашны кюшуп: «Барыгъыз да ёлгенлени басдырыгъа болушугъуз»,— деп жиберди.

Степьеде кенде бир адам нени эсе да сюроялмай кюрешгенин кёребиз. Къатына барсакъ, ол а бир арыкъ, къарыусуз ариу къызчыкъ. Анасыны ёлюгон кеси къазгъан къабыргъа сюрерп элтирге кюреше эди. Къазгъан къабыры да тобукъдан ёрге туююл. Тынгылы къазабиз, анасын асырайбыз. Жолгъа аш-суу да алгъан эдик. Андан къызчыкъгъа да беребиз. Жазыкчыкъ, ауруп, бек къарыусузгъа кетген эди да, экинчи кюн аны анасыны къатында басдырдыкъ. Анандан туугъанлы мен ол кюнча такъырланмагъанма. Асыры къарыусуздан, аузундан сёзюн

чыгъаралмагъан къызчыкыгъа бюгюн-бюгече да эригенлей турама.

Алайда 20 чакълы жер юй бар эди. Аладан онючюсюнде адам жашагъан хал жокъ эди. Биринде — 3 сабий бла 2 жашаулу тиширыу ёлюп, къурт этип, экинчисинде — 5 эр киши ёлюк, ючючюсюнде да — 3 ёлюк.. Жер юйчюкледен челек, чоюн да жокъ эди: баям, адамла болгъанларын жыйып кетген болур эдиле. Не этерик эдик. Кёз жашларыбыз да тегюле, барысын да асырадыкъ. Кимле болгъанларын а билалмадыкъ. Бет сыфатларына кёре, не малкъарлыла, не да къарачайлыла эдиле.

1945 жыл мен Юзбекстандан Къыргъызстанга, ахлуларыбыз болгъан жерге, кечюп кетген эдим. Андан бери Пахтаралгъа къайтып бармагъанма. Алай мени бла бирге жияяп, бизни адамларыбызны басдыргъан юзбекли жашланы экиси эсимдедиле: Паюмов Шафкъат (Ташкент областыда, Янги-Юл деген шахарда жашайды), Рахманкулов Молдаш (ол областыны Голованский районунда, Ахунбаев атлы колхозда жашайды).

СЕГИЗИНЧИ МАРТХА АТАБ ' А КЪОЯМА

Элге бир аман хапары жайылгъанды:
— Бизни кечюрюрге уа айталла.
Тюбюнден келген ой да машинала,
Къалмай, тау элlege уа къайталла.

Кече да келелле, кюн да келелле,
Машинадан элле толдула.
Ой, ойнап-кюлюп туруучу таулула
Бир аман мудах а болдула.

Ой, эрттеликде, сагъат а сегизде,
Тегерегибизни алаалла.
Ёмюрден бери жыйылгъан мюлккери
Орамгъа тегюлюб ' а къалалла.

Игле улуйла, малла ёкюрелле,
Атала, апала жияяла.
Ёмюрден бери Сибирь сынамагъан
Къартларыбыз а Сибирь сынайла.

Машиналагъа къуюб' а баралла.
Аллах буюрса уа, къайтырбыз.
Къарт, къарыусузла, амалсыз саусузла
Жолда ёлселе уа, не этербиз?

Жарлы таулула уа кетиб' а баралла
Къум тюзлеге бла уа Сибирьге.
Ала жанларындан бюгюн тойгъандыла,
Къэрамайдыла бир бирге.

Ах, бизни жашла къазауат этелле,
Жанларын Берлинде берелле.
Аланы ёсдюрген атала, анала
Сибирьде ашдан а ёлселле.

Бизни башыбыз нек къалгъан болур эди
Совет къыргалда айыпха?
Биз Быллым элин къоюп чыкъгъанбыз
Ма Омарланы Тайыпха.

ЭКИНЧИ ЭТАП

Бериячыла талай халкъны туугъан жерлеринден Сибирьге, Къазахстанга, Орта Азиягъа кёчюрөдиле. Алай аны бла чекленип къалмайдыла. Ол халкъланы битеу СССР-де излеидиле. Тапханларын къара чёпге тюшюрөдиле, тутадыла, къыйнайдыла, кёчюрөдиле. Излеп, Кавказ республикалада, Гюржюде, Азербайджанда тапханларын 1944 жыл майны 23-юнде Баку шахарны кемеле тохтаучу жерине элтген эдиле.

Ары келтирилген адамланы араларында 20-чы жылладан бери Бакуда эм башха жерледе жашап тургъан талай малкъарлы юйор да болгъанды. Ала Шаханладан, Барисбийладан, Жанхотладан, Шакъманладан эм башхаладан эдиле. Аланы туугъан жерлеринден ары, байласыз, бийлесиз деп, кёчюрген эдиле. Ала бла бирге Азербайджанны Кировобад (энди Гянжа) шахарында чечен, ингуш юйюрле да болгъандыла. Кавказчы кёчгюнчюлени араларында Уланов деген къалмукълу да бар эди. Ол белгили врач Фёдоров академик бла бирге окъугъанды, кеси да география илмуланы кандидаты, океанолог болгъанды. НКВД-чыла аны эки кичи къарындашчыгъы бла бирге Ирандан кел-

тиртген эдиле. Уланов Иранда бир уллу гидрометстанцияны таматасы болуп ишлей эди.

Каспий тенгизде кеме бла барабыз. Къайры элтгенлеринден хапарыбыз жокъду. Кёзюбюзге жукъу кирмейди: башыбызны къайгъы басыпды. Тенгизни огъурсуз толкъунлары, кемени ары бла берн чайгъалта, къайгъыбызгъа къайгъы къошадыла. «Ярабий, мында батдырып ишми къоярыкъ болурла?» — деген сагъышдабыз.

Алай, насыпха, бизни тенгизге уа батдырмадыла. Экинчи кюн Каспий тенгизни кюнчыгъыш жанында Красноводск шахаргъа жетдик. Алайда эки кюн тутдула. Дегерегиби и сауут кършаллап, ыккывыдычыла не кече, не кюндюз ары-берн атларгъа къоймайдыла. Хыны селешедиле, терс къарайдыла. Кюн — къызыу, къып-къызыл юзmezли, бир тюрлю битими болмагъан желли жер.

Экинчи этапны жахамим жолун биз алайдан, Туркменистанны жеринден, башлап сынагъанбыз. Ючюнчю кюн бизни, гитче тууар вагончукълагъа миндирип, Къазахстанга ашырадыла. Халкъыбызны Къазахстанга бла Къыргызстанга жибергенлерини биле эдик да, аллахха шукур этин, аны бла бирге болсакъ, ёлmezбиз деп, кеси кесибизге кёл этдире барабыз.

Июньну биринчи кюнлеринде Талды-Къургъан областыны Текели деген станциясында поездден тюшдюк.

Кесими, эгечлерим Фатиматны, Сафиятны, Жансуратны да бийик билимибиз бар эди да, анда жашау этерге бизге бирсиледен эсе тынчыракъ болгъанды. Мен адвокат, Фатимат врач, Сафият аш-азыкъ продуктла чыгъаргъан комбинатда инженер болуп ишлегенбиз.

Ол заманда комендантланы кёчгюнчюлеге иги болгъандыла деп эшитмегенмс. Алай бизни комендантыбыз а, Алтынсбаев Науруз, бизге бир заманда да къатылыкъ этмегенди: бизни законсузлукъ бла кёчюрюлгенибизни ангылай болур эди.

Алай бла, 13 жыл Къазахстанда жашап, экинчи этапны азабын сынап, халкъыбыз бла туугъан жерибизге къайтханбыз, сау-эсен жашайбыз.

КЪЫЙЫНЛЫКЪДА БЮГЮЛМЕГЕН

Кёп халкъланы сарнатхан 1944 жыл. Школчу жашчыкъ Хабийбуллах малла ташыучу кир, сууукъ вагонда ахлулары-жууукълары бла бирге сескене-сескене бара эди, къа-

гъанапкъ къарындашчыгъын да къююнуна къысып. Аланы аналары Таужан, Ахматчыкъны тапханлай, къарыусуздан юзюлюп ёледн. Аталары Хажимырза уа, юйюрюню, халкъыны кёчюрюлгенлеринден хапары болмай, Юрдю жайлыкъда малла бла къалады.

Хабийбуллахны Жамбул областыны Красногор районуу Ворошилов атлы элине элтип, комендантны къолуна береди. Атасы да, экинчи этапчыла бла барып, Фрунзеге комендантны тузагъына тюшеди. Талай заманны тилей, жалына кетип, Хажимырза юйдегиси жашагъан жерге кёчерге эркинлик алады. Алай ол сабийлерин кёп заманны къууандыралмайды. Жангы жерни хауасыны жарашмагъаны, ашны-сууну къытлыгъы аны борбайсыз этеди. Аш орунуну ачыкъ жарасы болгъаны билнеди. Хабийбуллах атасын Фрунзеге неда Алма-Атагъа ийдирип, аш орунун жардырыгъыз деп, комендантха кёп кере барып тилейди. Болсада хурметсиз, жазыкъсыныусуз, ургъуйбет адам аны тилегин къулагъына алмайды. Хажимырза ажымлы ёледн. Сау жыл озгъандан сора уа Алма-Атадан аны жарыргъа эркинлик къагъыт келеди. Эшта, комендант Хажимырза ёлгенден сора жазгъан болур эди, Алма-Атаны саулукъ сакълау министерствосуна бу къагъытны жиберигиз деп, кесини «жумушакълыгъын, ортурлулугъун» кёргозтюрюю. Хабийбуллах ол къагъытны алгъан кюн атасы жангыдан ёлгенча болады, комендантха сарыуу къайнады. Алай, не медет, кимге тарыгъырыкъса?!

Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер дегенлей, Хабийбуллах, кеси кесине кёл этдирирге кюрешин, абадан тенглери бла бирге ишлейди: бичен чалады, сабанланы сугъарады. Тирлиги орулгъан сабанлада къалгъан будай, арпа башчыкъланы жыйып, къарындашчыгъын, кесин да кечиндирирге кюрешеди.

Хабийбуллах, кече-кюн демей, сабанчы бригадада къадалып ишлей, иш хакъына колхоздан бир кесек мирзеучюк алады. Башха шахарда жашагъан анасыны эгечине юлюш этип, бир тулукъ будай жибергенде, аны эгечинден туугъанны «киши болгъашына» къууанганыны чеги жокъ эди. Ачдан не этерге билмей, жиликлери юзюлюп, ёле тургъан сабийле ол «байлыкъгъа» уллу къач эте эдиле.

Ол кезиуде кёчгюнчюленн ичинден айырып, жаш адамланы Карагандагъа шахтада ишлерге жибере эдиле. Тюгел акъылбалыкъ болмагъан Хабийбуллах да тюшеди аллай жашланы тизмесине. Аны бир къолайлы адамны жашыны орунуна жазгъан эдиле ары. Алай Хабийбуллах кесин тапдырмайды. Тюзлюк ючюн, керек заманда, жаныган

отха кирирге да хазыр болгъан жаш артыкълыкъгъа тѣзалмайды.

Жаш юден къачады, бугъуп айланады. Комендантны мыртазакълары аны, бир уллу къырал аманлыкъчыныча, тутаргъа сакълайдыла. Кюнлени биринде ала муратларына жетедиле. Эркинликсиз райондан кетгенсе, къырал ишден албугъартханса деп, жашха суд этедиле. Темир чалдышха бегитип, Хабийбуллахны Чимкент областны Ленингер деген шахарында тутмакъла тургъан зонагъа элтедиле.

— Мени жауум да аллай жерге тюшсюн! — деп эсгереди Хабийбуллах. — Уручула, адам ёлтюргенле... Битеу адам улуну бек аمانы ары жыйылгъанчады. Елгенлени уа, тифден ёлгенди деп, малланыча, акт этип къоя эдиле. Анда жанынгы сакълар ючюн, батырлыкъ, кишилик, къарыу керек эдиле.

Тутмакъдан да къутулгъанды Хабийбуллах. Биягъы сабан ишлеге киришгенди. Аш къытлыкъ селее башлап, иш хакъгъа ахча, мирзеу бериле тебирегенде, Хабийбуллахча жашлагъа юйдегилерин кечиндирер амал табылады. Жаш, окъуп келип, тракторчу болады. Районда аты айтылгъан механизаторну бек ариу кѣредиле, анга намыс, хурмет этедиле. Кѣп мычымай ол юйдегили болады. Хабийбуллах бла Жаппуланы Харуну къызы Жанчыкъ, бир бирлерин ангылап, татлы жашау эте, жылла суу саркъгъанча барадыла.

Элден узакъда учу-къыйыры кѣрюнмеген сабанда «темир аты» бла ишлей тургъан Хабийбуллахха сюйюнчюге келгенлерин ол бир заманда да унутурукъ туююлдю. Анга ол кюн туугъан журтха къайтыргъа эркинлик берилгенин айтхан эдиле. Жашауну кюйсюз желлери чыныкъдыргъан, бѣкем, гѣжефле окъуна сыртындан сапалмагъан Хабийбуллах ол кюн кѣз жашлары тыялмады, тракторуна къаппалып, сабийча жияды. Кѣрген къыйынлыкъларын, ажымлы ёлген атасын, анасын да эсине тюшюрю.

ЭЛГЕ ЖАРАГЪАНЛАНЫ ВЛАСТЬ ЖАРАТМАГЪАН ЭДИ

Къыралыбызны историясына кѣп «осал ишлени жаздыргъан» коллективизация жетди. Алай Ахматланы колхозгъа алыргъа унамайдыла. Сибирьге — агъач кесерге уа — ким угъай дейди. Ары уа, угъай деп, аякъ тиреп кюрешсегиз да, жиберликдиле. Отуз тѣртюнчю жылда Ахмат-

ланы Даутну, ала бла бирге Толгъурланы Мухамматны, Озарукъланы Къасымны да беш жылны урунуу аскерде турургъа тийишли кѳргендиле. Толгъур улуну бла Озарукъ улуну, колхозгъа членнге алып, ызларында къагъыт жазып, артха къайтартхандыла. Алий бла Даут а, беш жыл болжалларын бошагъынчы, тайгада мингле бла парат терекле аудургъандыла...

Ала, андан сау-саламат къайтып, жууукъларын, битеу тукъумну къууандырадыла. Билмей эдиле ала дагъыда кѳп турмай келген жерлерине барлыкъларын. Энди бар къыйынлыкъдан да къутулдукъ деп, акъыллары алай болгъанды. Органланы акъыллары уа башха тюрюлю эди. Алийни бла Даутну жангыдан Сибирьге жибередиле. Бу жол онушар жылгъа. Даут къабыр юлюшюн анда тапханды, Алий 1993 жылда Быллымда ѳлгенди.

«Жап аурутмакълыкъ» этип, Ахматланы Мухамматны юйюрюн 1939 жылда колхозгъа аладыла. Алай жокъду алагъа тынчлыкъ, ызларында сюрююню къоймайдыла. Къыркъ экинчи жылда Мухамматны (ол Сибирьден къайтып тура эди) экинчи кере тутдула да, тогъуз айдан сора бошладыла. Къыркъ тѳртюнчю жылда, Мухамматны ызындан сургенден башха ишлери болмагъанча, аны тутсала, Басхан ауузунда совет властьха бир тюрюлю къоркъуу болдукъ туйюлдю дегенча, Ахмат улун бнягъы элли жамауатындан айырадыла. Аны бла бирге 18-жыллыкъ жашын — Ахматны да тутдула. Кюнлени биринде Пальчикде Мухамматны камерадан тышына чыгъарадыла, бир кесекден а тонун келтиредиле да, Ахматны юсюне атып кетедиле. «Тройканы» оноуу бла Мухамматны илишаннга салып ѳлтюргендиле. Ахмат а он жыл олтургъанды.

Мухаммат бла къарындашладан туугъанла Ахматланы Исмаилны бла Масхутну да тутхандыла. Исмаил илишаннга салыннганды. Масхут къачып къутулгъанды, артда не болуп квалгъаны белгили туйюлдю.

Ахматланы тиширууларына да бет этмегендиле. 1943 жылда Къабарты-Малкъар гитлерчи ууучлаучуладан азатланигандан сора, Мухамматны къызын — Хадижатны, аны бла бирге Ахматланы Абидатны, Зуриятны, Пилжанны тутхандыла. Абидат бла Пилжан бюгюн да саудула, Хадижат бла Зурият — дуниядан кетгендиле. Хадижатны, элли немецле алгъанда, атасыны сыйырылгъан юйюне кирирге базыннганы ючюн, Туугъан журтну аллында сатхычлыкъ этгенди деп терслегендиле. Ёз юйюне киргени ючюн он жылны тюрмеде турургъа сюд этгендиле. Ол ГУЛАГны Жезкъазгъандагъы лагеринде тургъанды, андан къайтхандан сора, кѳп жашамай, ѳлгенди. Анга ийнаныргъа

да кыйынды, аллай зорлук этилгенине. Ол хатасы, бу хатасы деп болмай, атасыны кюл кыйыны бла ишленген юйге «дау этгени» ючюн. Тарыгыргыа амалы жокъ, кимге тарыгырыкъ эди законну орунуна законсузлукъ жюрюген жерде!

Нек къадалгъан болур эдиле Ахматлагъа аллай бир? Не хата этген болур эдиле ала Совет властью? Ахматланы кзурутургъа, дуниядан думп этерге айланганла, мен ангылагъандан, кеслери болгъандыла жангы властью айып, андан да озуп, хата келтиргенле. Къалай бла? Совет властью, партияны политикасын бузганлары бла, законсузлукъ ишлери бла жангы властью адамланы келечилерин къачыргъанлары бла. Айхай да, Ахматлагъа сакъ болугъуз, алагъа ышанмагъыз, ол тукъумну аз этигиз деп, ара шахардан аллай оноу келмегенди. Хар затны да этген жер-жерли властью болгъандыла. Сёзсюз, зарлыкъ, ол Аллах къаргырыкъ зарлыкъ, къайда да, не заманда да кесили къара ишлерин этмей кюймайды.

Ахматлагъа да зарлыкъ этгенле, аланы «терсликлерин» ачыкъларгъа болушхан шагъатла табылгъандыла. Аланы айтханлары КГБ-да Алийни энчи ишинде келтириледиле. Шагъатланы атларын белгили этерге жарамайды. Аны кереклиси да болмаз, нек дегенде, ол заманда аланы кюркютуп, айтмагъан затларына кюл салдырып кюйгъан эселе да, шендю аны тохташдырыргъа амал жокъду. Болсада шагъатла не айтханларына къарайыкъ.

Биринчи шагъат. «Ахматланы Алий князьны, кеп жерлери болгъан байны жашыды. Аланы мюлклерин 1927 жылда сыйыргъандыла, атасын Совет властью къажу бандаланы ишлерине тири къатышханы ючюн 1930 жылда Сибирге жибергендиле, шендю да ол андады. Совет властью органлары аны бирси жууукъларын да тутхандыла, аладан бир-бирлерин илишанинга салгъандыла».

Экинчи шагъат. «Мел Алийни атасыны — Мухамматны кюлу болуп тургъанма 1907 жылдан 1915 жылгъа дери. Менден сора да бар эдиле аны кюлу болуп тургъанла. Алий колхозда ишлемегенди, къайры эсе да кете да, къайтса уа, колхозгъа аман айта, анга къажу агитация бардыра тургъанды».

Ючючю шагъат. «Алийни иги танийма. Аланы ырысхалары сыйырылгъанды, жерлери колхозгъа, юйлери кооперациягъа берилгенди. Юйлерин сыйыргъандан сора Мухамматны юйюрю Толгурланы Къазакъны юйюше кечгенди. Ахматланы Мухаммат алгъын бизни элни старшинасы болуп тургъанды. Бандалагъа эм кюзгъалыулагъа тири къатышханы ючюн ссылжагъа жиберилгенди. Андан бир

кере къачып, дагыда тутулгъанды. Алий кеси жаш болгъанлыкъгъа, жаш тѣлюню арасында иш бардыругъа чырмаулукъ этгенди, сталинчи конституцияны магъанасын тюшюрген сѣзле айтханды».

Тѣртюичю шагъат. «Ахматланы Алий бизни классха къажау элемент болгъанын аны бла ушакъларындан аныглагъанма. Бир-бирде, бичен чалгъанда, колхозгъа болушхан кибики эте тургъанды. Былтыр биченчи жыйышы кѣбюсюн Ахматладан къурагъанды. Биченни ариу чалмагъандыла, дырынны чийлей жыйып, гебенлени хылы-мылы къалагъандыла, биченни желге элтдиргендиле, чиритгендиле. Алий кеси эки тонна биченни зыраф этгенди».

Алийни «контрреволюция ишлери, сталинчи конституциягъа къажау агитация бардыргъаны эм Совет властьха чюире келген башха осал ишлери ючюн» терслегендиле. «Революция», «конституция» деген сѣзлени магъаналарын аныгламагъан, бичен чалгъандан бла малгъа къарагъандан башха зат билмеген адамны. Соруу этгенлеринде, ол анга жакъгъан терсликлени бирине да жонгдирмегенди. Этмеген ишине «этгенме» деп айтдыралмагъандыла. Сорууну протоколунда жазылгъанга кѣре, Алий колхозда ишлемегенине жонгдиргенди, да къалай ишлерик эди, аны колхозгъа алыргъа унамагъандыла сора. Биченни юсюнден соргъанларында уа: «Къочхарташда ол жылдача кѣп эм ариу бичен бир заманда да этилмегенди»,— дегенди.

Урунуу аскерден къайтханда, Алийни къолунда ахшы къагъытлары болгъанды. Кесин тап жюриютгенини, иги ишлегенини юсюнден. Ол къагъытла колхозгъа кирирге болушурла деп ышанганды. Алай, документлерин «ажашдырып», кесин да жангыдан тутуп кетген эдиле...

Мухамматны атасыны къарындашындан туугъан Ахматланы Чмоуну тутхан заманларында, 1937 жылда анга 90 жыл бола эди. Сибирьге жиберген эдиле, жиберилген экинчи жылында анда ёледи. Огъурсузлукъну, кюйсюзлюкню чынты юлгюсю туйюлмю эди ол? Кеси кесин жюриуталмазча болгъан къартны элтип сталинчи концлагерьге ургъан. Къалай къарап турдула эллилери ол зорлукъгъа, анга жакъ басаргъа бир адам да нек табылмады? 90-жыллыкъ къартны алларындан алып кетгенлеринде. Баям, биз шѣндю оюм этгенча болмаз эдиле ол заманда ишле.

Чмоуну беш жашы болгъанды: Хамзат, Къасым, Хасан, Хусей, Далхат. Ючюсю, Уллу Ата журт урушда аталарын Сибирьге жиберип жойдургъан властыны гитлерчи фашизмден къоруулай, уруш аулакъланда жан бергендиле. Хусей бла эгечи Зайнаф Къызыл-Къаяда шахтада, Далхат автомобиль авариягъа тюшюп ёлгендиле. Алай бла, Чмоу-

ну урлугъу ёчюлгенди, сабийи, туудугъу къалмагъанды. «Тукъумунг ёчюлсю»,— деп къаргъышда айтылгъаныча болгъанды.

Былымда Ахматланы Алийни бла аны атасы Мухамматны таныгъан къартлагъа тюбеп, аланы юслеринден халпар сорургъа керек эди деп ойлайма. Ахматлары аллай бир къоркъуулу адамламы эдиле властьха, элни къанын ичипми тургъан болурла?

Озарукъланы Мухамматха 92 жыл болады. Былымда жашайды.

— Ахматланы Алийни, аны атасы Мухамматны, Мухамматны атасы Асланны да тамыучу эдим,— дейди ол. — Кертиди, бичениш кезиунде Мухаммат чалгъычыла тутуп болгъанды. Алай ол бир кишини жүрегин къыйнамагъанды, хакъларын оздуруп берген болмаса, кем этмегенди. Чалгъычы жыйынны аллында кеси тохтап, бичен чалгъанды, ишлегени, ашагъаны да жыйын бла бирге эди. Ишге аныча къаты адам табаргъа къыйынды. Кечеси, кюню да иш бла кетгенди. Аны тюз адам болгъанына къуру мен угъай, Басхан аузуу саулай шагъатлыкъ этерикди. Жашы — Алий да хар не къылыгъы бла да атасына ушагъанды. Ишге къатылыгъы, кимге да болушургъа хазырлыгъы, чомартлыгъы бла да.

Мырзаланы Хажретни 88 жылы толгъанды. Ол былай айтады: «Ала, атасы, жашы да, элге жарагъан адамла эдиле. Қъабырланы тегерегин бегитдирген да ала, межгит ишлерге болушханла да ала. Бушууу, къууанчы болгъан да Алийни чакъырыучу эдиле. Аны акъыллы сёзюне тынгыламагъан болмагъанды. Эллилени арасында Алийни намысы аллай бир бийикде жүрюгенди».

Жарсыугъа, элге жарагъан адамланы Сибирьге жиберирге оноу этиле туруп: «Угъай, ол терс иш боллукъду, аланы бир инсаннга хаталары тиймегенди»,— деп сюелирге ол заманда киши да базынмагъанды.

ЖАНЫМ МАЛҚЪАРГЪА ҚЪАРА КЮН ҚЕЛГЕНДИ

Жаным Малкъаргъа къара кюн келгенди,
Ах, да сунмай, билмей тургъанлай.
Ма элтип бизни вагоннга къуйдула,
Ах, малланы базгъа тургъанлай.

Ах, бизни элтип, ары кѳуйгъанда,
Кѳайры баргъаныбызны билмейек.
Кѳалгъан ахлуларыбыз кѳайда уа болурла деп,
Тегерекге кѳарап жияек.

Сунмай тургъанлай, билмей тургъанлай,
Узагъ'а Сибирьге кетебиз.
Ма жолда ёлген адамларыбыз болса,
Кийимлеге чулгъап элтебиз.

Букѳдуруп тургъанлай, кѳармаб' а тапсала,
Кѳолубуздан тартып алалла.
Кебинсизлей кѳалгъан жарлы ёлюклени
Жолла жанларында аталла.

Малкѳардан чыкѳгъанлай, ма жарлы анам
Кесинден ыйлыкѳгъанлай тургъанед.
Ма поезд кѳыстау бара да тургъанлай,
Анга да бир жашчыкѳ туугъанед.

Кѳазахстанда биз хариплени
Тонгуз а баулада кѳоялла.
Кѳазакѳлыла бизни уа кѳргенде,
Адам ёлтюрючюле суналла.

Кѳазахстанда ёлсем мен жарлы,
Кѳабырымы терен кѳазыгъыз.
Сын а ташымы онг а жанында
Кавказы атын жазыгъыз.

Урушдан а кѳайтхан бизни да жашларыбыз
Былай ары-бери баралла.
— Бизни ахлуларыбыз кѳайда болурла? — деп,
Военкоматха соралла.

Военком жерге ма алай кѳарайды,
Айтыргъа жууап тапмайын.
— Биз андан эсе, кѳалгъан а болгъуек
Урушдан а бери кѳайтмайын.

Комендант эркин этмеучю эди
Эгечге, кѳарындашха барыргъа.
Уллу Аллах бизге буйрукѳ да этмесин
Кѳазахстанда кѳалыргъа!

Къзазахстанда биз а харипле
Бузлагъан жерлени къзабыз.
— Да биз а кимге не хата этгенек? — деп,
Москвагъа соруп жазабыз.

Москвадан жууап келмей тургъан эди,
Онюч жылны уа ичинде.
— Энди эркинлик чыкъгъанды,— дейдиле,—
Сыйлы да Аллахны кючюнден.

— Анда ненчагъыз ёлгенди? — деб' а,
Бизден а къагъытла излейле.
— Сизни терслигигиз болмагъан эди,— деп,
Халкъдан а кечгинлик тилейле.

Биз анда жияй, ма алай жашаучу эдик,
Журтубузну асыры суйгенден.
Кимге да кечгинлик берирге билмейбиз,
Ичибиз асыры кюйгенден.

Бизге да гетменле ма алай бериучю эдиле
Бузлагъан жерлени къазаргъа.
Редакцияны къагъыты жетмез эди
Тарыгъыуланы жазаргъа.

ТУКЪУМЛАРЫ БАШЛАРЫНА ЖАУ БОЛГЪАНЛА

НКВД-ны органлары Алийпашаны эм аны жашлары — Махтнини бла Мухамматны (ала эгиз къарындашла эдиле) 1937 жылда тутхандыла. Ортанчылары — Халимин — Уллу Ата журт уруш башланыр жылны аллында алып кетдиле да, ол да тас болду. Анга уа ол заманда жаланда онсегиз жыл бола эди. Тамата къарындашлары да алыкъа юйдепили болмагъан жашла эдиле. Аладан бирини да юйлерине къайтыргъа, туугъан от жагъаларын кёрюрге насыбы тутмагъанды. Къадар жаланда бек кичилерине — Хабибуллагъа эриген болур эди, ол бююн да сауду, алай «андан эсе дуниягъа туумагъан болгъу эдим» дерча къыйынлыкъла сынагъанды. Хапарыбызны андан башлайыкъ.

...Алийпашаны биричи кере 1930 жылда тутхандыла, алай бир кесекден бошлагъандыла. Ол, Махтини да биргесине алып, Кисловодскге кетгенди. Махти анда, парикмахер усталыкъгъа юиренип, ишлеп тургъанды. Бир-бирде мен Махтини бла Мухамматны Къашхатаугъа келгенлерин кёре тургъанма. Баям, отпуск алгъан заманларында неда солуу кюнлеринде келе болур эдиле. Экиси да бийик ёсюмлю, субай санлы жашла эдиле. Аланы элде нек турмагъанларын мен къайда кеч ангылагъанма. Къашхатауда алагъа жашау жокъ эди. «Кадетлеге» (ол сёзню магъанасын ангылагъан да этмей, алагъа алай айгычу эдиле) колхозда, элде башха жерде ишлерге да жолну къаты жапхан эдиле. Окъууну юсюнден а айтыр кереклиси да жокъду. Къарындашладан эки гитчесини — Халимни бла Хабибулланы школга жюрюп башлар заманлары жетди, аланы ары къоймадыла. «Бийтукъумдан чыкъгъан сабийлеге совет школда жер жокъду», — деп, юлерине ашырдыла. Не этерик эдиле, жүректери жер бла тенг болуп къайтдыла юйге, жилядыла, апалары Быца да жиляды.

Бир-эки жыл да озуп, жашла биринчи классха барырларындан абаданыракъ да болгъандан сора, аланы школга жюрюмегенлерин Уяналаны Чомай эслейди. Ала къоншула эдиле. Чомайны уа, педучилищени бошагъандан сора, устаз болуп ишлерге Къашхатауну школуна жиберген эдиле. Кёп да бармай, аны райОНО-ну таматасына саладыла. Чомай жашчыкъла окъумай къаладыла деп жарсыйды, алай аланы арсарсыз школга алыргъа да базыналмайды. Аны ючюн ол заманда Чомайны кесин да терслерге боллукъ эдиле. Болсада ол амал табады. «Тукъум атыгъызыны тюрлендиригиз да, школга жюрюп башлагъыз», — дейди. Алай бла Халим бла Хабибулла Абаевле «Темирчиевле» боладыла, школга жюрюп тебирейдиле.

Алай жашчыкъланы къууанчлары кёпге бармады. Сталинчи зорлукъну бек огъурсуз, алгъыннгы кулакъланы, бийтукъумладан чыкъгъанланы, бирсиледен къолайлыракъ жашагъанланы, колхозгъа кирирге арсар болгъанланы барысын да «халкъны душманларына» санауну эм, терсди, тюздю деп къарамай, адамланы аслам халда тутууну бек кенг жайылгъан жылы жетди — 1937 жыл. Ол жылны сентябрь айында Алийпашаны кесин эм жашларын — Махтини бла Мухамматны да тутхандыла. Андан сора 1959 жылгъа дери аланы юслеринден бир зат да белгили болмагъанды. Хабибулла къарындашларын кёп излегенди, ол жазмагъан жер къалмагъанды. 1959 жылда 25-чи ноябрьде аны сурамына Нальчикни шахар загсында Алийпашаны, Махтини эм Мухамматны ёлгенлерине шагъат-

лықъ къагъытла бергендиле. Ол къагъытлада айтылгъаны былайды: «Абаев Алийпаша Аслангериевич, 1882 жылда туугъан, 1939 жылда 17-чи февральда жюреги жарылып ёлгенди». «Абаев Махти Алийпашаевич, 1914 жылда туугъан, гипертония (къан кётюрюлюу) ауруудан ёлгенди».

Ёлген заманларында Алийпашагъа 57 жыл, жашларына 28-шер жыл бола эди. Алийпашаны аллай зорлукъгъа, артыкълыкъгъа тезалмай, ачуудан жюреги жарылып ёлгенине, айхай да, ийпаныргъа боллукъду. Ол къыйышылыкъны кётюрген алай тынч туйюл эди. Ол хагам, бу хатам деп болмай, элтип концлагерьге урсала, ГУЛАГ-ны лагерлеринде адамлагъа къаллай къыйышылыкъла сынатханлары уа белгиледи. Алгъын ол затланы халкъдан бек къаты букъдуруп тургъан эселе, энди уа адамланы аслам халда къырыр мурат бла къуралгъан сталинчи лагерлени юслеринден керти хапар ачыкъ болгъанды. «Ачыкъ болгъанды» десек да, тутмакълагъа ол лагерледе чекдирилген азапны, инсанны адамлыкъ даражасын къалай сындыргъанларыны, аны къалай басынчакълагъанларыны, тутмакъны, терлиги болгъанына, болмагъанына да къарамай, адамгъа санамагъанларыны юсюнден хар зат да толусу бла белгиледи дерге боллукъ туйюлду.

Аны бла бирге, тутмакъланы къалай, неден ёлгенлерини юсюнден жарашдырылгъан къагъытланы тюзлоклерине да ишеклик болурчады. Сёз ючюн, Махти бла Мухаммат бири къаны кётюрюлюп, экинчиси ёпкелеринден ауруп ёлгендиле деп жарашдырылгъан къагъытлагъа ийпаныргъа да къыйынды. Кертиди, ажал къартны, жашны да сурамайды, ауруу кимге да тиерге боллукъду, алай быллай ишлени юсюнде асыры кёп ётюрюк жарашдырылгъандан, тюзю алай болгъан эсе да, ийпанып къалалмайбыз. Алийпашаны жашлары барысы да бёкем саплыла эдиле. Махти бла Мухаммат ауруп ёлгенлерине бюгюн аланы сау тургъан къарындашлары — Хабибулла ийпанмайды. Кертисин айтсам, анга ма мен да ийпанмайма. Аланы илшаннга салып ёлтюрген болур эдиле деп, мен алай акъыл этеме. Болсада, тюзю алайды деп, чорт кесип къояллыкъ туйюлбюз. Алай къарындашланы, аланы аталарыны да хатасыз жоюлгъанларына уа аз да ишеклик жокъду.

Къарындашладан ортанчысын — Халимни Уллу Ата журт уруш башланыр жылны аллында тутханларыны юсюнден башымда сагъыныганбыз. Махтинни бла Мухамматны мен анда-санда бир кёре тургъан эсем, Халимни уа иги таный эдим. Чырайлы, бийик ёсюмлю жаш эди. Жыл саным жетгенлей, кеси ыразылыгъым бла аскерге барлыкъма деп туруучу эди. Алай аскерге чакъырылыр заманы

жетгенлей, аны да тутдула. Не ючюн терслегенлерин билмейме. Баям, тукъуму Абайладан болгъандан башха, аны терслиги болмаз эди.

Къалай алай болса да, 18-жыллыкъ Халимин да туугъан элинден узакъ жерлеге ашырдыла. Ата журт уруш башлангандан сора бир письмосу келди. Биринчи эм ахыр письмосу. «Фронтха жиберирлерин тилеп къагъыт жазгъан эдим да, эркин этгендиле, урушха кетип барам», — деп билдирген эди Халим. Андан сора халары чыкъмагъанды. Не болуп къалгъаны белгисизди.

Халимин тутханларындан сора, юйлеринде аналары Быца, Хабибулла эм аны эгечи Сафилят къалгъан эдиле. Эри да, юч жашы да тюк чакълы бир хаталары болмай жоюлгъан Быцаны ичи къалай кюйгенин, аны жарсыуун, ачыуун айтып ангылатырча мен сёз табаллыкъ туююлме. Аллындан жилинла кибиж жашларыни (таулула субай санлы жашлагъа алай айтып болгъандыла) алып кетип, думп этген ананы кёз аллыгъызгъа бир келтирчигиз. «Ахшы Аллах, бизни нек къаргъадынг, биз аллай бир не хата этген эдик?!» — деп жиляучу эди Быца. Жарлы ана аны тёртюнчю жашына — Хабибуллагъа жаханим отуну ичи бла ётерге тюшеригин алыкъа билмей эди.

Кёп жыл озгъандан сора, Абайлашы Алийпашаны эм аны жашларыны терсликлери болмагъаны тохташдырылгъанды. 1959 жылда 17-чи сентябрьде Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш сюдюню президиуму Алийпаша Аслангериевич Абаевни ишине жашгыдан къарагъанды эм КъМАСССР-ни НКВД-сыны «тройкасыны» 1938 жылда 11-чи февральда А. А. Абаевни юсюнден этген бегимин терсге санагъанды. Реабилитация справкагъа КъМАСССР-ни Баш сюдюню президиуму атындан аллай справкала Алийпашаны жашларыны — Махтини бла Мухамматны юсюнден да жазылгъандыла.

Хабибуллагъа Север-Кавказ аскер округну Аскер трибуналы берген реабилитация справкада былай айтылады: «Север-Кавказ аскер округну Аскер трибуналы Къабарты-Малкъар АССР-ни Совет районуну Къашхатау элинде туугъан Абаев Хабибулла Алийпашаевични терслеу ишге 1960 жылда 21-чи апрельде жашгыдан къарагъанды. Аны аманлыкъчы иши болмагъаны себепли, Абаев Хабибулла Алийпашаевични юсюнден Аскер трибуналны 1945 жылда 27-чи июльда этген оноун терсге санаргъа. Абаев Хабибулла Алийпашаевич толусунлай реабилитация этилгенди. Север-Кавказ аскер округну Аскер трибуналыны председателини заместители, юстицияны полковниги В. Трегубов».

ОТДАН КҰЛЕК КИЙГЕН ЭДИК

Мен, Этчеланы Ахматны жашы Мухаммет, 1929 жылда, Оғғары Малқбарда, Шканты элчикде туугъанма. Арбазы-бызда жашагъан адамланы санап чыгъайым. Ала быладыла:

1. Атамы анасы — Сыйлыхан,
2. атам — Ахмат,
3. анам — Бийдат,
4. эгечим — Мариям,
5. эгечим — Назифа,
6. эгечим — Маруса,
7. къарындашым — Мурадин,
8. атамы къарындашы — Абулла,
9. Абулланы къатыны — Танзиля,
10. Абулланы жашы — Мустафа,
11. Абулланы къызы — Зухра,
12. атамы эгечи — Балдан,
13. Балданы къызы — Жансурат,
14. атамы келини — Майрыш,
15. Майрышны жашы — Солтан,
16. Солтанны къызы — Аминат.

Мени атамы төрт къарындашы бар эди. Аладан ючюсю армиягъа кетген эдиле. Атам бла Абулла уа, саулукълары онглу болмай, фронтха алынмадыла. Махмуд деген къарындашы армиядан къыяулу болуп къайтады, Буллах да, урушдан келип, кеп турмай ёледи, жараларыны сылтауундан. Мазан а, уруш бошалгъынчы туруп, фронтдан Фрунзеге келген эди.

Ма бу мен жазгъан адамла, Мазан бла Буллахдан къалгъанла, 16 адам болуп, Къызыл Аскер юйлени кюйдюрген кече, барыбыз да таргъа къачып кетгенбиз. Ол кечени эрттенлигинде Буллахны дууасы тохтарыкъ эди. Къачып, экинчи кечесинде, аскер юйлени кюйдюре тургъанда, мени атам Ахмат, артха къайтып, хапчукну жыйып, урулагъа букъдуруп кетгенди. Сора бауда тургъан къойланы, бау кюйгюнчю, андан жолгъа къыстап, сора Буллахны дууа тохтагырыкъ ашын да атха жюклеп, артха таугъа къайтханды. Ол жерге биз Гюлчю дейбиз. Адамла жыйылып, ол ашны ашагъандыла, дууа да тутдуруп. Къойланы да иелери алгъан эдиле. Анда юч кюн туруп артха къайтханда, юйлерибиз кюйюп тура эдиле. Кюймей къалгъан юйлени бауларына кирип, жашап башладыкъ.

Сора, 1944 жылда, 8-март, таңг ата туруп, солдатла келип эшиклени урдула. Чачырап, атам да, Абулла да, Махмут да эшикге чыкъдыла. Аланы ючюсю да, ырбынга тыйып, кымылдаргъа къоймадыла. Махмуд аскерден къайтхан документлерин да берди, алагъа да эс бурмай, бир жанына атдыла. Хапчук алыргъа къоймай, алыб'а не аллыгъек, болгъан кюйгенди. Аз-маз аш зат алып, школ аллына машиналагъа сюрюп элтдиле. Машинада жер болмай, биз бек башына мингенек. Машина асыры бийик болады деп, солдат, машинагъа минип, алгъан хапчукларыбызны да энишге-энишге атхан эди. Атам, солдатны кълундан бир машок картошну атаргъа къоймай, тартып алды, сабийле не ашарыкъдыла деп.

Сора бери Нальчикге келдик, вокзал аллына. Вагонлагъа къуйдула. Ол алгъан картошубуз да тауусулду. Аны бла бизни, ненча вагон болгъанын билмейме, Ташкентде тюшюрдюле. Алайгъа, темир жолгъа тюшген жерибизге, арбала келдиле. Адамланы ханчуклары бла бирге, арбалагъа миндирип, Сырдарьяны жагъасына элтдиле. Алайда бизни сакълап тургъан адамла бар эдиле. Бизни солдатлагъа «сдавать» этдиле. Алайда эки палатка да бар эди. Аланы ичинде гыржынла бар эдиле. Аладан бизге ашаргъа бердиле. Сора бир кесекден суу бла юч къайыкъ келди. Бизни ары миндирип башладыла, къанга кълпюр салып. Таякъгъа таянып артха кълалгъан къларт киши кълпюрден жыгъылды, Сырдарьягъа кетди. Ким болгъанын билмедиле. Аны чыгъарыргъа адамла кълйгъы этмедиле, алай бла батып кетди.

Сора ол юч кълйыкъ да толдула. Адамланы эки кълйыкъ бирге ташын эдиле, аланы бир пароход тарта эди. Бирин а—башха пароход. Алай бла бизни, сууну келген жанына айландырып, тартып башладыла. Бир юч сагъат баргъандан сора, эки кълйыкъны тартхан пароходну артын-да жиби юзюлдю, сора эки кълйыкъны кълбыргъларын бирге жетдирип тохтатдыла. Дагъыда кълсыдыла пароходха. Кеч болду, жел келди. Кълйыкъланы Сырдарьяны жагъасына, жарны жанына тартдыла. Суугъа ыргълаланы жибердиле.

Андан сора, солдатла, кълпюр бла ёрге чыгъып, четен юйле салып, алада кълалдыла.

Эрттенлик болгъанда, жел да тохтап, бизни тартып башладыла. Совхозгъа бир он километр жетмегенлей, кълйыкъладан тюшюрдюле. Аллыбызгъа келип тура эдиле ат арбала, ёгюз арбала. Алайда арбалагъа жюклеп, совхоз боллукъ жерге элтдиле. Анда жер юйле кълзылып тура, бирини башы жабылып, бирини жабылмай. Хар жер юйге

тёртшоер-бешинер юйюр къуйдула. Бизге жетген юйю башы жабылып туюл эди. Юйю башып жандыкъ къуругъан къаурала бла.

Алайдан адамла ауруп башладыла. Ачдан-жаланнгахчдан ёлюп тебиредиле. Совхозну ортасы бла ётген илипинни суу сап-сары болуп келиучю эди. Кече бир челек суу алсанг, челекни белине дери олтуруп, балчыкъ болуп алай. Аны ичип, адамла, суу жарашмагъанлай, ёле эдиле. Биринчи атамы анасы Сыйлыхан ёлдю: «Балам, ауузума бир къашыкъ худар къуйчу»,— деп, алай жан алгъан эди.

Экинчи — атам ёлдю. Ючюнчю уа — анам болду. Аланы асыраргъа, къабыр къазаргъа адам жокъ эди. Ашарыгъынг болмаса, къабыр къазаргъа адам чыкъмай эди, бизни уа жокъ затыбыз да. Аланы чулгъаргъа аберибиз, кебиблигиз жокъ. Эски чепкенлеге чулгъап, арбагъа салып, къабырлагъа элтген эдик. Аланы асырап къайтханда, атамы къарындашы Абулла, аны къатыны Танзиля да ёлюп тура эдиле. Аланы асыраргъа адам болмай, тёрт кюн юйде турдула. Атамы къарындашы Махмут садакъа жыяр-гъа кетген эди. Къайтхандан сора, аланы жууаргъа башладыкъ (асыры исиден, жууаргъа жарамазча болгъан эдиле). Этлери къаралып, терилери сыдырылып бара эди.

Мен Махмутха жууаргъа бермедим. Аланы да гетениге чулгъап, къабырлагъа элтип асырадыкъ.

Юч кюнден сора аланы къызлары бла жанлары ёлдюле. Андан сора келинибиз, аны жашы, аны къызы ёлдюле.

Андан сора атамы эгечи Балдан ёлдю. Сора мен, къарындашым Мурадин, эгечим Назифа, Марням, Маруса къалдыкъ. Жашагъан жерибиз эркин болду. Атамы къарындашы ортаны бёлдю къамишден этилген жегенле бла. Не ючюн десегиз — ала азыкъ ашагъанда, биз, сабийле, алагъа къарамаз ючюн деп. Андан сора, бу тёрт сабий ёлмесинле деп, мен талагъа чыгып кетдим, бир аш табайым деп. Къзаахлы къойчу жукълап тура эди, къаура от этип. Мен а, къозусун урлап, юйге келтиргенден сора, сойдум. Этни биширирге, от алыргъа Назифаны Махмутлагъа жибереме; ол да, къамишни жандырып, бери бурулгъанлай, къамиш юй жанып башлады. Юй кюйюп башлагъанлай, мен сабийлени тышына къуйдум. Экинчи чабып атамы тону бла анамы тёшегини алып чыкъдым. Андан сора бир быстыр алалмадым. Атамы къарындашы да сабийлерни чыгъаргъан эди. Алай бла жалап жерде къалдыкъ. Тёртюбюз да, тюбюбюзге тёшекни салып, юсюбюзге тонну жабып, ачыкъ талада къалдыкъ. Болалмагъандан сора, ачдан ёлмез ючюн, ол тёшекни да базаргъа элтип, бир та-

бакъ будайгъа алышдыкъ. Ол да тауусулду. Андан сора ачдан къарындашым да, эгечлерим да ёлдюле. Ала ёлгенден сора мени детдомгъа элтип бердиле...

Андан сора мен кёргенле:

Аякъ жолла жокъ эдиле ол заманда. Адамла кеси кереклерине къургъакъ илипишлеге барыучу эдиле. Сабийле асыры ачдан, ол каналлагъа тюшюп, аман хансла жыйып ашаучу эдиле. Ары тюшалмагъанлагъа, жыйып, ёрге бере эдиле...

Бизни бир жаныбызда жашагъан къарачайлы юйдеги бар эди. Барыбыз да ёлмейик деп, төрт адамлары кетген эди. Кеталмай къалгъан аталарыны анасы Сыйлыкъыз, сора аны жашындан туугъан къызчыкъ къаладыла. Бир аздан къызчыкъ ёледі. Ол къарт къатын ол сабийни къолунда хансларындан алып ашагъан эди. Сора бир къарачайлы жаш, Маулит, сабийни, келип, асыраргъа алып кетди. Артда ол къарт къатын кеси да ёлду.

Мен кёрген дагъыда бир сейир иш. Бир малкъарлы къатын келе тургъанлай, къазах къошланы къатына жетип, чоюнланы ичине къарай тургъанлай, къошдан къазахлы чыгып кёргенде, жаны ауруп, сабийчигинден сыйырып, гыржын бурху береди.

Бизни элден Қъойбайланы Мустафа, аны къарындашындан туугъан Мухаммат, ачдан ие этерге билмей, къазахлагъа урларгъа баргъан эдиле. Быланы экисини да тутуп, тыйюп, каналгъа атып, андан чыкъмагъанлай юч кюн турдула. Сора биз, барып кёребиз да, комендантха айтабыз. Комендант барып, алай чыгъарабыз. Юйге келгенден сора, ала да ёледиле.

Дагъыда, талада айлана кетип, ачдан адамла ёлюп къала эдиле, къайда ёлгенлери да белгили болмай.

Мен да алай тургъанлай, анамы эгечи Моттайланы (Бегийланы) Шерифат, «вызов» жиберип, Туркестанга келеме.

Плодоовощной базагъа ишге бондарь болуп киреме. Анда ишлей тургъанлай, мени маслотрестге аладыла. Анда бир жашны бондарь ишге юйретеме. Андан мяскокомбинатха ишлерге тилейдиле, ары кетеме. Андан сора биз Фрунзеге кёчюп кетебиз. Фрунзеде чындай фабрикада, агъач уста болуп, ишлеп турдум, 1957 жылгъа дери. 1958 жылда кёчюп келдик Кавказгъа. Огъары Жемталагъа кетдик. Анда юйдепили болдум. Огъары Жемталадан кёчюп Хасаньягъа келдим. Алты сабийли юйюр болдукъ: беш къыз, бир жаш, жети туудугъум да. Олду мени жашауум дунияда.

ЭКИ ОТНУ АРАСЫНДА

Мени атамы, Бегийланы Аскербийни, граждан урушну заманында серебряковчула, кызыл партизанса деп, илишаннга салып ёлтюрген эдиле.

Анам а, ол кыйынлыкны кётюралмай, бизни, беш сабийни да, ёксюз этип, дуниядан кетеди.

Ол юйюрден къарындашым Мазан бла мен къалабыз.

Отузунчу жыллада Ленинчи окъуу городокга, партизанни кызыча, мен ары алынама, ызы бла, педагогика училищени бошاپ, Малкъарда устаз болуп ишлеп башлайма.

Ол жыллада аэроклубда да, жарау эте, малкъарлы тиширыуланы санында биринчи парашютистка болама.

Юйюрюмю таматасы уа, Моттайланы Мыстафа, ол да, ара шахарыбыз Москвада окъуп, ач жыллада, окъууун да ахырына жетдиралмай, Малкъаргъа къайтып, совет властьха таза жюрегинден квулдукъ этип тургъанды. Кеси да ВКП(б)-ны члени болуп алай.

1943 жылда, суймегенлерини болушлугъу бла, ол тутулуп, 58-чи статьяны ишетине кёре, Уралны, Карлагны, Сибирьни (Красноярск шахар) азабын чегеди.

Аны реабилитациясы 49 жылдан сора тохташдырылады. Ажымлы тюзлюк эди ол; Мыстафа кеси ол кюннге жетмеди, учузлукъну бла, Урал бла Караганданы шахталары алгъан саулугъуну сылтаулары бла, къара жерни неси болуп кетди.

Къыралны аллында бир деп бир хатасы болмагъан Мыстафаны жалгъан даугъа тутханла чогуеж болурла деп, мен да, кызым Светлана да, кесибизни властьха коргичилигибизни шагъатларгъа, партнягъа кирген эдик. Алай бизге ийнануу болмады, кёп жылланы аманланы терс къарамларындан башыбызны кётюралмай жашадыкъ.

Азиядан кёчюп келгенде, Мыстафагъа «Сукап-суу» кволхозда жугар окъуна бермей, къара чёпден ычхындырмай турдула.

Айып этмесин жамауат, кесиникин эсгереди деп, алай хар инсан да юлгюге жашауун келтиргенликге, зарап болмаз эсе уа... Жашауумда ачууум кёп: бизни юйдегибиз акъладан, кызылладан да от келекни кийгенледен болду. Жауум да сынамасын эки отну жалынын.

Энди айтырыкъларымы ангыларгъа тынчыракъ болур деп айта кюрешеме башында жазгъанымы.

1942 жыл. Ол жыл (ёлгенле, саула да кечирсилле), элде «активлесиз» деп, бир къауум партиячы, комсомолчу, устазланы башларып эшикге чыгъаргъа къоймай башладыла. АллаЙла колхозну ырысхысын ташый эдиле, малларып соя эдиле. Халкъ, ажашханча болуп, кимге ийнаныргъа, кимни сёзюне къараргъа билмей, тели болгъан эди: аргъа гурушхалыкъ тюшюп, эллиле инсанлыкъ къажалуукъ-дача бёлюннген эдиле...

Саутуну солдатла къырадыла деген кече биз таула таба къачабыз. Эрттенликде, ала Саутудан энишге тигелеп, Чегет элде, Шкантыда, эки Кюнлюмде, Фардыкда, Туура Хабылада болгъанны кюйдюредиле, кеталмай къалгъан къартланы ёлтюредиле. Бизни элден Къабартукъланы Чубокну ёлтюредиле, сёз ючюн.

Биз а, уллу атабыз, Мыстафа да, къуругъан хансладан жыйып, сабийлени анда кечипдирип, төрт кюнню турабыз. Аллах болушду, сабийле алайда сау къалдыла.

Бек бийикде, Мусук деген тауда, 5-чи кюн къар жауду, сора элден хапар келди таулада къачхынчылагъа аскер кетгенди деп. Декабрь ай. Сууукъ, таудан къалай тюшейик? Эр кишиле, тизилип, шынжыр тутуп, сабийлени, къартланы бузлагъан къаядан энишге-энишге тюшюрдюле. Ол кюн, къаядан таш келип, Жангоразланы Къаншауну къатынын эзип ёлтюрдю. Ол ташладан бизни аллах сакълады. Не тюшсюн, жияй-улуй, жалан аякълай элге келдик. Келсек, элли иги юйлери кюйюп. Эки къатлы къанжалбаш юй-юбюз да ол санда. «Активлесиз» деп, кесибизникиле кюйдюрген эдиле. Бизни насыбыбызгъа, эски юй саулай эди, бир жартысы оюлуп. Уруда картош бар эди, андан башха затыбыз болмай, аманны кебинден жашай турдукъ, ахлу-жууукъ ким нартюх, ким ун берип турдула. Бир ийнёк бар эди да, аны да баш иеми кёрюп болмагъанла кече урладыла. Ингир сайын юч сабийни да алып, тыгъырыкълагъа бара эдим, къайда къалайым деп. Бизни хар ким да юйлерине къоймай эдиле. Кимле эселе да, кече сайын бизге келип, Мыстафаны тапмасакъ, бизни барыгъызны да къырлыкъбыз деп жаны эдиле, сабийлени, къартланы жиягъанларына эримей. Кёп кере, орамдан адамла чабып, «аланы» къыстай эдиле. Ала бизге кёргозтеген зат къалмай.

1943 жыл, мартда Мыстафаны бек артда тутдула (Малкъарда тугулмай хазна адам къалмагъан эди). Бир жыл озуб'а, 8-чи мартда, халкъны кёчюрдюле.

Жолда мал вагонлада бардыкъ, анда ауругъан, ёлген болса, солдатла, эки-юч кюнден кирип къарап, вагондан

ата эдиле; ауругъаны кёрселе, мушу больницагъа сал-
лыкъбыз деп, тюшюре эдиле. Аладан а хапар чыкъмай эди
артда...

Биз Туркестанга келдик. Арбала бла элтдиле, анда
бош юлге юлешдиле. Бизин, Израил деп, бир иги киши,
юйюм барды, келтигиз деп, элти. Башха юзбекле хазна
къатыбызгъа келмей эдиле. Артда айтдыла, сиз келгинчи,
аман хапар жайгъан эдиле, адам ашаучула келедиле деп,
андан кьоркьуп, жанламай эдик деп. Биз ары баргъан-
да — бек исси, терекле чагъып. Таулула сууну къайнат-
май ичип, олсагъат дизентерия тийип, къырылып
башлагъан эдиле. Аз-маз, элтген ашарыкъларын тауу-
суп, бек осал кюннге жетген эди халкъ. Аягъы юсюне ту-
ралгъанланы, жаш-къарт демей, жер къазыгъыз деп, атла
бла айланып, сюре эдиле. Адамла болгъан юйдегилери
бла къырыла эдиле. Чегемден кечюп келген юч киши, ке-
си кеслерин туталмай, ёлюп къалгъан эдиле, алапы басды-
рыр адам болмай, бир къарт киши, сюркеп барып, бурун-
дан къалгъан, къуругъан къуюгъа атхан эди. Бир да
болмаса да суюклерин итле созуп айланмасынла деп.
Къатынла да, уручукъла къазып, сабийлерин жерге су-
гъаргъа кюреше эдиле. Будай оргъан заманда хасаниячы
къарт киши гюллю будайны уууп ауузуна атханлыкъгъа,
колхозну председатели къамичи бла туйген эди. Комен-
дантла уа, хар айдан эки кере къол салыргъа бармасанг,
тута эдиле 10—15 кюннге. Адамгъа ол не къыйынлыкъ эт-
се да, селешир амал жокъ эди. Сыныкълыкъ, намыссыз-
лыкъ сынар ючюн къалмагъанбыз. Жыл, жыл бла жарым-
дан сора сабийлени школгъа берирге амал болгъан эди...

Ол жерин адамлары ишлерге унамагъан ишлени бизни
адамларыбыз ишлей эдиле. Не жерде не кирли, къыйын,
ыспассыз иш бар эди эсе, анда ишлей эдиле таулула. Са-
бийлей ёксюз къалгъанланы детдомгъа бере эдик. Къарар
адамлары болмай къалгъан къартланы да — къартла тур-
гъан юлге. Бизни адамла не аз да бир хыйла этселе,
тюре эдиле, сюд этип, тюрге сала эдиле. Бир алден бир
элге барыргъа къарыу жокъ эди. Сизге 25 жылгъа сюд этил-
ликди деп кьоркьута эдиле. Аллай указ да чыкъгъан эди
Баш Советде...

Урал бла Карлагны жесири Моттай улуну лагерьден
юй бийчеси Бегийланы Шерифатха аталгъан жыры.

Узакъ Сибирьден, кече-кюн демей,
мен сизге къагъыт салама,
бу къыйынлыкъгъа къалай тюшдюм деп,
шашханча болуп турама.

Бу къыйынлыкъгъа мени салгъанны,
эртте-кеч болса да, кёрюме,
битеу тюзлюгом жокъ болуп къалмаса,
туугъан элиме келирме.

Халкъымы аллында хатам болмады —
шагъатлыкъ этер жамауат,
къарт атам, анам, ууакъ сабийлерим
аллах бла санга аманат.

Мында жылларым азаплы элле,
тюшюмде сизни кёргеем,
къыралымы аллында хатам бар эсе,
бу къыйынлыкъда ёлейим.

Урал тауланы бек теренинде
къыралгъа темир къазама,
бу азапланы жашырмагъанлай,
барын мен санга жазама.

Малкъарны суууна тансыкъ болгъанма,
Мени ючюм андан ичсенг а,
сен парашютдан уста секириученг,
Урал таулада тюшсенг а.

Къуру туркъуда къойдула

Урал. Нижний Тагил.

Ой кече сайын элде зорчула
бизге чабыуул этелле,
Мыстафаны излеп, тапмайбыз деп да,
ма бизни жанып кетелле.

Мен ингир сайын юч сабий бла
тыгъырыкълагъа барама,
энди бюгече уа, къайда къалайым деп,
сарнаула салып жиляйма.

Сабийле, бизге адам бурулса,
«Папабыз!» деб'а чабалла,

ол болмагъашны эсеп, мудах болуп,
борбайларымы кыялла.

Сууукъ Сибирьден, кече-кюн демей,
сен бизге кыагыт саласа,
«Къарт атам, анам, сабийлерим», — деп,
жюрек жаууму аласа.

Ариу мюлкюнгден, толу ырысхынгдан
терек буруунг турады,
алгын жашауум эсеме тюшсе,
жанымы ачыу алады.

Узакъгъа учуучу аллай къанатлы,
Урал таулагъа учсанг а,
жилямукъ къатыш бу кыагытымы
аны кюлуна атсанг а.

Ма эки къатлы къанжалбаш юйюнгден
кюйген къанжалла къалгъанды,
къабакъ эшикни орнула атанг
хуру къалаула салгъанды.

Большевиксе деп, санга къажаула
юйюнгю кюйдюрюп кетдиле,
эрттеден санга болгъан дертлери —
муратларына жетдиле.

Атанг, анангы, сабийлеринги
кыуру туркъуда кюйдула,
мюлкюнгден къалгъан жангыз ийнекни,
аны да элтп сойдула.

Аны бузоучугъу, мюнгюрдей кетип,
бир кече мурдар болгъанды,
кыуругъан от жагъангда, сууукъ арбазда
эшек гылычукъ къалгъанды.

Туркъу мюйюшде, биз халжар этип,
аны ичинде жашайбыз,
кюлубузгъа уа биз гыржын алсакъ,
кёз жашла къатыш ашайбыз.

Алай эди жюреклерибизде, акъылыбызда, дуняда да
къатышлыкны бир-бир шартлары. Ким терс, ким тюз,
кыайсысын кююп, кыайсысын айтайым? Терсле-тюзле да

(аллах кечирсин гюняхлыланы!), малкъар миллетим ба-
рыбыз да кѣп азап, учузлукъ, сансызлыкъ да чекдик. Олму
эди бизге буюрулган сур жазуу къадарны? Ох, аман
дуния...

БИЗ СЫНАГЪАН ЗАРАУАТЛЫҚЪЛАДАН БИР ҚЪАУУМ СЕЗ

Мени атам — Жулабланы Алий Элмырза улу, Чегем
ауузунда белгили, жери, малы, анга кѣре къолунда ырыс-
хысы болган, ол заманда хайт деген тири киши болган-
ды. Малкъарга белгили жамауат къуллукъчу Малкъа-
рукъланы Докъшукъланы жашы Дадаш бла шуѣхлукъ, тенг-
лик жюрютгенди. Аланы жерлери, мал къошлары да бир
бирден узакъ болмагандыла. Ол затла аланы шуѣхлукъ-
ларына тутурукъ болгандыла.

Атамы юч къатыны болганды. Биринчи къатыныдан
сабийи болмаганы ючюн, терске хакъын берип айырыл-
ганды. Экинчи бла ючюнчю къатыны уа, къондешлеча
болмай, экиси да эки юйде, арбазлары бир болуп, сеники-
меники демей, бирини сабийине бири ѣшюн салып, алай,
адам сукъланырча, мамыр жашагандыла. Ол эки къатын-
дан: Тапуш, Мусос, Гатан, Масхут, Даниял, Хажы, Нух
деп, 7 улан тууганды. Эгечлери уа — Халимат, Зубар-
жият, Сакинат — юч эдиле.

Алий кеси, Аллах насып этип, репрессияла башлангын-
чы ѣлюп кетгенди. Элликерине кеси сууаплыкъга деп бер-
ген къабыр орунда асыралганды. Аны таныганла энди
бек аз болгандыла. Болсада аны иги ишлерин а сатгы-
на туруучудула.

Не медет, Алийни мекамла толу малындан, этген мюл-
къонден жашлары, къызлары хайыр кѣрмегендиле. Хайыр
кѣргенни къой, таулула айтыучулай, НКВД-ны агентлери
аланы, жалган даула жарашдырып, ѣтюрюк тил бла
кѣзкѣрмесге ашыргандыла.

Юйюрюбюзге артыкълыкъ этиу, зарауатлыкъ жетдириу,
мюлклерин дорхха салып сатыу отузунчу жылладан сора
башланганды. Тилчиле бла сатхычла ол заманда ожакъ-
ладан окъуна тынгылап айлангандыла. Бизни юйдегиле-

рибиз а ол жалгъан дауну къыйынлыгъын, аны ачыуун элибизде биринчи сынагъандыла. Аны зардабы бюгюн-бюгече да бизни унукъдургъанлай турады.

Мени къарындашларымы, эгечлерими къадарлары былай болгъанды. 1934 жыл ОГПУ-ну оноуу бла Даниялны бла Масхутну тёртюшер жылгъа, баш эркинликлерин сыйырып, тутмакъгъа иедиле. Ала экиси да срокларын бошاپ, бир кезиуде тюрмеден къайтып келедиле. Ол кезиуде киеую-бюз — Жабелланы Къаракёзю да тутадыла. Ол бюгюн-люкге дери тасды. Тюрмеден келгенден сора, элибиз Жуу-уныгуда биринчи устаз Масхут къойчу болады. Даниял а бичен чалгъанды. Даниял жюзюнчю гебенин битдиргенлей, кече ортасында жукълап тургъанлай, уятып, 1937 жыл, 23 августда НКВД-ны жалдатлары, алларына сюрюп кетип, ол кюн окъуна илишанинга салгъандыла. НКВД-ны тройкасыны ол мурдарлыкъ ишин мен 1989 жылда, 52 жылдан ссра билгенме. Бирси къарындашым Масхутну да ол тройканы оноуу бла 1937 жыл, 17-чи сентябрьде он жылгъа сюд эгип ийгендиле. Масхут 1941 жыл, 20 декабрьде Архангельск областьда Қаргаполь деген лагерде ёлгенди. Недси ёлгени белгисизди. НКВД-чыла аны бла тынчаймагъам эдиле. Тилчиле не эшитибиз, не кёребиз деп, хатасыз адамлашы ызларындан сынчылап, къара сабан сюре эдиле. 1938 жыл, 27-чи октябрьда дагъыда бирибизни — Гатанны тутадыла. Ол да 1939 жыл, 17-чи майда Архангельск областьда, Онеглагда ёпкелеринден ауруп ёлгенди деп къагъыт бергендиле, 52 жылдан сора. 1938 жыл 11 ноябрьде уа тёртюнчю къарындашыбыз Мусосну Къабарты-Малкъар АССР-ни НКВД-сыны тройкасыны бегими бла тутуп иедиле. Ол да тутулгъунчу, бирси къарындашларымча, Акътопракъ элде Будённый атлы колхозну колхозчусу эди. Мусос 1939 жыл 9-чу апрельде СССР-ни НКВД-сыны Белбалтлаг деген лагеринде ёлгенди. Апы ёлгенин 1990 жылда 18 январьда, 51 жылдан сора билгенбиз. Алийни юйдегисин жоюу аны бла бошалмагъан эди. 1939 жыл, 7-чи мартда 18 жылы толгъунчу окъуна 5-чи жашы Нухну тутхан эдиле. Нух 1941 жыл, 5-чи октябрьда Свердлов областьда Краснотуринск деген шахар тюрмеде пеллапра деген ауруудан ёлгенди. Аны бушуулу хапарын да, сурай кетип, 51 жылдан сора билгенбиз. Ол да ахыргъы тугуу туююл эди. Ол беш насыпсыз да алыкъа юйдегилн болалмай кетген эдиле.

Андан сора НКВД Алийни юйдегиси болгъан жашы Тапушну, къызы Халиматны тутады. Тапушну 6 сабийин саудан ёксюз этгендиле. 1942 жыл 7-чи июльда «Тегерек агъач» деген жайлыкъда, колхозну салукъ ийнеклерин кю-

те тургъанлай, алып кетедиле. Аны юсюнден къошда ий-нек саугъан эки тиширыу ётюрюк тил этген эдиле. Тапушха сюд этилгинчи, уруш Нальчик шахаргъа жууукълашып. къалады. Тутулгъанланы этап бла сюрюп чыгъадыла. Тюрмени уа Къарша деген шахаргъа кёчюрюрге деп оноу этиледиле. Бир къауум жылдан сора Жулабланы Тапушну юсюнден излеу салдыргъан эдиле. Болсада, аны къайда, къалай ёлгенин билалмай, 1957 жыл 1-чи февральда излеуноу къойгъандыла органла. Аны жоюп иерча терслиги болмагъанына шагъатлыкъ этген къагъытха кёре, 1958 жылда сюд аны ёлгениге санап бегим чыгъаргъанды.

1943 жыл 14 августда эл бригадири ёмюрде къой ауу-зундан чёп юзмеген эгечим Халиматны, тёрт сабийинден айырып, тутдуруп ийген эди. Аны да бирси тутмакъла бла сюрюп баргъанлай, уруш жетип къалады. Алайда тутмакъмы дейсе, коивойму дейсе, къачалгъан къачып, хар ким жан къайгъылы боладыла. Халиматны насыбына, жаннетли болсун, Тохаланы Ахмат, аны къоюп кетмей, Нартанны тебен жанындан тебиреп, ол агуман тиширыуну Каменкагъа аманны-кебишден эгечибизге жетдирген эди. Ёлюп кетгинчи бир жангыз кюнню Ахматха иги тилек этгенин къоймаучусу эсимдеди.

1943 жыл мени ёсдюрген анам, жашы Гаттаны ёлген хапары келгенден сора, кёп да бармай, кюз артында ёлюп къалады. Эгечлерим анда-мында, кеслери башлары къайгъылыкъ, ол заманда мен сабий эдим, тюрмедегилерибизден хапар жокъ, жангыз кесим, юйню тёрт мюйюшюне къарап къалама. Жууукъларыбызны арасында манга да ышыкъ табылады.

ПРОКУРАТУРА СССР
ПРОКУРАТУРА
Кабардино-Балкарской
Автономной Советской
Социалистической
Республики

г. Нальчик,
ул. Республиканская,
дом № 45, кв. 72.
гр. Жулабову У. А.

360000 г. Нальчик, Кабардинская, 8
21.04.89 № 132289

Прокуратурой КБАССР рассмотрено Ваше заявление о полной реабилитации братьев.

Направляя Вам справку о полной реабилитации Вашего брата Жолабова (Жулабова) Данияла Алиевича, сообщаю, что он был осужден тройкой ПП ОГПУ СКК и ДССР 22.03.34 по ст. ст. 58—10 и 11 УК РСФСР к 4 годам лишения свободы.

Согласно постановлению тройки НКВД КБАССР от 23.08.37 Ваш брат Жолабов (Жулзбов) Д. А. в тот же день расстрелян.

Постановлением этой же тройки от 17 сентября 1937 г. другой Ваш брат Жолабов (Жулабов) Масхуд Алиевич был подвергнут 10 годам лишения свободы.

30 сентября 1965 г. Президиум Верховного суда КБАССР, рассмотрев протесты прокурора КБАССР, отменил постановления тройки от 23.08.37 и 17.09.37 в отношении Ваших братьев Жолабовых (Жулабовых) Данияла Алиевича и Масхуда Алиевича и прекратил дела за отсутствием в их действиях состава преступления, т. е. они полностью реабилитированы.

Приложение: справка, на 1 листе
Помощник прокурора КБАССР
советник юстиции

Б. Қ. Шампаров

Андан арысында къалгъанларыбыз ёз халкъыбыз сынагъанны сынап башлайбыз. Узун сёзю кысхасы, 1944 жыл 8-чи мартда малкъар миллетни, жүк ташыгъан вагонлагъа къуюп, ата журтубуздан айырдыла.

Кёчгюнчюлюкню ауур азабын табыныбыз бла Къазахстанны Свердлов районунда сынап башладыкъ. Бизни ол районну Теспе деген элине элтип къуйгъан эдиле. Ол элде Алийни бир къатыны Бислийхан, жашы Хажы (сакъат болгъаны себепли аны тутмагъандыла), Тапушну кичи жашчыгъы — Ысхакъ, Халиматны кичи къызчыгъы — Назифат ёлген эдиле. Къыргъызстанны Кант районунда Кант деген элде уа, бизни кёрюрге термиле, эгечибиз Зубаржият ёлгенди. Не кёп кюрешген эсе да, комендантла аны бизге иерге унамагъанларына чамланып жазычусу эсимдеди.

Алай бла, Алийни толу юйюрюнден 12-си киши элинде, киши жеринде зорлукъну тузагъында къалдыла.

Биз, сауларыбыз, киши элинде да кёп жылланы социализмге ийнанып, коммунизмге барабыз дегенге терилип, къарындашларыбыздан бири сау болур деп, умут этип жашагъанбыз. Не медет, коммунизм да жокъ, къарындашларыбыз да думп болдула.

«Ёлмеген къул алтын аякъ бла суу ичер» дейдиле. Ол нарт сёзге мени артыкъ бек ийнанырым да келмейди. Болсада адам улу дуняда умут эте жашайды. Умутсуз шайтан болсун!

ЕМЮРЛЮК ЖИЛЯУ!

Уллу Малкъар дейле, уллу Малкъар дейле
Бу тау ауузунда элlege.
Сауту эли дейле, Глашлары дейле
Къара къанла жаугъан жерlege.

Къызыл аскерибиз, кеси аскерибиз
Элни тегерегин алдыла.
Ёмюр-ёмюрlege айтыла турурча,
Бир уллу къыйынлыкъ салдыла.

Кечени белинде жукъу арасында
Былай армау болгъан анала,
Огъурсуз окъладан къыркъылып тюшелле,
Тау улакъчыкълача, балала.

Къозулу къойлагъа бёрюле чапханча,
Къан жугъу болуп тишлери,
Бирден къырып алып, сора ёртен салып,
Ма быллагъа этген ишлери.

Ёмюр-ёмюрледе унутулмаз кибик,
Аллай къыйынлыкъ салдыла.
Юйюрлери къашига къатыш болгъан кече
Атала урушда къалдыла.

Таулу аналаны къайсына жилийкъ,
Кече эшиклери къагъылгъан,
Сабийlege тиймей, мени ёлтюрюгюз деп,
Жан алыучулагъа жалынган.

Къырылгъан анала, къырылгъан сабийле —
Санап табылмайды санлары.
Къагъанакъчыкъланы къан ырхы болгъанды,
Бешикледен акъгъан къанлары.

Къарыусуз къартланы, жарлы аналаны
Огъурсуз окъла жетелле.
Сабий ёлюклерин ары-бери сюйреп,
Бир аман кюйсюзлюк этелле.

Жан алалмай тургъан, жаралы сабийге
Автоматларын буралла.
Бууаз келинлени къарынчыкъларына
Жютю сюнгулени уралла.

Кюйген ёлюклени къара тютюнлери
Тайгны жарыргъа къоймайла.
Жанларын алгъынчы таулу къызчыкъланы
Намыслары бла ойнайла.

Кимле сарнасынла, кимле санасынла
Бу къырылгъанланы санларын?
Жауун, жел да жуууп кетаралмагъанды
Ташлагъа тегюлген къанларын.

Къара кече дейле, къанлы кече дейле,
Кечелери къалгъанд жарымай.
Биз а ёлгенлени тебе-тебе этебиз,
Кимле болгъанларын танымай.

Душман аскерле да эталмагъандыла
Къызыл аскер этген палахны,
Быллай кюйсюзлюкге чыдап, къарап тургъан
Кючю не уллу эди Аллахны.

Сауту эли дейле, Глашлары дейле
Бу къан не этген жерлеге.
Битеу ёлгенлени бир жерге къуябыз,
Бирем-бирем салмай кёрлеге.

Шокла атылгъан, сабийле жиягъан
Огъурсуз кечени къаугъасы.
Урушдан кайтырыкъ таулу аталагъа,—
Ма кызыл аскерни саугъасы.

БАШЛАРЫ

I. ЖАШАУНУ ҚЪЫЛАНЧ ЖОЛЛАРЫ

Ал сёз	5
Мударлыкъ ишле	8
Халкъ къозгъалыула	12
План бла тутуу, план бла ёлтюрюу	15
Ачы урушну кюнлеринде	20
Мурдарланы огъурсуз оноулары бла	32
Халкъгъа уру къазыу	33
Дунияны сибирген ырхы	41
1944 жыл 20-чы июньда	46
Бош къалгъан журтда	47
Биринчи тонау	52
Аман жолгъа ашырыу	56
Дунияны сибрген ырхыдан сора	58
Ахырат жолда	62
Къаничлени саугъалау	66
Чакъырылмай келген къонакъла	70
Бугъоугъа тюшюу	76
Елет жылла	84
Халкъны жарыкълыгъын ёчюлтюу	107
Халкъ ёкюллери	111
Жигер ишлеу — шуёхлукъгъа кенг жол	124
Къыйынлыкъда туугъан шуёхлукъ	129
Кремль жанындан жылы аяз урады	136
Хрущёв сау болсун, алай	142
Октуу, билим, илму — халкъны культурасы	146
Халкъны ёмюрлюк жарасына туз къуйгъанча	160
Арт жыллада	166
Ахыр сёзю	171

II. ЭСГЕРИУЛЕ

Бугъоудан сора (<i>Гиляхланы Исхакъ</i>)	179
Жер башында болмагъан кюйсюзлюк (<i>Черкесланы Масхут</i>)	183
Кёчгюнчюлюк (<i>Будайланы Хусей</i>)	186
Эрттенликде сагъат сегизде (<i>Солтанланы Бислима</i>)	188
Туугъан жерге суймеклик (<i>Ахматланы Хажу-Къасым</i>)	193
Зурнукла къайтырла (<i>Отарланы Керим</i>)	195
«Хажиле» (<i>Отарланы Керим</i>)	196
Адамлыкъ унутулмайды (<i>Ботталаны Абдулхалим</i>)	197
Ачлыкъ берген къыйынлыкъ (<i>Бичиланы Хусей</i>)	200
Урушда къалгъан аталагъа (<i>Мамуколаны Юсюн</i>)	202
Анга саулукъ тилегенлей турама (<i>Жылкъыбайланы Н.</i>)	203
Юйюрню жарсыулу къалары (<i>Теммоланы Мухадин</i>)	205
«Кавказ энди манга жарамаз» (<i>Хочуланы Саудийхан</i>)	211
Тюгюн, бюгече да кюе жашайбыз (<i>Созайланы Хажимурат</i>)	216
Зорлукъ ачыта (<i>Мокъгаланы Магомет</i>)	220
Бизни ыразы этгенди (<i>Гызыланы Магомет</i>)	—
Даутну азап жоллары (<i>Текаланы А.</i>)	221
«Ананы кюйюню юсюнден» (<i>Къочхарланы А.</i>)	227
Ананы кюйю (<i>Хачирлени Къурманкъзы</i>)	228
Жыйырма бла эки минг сабий. (<i>Къагъыйланы Назифа</i>)	229
Тансыкълау жыр (<i>Къагъыйланы Назифа</i>)	231
Къайтайыкъ... (<i>Къагъыйланы Назифа</i>)	232

Ачылыу сёз... (Къагъыйланы Назифа)	—
Ваз... (Къагъыйланы Назифа)	234
Къусейбиз таулары кёрюрге (Биджиланы Магомет)	238
Къайтханбыз Кавказ таулагъа (Шахмырзаланы Суфиян)	239
Биз ышармадыкъ, къолмедик (Байрамкъулланы Фатийма)	240
Азияны кюйю (Магъызыланы Аминат)	242
Алыкъа юйюм жокъ, жерим жокъ (Созайланы Кычы)	243
Кюн сайын он адам ёле эди (Бабаланы Элбуздукъ)	244
Тюзлюкге къыйын жол (Байрамукъланы Умар)	246
Жакъсыз (Байрамукъланы Умар)	250
Сюдю сюд этмез эди (Байрамукъланы Умар)	252
Тюненесин унутхан бюгюнюн да билмез (Хочуланы А.)	253
Кавказны жыры. (Хочуланы А.)	255
Кёчгюнчюлюкню ауазы (Жангуланланы Ибрахим)	256
Солдатны юйюрю (Уяланы Накъут)	—
Мени аппам (Токъумаланы Жагъафар)	257
Отда кюйген сабийлик (Акачиланы София)	258
Малкъарны бушуулу кюню (Сюйюнчланы Азамат)	260
Кел, халал тенгим (Салпагъарланы Рамазан)	262
Камчылары бушуулары (Жазаланы Маъжит)	263
Ючден экибиз мында къалып (Кёчмезланы Ханийпа)	266
Биз жарлыланы сюрюп чыкъдыла (Езденланы Абугъалий)	—
Зорлукъ къыяма (Шауаланы Миналдан)	268
Къолан гюлменди (Моттайланы Сагъыт)	272
Тутмакъ этдиле (Атабийланы Магомет)	274
Сау болмазлыкъ жарала (Тилланы Расул)	275
Огъурсуз геуюрге кюн (Лайпанланы Сейит)	279
Къум тюзлеге тёкдюле (Батчаланы Сагъыт)	283
Анамы ёлюгон кесим жуугъан эдим (Хучиналаны Ибрахим)	286
Таула, ташла да кюелле (Башлаланы Аминат)	288
Бизни экинчи тюрембиз (Бапыналаны Марзият)	290
Шуёхлукъ болушады (Акайланы Къасым)	295
Тюшюмде алай кёргенем (Орусланы Патия)	297
Насыплы болур эдим (Таукенланы Филяу)	300
Къая къызы къарылгъач (Шахмырзаланы Саид)	301
Аллахха шукур (Биттирланы Зухура)	303
Кёзлерибизден къан тама (Шайлыланы Сюлемен)	—
Унутулмазлыкъ зорлукъну кюню (Наурзоков Гринько)	306
Юзмез болду тёшегим. (Наурзоков Гринько)	308
Къыргызстанда Малкъарны футбол командасы (Ахматланы Магомет)	309
Кёчгюнчюлюкню кюйю (Гочияланы Мариям)	312
Комендантла, председателъге. (Гочияланы Мариям)	313
Тергеуге аладыла. (Гочияланы Мариям)	316
Огъурлулукъ, огъурсузлукъ да унутулмайдыла (Жылкъыбайланы Ибрахим)	317
Мараны кюйю (Хачирланы Сапар)	319
Адамланы ачлыкъдан сакълагъан тёшек (Жаппуланы Люба)	321
Акътопуракъчы жилийды. (Жаппуланы Люба)	322
Къабыр тарлыкъ (Догучаланы Бабын)	324
Осуят (Кязим)	325
Малкъарны атын айтханым ючюн (Къочхарланы Аскер)	326
Кёндеден элибизге (Мамуколаны Юсюп)	329
Ёмюрге башым кирир жерим болмагъанды (Мусукланы Нажабат)	330
Туугъан анабызны танымай къалабыз (Атабийланы Зоя)	331
Таула жилийдыла (Уяналаны А.)	332

Кѣп болмасакъ, жауну хорлаяллыкъ туююл эдик (<i>Наршаулары Сакинат</i>)	333
Къайтып артха кетмегенме (<i>Залийханлары Б.</i>)	335
Жокъ болгъан юйюрле (<i>Бабаланы Биляка</i>)	—
Ауруу тийгенди саулагъа. (<i>Бабаланы Биляка</i>)	339
Биришер жастыкъ бла тѣшек (<i>Гюргъокъланы Кѣккѣз</i>)	340
Жашау этерге биз кюрешебиз (<i>Мамукалары Юсюп</i>)	—
Кѣп ачлыкъ сынагъанма. (<i>Мамуколары Юсюп</i>)	341
Къызчыкъла къабыр къазадыла (<i>Мамуколары Юсюп</i>)	343
Къарт атамы жилимукълары (<i>Унагасов Мухарбий</i>)	346
Емюрлюк тюздюм Сибирьге (<i>Зезаланы Сууайбат</i>)	348
Умутларына жеталмагъандыла (<i>Диналары Ш.</i>)	350
Къыйын кюнубюз (<i>Ногъайлары Ханафий</i>)	351
Ол кюнню унуталмайма (<i>Аттасаулары Солтан</i>)	—
Зуриятны жюзюклери (<i>Таумырзаланы Баблина</i>)	353
Сегизинчи мартха атаб'а къояма (<i>Къантемирлары Магометден</i>)	353
Экинчи этап (<i>Шаханлары Тимур</i>)	354
Къыйынлыкъда бюгюлмеген (<i>Юсюпланы Омар</i>)	355
Элге жарагъанлары власть жаратмагъан эди (<i>Къулбайлары Алий</i>)	357
Жаным Малкъаргъа къара кюн келгенди (<i>Кужонлары Нажабат</i>)	361
Тукъумлары башларына жау болгъанла (<i>Къулбайлары Алий</i>)	363
Отдан кѣлек кийген эдик (<i>Этчеланы Мухаммет</i>)	367
Эки отну арасында (<i>Бегийлары Шерифат</i>)	371
Биз сынагъан зарауатлыкъдан бир къауум сѣз (<i>Жулаблары Узеир</i>)	376
Емюрлюк жилиу (<i>Токумаланы Рая</i>)	380

Массовое издание

Эфендиев Салих Ибрагимович
Ахматов Ибрагим Хашимович
Гузеев Жамал Магомедович

РЕКВИЕМ

На балкарском языке

Ответственный за выпуск

А. С. Созаев

Редактор С. М. Моттаева. Художник В. Л. Захохов. Художественный редактор Ю. М. Алиев. Технический редактор Л. Д. Жарашуева. Корректор Р. А. Боттаева. ЛКБ № 1 от 30.09.91 г. Сдано в набор 18.03.96. Подписано к печати 10.07.96. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага писчая белая. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 20,16. Уч.-изд. л. 21,52. Тираж 900 экз. Заказ № 816. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года. Мининформпечати КБР. Нальчик, проспект Ленина, 33